

KLASİK DÖNEM ARAP EDEBİYATINDA NESİR

Muhammet Selim İPEK

Doktora Tezi

Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Prof. Dr. Selami BAKIRCI

2012

Her Hakkı Saklıdır.

T.C
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ ve EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

Muhammet Selim İPEK

KLASİK DÖNEM ARAP EDEBİYATINDA NESİR

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Selami BAKIRCI

ERZURUM – 2012

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

09/11/2012

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Klasik Dönem Arap Edebiyatında Nesir " adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

09/11/2012

M. Selim İPEK

F-83/00/22.02.2012

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Selami BAKIRCI danışmanlığında, M. Selim İPEK tarafından hazırlanan bu çalışma 09 /11/2012 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Nurettin CEVİZ

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. M. Sadi ÇÖGENLİ

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Nevzat H. YANIK

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Selami BAKIRCI

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	V
ABSTRACT.....	VI
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	VII
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ	VIII
ÖN SÖZ	IX
GİRİŞ.....	1
I.KLASİK DÖNEM ARAP EDEBİYATINDA NESİR	1

BİRİNCİ BÖLÜM

CÂHİLİYE DÖNEMİ (500/610)

1.1. CÂHİLİYE DÖNEMİNDE NESİR.....	7
1.2. ARAP NESRİ ÜZERİNDEKİ TARTIŞMALAR.....	7
1.3. CÂHİLİYE DÖNEMİ NESRİNİN ÖZELLİKLERİ.....	13
1.4.CÂHİLİYE DÖNEMİNDE NESİR TÜRLERİ.....	14
1.4.1. Hitâbet.....	14
1.4.1.1. Hitabeti Gerektiren Etkenler	16
1.4.1.2. Câhiliye Dönemi Hitabetin Genel Özellikleri	18
1.4.1.3. Câhiliye Dönemi Hitabet Türleri.....	24
1.4.1.3.1. Sosyal Hitabet	24
1.4.1.3.2. Siyâsî Hitabet.....	26
1.4.1.3.3. Dinî Hitabet	28
1.4.2. Kitâbet.....	32
1.4.3. Vasiyetler	34
1.4.4. Meseller	40
1.4.5. Hikmetli Sözler	48
1.4.6. Kâhinlerin Secîli Sözleri	51

İKİNCİ BÖLÜM

SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİ (610 – 661)

2.1.KUR'ÂN-I KERÎM	55
2.2.KUR'ÂN'IN DİL VE EDEBİYATA ETKİSİ.....	56

2.3.SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİNDE NESİR.....	57
2.3.1.Sadru'l-İslâm Dönemi Nesrinin Genel Özellikleri.....	58
2.3.2. Sadru'l-İslâm Dönemi Nesir Türleri.....	59
2.3.2.1.Vasiyetler	60
2.3.2.2.Hitâbet.....	65
2.3.2.2.1.Hitabetin Genel Özellikleri.....	67
2.3.2.2.2.Sadru'l-İslâm'da Hitabet Türleri	69
2.3.2.2.2.1 Dinî Hitabet	70
2.3.2.2.2.2.Siyâsî Hitabet.....	77
2.3.2.2.2.3.Sosyal Hitabet.....	80
2.3.2.3.Kitâbet.....	85
2.3.2.4. Risâleler.....	91
2.3.2.5.Tevkî'ât	98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMEVİLER DÖNEMİ (41-132 / 661-750)

3.1.EMEVİLER DÖNEMİNDE NESİR	104
3.2.EMEVİLER DÖNEMİ NESİR TÜRLERİ.....	105
3.2.1.Hitâbet.....	105
3.2.1.1. Sosyal Hitâbet.....	107
3.2.1.2.Siyâsî Hitâbet.....	109
3.2.1.3. Dinî Hitâbet	115
3.2.2. Kitâbet.....	118
3.2.2.1.Emeviler Dönemi Kitâbetinin Özellikleri	122
3.2.3. Risâleler.....	123
3.2.3.1.Siyâsî Risâleler.....	123
3.2.3.2.Sosyal Risâleler.....	126
3.2.3.3. Dinî Risâleler	127
3.2.4.Tevkiât.....	128
3.2.5. Vaaz Ve Dinî Kıssa.....	131

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ABBÂSİLER DÖNEMİ (132 – 656 / 750 – 1258)

4.1. ABBÂSİLER DÖNEMİNDE NESİR	144
4.2.ABDULHAMİD B. YAHYÂ EL-KÂTİB (61-132 /680-750)	156
4.3.ABBÂSİ DÖNEMİ NESRİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	163
4.4.ABBASİLER DÖNEMİNDE NESİR TÜRLERİ.....	189
4.4.1.Hitâbet.....	190
4.4.1.1.Hitâbetin Genel Özellikleri	198
4.4.1.2.Hitâbet Türleri	200
4.4.1.2.1.Sosyal Hitâbet.....	200
4.4.1.2.2.Siyâsî Hitâbet.....	202
4.4.1.2.3.Dinî Hitâbet	204
4.4.2.Kitâbet.....	207
4.4.2.1.Kâtiplerin Tabakaları.....	215
4.4.2.2.Abbâsiler Döneminin Önde Gelen Kâtipleri	217
4.4.2.3.Kitâbetin Özellikleri	263
4.4.2.4.Kitâbetin Türleri.....	264
4.4.2.4.1.Dîvân Risâleleri (Resmi Yazışmalar)	265
4.4.2.4.2.Siyâsî Risâleler.....	284
4.4.2.4.3.İhvân (Sosyal İçerikli) Risâleleri	287
4.4.2.4.4.İhvânü's-Safâ' Risâleleri	307
4.4.3.Mağâmeler.....	312
4.4.3.1.Makâme Sanatının Özellikleri	320
4.4.3.2. Bedîu'z-Zemân Ve Makâmâtı.....	327
4.4.3.3.el-Harirî ve Makâmâtı	335
4.4.4.Münâzara	341
4.4.5.Vasiyetler	347
4.4.5.1.Vasiyetlerin Genel Özellikleri	348
4.4.5.2.Vasiyet Türleri.....	349
4.4.5.2.1.Özel (Hâss) İçerikli Vasiyetler	350
4.4.5.2.2. Genel İçerikli Vasiyetler	352
4.4.6.Tevkî'ât	356

4.4.6.1.Tevkî‘âtın Genel Özellikleri.....	359
4.4.7.Hikāye Sanatı.....	360
SONUÇ	373
KAYNAKLAR.....	378
ÖZGEÇMİŞ	386

ÖZET**DOKTORA TEZİ****KLASİK DÖNEM ARAP EDEBİYATINDA NESİR****M. Selim İPEK****2012, Sayfa: 399****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Selami BAKIRCI**

Jüri: **Prof. Dr. Selami BAKIRCI (Danışman)**
 Prof. Dr. Nevzat H. YANIK
 Prof. Dr.Sadi ÇÖGENLİ
 Prof. Dr.Veyis DEĞİRMENÇAY
 Prof. Dr. Nurettin CEVİZ

Bu tez, Arap edebiyatı tarihinde, Câhiliye döneminden (m.500) Abbâsiler döneminin sonuna (m.1258) kadar geçen sürede, bir edebi tür olarak nesir sanatının gelişimini konu almaktadır. Bu alandaki çalışmamıza kaynak olarak Arap edebiyatı alanında yazılmış eski kaynaklar ve modern dönemde konuyla ilgili olarak yazılmış eserlere başvurulmuştur. Câhiliye dönemi, Sadru'l-islâm dönemi, Emeviler dönemi ve Abbâsiler dönemi olarak dört bölümden oluşan bu çalışma son döneme kadar edebî tür olarak işlenen hitâbet, kitâbet, vasiyet, tevki'at, risâle, makâme, münâzara ve hikâye türlerinin örneklerini ve temsilcileriyle birlikte sunumunu içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Fenni Nesir, Nesir Ekolleri, Kitâbet, Makâme, Abbâsiler.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****THE PROSE IN CLASSICAL PERIOD OF THE ARAB LITERATURE****M. Selim İPEK****Advisor: Prof. Dr. Selami BAKIRCI****2012, Page: 399****Jury: Prof.Dr. Selami BAKIRCI (Advisor)****Prof. Dr. Nevzat H. YANIK****Prof. Dr.Sadi ÇÖGENLİ****Prof. Dr.Veyis DEĞİRMENÇAY****Prof. Dr. Nurettin CEVİZ**

This thesis, on Arabic literature, is subject to development of the art of prose as a literary genre from the age of ignorance (AD.500) to end of the age of Abbâsid (AD.1258). During this time, the genres, given in the field of scientific prose in Arab literature, is discussed with examples and representatives of this genre. As a resource of study in this area, ancient sources and modern works which were written in Arabic literature were consulted. This study, consists of four parts as ages of ignorance, apparance of Islam, age of Umayyad and Age of Abbâsid, includes example of types of writing, last will, tevqi, letter, maqame, discussion and story which are processed as a literary genre until last age of Abbâsid and includes presentations with representatives.

Key Words: Arab Literature, Scientific Prose, Prose Schools, Writing, Maqame, Abbâsid.

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmada aşağıdaki transkripsiyon sistemine uyulmuştur:

Sesliler:

û : ûو; î : îى; â : âى، ـا، آ

$\overset{\cdot}{-} : e; \overset{\cdot}{-} : i; \overset{\cdot}{-} : u$

Sessizler:

خ : h	ح : ħ	ج : c	ث : s	ت : t	ب : b	ء : ʾ
ص : ṣ	ش : š	س : s	ز : z	ر : r	ذ : ḏ	د : d
ق : q	ف : f	غ : ğ	ع : ʿ	ظ : ṭ	ط : ṭ	ض : ḏ, ḏ
ی : y	هـ : h	و : v	ن : n	م : m	ل : l	ك : k

Transkripsiyon açısından ayrıca şu hususlara riâyet edilmiştir:

1. Harf-i tarifile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiş ve harf-i tarifler cümle başında da olsa küçük yazılmıştır. el-Câhîz, ez-Zehebî gibi.
2. Terkip hâlinde bulunan ifadelerde (kitap adı, şahıs adı vb.) vasl gerektiğinde muzafın irabı yazıda gösterilmiştir. Makamâtu Bedî‘i-z-zeman el-Hemeẓâni, İbnu’l-Muḳaffa‘ gibi.
3. Terkip hâlinde bulunan isim ve lakaplar bitişik yazılmış ve yazıda belirtilmiştir. ‘Abdullah gibi.
4. Kahire, Bağdat, Mekke gibi anlaşılmasında güçlük çekilmeyen ülke, şehir ve kabile isimlerinde transkripsiyon uygulanmamıştır.

KISALTMALAR ve SİMGELER DİZİNİ

a.s.	: aleyhi's-selâm
A.Ü.	: Atatürk Üniversitesi
b.	: bin
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
D.E.Ü.	: Dokuz Eylül Üniversitesi
Hız.	: Hazreti
h.	: hicrî
m.	: milâdî
.../...	: hicrî / milâdî
öl.	: ölümü
s.	: Sayfa
vb.	: ve benzeri
nşr.	: neşreden
tsz.	: tarihsiz
thk.	: Tahkik
md.	: madde
trc.	: mütercim
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Yay.	: yayınları
İA	: İslam Ansiklopedisi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi

ÖN SÖZ

Arap nesri konusunda yapılan çalışmalar daha çok dönemler üzerinde yapılan çalışmalar içerisinde alt başlık olarak incelenmiştir. Halbuki bu sürenin uzunluğu ile birlikte Arap nesrinin başlangıcından dönemin sonuna kadar kazandığı belirgin özelliklerin detaylı bir şekilde incelenmesi ve dönemler arasındaki benzer ve farklı yönlerin incelenmesi kısaca “Klasik Dönem Arap Nesri Tarihi”nin ortaya konulması Arap edebiyatı tarihi ile ilgilenen araştırmacılar için önem arz etmektedir. Bunun için başlı başına bir çalışma olarak araştırma ve incelemeye ihtiyaç duymaktadır.

Klasik dönem Arap edebiyatı çeşitli yönleriyle geçirdiği evreleri ve tarihî gelişimi göz önüne alınarak Câhiliye dönemi, İslâmî dönem, Emeviler dönemi ve Abbâsiler dönemi olarak dört dönemde incelenmektedir. Her bir dönem, içinde bulunduğu sosyal şartlar çerçevesinde dil ve edebiyat alanında çeşitli ürünler vermiş, içinde bulunulan sosyal şartlar bu edebî ürünlerin şekil ve içeriğine tesir etmiştir. Bunun yanında klasik dönemde verilen edebî ürünlerin üslûbuna yenilikler getirmiş, bu alanda önde gelen veya ekol olmuş edipler, müellifler ortaya çıkmıştır. Bu ekol sahiplerinin üslûbunu takip edip yenilikler katmış diğer edipler de bu edebiyatın geçirdiği evreler içerisinde zamanla zirveye ulaşmasını ve günümüze gelmesini sağlamıştır.

Bu çalışmanın konusu, Câhiliye döneminden Modern dönemin başlangıcına kadar olan dönemde, Arap nesrinin durumunun gelişimini, geçirdiği evreleri ve oluşan ekolleri, bu ekollerin özelliklerini ve öncülerini, zaman içerisinde bu edebiyata getirilen yenilikleri, üslûp özelliklerini, edebiyatın tekâmül ettiği dönemdeki gelişmeleri detaylı bir şekilde araştırıp inceleyerek okuyucuya kazandırmaktır.

Çalışmama bilgi ve tecrübeleriyle değerli katkılarda bulunan danışman hocam sayın Prof. Dr. Selami BAKIRCI'ya, şahsıma kıymetli vakitlerini ayırarak çalışmama önerilerde bulunan ve desteklerini esirgemeyen bölüm hocalarıma teşekkürlerimi arz ederim.

GİRİŞ

I.KLASİK DÖNEM ARAP EDEBİYATINDA NESİR

Sözlükte *nesr* (*nisar*) “dağıtmak, saçmak, sözü çoğaltmak” anlamında masdar olup “manzum dışında kalan ve söz dizimi kurallarına uygun anlatım biçimi” anlamına gelir. Karşıtı nazımdır. Nazımda kelimeler mücevher taneleri gibi belirli kural ve ölçülere göre ipe dizilmiş bir gerdanlığı sembolize ederken nesirde kelimeler böyle bir dizim kuralına tabi olmadan dağınık haldeki mücevher tanelerini temsil eder. Nesir ayrıca belli kurallara bağlı bulunan nazma göre daha çok oluşu sebebiyle muhtevastaki çoğaltmak mânâsıyla da ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte nesirde de edebî güzelliği sağlayan dizim kuralları geçerlidir. Bu sebeple günlük hayatta kullanılan özensiz söz ve yazılarla çeşitli bilim dallarında kullanılan dil edebî değer ifade eden nesir türünden sayılmaz. Nesir öncelikle akla dayanır. Nesirde nesne ve olayların gerçek yönleriyle anlatılması esastır.¹

Nesir, vezin ve kafiyeyle bağlı olmayan serbest söz demektir. Bu da iki kısma ayrılıp birincisi konuşma dilinde söylenen sirâdan nesirdir. Bu türün içinde yer alan atasözleri ve hikmetli sözlerin dışındakilerin edebî bir değeri yoktur. İkincisi ise içinde sanatın, maharetin ve belâgatın bulunduğu nesir türüdür.²

Hangi söz veya yazıların nesir sayılacağı konusunda bir takım tartışmalar ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Örneğin Muhammed Abdu'l-Mun'im Hafâcî'ye (1915–2006) göre nesir iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi insanların günlük hayatta birbirleriyle konuşurken kullandıkları, herhangi bir sanatsal güzelliği amaçlamadıkları sirâdan sözdür. İkincisi ise *fennî nesir* olarak adlandırılan, olgun fikirleri yansıtan, fasîh ve edebî nitelik taşıyan sözdür.³

İbn Haldûn'a göre de söz sanatı şiir ve nesir olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bu her iki türün de kendine göre sanatı, kuralı ve söyleniş tarzı vardır. Vezinli, kafiyeli ve belirli ölçüler içerisinde söylenmiş olana şiir denilirken; secîli veya normal düz bir şekilde söylenen söz sanatına ise nesir denir. Nesir hutbeler, vasiyetler, dualar, vs.

¹ İsmail Durmuş, “Nesir”, *DİA*, İstanbul, XXXIII, 6.

² Şevki Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, nşr. Dâru'l-meârif, (13. Baskı), Kâhire 1960, s.15.

³ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili*, nşr. Dâru'l-cil, Beyrut 1410/1990, s. 132.

tamamını kapsayacak kadar şiire göre daha kapsamlı ve geniştir. İbn Haldûn, Kur'ân'ı da nesrin bir türü saysa da, mürsel ve secîli olarak ikiye ayırdığı nesrin iki türünün de dışında tutmaktadır. Şiir veya nesirde bulunmayan ve kendine özgü bir üslûbu ve tarzı olan Kurân'ın farklı isimlerde tanındığını belirtmektedir.⁴

Edebiyat tarihçilerinin kast ettiği nesir, edebî sayılabilecek, sanat denilebilecek, estetik yönleri olan, etkileyici bir amaca yönelik, sahibinin özel bir itina göstererek dile getirdiği, tıpkı şâirin şiiriyle amaçladığı ve karşı taraf üzerinde etki bırakmaya çalıştığı gibi karşı tarafı, üzerinde düşünmeye sevk etmesi istenilen sözdür.⁵

Edebiyat tarihçileri genel itibariyle nesri üçe ayırmaktadırlar.

- 1- İnsanların, günlük konuşmalarında, içerisinde herhangi bir sanat ve edebî özelliği göz önüne almaksızın, sadece genel ihtiyaçlarını dile getirmek amacıyla kullandıkları nesir çeşidi olan “Sirâdan Nesir”
- 2- Sanata fazla önem verilmeden sadece ilmî gerçekleri ifade etmek ve açıklamak amacıyla kullanılan “İlmî Nesir”
- 3- Yazarlarının, normal konuşma dilinden ve aynı zamanda ilmî dilden uzak olarak, içerisinde maharetlerini gösterdikleri, çeşitli sanat ve edebi güzellikleri sergiledikleri, lafızlarını özenle seçtikleri, cümlelerini süsledikleri, mânâlarını şatafatlı hale getirdikleri, vezinden uzak, gerçeklere dayanan ve secîyle kafiyeleşmiş “Fennî Nesir”.

Bu çalışmamızda özellikle üzerinde durmak istediğimiz nesir “*Fennî nesir*”dir. Dolayısıyla bu tür nesrin Arap edebiyatında ne zaman başladığı ve gelişme sürecinin nasıl seyrettiği üzerinde duracağız.

Fenni nesrin ne zaman başladığı konusunda batılı ve Arap edebiyat tarihçileri arasında farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. William Marçais (1872–1956) ve Hamilton A.R. Gibb (1895–1971) gibi bir kısım müsteşrikler Câhiliye döneminde fennî nesrin mevcut olmadığını ve bu tür nesrin İbnu'l-Muḳaffa' (109–145h.) ile başladığını ifade ederler.⁶ Tâhâ Hüseyin ise, Câhiliye döneminde bir tür nesrin mevcut olduğunu fakat ilmi usullerle bize intikal etmediğini savunur. Zeki Mübârek ise fennî nesrin

⁴ İbn Haldûn, *Muḳaddîmetu İbn Haldûn*, Beyrut 1408/1988, s. 567.

⁵ Tâhâ Hüseyin, *fi'l-Edebi'l-Câhilî*, nşr. Matbaatu Fâruk, (3. Baskı), Kâhire 1352/1933, s. 374.

⁶ Zeki Mübârek, *en-Nesru'l-Fennî fi'l-Ḳarni'r-râbi'el-hicrî I-II*, nşr. Mektebetu'l-asriyye, Beyrut 1427/2006, I, 49.

Câhiliye döneminde var olduğunu fakat okuma – yazma oranının düşüklüğü ve derlemenin azlığı nedeniyle günümüze gelemeden kaybolduğunu ifade eder. Bütün bu tartışmalar ışığında Kur’ân gibi edebî bir kitabın Câhiliye toplumuna inmesi bu toplumun fennî nesri tanımış olduğunun en büyük ispatıdır. Zira Câhiliye toplumu bu tür nesri tanımamış olsalardı Kur’ân onlara bu denli edebî bir dille değil de daha basit ve sade bir dille indirilirdi.

Câhiliye döneminde nesir, duygulara nüfuz eden ve akli besleyen, hisleri harekete geçiren düşünceleri kapsamaktaydı. Fakat bu nesir şiirden daha az rağbet görmekteydi. Bunun sebebi şiirin hayalden doğması, nesrin ise akıldan doğmasıdır. Zira ilk milletlerin hayalleri akıllarından fazla idi. Buna ek olarak nesrin, düşünceleri tertip edecek ve mânâları sınırlandıracak bir yazara ihtiyacı vardır. Oysa ilk dönemlerde Araplar çoğunluğu okuma yazma bilmiyorlardı, ümmiydiler. Yazı yazan ve okuyucu kitlesi azdı. O dönem edebiyatından bize gelenler şifâhî ve rivâyet yoluyla intikal etmiştir. Hafızalar şiiri nesirden daha iyi ezberlemeye muktediri. Çünkü şiirde musiki ve vezin vardı. Oysa nesir böyle değildi.

İslam öncesi dönemden intikal eden nesir türlerinin başında hitabeler gelmektedir. Bunlar övünme, cesaretlendirme, savaşa teşvik, barış, evlilik gibi sosyal ilişkiler, doğruya irşad, vasiyet vb. vesilelerle söylenmiş hitabeler ile elçi hitabelerinden oluşmaktadır. Üslub özelliği olarak irticâlen söylenmiş, kısa fıkralı secîler, seçilmiş kelimeler, kısa ve irtibatsız cümleler şeklindedir. Eksem b. Şayfî, ‘Âmir b. Zarîb ve Kuss b. Sâide gibi bilgelerin dilinden bazı özdeyişlerle meseller ve kâhinlerin secîlerle örülü hitabeleri Câhiliye devri nesir türlerindendir. Bu dönemde edebî olmaktan çok ticarî ve siyasî amaçlarla yazılmış veya güvenilir kişilerin ezberleyip şifâhî olarak aktardığı az miktarda mektup örnekleri de mevcuttur.⁷

İlk İslam dönemiyle Emeviler devrinde siyasi çalkantılar ve dînî sebeplerle hitabe türü şiirin yerini sarsan bir önem kazanarak büyük gelişme göstermiştir. Hitabeler önceki üslûp güzelliklerini koruduğu gibi irtibatsız cümleler topluluğu olmaktan kurtularak mantikî bir örgü kazanmış, yeni din ve toplumun sorun ve konularıyla alanı genişleyip zenginleşmiştir.⁸

⁷ Şevki Dayf, *el-Asru'l-Câhilî*, nşr. Dâru'l-meârif, Kahire 1960, s. 398.

⁸ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 66.

Arap dilinin ilk müdevven metni kabul edilen Kur'ân'ın Mekke dönemi surelerinde his ve heyecanlara hitap eden şiir üslûbu hakimdir. Çünkü bu sûrelerde insanın Allah'tan başkasına kulluk etmeme ilkesini amaçlayan tevhid inancı ile Allah'ın huzurunda hesap verme bilincini gönüllere yerleştirme amacı bulunmakta ve bunun duyguyu etkilemesi gerekmektedir. Medine dönemi sûrelerinde ise genellikle akla hitap eden sakin bir üslûp hakimdir. Çünkü konuları ibadet, ahlak ve insanlar arası ilişkilere yöneliktir. Arap şiir ve nesrinin en güzel niteliklerini kendinde toplayan, ancak bilinmekte olan şiir ve nesir kurallarını aşan Kur'ân, Arap nesrini üslûp ve muhteva yönlerinden etkilemiş, edebi mektuplarla edebi eserler ve hutbeler ondan ustaca yapılan iktibaslarla zenginleştirilip süslenmiştir. İbrahim b. Muhammed eş-Şeybânî (öl. 298/911) Kur'ân'dan iktibas yapma usulüne dair *er-Risâletü 'l-Azra'sını*, Ebû Mansûr es-Seâlibî *el-İktibâs mine 'l-Kur'ân'ını* yazmış, Ziyaeddin İbnu'l-Esîr *el-Meselû's-Sâir fi Edebi'l-Kâtib ve 'ş-Şâir'*inde, Şehabettin Mahmud el-Halebi *Hüsnu't-Teveşşül ilâ Şinâ'ati't-Teressül* adlı eserinde edebi nesrin ustaları olan kâtiplerin Kur'ân'dan iktibas yapma usullerini öğrenmelerini mesleki eğitimlerinin bir parçası olarak görmüştür.⁹

Hiz. Peygamber'in kısa nesir parçaları hâlindeki hadisleri ve özellikle duaları ile onun ve halifelerin risâleleri erken dönem İslam nesrinin önemli ürünlerindendir. Hiz. Peygamber'in üslûbu sahabenin hutbe ve risâlelerinde etkisini göstermiştir. Bu etki, özellikle kendisiyle yakın alakası bulunan Hiz. Ali ve Ebû Hureyre gibi sahabilerde daha belirgin biçimde göze çarpmaktadır.

Emevilerin çalkantılı dönemi önemli bir nesir türü olan hitâbetin gelişmesini hızlandırmış, el-Câhiz *el-Beyân ve't-Tebyîn*'de şiir meseleleri yanında hitâbet meselelerini, çeşitlerini, onun ayırt ediciği özelliği olarak secîye ilişkin konuları, hutbelerdeki paralel ifade ve klişeleri ele almıştır. Bu devirde Hişâm b. Abdilmelik'in katibi Ebû 'l-A'lâ Sâlim b. 'Abdullah ile resmi risâlelerin telif esasları belirginleşmeye başlamıştır. Yunanca bilen Sâlim'in risâle yazım üslûbu konusunda halifeye gelen Yunanca mektuplardan esinlendiği iddia edilmektedir. Öğrencisi Abdulhamid el-Kâtib de resmi risâle yazma esaslarında Sâlim vasıtasıyla Yunan resmi mektup geleneğinden, Fars kökenli olmasıyla da Sasani yazım geleneğinden yararlandığı ileri sürülmektedir.¹⁰

⁹ İsmail Durmuş, "Nesir", *DİA*, XXXIII, 7.

¹⁰ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 101.

Abbâsi dönemine gelindiğinde İbnu'l-Mukaffa'nın risâleleriyle edebi risâle türü klasik şeklini almış, el-Câhiz'in risâlelerinde doruk noktasına ulaşmış, Abbâsi yönetimine nüfuz eden Fars asıllı Bermekîler ve Türk kökenli Sûlîler diye anılan kâtipler vasıtasıyla edebi risâlenin gelişmesi devam etmiştir. Bu mektuplarla başlayan süslü nesir üslûbu başta makâmat türü olmak üzere edebi teliflere de yansımıştır. El-Câhiz'in *el-Beyân ve't-Tebyîn*'i, İbn Kuteybe'nin *Edebu'l-Kâtib*'i, Müberred'in *el-Kâmil fi'l-Luğa*'i, İbn Vehb el-Kâtib'in *el-Burhân fi Vucûhi'l-Beyân*'ı, Ebû Hilâl el-Askerî'nin *Kitâbu's-Şinâateyn*'i, İbrahim el-Husrî'nin *Zehru'l-Âdâb*'ı, Ziyaeddin İbnu'l-Esîr'in *el-Meselû's-Sâir*'i ve Nevâcî'nin *Mukaddime fi Şinâati'n-Nazm ve'n-Nesr*'i gibi eserlerde Arap edebiyatı nesri, nesir türleri ve nesirle ilgili teorik bilgilere yer verilmiştir.¹¹

Şimdi Arap edebiyatının çeşitli yönleriyle geçirdiği safhaları ve gelişimi göz önüne alınarak ayrıldığı dönemlerde, nesir konusundaki tartışmaları, gelişmeleri, nesrin türleri ve bu türün önde gelen temsilcilerini dönem dönem inceleyelim.

¹¹ Mustafa el-Beşîr Kattî; *Mefhûmu'n-Nesri'l-Fennî ve Ecnâsihi fi'n-Nakdi'l-Arabiyyi'l-Qadîm*, Ürdün 2009, s. 37.

BİRİNCİ BÖLÜM

CÂHİLİYE DÖNEMİ (500/610)

“Câhiliye” kelimesi علم kelimesinin zıt anlamı olan جهل kökünden türemiş, bu kelime ise “herhangi birşey hakkında bilgisi olmamak” anlamında kullanılmaktadır. “Câhiliye” kelimesi ise Arapların islamîyet’ten önce içinde bulundukları durumu ifade eden ve “bilgisizlik, idrak eksikliği, düşüncesiz ve aklısız davranış” anlamına gelen bir kelimedir.¹² Zira Câhiliye döneminde insanlar Allah’ı, onun resulünü, gönderdiği dinin kurallarını bilmiyorlardı. Yine putlara tapınmaları, içki, zina, kabileler arasındaki sürekli ihtilaflar bu devrin başlıca özellikleriydi. Bu yönüyle bu dönem İslâm literatüründe “Câhiliye dönemi” olarak adlandırılmıştır.¹³

Câhiliye dönemi, miladi V. yüzyıldan İslamiyetin gelişine kadar geçen bir asırlık dönemi (500–620m.) içine almaktadır. Bu dönemde yazının günümüzdeki anlamıyla gelişmemiş ve yazımın tam anlamıyla istikrara kavuşmamış olması, her türlü edebi ve kültürel malzemenin şifahi ve rivâyet yoluyla aktarılmasını gerekli kılmıştır. Tedvin hareketinin başlamasına kadar bu durum devam etmiştir. Bu dönemden günümüze kadar gelen edebi ve kültürel malzeme Emeviler döneminde yazıya geçirilmiş, bu sebeple de bu dönem nesrinin güvenilirliği üzerinde tartışmalar cereyan etmiştir.

Câhiliye dönemindeki sosyal yapıya bakıldığında Arapları yerleşik (hazarî) ve göçebe (bedevî) olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Yerleşik olarak yaşayanlar oldukça istikrarlı bir hayat yaşıyor, ziraat ve ticaretle uğraşıyorlardı. Bedeviler ise çöllerde sürekli göç hâlindeydiler. Sosyal hayata hakim olan fakirlik, yağmacılığın yerleşmesine zemin hazırlamıştı. Yağmacılığı sanat hâline getiren ve cimri zenginlerin mallarını yağmalamayı marifet sayan şairler bile yetişmişti. Bu şairlere es-Seâlik denmiştir.¹⁴

Kabile de Câhiliye devri insanının bütün hayatı demektir. Seçtikleri reislerine kayıtsız şartsız bağlanıyorlardı. Bu durum onların bağımsız düşünce ve hareketlerini büyük ölçüde engelliyordu.

Câhiliye döneminde Arapların komşu medeniyetlerle de temas hâlinde olmaları kültürel yapıya bir takım katkılar sağlamıştır. Örneğin Bizans ve İran’dan bazı harp

¹² İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab I - XV*, nşr. Dâru sâdır, Beyrut, “جهل” md.

¹³ ‘Umer Ferrûh, *Tarihü’l-Edebi’l-Arabî I – VI*, nşr. Dâru’l-ilm, Beyrût 1981, I, 73.

¹⁴ Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, nşr. Edb. Fak. Basımevi, İstanbul 1996, s. 57.

sanatı ve araçları ile onların efsanevî tarihlerine dâir basit bilgiler edinmişlerdir. İranlı bir sahabi olan Selmân-ı Fârisî, Uhud savaşıdan sonra Medine'ye saldırmak için toplanan Arapları püskürtmek için Hz. Peygamber'e şehrin etrafına hendek kazılmasını tavsiye etmiştir. Mekkeli en-Nazr b. el-Hâris Hire'ye gitmiş ve buradaki eski İran şahları Rüstem ve İsfendiyâr'ın efsanevî kahramanlıklarını öğrenmişti. Yine bu dönemde Arapların şecerelere ve kabileler arasında geçen tarihi olaylara dair geniş bilgileri vardı. Abbâsiler döneminde kitap hâline getirilen bu bilgiler, onların tarihleriydi. Yıldızlara, yağmur ve benzeri gök olayları hakkında da bilgi ve tecrübeleri vardı.¹⁵

1.1. CÂHİLİYE DÖNEMİNDE NESİR

Câhiliye döneminde okuma yazma yaygın değildi, okuma yazma bilenlerin sayısı çok azdı. Bu durum onların yazıyı tanımadıkları anlamına gelmemektedir. Câhiliye dönemi Arapları yaygın olmasa da yazıyı kullanıyorlardı. Fakat bu yazı edebi maksatlarla değil daha çok siyasi ve ekonomik amaçlarla kullanılmıştır.¹⁶

Câhiliye döneminde başta Mekke'de olmak üzere önemli merkezlerde siyasi, ticari, sosyal ve askeri hususlarda bazı anlaşmaların yapılması, genel kanaate göre belirli mevsimlerde yapılan şiir yarışmalarında seçilen en güzel kasidelerin kubâtî adı verilen şeylerin üzerine altın suyu ile yazılarak Kâbe'nin duvarına asılması gibi hususlar yazının bilindiğinin ve kullanıldığının en önemli delillerinden biridir. Fakat Câhiliye döneminde nesir türü edebi malzemenin yazıya aktarıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur. Bu nesrin intikali, eski Arap şiirinde olduğu gibi, uzun zaman hafızaya dayanan sözlü rivâyet şeklinde olmuş ve bu döneme nisbet edilen nesir örnekleri ancak Emeviler döneminin sonları ile Abbâsiler döneminin başlarında çöllerde yolculuk yapan ve buralarda temas ettikleri bedevilerden arap ahbâr, eyyâm(savaşlar), âdet ve gelenekleri ile şiirini derleyen alim ve râvilerce yazıya geçirilmiştir.¹⁷

1.2. ARAP NESRİ ÜZERİNDEKİ TARTIŞMALAR

Câhiliye dönemi nesri gerek batılı gerekse Arap ilim adamları arasında şiddetli tartışmalara neden olan bir konudur. Bunun sebebi daha çok neş'et ettiği dönemin tam

¹⁵ Furat, s. 61.

¹⁶ Tâhâ Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Câhilî*, s. 331; Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabi*, s. 19.

¹⁷ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I, Cahiliye Dönemi*, Fenomen yay. Ankara 2009, s. 230.

olarak bilinmemesi ve rivâyetinden kaynaklanan sıkıntılardır. Bu tür bir nesir Câhiliye döneminde var mıydı, bu dönemden günümüze gelen nesir malzemesi güvenilir mi, yada Câhiliye döneminden günümüze gelen nesir malzemesinin gerçekten o döneme mi ait olduğu yoksa sonraki dönemlerde tedvin edilip o döneme isnad edilen nesir mi olduğu konusunda edebiyat tarihçileri farklı fikirler öne sürmüşlerdir.

Hamilton A.R. Gibb (1895–1971), Câhiliye dönemi nesir örneklerinin varlığını kabul etmekte fakat makul görmemektedir. Zira bu dönemde fenni nesrin varlığını öne sürenlerin görüşlerinin ikna edici delillere dayanmadığını ve Hire’de ortaya çıkarılan kitabelerin Câhiliye döneminde fenni nesrin varlığını gösterecek kesin deliller olmadığı gerekçesiyle reddetmektedir.¹⁸

Câhiliye dönemindeki fenni nesrin varlığı ve bu dönemden günümüze aktarılan nesrin güvenilirliği konusundaki şüphe ve tereddütler birçok farklı görüşlerle ifade edilmiştir. Bu görüşlerden biri Fransız müsteşriklerden biri olan William Marçais (1872 – 1956)’e ait olan ve Mısırlı edip Tâhâ Hüseyin (1889 – 1973)’in de katıldığı *“Arapların Câhiliye döneminde ilkel bir hayat yaşadıkları ve bu ortamın fenni nesrin varlığını gerektirmediği; zira fennî nesrin akıl ve kültürün dili olduğundan böyle bir hayat tarzının nesri doğuramayacağı, bu hayat tarzının ancak şiirin varlığı için uygun bir ortam olacağı”* görüşüdür.¹⁹

Ayrıca Fransız müsteşrik William Marçais, fenni nesrin İbnu’l-Muḳaffa (öl. 145/762) ile başladığını ifade etmektedir ve bu görüşüyle Câhiliye döneminde nesrin olmadığını savunmaktadır.²⁰

Tâhâ Hüseyin de Marçais’i destekler mahiyette, Câhiliye döneminde bir tür nesrin var olduğunu ancak bu dönemden intikal eden nesir güvenilir olmadığını ifade etmektedir. Câhiliye döneminde fenni nesir türlerinden kabul edilen hitâbet, emsâl ve kâhinlerin sözlerinin sıhhati üzerinde şüphelerini dile getiren Tâhâ Hüseyin, Câhiliye dönemi Araplarına nisbet edilen nesir parçalarını reddedmesinin Arapların nesri, İslâmdan önce hiç tanımadıklarını anlamına gelmediğini söylemektedir. Zira onların bir

¹⁸ Ḥannâ el-Fâḥûrî, *el-Câmi ‘fi Târîhi’l-Edebi’l-Arabî*, Beyrut 1986, s. 107 – 108.

¹⁹ Mubârek, I, 37-38.

²⁰ Mubârek, I, 43.

tür nesre sahip olduklarını, fakat bu nesirden günümüze ilmî usullerle hiçbir şeyin intikal etmediğini savunmaktadır.²¹

Tâhâ Hüseyin'in şiir naklindeki itirazlarını, hutbeler, vasiyetler ve kâhinlerin secîli sözleri karşısında da sürdürmektedir. Câhiliye dönemi hatiplerinden Kuss b. Sâide'ye ve diğer bilge kişilere nisbet edilen vasiyetlerin ve hikmetli sözlerin tamamının İslâmî dönemde uydurulduğunu ileri sürer. Ayrıca Tâhâ Hüseyin *"Biz şiirin nesirden daha eski olduğunu ve sanatın sözdeki ilk tezahürü olduğunu, zira şiirin his, duygu ve hayalle ilişkili olduğunu ve bu melekelerin hemen hemen bütün toplumlarda ve fertlerde görüldüğünü biliyoruz. Öyleyse şiirin insan hayatında ortaya çıkışı tıpkı güneşten ışıgın, çiçekten kokunun çıkışı gibidir. Nesir ise aklın dili, düşüncenin tezahür ettiği alandır. Muhakemenin ve düşüncenin nesirdeki etkisi, şiirde olduğundan çok daha büyüktür. Nesrin geç ortaya çıkması ve şiirin ihtiyaç duymadığı başka tabîi ve toplumsal duygularla ilintili olması garip karşılanmamalıdır."*²² demektedir.

Tâhâ Hüseyin, bu itirazlarının nedenini ise, o dönemdeki şair veya hatiplerin azımsanmayacak kadar Yahudi ve Hristiyanlık gibi eski dinlerle olan irtibatlarına ve dolayısıyla bunlardan etkilenecek bu edebî materyali üretmiş olmalarına bağlamaktadır.²³

Tâhâ Hüseyin, Câhiliye döneminde nesrin varlığını kabul etmekle birlikte bu nesrin sanatsal bir nesir olmadığını, o dönemden günümüze gelen nesir malzemesinin güvenilirliği konusunda şüphelerinin olduğunu ifade etmektedir. Nesrin Câhiliye döneminde değil de daha sonraki dönemlerde zuhur etmesini Câhiliye dönemindeki toplumsal duyguların fennî nesri ortaya çıkaracak düzeyde olmamasına bağlamaktadır. Bu noktada Tâhâ Hüseyin'in çelişkisi hemen göze çarpmaktadır. Şiirin intikaline güvenmezken veya güvenilir saymazken, bu dönemdeki edip ve şairlerin Hristiyan/Yahudi dinleriyle olan irtibatını veya üstün medeniyet saydığı diğer milletlerle olan bağına güvenilir saymaktadır. Bu tam bir çelişkidir.

Câhiliye döneminden günümüze gelen hutbelerin uydurma olduğu konusunda bir görüş de Kuss b. Sâide'nin bir çok edebiyat kitabında nakledilen ve Ukâz'da irâd

²¹ Tâhâ Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Câhilî*, s. 331.

²² Tâhâ Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Câhilî*, s. 331; Halîl Ebû Zeyyâb, *el-Edebu'l-Câhilî*, nşr. Dâru'l-imâr, Riyâd s. 362.

²³ Tâhâ Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Câhilî*, s. 352.

ettiği hutbesiyle ilgilidir. İmam Şiblî,(1857 – 1914) bu hutbenin râvilerinin güvenilir olmayan hatta yalancı kimseler olduğunu ifade etmektedir. Bu hutbeyi rivâyet edenlerin hepsinin yalancılıkla ve uydurma hadis rivâyet etmekle meşhur olduklarını söylemekte ve bu râvilerden biri olan Muhammed b. Haccâc hakkında İbn Muîn ‘in “yalancı ve habîs” kelimelerini kullandığını dile getirmektedir.²⁴

Kanaatimizce Câhiliye dönemi nesrini “uydurma” ifadesiyle hiçe saymakta akıl kârı bir iş değildir. Zira bu uydurma neye göre bir uydurmadır? Evet, belki Câhiliye dönemindeki nesir, sonraki dönemlerde tedvin edilmiş olabilir, ama bir çok edebiyat tarihi kitaplarında bu materyalin ele alınması, bu materyalin içerik olarak o dönemdeki sosyal yapıyı yansıtmaması bu eserlerin “uydurma” diyerek hiçe sayılmasını şüpheli göstermektedir.

Fransız müsteşriklerden Regis Blachere (1900–1973) de, Arap nesri üzerindeki tartışmalara katılan bir diğer edebiyatçıdır. Blachere hitâbet ve gece sohbetleri etrafında dönen Câhiliye nesrinin varlığını kabul etmektedir. Ona göre çöl hayatı, Arapların hitâbet yeteneğinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Ancak az çalışan ve boş vakitlerini sohbetle geçiren bedevi Araplar, hayatlarını çadırlarda gece sohbetleri düzenlemekle geçirmişlerdir. İşte bu sohbetlerde doğru unsurlar ile şüpheli unsurların birbirine karıştığını ifade eden Blachere, Câhiliye dönemine ait edebiyatın, edebiyat kitaplarında çoğunlukla tahrif edilmiş olduğunu ve bazı uydurmalarla karışık bir şekilde aktarıldığını belirtmektedir.²⁵ Bu görüş ışığında fenni nesrin varlığı kabul edilmekte fakat o dönemden aktarılan bir çok mahsulün güvenilirliği konusunda şüpheler dile getirilmektedir.

Ancak Câhiliye Araplarının çadırlarda rahat bir şekilde sohbet ederek vakitlerini geçirmiş olmaları pek de makul değildir. Aksine yerleşik bir hayatın olmaması yanında, tabiatın zorlukları, çöldeki hayat şartlarının sıkıntıları içerisinde sürekli bir mücadele içinde oldukları daha yaygın bir kanaattir.

²⁴ Mevlânâ Şiblî, *Târihu'l-İslâm, Asr-ı Saâdet I*, (Çev. Ömer Rıza), İstanbul 1961, s. 215 – 216.

²⁵ el-Fâhûrî, *el-Câmi 'fî Târihi'l-Edebi'l-Arabî*, s. 107 – 108.

Nallino'ya göre fenni nesir akıl ve düşünce dili olup sadece kültür ve medeniyet alanında yüksek seviyeye ulaşmış toplumlarda görülür. Buna karşılık şiir duygu ve hayale dayalı bir dilin ürünü olup insanın sosyal gelişimi ile başlar.²⁶

Mısırlı edip Zeki Mübârek (1892 – 1952), yukarıda bahsettiğimiz Marçais ve Tâhâ Hüseyin'in görüşlerini reddetmektedir. Ona göre ilkel olarak nitelendirilen Câhiliye döneminin milâdî V. yüzyıl olduğunu ve bu dönemde fenni nesrin, Arapların komşu oldukları Fars, Hint, Mısır ve Yunanlılar gibi bir çok milletlerde var olduğunu belirtmektedir.²⁷ Çevresinde fenni nesrin var olduğu bir toplumun bu nesirden etkilenerek kendi kültürlerine almaları da doğal karşılanmalıdır.

Zeki Mübârek, Arapların Câhiliye döneminde kendi zevk ve yaratılışlarına uygun bir nesre sahip olduklarını ancak bu nesrin, okuma – yazma oranının düşüklüğü, derlemenin azlığı ve İslâm'ın getirdiği yeni hayata uyum sağlamaktan uzak oluşu gibi nedenlerle kaybolduğunu belirtir.²⁸

Abdulahkim Belbe', Ahmed el-Hûfî, Ömer Ferrûh, Şevki Dayf, Hannâ el-Fâhûrî, Muhammed Osman Ali gibi bazı çağdaş edipler ve edebiyat tarihçileri ise Câhiliye döneminde fenni nesrin varlığını kabul etmektedirler. Câhiliye döneminden intikal eden nesir mahsullerinin büyük çoğunluğunun güvenilir olduğunu ifade eden bu edipler, bu görüşlerini Kur'ân'a işaret ederek pekiştirmektedirler. Kur'ân'ın hâlis bir fenni nesir örneği olduğunu ve Câhiliye dönemi nesrinin özelliklerinin Kur'ân'dan hareketle tespit edilebileceğini öne sürmektedirler. Hatta Kur'ân'daki bir kısım âyetlerde Câhiliye müşriklerine, benzerinin getirilmesi konusunda meydan okuyan Kur'ân âyetleri²⁹ delil gösterilerek Câhiliye Araplarının Kur'ân'daki üsluba yabancı olmadıkları, böyle olması durumunda da meydan okumanın bir anlamı olmayacağını ifade etmişlerdir. Bunun yanında nesrin şiire oranla rivâyetinin zorluğu nedeniyle bu nesrin tamamının intikal etmediğini ve bir kısmının da uydurma ve tahriflerle karıştığını ifade etmektedirler³⁰.

Câhiliye döneminde fenni nesrin varlığı üzerindeki bu tartışmalar, nesre ait edebi materyalin Câhiliye döneminde değil de Emevilerin sonları ile Abbâsiler döneminin

²⁶ el-Fâhûrî, *el-Câmi 'fî Târîhi'l-Edebi'l-Arabî*, s. 107.

²⁷ Mübârek, I, 38.

²⁸ Mübârek, I, 39.

²⁹ Bkz. Kur'ân, Bakara Sûresi, 23. ve 111. Âyetler.

³⁰ Demirayak, *Câhiliye Dönemi*, s. 235-237.

başlarında derlenip yazıya geçirilişine kadar hafızalarda tutulup korunmasının şiire göre daha zor oluşu ve bu nedenle de bazı uydurma ve ilavelerin mümkün olması vb. gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Câhiliye dönemi Arapları, önce sosyal ve edebi faaliyetlerin yüksek seviyede gerçekleştiği bir ortamda yaşamışlardır. Bu dönemde ticarî ve edebî faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için her yıl düzenli olarak haram aylarda kurulan Ukaz, Dûmetu'l-cendel gibi panayırlarda düzenlenen şiir yarışmaları, bu panayırlar münasebetiyle bir araya gelen fesahat ve belâğat sahibi bilge ve edip kişilerin hutbeler okumaları o dönemde edebi faaliyetlerin ulaştığı noktayı göstermektedir. Buradan hareketle, W. Marçais'in ilkel bir hayat yaşamaları nedeniyle Câhiliye toplumunda fenni nesrin tanınmadığı görüşüne katılmak mümkün değildir.

Tâhâ Hüseyin'in nesrin mevcudiyeti konusundaki şüphelerine gelince, Câhiliye döneminde yazılan şiirlerin uydurma olduğunu söyleyen birinin o dönem nesri için de aynı şüpheyi duymasını doğal karşılamak gerekir. Çünkü duygu ve hayale dayanan şiirin ezberlenmesinin daha kolay ve akılda kalıcı olmasına rağmen bunun mevsukiyeti hakkında şüphe duyan, kuşkuyla bakan veya böyle bir iddiada bulunan birinin, akılda kalması daha zor ve düşünce ve muhakeme ürünü olduğu belirtilen bir edebî türün yani nesrin varlığından kuşkuya düşmesi, varlığını kuşkulu göstermesi pek tabiidir.

Bu tartışmaların geneline bakılınca şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Câhiliye döneminde Arapların, fenni nesri tanıdıkları ve bildikleri genel kanaattir. Zeki Mübârek'e göre, bunun en büyük delili, düşünce, muhakeme, edebi sanatlar, ifadeler, belâğat ve îcâz açısından zirvede kabul edilen Kur'ân'ın Câhiliye toplumuna inmesidir. Zira eğer Câhiliye toplumu fennî nesri tanımamış olsalardı Kur'ân onlara bu denli edebi cümlelerle hitap etmez, daha basit ifadelerle indirilmiş olurdu. Bununla birlikte bu dönemden intikal eden nesrin ve şiirin bir kısmında uydurmalar bulunabilir. Fakat bu, tamamının sıhhati hakkında şüpheyi gerektirmez. Ayrıca darb-ı meseller ve hikmetli sözler, akılda daha kalıcı olması ve uzun yılların tecrübelerini yansıtmaları nedeniyle Câhiliye nesrinin üslûp özelliklerini göstermesi için sayılacak unsurlar arasında yer alır.

1.3. CÂHİLİYE DÖNEMİ NESRİNİN ÖZELLİKLERİ

Câhiliye dönemine ait nesir türleri taşıdığı anlam, fikir ve düşünce bakımından genel olarak şu özellikleri bulundurmaktadır:³¹

a)İfadeler doğru, sade, basit ve mübalağasızdır.

b)Anlaşılmaz anlamlar, yapısal karmaşıklık arzeden terkipler yoktur. Ancak anlam derinliği vardır.

c)Nesrin taşıdığı anlam sosyolojik, psikolojik ve edebî açıdan insanların çevrelerine ve yaşamlarına kadar uzanmaktadır. İnsanları birbirine bağlayan ya da onların birbirlerine bağlandıkları hürriyeti ifade eder. İnsanların fikirlerini, hislerini ve çöl hayatından kesitleri yansıtmaktadır.

d)Nesirde yapısal açıdan hikmetler ve atasözleri çoktur.

e) Anlam bütünlüğü az ve cümleler arasında intikal çoktur.

Câhiliye nesri, vurgulamak istediği amaçlar bakımından şu özellikleri yansıtmaktadır:³²

a) İntikama, öç almaya ya da barışa davet eder.

b) Övünme, nefret ya da kehaneti konu edinir.

c) Çöldeki hayatı ve burada cereyan eden olayları gözlemleyi konu edinir.

d) Hayırlı işler yapmayı ya da başkalarını yermekten uzak durmayı tavsiye eder.

Câhiliye nesri, üslûp bakımından da şu özellikleri taşımaktadır:³³

Lahn ve tekellüften uzak, müteradif kelimelerin az olduğu, genellikle kısa cümlelerin hakim olduğu, özellikle de hikmet, atasözleri ve kâhinlerin secîlerini taşıyan bir üsluba sahiptir.

Câhiliye dönemi Araplarının her türlü edebî, sosyal, kültürel, inanç ve duygusal hayatlarının bir aynası olan Câhiliye nesrinin genel özellikleri ise şunlardır:

³¹ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 137.

³² el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 138.

³³ Ferrûh, I, 89; el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 139.

- 1- Câhiliye dönemi edipleri, parlak ve alımlı lafızlar seçmek yerine mânâyâ uygun düşen ve bu mânâyı en güzel biçimde ifade eden lafızlar kullanmaya özen göstermişlerdir.
- 2- Câhiliye nesrinde mânâyı bozmayacak derecede bir îcâza meyil vardır. Kısa ve öz ifadeler kullanılmıştır.
- 3- Cümleler yerine göre kısa veya orta uzunluktadır. Özellikle mesel, hikmetli sözler ve vasiyetlerde kısa cümleler hakimdir. Cümleler kısa olmalarına rağmen, edebi bir ifade gücüne sahiptir. Anlamın akılda kalıcı olması için ifadeler kısa, öz, secîli ve akıcı bir üslup hâlinde. İbare, üslûp ve secîde tekellüfe dalmamışlardır, anlamı anlaşılmaz hale getirmemişlerdir. Bununla birlikte metin içerisinde secîli ve etkileyici cümleler vardır. Özellikle kâhinlerin sözlerinde fazlaca secî görülür.
- 4- Kinaye yoluyla ve üstü kapalı anlatılmak istenen bir hususu ifade için kolaylıkla anlaşılabilecek kinayeler veya muhatabın zihninde kimliğinin belirlenmesi istenen şahıs veya varlığın en belirgin özelliği kullanılmıştır.
- 5- Nesirde, araştırma ve üzerinde çalışmayı gerektirecek düzeyde derin fikir ve mânâlara girilmediği görülür, şiirde olduğu gibi nesirde de hem duygu hem fikir ve mânâ açısından bir sadelik hakimdir.
- 6- Aynı mânâyı ifade eden ibare ve cümleler az kullanılmıştır.
- 7- Vasiyetlerde toplumu bütünleştirici ve toplumun devamını özendiren hususlara vurgu yapılmıştır. Genelde kabile hayatı sürdürülmesine rağmen bireysel olduğu kadar toplumsal değerlerin yaşatılması istenir.

1.4.CÂHİLİYE DÖNEMİNDE NESİR TÜRLERİ

Câhiliye döneminden günümüze intikal eden nesir türleri hutbeler, vasiyetler, darb-ı meseller, hikmetli sözler, kâhinlerin secîli sözleri ile Arapların yaşadıkları tarihi hadiseleri ve savaşları konu alan “ahbâr” vb. konuları içeren “kasas” gibi başlıklar altında değerlendirilmektedir.

1.4.1. Hitâbet

Hitabet, bir topluluğun karşısında bir maksadı anlatmak, bir ülküyü aşılama, faydalı bilgileri vermek, topluluğa bir fikri telkin etmek, herhangi bir olay veya durum

karşısında toplumu teşvik, tahrik etmek veya heyecana getirmek veya harekete geçirmek için yapılan konuşma sanatıdır.

Câhiliye döneminin önemli nesir türlerinden biri olan hitabet, halkı ikna etmeğe, eğilimlerini etkilemeye dayanan bir konuşma sanatıdır. İnsanlara, gerek dünyada gerekse ahirette kendileri için hayırlı olan şeyler konusunda ikna etmek için yapılan etkileyici konuşma sanatıdır.³⁴

Hitabet, insan ile ortaya çıkmış eski bir sanattır. Mısırlılar, Yunanlılar ve Rumlar gibi bir pek çok eski milletlerde varlığı bilinen bir türdür ve bu milletlerden çok sayıda hutbeler rivâyet edilmiştir.³⁵

Hitabet, gerek savaş gerekse barış zamanında kullanılmış hatta bir millet için mutlaka olması gereken bir sanattır. Hayatın ve toplumun bir çok alanında bir inanca ve görüşe çağırma aracı olarak kullanılmıştır. Davet edenlerin, barışa çağırانların, terbiye edenlerin, yol gösterenlerin aracı, komutanların ve liderlerin dayanağı, siyasi partilerin, dünya işlerinin çoğunda itîmâd edilen birçok edebi ve ictimai kuruluşların, eğitimin, öğretimin aracı olarak görülmüştür.³⁶

Câhiliye döneminde Araplar, kabileler arası mücadele veya başka kabilelere karşı kendi kabilelerinin üstünlüklerini anlatmak için güçlü şaire ihtiyaç duydukları kadar, yine aynı nedenlerle düşmanlarına karşı delillerini daha iyi anlatmak, ahbar ve geçmişlerine ait övgü hususlarını sözlü bir şekilde anlatarak üstünlük sağlamak için güçlü ve güzel konuşan hatiplere de ihtiyaç duymakta idiler. Bundan dolayı toplumda şairler kadar hatipler de ön plana çıkmış ve kabile, çerisinde önemli bir toplumsal statü kazanmışlardır. Bundan dolayı hatip, aralarında düşmanlık olan kabileleri barıştıran bir kişi, genç nesiller için iyi bir nasihat, öğüt veren, toplu olarak yaşadıkları sıkıntıları ve hayatın zorluklarını, ibret alınacak deneyimleri sonraki nesle aktaran bir edip veya tecrübeli kişi olarak edebiyat sahnesinde yer almaktadır.³⁷

Hitabet, Câhiliye Arapları arasında da büyük değer ve önem taşıyan bir türdü. Bundan dolayı bu sanatın sahibi olan hatip; şair, kâhin ve kabilenin önderi olan “seyyid” kadar önem arzetymekte ve kabilenin önde gelenleri arasında yer almaktaydı.

³⁴ el-Ḥafâcî, *el-Ḥayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili*, s. 157.

³⁵ el-Ḥafâcî, *el-Ḥayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili*, s. 158.

³⁶ el-Ḥafâcî, *el-Ḥayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili*, s. 158.

³⁷ Corci Zeydân, *Tarihü Âdâbi'l-Luğati'l-Arabiyye*, I-IV, nşr. Şevki Dayf, Kahire tsz., I, 168.

Hatib, herşeyden önce güzel, düzgün ve etkili konuşmasıyla söz ustası sayılırdı. O bu maharetini hitâbetinde gösterir, ele aldığı meseleyi hitap edeceği topluluğa güzel, anlaşılır ve tesirli bir şekilde sunarak başarısını ispatlardı.³⁸

Arapların ruhlarındaki üstünlük anlayışı ve hayat tarzlarının da bunu etkileyici durumda olması nedeniyle gerek hitabet gerekse vasiyetler etkileyici ve ikna edici sözler niteliğinde bir edebi tür olarak gelişmiştir.

Hitabet, varolduğu günden beri savaşta, barışta ve ulaşılması gereken hedefe yöneltmede toplumun bir silahı olmuştur. Özellikle anlaşmazlıkların ve savaşların çokça vuku bulduğu Câhiliye döneminde kabileler arası mücadelelerde hatipler hutbelerini savaşlara teşvik ya da barışa davet etmek maksadıyla kullanmışlardır.³⁹

Câhiliye hatiplerinin, hutbelerinde dikkate aldıkları en önemli konular kendi kabilelerinin üstünlüklerini ifade ettikleri övünme ve başka kabilere olan üstünlüklerini ifade etme, vaaz ve insanları irşad etmedir. Özellikle kabileler arasında şiddetli savaşlar olduğunda hatip, kendi kavmini savaşı terketmemeleri konusunda uyarır. Bununla birlikte kabilesinin barışını tehdit altında gördüğü zaman da hatip de savaş zırhını giyinip silahını kuşanır. Çünkü Câhiliye dönemindeki Arap toplumunda galip gelmek bir kahramanlık olarak kabul edilmekteydi.⁴⁰

el-Me'mûn el-Harisî, Eksem b. Şayfî (öl.10/612) ve Kuss b. Sâide'nin (öl.22/600) hutbelerinde olduğu gibi yeni bir dini müjdelemek, önde gelen liderlere taziyede bulunmak, bir kralın huzuruna çıkıp onu tebrik etmek, bir arzuyu iletmek amacıyla da hitâbet kullanılırdı.⁴¹

1.4.1.1. Hitabeti Gerektiren Etkenler

Araplar arasında cereyan eden mücadeleler, birbirlerine karşı rekabet ve büyüklenmeyi gerektirdiğinden, belâgatlı sözlerle hasmı ikna etmek ve taraftar kazanmak için hitâbete ihtiyaç duymuşlardır. Bu sebeple kabileler⁴² arasındaki mücadeleler, savaşa teşvik veya savaşın sona erdirilmesine çağrı, halkın din konusunda

³⁸ Furat, I, 96.

³⁹ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili*, s. 160.

⁴⁰ Gâzi Tâlimât- İrfân el-Aşkar, *en-Nesru fi Asri'n-Nübüvveti ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, Şam 2007, s.238.

⁴¹ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili*, s. 161.

⁴² Bkz. Selami Bakırcı, "Araplarda Kabile Yapısı", *EKEV Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl 3, Sayı 11, Kasım 2001 – Ocak 2002, s.131 – 140.

irşadı, çevre ülkelerin hükümdarlarıyla kurulan ilişkiler, insani ilişkiler gibi hususlarda hitâbet bir vasıta olarak kullanılmıştır. O dönemde yazının yaygın olmayışı ve Câhiliye toplumunun çoğunlukla okuma-yazma bilmemesi gibi nedenlerden dolayı hitâbet revaç kazanmış ve gelişme imkânı bulmuştur. Ayrıca o dönemde çeşitli nedenlerle kurulan panayırlar da⁴³ hatiplerin edebi yeteneklerini ortaya koymaları için bir vesile olmuştur.⁴⁴

Câhiliye devrinde hemen hemen her kabilenin bir şâiri olduğu gibi bir hatibi vardı. Hatibin önemli vazifelerinden biri de sefâret (temsilci grup) heyetinin başında kabilenin temsilcisi olup kabileler arasındaki övünme yarışlarında sözcü olmaktı. Gerekli ortamlarda kabilenin asıl vasıflarını, sahip olduğu üstünlükleri ve parlak başarılarını en güzel bir dille söyler, bunları herhangi bir sıkılganlık göstermeden ifade ederdi. Bu devirde kabile reisinin aynı zamanda hatip olması büyük bir meziyetti.⁴⁵ Kabilenin hatip reisi, savaşta gerekirse askerini cesaretlendirirdi.

Câhiliye döneminde, hitabetin amaçlarından birisi hatib'in, evlenecek genci kızın ailesinden kabul görmesi için methetmesidir. Bu, hitabetin insani amacıdır ve Câhiliye toplumunun ilerlediğine, devamlılığına ve istikrarına bir delil olarak kabul edilmektedir. Hitabetin bir diğer amacı birliği sağlamaktır. Bu durum, özellikle savaşlardan ve kabileler arası çekişmelerden sonra daha bariz bir şekilde görülmüştür. Buradan da anlaşılıyor ki; hatip tıpkı yarayı tedavi eden bir doktor veya insanlar arasında ortaya çıkan rahatsızlıkları aklıl yoluyla karara bağlayan bir filozof gibidir. Ayrıca hitabet keder anında taziye, sevinç anında tebriktir. Her ikisi kabile hayatı süren Arap toplumunda birbirleriyle bağ oluşturdıkları, birbirlerine karşı duygularını ifade ettikleri ve esir oldukları kozadan çıkıp hayata başladıkları önemli sosyal iletişim şekilleridir.⁴⁶

Hitabet savaş alanlarının dışında da kullanılırdı. Aralarında düşmanlık bulunan kişilerin affedilmesi hususunda kabilenin hatibi barışı sağlama, bu düşmanlığı ortadan kaldırma adına hutbeler irâd ederdi. Ayrıca Mekke'ye gelen ticaret kervanlarının karşı karşıya kaldıkları sosyal ve iktisadî problemler de Mekke'nin önde gelen reislerinin aracı olmalarıyla ve ikna edici hutbeleriyle çözüme kavuşturulurdu.

⁴³ Demirayak, *Câhiliye Dönemi*, s. 76.

⁴⁴ Dayf, *el-Asru'l-Câhilî*, s. 410.

⁴⁵ Zeydân, I, 168; Furat, I, 96.

⁴⁶ Talîmât- el-Aşkar, *el-Edebu'l-Câhilî, Kaḍayahu, Eğrâḍuhu, 'A'lâmuhu, Funûnuhu*, Dimaşk 1412/1992, s. 545.

Hemen hemen her ciddi meselede hatibin sözcülüğüne müracaat edilen bir ortamda Mekke’de en azından yerleşmiş kabile sayısınca hatibin bulunduğu belirtilmektedir. Hatipler, İslâm’ın gelmesiyle birlikte kabilelerin sarsılan sosyal ve iktisadi durumlarını müdafaa uğrunda yeni mesuliyetler yüklenmişlerdir.⁴⁷

1.4.1.2. Câhiliye Dönemi Hitabetin Genel Özellikleri

Câhiliye dönemi hitâbeti üslûp ve muhtevasıyla farklı özellikler arz etmektedir. Bunlardan biri Câhiliye dönemi hutbelerinde göze çarpan özelliklerden olan kasr (kısalık)’dır. Bu dönemdeki hutbelerin kısa olması ezberlenip aktarılması hususunda da büyük bir önem arz etmektedir. Hatipler de hutbelerinin kolay ezberlenebilmesi için hutbelerinin kısa olmasına özen gösteriyorlardı.⁴⁸

Bir diğer özellik Câhiliye dönemi hutbelerinde şekil itibariyle belli bir metodun bulunmamasıdır. Bu özellik “Ğıyâbu’-l-minhâc” olarak ifade edilmektedir. Yani bu dönem hatiplerinin hutbelerinde ısrarla sürdürdükleri belli kalıplar göze çarpmamaktadır. Her hatibin kendine has ayrı bir üslubu vardır. Örneğin bazı hatipler herhangi bir giriş yapmadan doğrudan vermek istedikleri amacı ifade etmişler, hatta hutbelerini verdikleri mesajı özetleyen bir sonuçla da bitirmemişlerdir. Kimi hatipler ise alışıldığı üzere “أما بعد” ifadesiyle konuşmalarına başlamışlar, kimileri de bu ifadeyi kullanmaksızın başka ifadelerle temel fikri içeren cümlelerini doğrudan sarfetmişlerdir.⁴⁹

Hatipler, hutbelerinde zarif lafızlar ve alışlagelmiş mânâları kullanmaya özen göstermişlerdir. Câhiliye dönemin hutbelerinde mesellere de sıkça rastlanmaktadır.⁵⁰

Câhiliye dönemi hutbelerinde şiirden istişhâd da önemli bir yer tutmaktaydı. Zira şiir, Câhiliye döneminde en önemli edebi türlerden biriydi. Hatip de bu yönüyle şiirden de yardım almaktaydı. Kimi zaman hutbesinin girişini, kimi zamanda bitişini şiirle yapardı.⁵¹

Hatipler hitap ettikleri insanlara kendilerini dinletmek ve onların duygularını coşturmak amacıyla hutbelerinde ritme önem verirlerdi. Bunu sağlayabilmek için kısa

⁴⁷ Furat, I, 100.

⁴⁸ Zeydân, I, 169.

⁴⁹ Talîmât- el-Aşkar, *el-Edebu’l-Câhilî*, s. 547.

⁵⁰ Zeydân, I, 169.

⁵¹ Talîmât- el-Aşkar, *el-Edebu’l-Câhilî*, s. 548.

cümleler kullanmışlardır.⁵² Yani edebi ifadeyle Câhiliye dönemi hitabetinde îcâz hakimdir.

Câhiliye dönemi hutbeleri bedî sanatlarından da yoksun değildir. Secî, izdivâc, tevâzun gibi sanatlar, kalplerde ve kulaklarda etki uyandırmak için başvurulmuş yollardan biridir.⁵³ Özellikle de secî, bu dönem hutbelerinde hatiplerin dayandıkları temel sanatlarından biri olmuştur.⁵⁴

Câhiliye dönemi hutbelerinin temel özelliklerinden biri de düşüncelerin karışıklıktan uzak, anlaşılır ve basit olmasıdır. Cümleler arasında anlam bütünlüğü yoktur. Derin fikirlerin yerini açık, anlaşılır fikirler almıştır. Bu da Câhiliye döneminde, hutbelerin nisbet edildikleri kişilerin sıhhatinin bir delili olarak görülmektedir.⁵⁵

Câhiliye döneminde hutbelerde görülen bir özellik de irticâlî, yani herhangi bir ön hazırlık olmaksızın irâd edilmesidir. Bu nedenle fikirlerde bir derinlik, tertip ve tekellüf görülmez. Duygu ve mânâlar abartıdan uzak ve samimidir.

Hutbenin yüksek bir yerde okunması, hitap esnasında bir kılıç veya bastona dayanılması, topluluğun karşısına düzgün bir kıyafetle çıkılması, başa sarık sarılması ve giriş cümlesinde أما بعد ibaresine yer verilmesi Câhiliye hitâbetinin bir özelliğidir ve bu geleneği ilk defa Kuss b. Sâide el-İyâdî başlatmıştır.⁵⁶

Câhiliye döneminin önde gelen meşhur hatipleri şunlardır:

Ḳabîse b. Nuaym (öl.510m.): Esedoğullarındandır ve İmru'u'l-Ḳays ile aynı dönemde yaşamıştır. Yaşça İmru'u'l-Ḳays'tan küçüktür. İmru'u'l-Ḳays'ın babası olan Hucr, Esedoğulları kabilesinin başına emir tayin edilmiş, bir süre sonra Esedoğulları vergi vermek istemeyince ayaklanmışlar ve Hucr'u öldürmüşlerdir.⁵⁷ Ḳabîse b. Nuaym, kabilesinin bu durumunu ma'zur gösterip özür dilemek amacıyla İmru'u'l-Ḳays'ın karşısında irâd ettiği hutbesiyle meşhurdur.⁵⁸

Hâşim b. 'Abdi Menâf (öl.524m.): İsmi 'Amr'dır. Hâşim isminin verilmesinin nedeni hacıları doyurmak maksadıyla Şam'a götürdüğü bütün malıyla kek satın almış,

⁵² Talîmât- el-Aşkar, *el-Edebu'l-Câhilî*, s. 548.

⁵³ Talîmât- el-Aşkar, *el-Edebu'l-Câhilî*, s. 548.

⁵⁴ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabi*, s. 35.

⁵⁵ Talîmât- el-Aşkar, *el-Edebu'l-Câhilî*, s. 548.

⁵⁶ Dayf, *el-Asru'l-câhilî*, s. 412.

⁵⁷ Demirayak, *Câhiliye Dönemi*, s. 183.

⁵⁸ Ferrûh, I, 131.

hac zamanı geldiğinde aldığı keklerin hepsi parça parça kek kırığı hâline gelmiş. Haşim de bu kek kırıklarını iyice döverek hacılar için tiride benzer bir yiyecek yapmıştır. “Kırmak, parçalamak” anlamındaki Hâşim ismini bu sebeple aldığı söylenir.⁵⁹

Hız. Peygamber’in dedelerinden olan Hâşim b. ‘Abdi Menâf, öğütlerle insanları güzel işlere teşvik eden bir hatiptir. Kureyş’in lideridir. Kabilesini birliğe, hayra, güzelliğe çağıran birisidir. Kureyş ve Huza’a kabilelerinin aralarındaki ihtilaf olduğunda söylediği hutbesi meşhurdur.⁶⁰

Ḳuss b. Sâide el-İyâdî (öl.600m.): Ḳuss b. Sâide yaklaşık 180 yıl yaşamış ve İslam dini gelmeden önce 600 yılında ölmüştür. el-Câhiz, onu hatip ve şair olarak kabul eder ve Peygamber’in (a.s.) Ḳuss b. Sâide’nin Ukaz’daki sözlerini rivâyet ettiğini ifade eder.⁶¹

Fesahat, belâgat, hikmet ve hitâbet alanında çokça örnekler sunmuştur. Bütün Arapların hatibi olarak kabul edilir. Hristiyanlığa intisab etmiş olan Ḳuss b. Sâide, hutbelerinde bir olan Allah inancına, putları terk etmeye ve Allah’a ibadet etmeye çağırmıştır. Rum kralı Kayser’in huzuruna çıkmış ve huzurunda hutbe irâd etmiştir.⁶²

Ebû ’l-Ferec el-İsfehânî, *el-Eğâni*’de Ḳuss b. Sâide’den şöyle bahsetmektedir: “Adı Ḳuss b. Sâide b. Adıyy b. Mâlik el-İyâd’dır. Ziyaretçi olarak Kayserin huzuruna çıkmış ve Kayser’den ikram ve ta’zim görmüştür. Kayser ona “En üstün ilim nedir?” diye sormuş, o da: “ Kişinin kendini bilmesidir” diye cevap vermiştir. Kayser: “Peki, en üstün akıl nedir?” diye sorunca “ Kişinin ilimle meşgul olmasıdır” diye cevap vermiştir. “En üstün edep nedir?” diye sorunca “ Kişinin yüz suyunu korumasıdır” demiştir. “En faziletli davranış nedir?” diye sorunca: “Kişinin, verdiği sözde durması, sözünden dönmemeye dikkat etmesidir.” diye cevap vermiştir. Son olarak “En faziletli mâl nedir” diye sorunca Kuss: “ Onunla hakkı, hukuku yerine getirdiğin şeydir.” diye cevap vermiştir.⁶³

⁵⁹ İbn Hişâm, *Siretu’n-Nebeviyye*, I-IV, nşr. Dâru’l-cil, Beyrut 1975, I, 136.

⁶⁰ el-Ḥafâcî, *el-Hayâtu’l-Edebiyye fi’l-Asri’l-Câhili*, s. 176.

⁶¹ el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn I – IV*, nşr. Mektebetu’l-Hâncî, Kahire 1988, I, 308; Mevlânâ Şiblî, s. 215; Dayf, *el-Asru’l-Câhilî*, s. 415.

⁶² Hasan ez-Zeyyât, *Tarihu’l-Edebi’l-Arabî*, nşr. Dâru’n-nahdati Mısır, Kâhire s. 20; Ferrûh, I, 173; el-Ḥafâcî, *el-Hayâtu’l-Edebiyye fi’l-Asri’l-Câhili*, s. 162.

⁶³ el-Ḥafâcî, *el-Hayâtu’l-Edebiyye fi’l-Asri’l-Câhili*, s. 164.

Ḳuss b. Sâide el-İyâdî, Arap edebiyatında “ilklere” sahip kişilerdendir. Örneğin hutbelerinde “**أما بعد**” ifadesini kullanan ilk kişidir. Ayrıca hutbelerini “asa”ya ya da kılıça dayanarak irâd etmiş ve bu geleneğin öncüsü kabul edilmiştir. Ayrıca şu hikmetli sözü söyleyen kişi olarak bilinir:

“**الينة على من ادعى و اليمين على من أنكر**”

“*Iddia edene delil, inkar edene de yemin gerekir.*”⁶⁴

İnsanlar aralarındaki anlaşmazlıklarda görüşüne başvurulana Ḳuss b. Sâide’nin isabetli ve hayırlı bir hükümde bulunduğu inanılırdı. Arapların en bilge ve akıllı kişisi kabul edilirdi. Ukaz panayırında çokça bulunmuş ve hutbeler⁶⁵ irâd etmiştir. Bu hutbelerinden birini Hz. Muhammed (a.s.), peygamberlik gelmeden önce dinlemiştir.⁶⁶ Ukaz’da irâd ettiği bu hutbesi için, Hz. Peygamber’in şöyle dediği ifade edilir: “*Bu sözler Ḳuss b. Sâide’ye kıyamet gününde sunulacaktır. O, bu sözleri Allah için söylediğinden o Cennet ehlinde olacaktır.*”⁶⁷

Hutbelerinde kullandığı sözler son derece etkili ve üslûbu anlaşılır, kelimeleri özenle seçilmiş ve cümleleri kısa tutmuştur. Hikmetli sözler ve darb-ı meseller kullanmıştır. Hutbelerinde secî ve îcâz hakimdir. Hikmetli sözlerinden bazıları şunlardır:

“**فإذا نهيت عن الشيء فابدأ بنفسك**”

“*Birşey yasakladığında önce kendinden başla*”

“**من عيرك شيئاً ففيه مثله**”

“*Seni bir şeyle ayıplayan kişide o kusurun benzeri vardır.*”⁶⁸

Hâcib b. Zûrâre b. Uds et-Temîmî (öl. 3/625): Fars asıllı Temîm kabilesinin önde gelenlerindendir. Kisra’nın, Temim kabilesini Irak’ın köylerinden çıkarmak istediği ve kıtlığın baş gösterdiği zaman Kisra’nın huzuruna çıkmış, belâğatiyle Kisra’ya

⁶⁴ Meydânî, *Mecmau’l-emsâl* I, 195; el-Hafâcî, *el-Hayâtu’l-Edebiyye fi’l-Asri’l-Câhili*, s. 162.

⁶⁵ Ukaz’da irad ettiği hutbe için bkz. Kalkaşendî, *Şubhu’l-A’sâ I – XIV*, Kahire 1922, I, 212.

⁶⁶ Zeydân, I, 169; Ferrûh, I, 173.

⁶⁷ Kalkaşendî, I, 213.

⁶⁸ el-Hafâcî, *el-Hayâtu’l-Edebiyye fi’l-Asri’l-Câhili*, s. 163.

hayrete düşürmüştür. Bunun üzerine Kisra ona istediği her şeyi vermiş ve en güzel yeri temin etme konusunda da taahhütte bulunmuş ve yayını rehin olarak bırakmıştır.⁶⁹

Hâcib b. Zûrâre tanınmış bir bilge ve yetenekli bir hatiptir. Kardeşinin oğlu el-Ka'ka' b. Ma'bed b. Zûrare'yi şu sözlerle vasfetmiştir: “ *Vallahi, el-Ka'ka' yumuşak değil ki sıkılsın, kuru da değil ki kırılsın.*”⁷⁰

Eksem b. Şayfi et-Temîmî (öl.9/630): Arapların bilgesi ve en meşhur hatiplerinden biridir. en-Nu'man b. el-Münzir, Eksem b. Sayfi'yi beraberinde Arapların önde gelen eşraflarından ve hatiplerinden bir grup ile Kisrâ'ya temsilci olarak göndermiştir. Kisra'ya giden bu hatipler arasında Temîm kabilesinin önde gelen ve çok etkili ve güzel konuşan Hâcib b. Zerâre et-Temîmî, 'Amr b. eş-Şerîd es-Sülemî, şair Âmir b. et-Tufeyl el-Âmirî, güzel ahlakı ve keskin zekasıyla meşhur Alkame b. Ulâse el-Âmirî, el-Hâris b. Zâlim, Amr b. Ma'd Yekrub ez-Zebîdî, el-Hâris b. 'Îbâde el-Bükrâ ve daha bir çok kişi vardı. Kisra, Eksem b. Şayfi'nin adeta yöneticilere siyaset dersi veren bu hutbesi karşısında hayrete düşüp ona şöyle demiştir: “*Arapların başka hiç kimsesi olmasa bile sen yetersin.*”⁷¹

İslâmiyet zuhûr ettiği zaman iki kişiyi Peygamber'in nesebini ve ona inen âyetler hakkında bilgileri öğrenmeleri için göndermiş, Peygamber (a.s.) da bu iki kişiye sordukları soruların cevabını verip onlara “*Şüphesiz Allah adaleti, iyiliği, yakın akrabaya vermeyi, kötü ve çirkin işlerden sakınmayı emreder. Düşünesiniz diye size öğüt verir.*”⁷² âyetini okur. Bu iki kişi bu âyetleri Eksem'e okudukları zaman Eksem şöyle der: “*Muhakkak ki o güzel ahlakı emredip kötü huylardan sakındırıyor.*”⁷³

Eksem b. Sayfi, soy bilgini, hikmet sahibi olup isabetli görüşleri olan, güçlü deliller getirebilen, Temim kabilesinin önde gelen kişilerinden biridir. Hutbelerinde çokça îcâza başvurmuştur. Derin fikirleri, tatlı lafızları, güzel üslûbu ve hutbelerinde çokça darb-ı meseller kullanan birisi olarak göze çarpmaktadır.⁷⁴

'Amr b. Ma'd Yekrub ez-Zebîdî (öl.21/643): Câhiliye döneminde yaşamış, Yemenli Kahtânîlerden etkili bir hatip ve aynı zamanda cesur bir savaşçıdır. Hicretin 9.

⁶⁹ Ferrûh, I, 174.

⁷⁰ Ferrûh, I, 174.

⁷¹ İbn 'Abdi Rabbihi, I, 280.

⁷² Kur'ân, *Nahl Sûresi*, 16. Ayet.

⁷³ Ferrûh, I, 201.

⁷⁴ Ferrûh, I, 201; el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili*, s. 171.

yılında Tebük'ten ayrıldığı sırada Peygamber (a.s.) ile karşılaşmış ve kabilesiyle beraber Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslamı terk edip daha sonra yeniden Müslüman olmuştur. 110 yaşında Kadisiye'de büyük bir mücadele vermiş ve Hz. Ömer'in hilafetinin sonlarında vefat etmiştir. Şair ve hatip olan Amr, muhadram şairlerin ikinci tabakasından sayılır.⁷⁵ Hutbeleri anlaşılır ve kolay bir üslûba sahiptir. Secîyi az kullanmıştır. Hikmet ve darb-ı meseller çokça göze çarpmaktadır.⁷⁶ Kısra huzurunda îrâd ettiği bir hutbesinde “*Kişi iki küçük organıyla bilinir; kalbi ve dili...*” şeklindeki sözü atasözü hâline gelmiştir.⁷⁷

Sehbân b. Vâil (öl.54/676): Sehbân b. Züfer b. İyâs'dır. Vâil kabilesine mensup olan Sehbân. Hz. Peygamber döneminde müslüman olmuş muhadram hatiplerdendir. Hicri 54 yılında vefat etmiştir.⁷⁸ Fesahati ile darbimesellere konu olmuştur. “Sehbândan daha hatip” meseli bunlardan biridir.⁷⁹

Sehbân b. Vâil, halife Muâviye (41–60h.)'nin yanında bulunarak ihsan ve iyiliklere nâil olmuştur. Sehbân b. Vâil, irticalen, ön hazırlıksız hutbe söylemeyi en başarılı yapan hatiplerden biriydi. Belâğat ve fesahat konusunda çok güçlü, söz sanatlarını çok iyi kullanan bir hatipti. Kalbinin derinliklerinden konuşup hutbelerinde hemen hemen her konuda çok etkili darb-ı mesellere hutbelerinde yer vermiştir. Zira belâğati kendisinden yıllar sonra yaşamış, hutbelerinin güçlü oluşundan dolayı ölümünden sonra uzun süre edip ve şairler tarafından kullanılmış, taklit edilmiş ve etkisi uzun süre devam etmiştir. Dolayısıyla nesirde ekol sahibi olan el-Câhiz (150/255h.), “kitab”ı tanımlarken Sehbân b. Vâil'in belâğatına atıfta bulunmuştur: “*Kitap, ilim dolu bir damardır. Zerafet dolu bir zarftır. Hem mizah, hem de ciddiyet içeren bir kaptır. İstersen bir bitkiden daha fazla solabilir. İstersen Sehbân Vail'den daha fazla belâğatlı olabilir. İstersen iç dünyayı heyecanlandıran duygu ve düşüncelerine gülümseyebilirsin. İstersen paha biçilmez faydalı bilgilerine hayran kalabilirsin.*”⁸⁰

el-Câhiz aslında burada Sehbân'ın okuduğuna işaret ederek önemli bir hususa dikkat çektiği gibi aynı zamanda Sehbân'ın bilgi ve kültür sahibi biri olduğuna vurgu

⁷⁵ ez-Zeyyât, s. 22.

⁷⁶ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili*, s. 172.

⁷⁷ İbn 'Abdi Rabbihi , *el-İkdu'l-Ferîd I - IV*, nşr. Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1404/1983, I, 286; ez-Zeyyât, s. 22.

⁷⁸ ez-Zeyyât, s. 188.

⁷⁹ Zeydân, I, 169.

⁸⁰ el-Câhiz, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, nşr. Mektebetu'l-hâncî, Kâhire 1994, s. 4.

yapmaktadır. “Kitab” ve “belâgat” ikilisiyle güzel konuşmanın okumaya bağlı olduğunu ifade etmektedir.

Câhiliye döneminde daha pek çok hatip yetişmiştir. Bunların isimlerine çeşitli tarih ve edebiyat kitaplarında rastlamak mümkündür. Özellikle İyad ve Temim gibi bazı kabilelerin hitâbet sanatındaki üstünlüklerine işaret edilmektedir. Bununla birlikte, Zuheyr b. Cenâb, ‘Amr b. Kulşum et-Tağlibî, Kays b. Zuheyr el-‘Absi, ‘Evs b. Hârise, el-Hâris b. Ka‘b el-Müzhicî, Zu‘l-İsba‘ el-‘Udvânî, Mersed el-Hayr, Hâni b. Mes‘ûd, Kays b. Hârise b. Sinan, Suheyl b. ‘Amr el-A‘lem, ‘Amr b. el-Ethem, ‘Amr b. ‘Ammâr et-Tâî, Huveylid b. ‘Amr, Rabî‘a b. Hazâr, Nu‘mân b. el-Munzir, el-Hâris b. ‘Abbâd, ‘Amr b. eş-Şerîd, Hâlid b. Ca‘fer el-Kilâbî, Kays b. Mes‘ûd eş-Şeybânî Câhiliye dönemi hatiplerinden verebileceğimiz önemli isimlerdir.⁸¹

1.4.1.3. Câhiliye Dönemi Hitabet Türleri

Hatipler hayatın her alanında yer aldıkları ve bulundukları toplumlarda her türlü sosyal olaylarda kendilerine başvurulduğu için hitabetin türleri de bu dönemde çeşitlilik arz etmektedir. Fahr (övünme), hicv (yerme), savaşa veya barışa çağrı, vaaz ve nasihat, intikam almaya teşvik gibi konuları içeren Câhiliye dönemi hitâbetini genel olarak sosyal, dinî ve siyasî hitâbet olmak üzere üç gruba ayırmak mümkündür.

1.4.1.3.1. Sosyal Hitabet

Câhiliye dönemi Arapları “kabile” hayatı yaşamış olsalar da, günümüzdeki sosyal aktivitelerin hemen hemen tamamı kabile içerisinde de cereyan ettiği için, bu sosyal faaliyetlere dayalı hutbeler de var olmuştur. Örneğin evlilik, ölüm anında taziye, herhangi bür münasebetle methetme, tebrik, kutlama vs. sosyal hususların yerine getirilmesi için söylenmiştir.

Örneğin Abdulmuttalib b. Hâşim’in, Seyf b. Zîyezen Habeş krallığına geldiğinde onu tebrik amacıyla okuduğu hutbesi, sosyal bir konuyu içeren bu türün güzel örneklerinden biridir.⁸²

⁸¹ el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, I, 306, Vâdî es-Samed, *Edebu Şadri’l-İslâm*, Beyrut 1414/1994, s. 147; Dayf, *el-Asru’l-câhilî*, s. 413.

⁸² İbn ‘Abdi Rabbihi, *el-İkdu’l-Ferîd*, I, 290-291; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-Arab I-III*, (1.Baskı), Beyrut 1352/1923, I, 31-32.

أن الله تعالى - أيها الملك - أحلك محلاً رفيعاً، صعباً منيعاً، باذخاً شامخاً، وأنبتك منبتاً طابت أرومته، وعزّت جرثومته، و نبل أصله، و بسق فرعه، في أكرم معدن، فأطيب موطن، فأنت - أبيت اللعن - رأس العرب، وربيعها الذي به تخصب، وملكها الذي به تنقاد، وعمودها الذي عليه العماد، ومعقلها الذي إليه يلجأ العباد، سلفك خير سلف، وأنت لنا بعدهم خير خلف، ولن يهلك من أنت خلفه، ولن يخمل من أنت سلفه، و أنت - أيها الملك - أهل حرم الله وذمته وسدنة بيته، أشخصنا إليك الذي أبهجك بكشف الكرب الذي فدحنا، فنحن وفد التهنة، لا وفد المرزنة.

Ey kral! Allah, seni yüksek, zorlu, erişilmez ve mağrur bir makama getirdi. Seni, aslı hoş, yüce ve asil olan, kökleri en güzel kaynaklarda bulunan bir yere, en hoş topraklara yerleştirdi. Böylece sen –laneti reddeden- Arapların lideri, onların bereketlendiği baharı, liderliğini üstlenen kralı, dayanak buldukları destekleri, kölelerin sığındığı barınaklarıdır. Senin selefin en hayırlı seleftir, sen de onlardan sonra bizim için en hayırlı halefsin. Senin halefi olduğun kişi yok olmaz. Senin selefi olduğun kişi ise zayıf düşmez. Sen – ey kral!- Allah'ın haremî, onun vicdanı ve evinin muhafızısın. Bize ağır gelen sıkıntıyı kaldırarak seni sevindiren durum için bizi sana gönderdi. Bizler tebrik heyetiyiz, felaket heyeti değil.

Eksem b. Sayfî'nin, Hîre meliki Amr b. Hind'in kardeşinin ölümünden dolayı taziye amaçlı irâd ettiği hutbesi de sosyal hutbenin güzel örneklerinden birisidir.⁸³ Bu hutbede içerik olarak ölümün her insanın başına gelecek bir gerçek olduğu, dünyanın da sadece ahiretin bir tarlası olduğu; dünyada kalıcı olan tek şeyin ise yapılan iyilikler olduğu vurgulanmaktadır. Şekil olarak Câhiliye dönemi hitabetinde sıkça kullanılan îcâzın hakim olduğu görülmekte, böylece verilmek istenen mesajın daha anlaşılır olması sağlanmıştır. Ayrıca akılda daha kalıcı ve daha etkili olması bakımından secîye de sıkça rastlamaktayız.

Sosyal içerikli hutbelerden biri de düğün ve nişan törenlerinde yapılan ve “*Hutbetu’z-zevâc*” ya da “*Hutbetu’l-ımlâk*” denilen konuşmalardır. Bu tür hutbeler Arapların sosyal gelişimini ve birbirleriyle olan insânî ilişkilerini ortaya koyan sözlerdir. Hitabeti güçlü olan bir kişi, evlenmek isteyen erkeğin erdemlerini sayarak karşı tarafın talip olunan evliliğe rıza göstermesini isterdi. Bazen de talip olunan kızın kavminden bir hatip kalkıp konuşur ve birbirleriyle aralarındaki samimiyeti pekiştirecek

⁸³ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 31.

güzel sözler söyler, güzel ahlaktan bahsederdi.⁸⁴ Bu türde söylenmiş hutbelerin en meşhuru Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'in Hz. Peygamber'in, Hadice bint Huveylid ile evlenme talebini açıklarken irâd ettiği hutbedir:⁸⁵

الحمد لله الذي جعلنا من زرع إبراهيم وذرية إسماعيل، وجعل لنا (بلدا حراما و) بيتا محجوجا، وحرما آمنا (وجعلنا الحكام على الناس)، ثم إن محمد بن عبد الله ابن عبد المطلب بن أخي من لا يوازن بأحد (به فتى من قريش) إلا رجحه (عليه)، و لا يُعدل بأحد إلا فضله و إن كان في المال قلّ فإنّ المال ظلّ زائل، وله في خديجة (بنت خويلد) رغبة، ولها فيه مثل ذلك، و ما كان من صداق ففي مالي، وله نبأ عظيم و خير شائع. (و ما أحببتم من الصداق فعلي).

Bizi İbrahim neslinden ve İsmail'in soyundan yapan, bizim için (kutsal bir belde) hacc yapılan bir ev (Kabe), güvenli bir yer ve (bizi insanlara hâkim) kılan Allah'a hamdolsun. Şimdi, kardeşimin oğlu Abdulmuttalip oğlu Abdullah oğlu Muhammed, (Kureyşli bir gençle) hiç kimseyle ölçülemez ve kimse onun erdemine denk olamaz. Her ne kadar malı az ise de mal, geçici bir gölgedir. Muhammed'in Hatice (bint Huveylid)'e; aynı şekilde Hatice'nin de ona karşı (evlenme) arzusu vardır. Mihir ise benim malımdan verilecektir. O'nda yüce ve parlak haberler vardır. (istediğinin mihir tarafımdan karşılanacaktır.

Ebu Tâlib'in bu hitabesinin Câhiliye dönemi hutbelerinden farklı olarak Allah'a hamd ile başlaması, bu dönem hutbelerinde tevhid inancının yani tek olan Allah'a inancın Câhiliye döneminde var olduğunu ve bu inancın kimi hutbelere üslup bakımından yansıdığını görmekteyiz.

1.4.1.3.2. Siyâsî Hitabet

Bilindiği gibi Câhiliye döneminde gerçek anlamda siyasi hayat yoktur. Bununla birlikte kabilenin kendi iç yönetimi, kabileler arası ilişkiler ve antlaşmalar, Mekke gibi büyük dini, siyasi, ticari ve kültürel merkezlerde Kureyş gibi bazı kabilelerin otoritesi, Arapların çevre ülkelerin hükümdarları ile ilişkileri bu dönemde bir nevi siyasi bir ortam yaratmıştır. İşte, Kays b. Hârice'nin, Dâhis ve el-Ğabrâ savaşında yaptığı gibi gerek kabile fertlerinin gerek kabile üyelerinden teşekkül eden heyetlerin ihtiyaçlarının giderilmesi, herhangi bir savaşın durdurulması, barışın sağlanması vb. hususlarda kabile

⁸⁴ Talîmât- el-Aşkar, *el-Edebu'l-Câhilî*, s. 545.

⁸⁵ el-Kalkaşendî, I, 213; Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 38.

reisine, emir veya hükümdarlara müracaatları esnasında yaptıkları konuşmaları bir siyasi hutbe olarak telakki etmek mümkündür. Aynı şekilde hatiplerin kendi aralarında cereyan eden kabilelerinin kahramanlık, cömertlik gibi erdemlerini dile getirerek üstün niteliklerini saymak için rekabet ettikleri konuşmaları, savaşa teşvik etmek amacıyla yaptıkları konuşmaları da birer siyasi hutbe olarak değerlendirilebilir.⁸⁶

Câhiliye döneminin önde gelen hatiplerinden biri olan Eksem b. Şayfi'nin İran hükümdarı Kisra'nın huzurunda okuduğu hutbesi, siyasi hutbeye güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu hutbe o kadar etkili ve güzel bir hutbedir ki Kisrâ'ya Eksem b. Şayfi için “*Arapların senden başka kimsesi olmasa bile sen onlara yetersin*” dedirtmiştir.⁸⁷ Bu hutbenin metni şöyledir:⁸⁸

إن أفضل الأشياء أعاليها، و أعلى الرجال ملوكها، و أفضل الملوك أعمها نفعاً، و خير الأزمنة أخصبها، و أفضل الخطباء أصدقها، الصدق منجاة، و الكذب مهواة، و الشر لجاجة، و الحزم مركب صعب، و العجز مركب وطيء، آفة الرأي الهوى، و العجز مفتاح الفقر، و خير الأمور الصبر، حسن الظن ورطة، و سوء الظن عصمة، إصلاح فساد الرعية خير من إصلاح فساد الراعي، من فسدت بطانته كان كالغاص بالماء، شر البلاد بلاد لا أمير بها، شر الملوك من خافه البريء، المرء يعجز لا المحالة، أفضل الأولاد البررة، خير الأعوان من لم يراء بالنصيحة، أحق الجنود بالنصر من حسنت سريره، يكفيك من الزاد ما بلغك المحل، حسبك من شر سماعه، الصمت حكم و قليل فاعله، البلاغة الإيجاز، من شدد نفر و من تراخى تألف.

Eşyanın en faziletlisi en yüce olanıdır, insanların en yüce olanı hükümdarlarıdır, hükümdarların en faziletlisi herkese en faydalı olanlardır, zamanların en iyisi en verimli olanıdır, hatiplerin en faziletlisi en doğruyu söyleyenlerdir. Doğruluk kurtuluştur ve yalan sıkıntıdır. Haksızlığın temelinde dikkafalılık vardır, sağduyululuk ise zor bir binektir. Acizlik, sıradan bir binektir. Kararın afeti hevâdır ve acizlik yoksulluğun anahtarıdır. İşlerin en hayırlısı sabırdır. Hüsn-i zan bir çıkmazdır, su-i zan ise bir savunmadır. Halkın bozulmasını ıslah etmek, yönetenlerin bozulmasını ıslah etmekten daha hayırlıdır. Çevresi fesada uğramış kimse suya dalan gibidir. En kötü vatan, yöneticisinin olmadığı vatanıdır. Yöneticilerin en kötüsü ise masum kişilerin kendisinden korktuğu yöneticidir. Kişi çaresiz kalır, kurtuluş yok; Evlatların en faziletlisi atalarına hayırlı olanlardır. Dostların en iyisi nasihatte iki yüzlü davranmayandır. Zaferi en çok hak eden ordu, ahlaki düzgün olan ordudur. Varmak

⁸⁶ Demirayak, *Câhiliye Dönemi*, s. 246.

⁸⁷ İbn ‘Abdi Rabbihi, I, 280

⁸⁸ İbn ‘Abdi Rabbihi, I, 280 - 281; Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 21- 22.

istediğın yere ulaştıracak olan azık sana yeter, kötülüğü dinlemen sana kötülük olarak yeter. Susmak bilgeliktir, ama onu yapan azdır. Belâgat az olandır. Sıkı davranan nefret ettirir, rahat davranan ülfet kazanır.

Yukarıdaki hutbede cümleler kısa, metin oldukça anlaşılır bir mahiyettedir. Hutbe, derinlik boyutu olan bir muhtevaya sahiptir. Mukteza-yı hâle (duruma) uygun söylenmiş bir hutbedir. Söylenen zamanla sınırlı kalmayıp başka bir deyişle tarihsellik boyutunu aşır evrensel sayılabilecek bir içeriğe sahiptir. Devletin varlığına, halkın önemine işaret edilmesi bakımından son derece önemlidir.

Câhiliye döneminin diğır önemli bir hatibi de Hâni b. Kabîsa eş-Şeybânî'dir. Zî-Ûâr günü⁸⁹, rahat davranan kabilesini savaşıa teşvik ettiğı hutbesi şöyledir:⁹⁰

یا معشر بکر، هالک معذور خیر من ناج فرور، إن الحذر لا ینجی من القدر، وإن الصبر من أسباب الظفر، المنیة ولا الدنیة، استقبال الموت خیر من استدباره، الطعن فی ثغر النحر أکرم منه فی الأعجاز والظهور، یا آل بکر، قاتلوا فما للمنايا من بدّ.

Ey Bekr topluluğı, mazur görülecek bir ölü, kaçarak kurtulmuş birinden daha iyidir. Tedbirli davranmak kaderden kurtarmaz; sabır, zafere ulaştıran nedenlerdendir. Alçaklıktansa ölüm (daha güzeldir). Ölümü karşılamak ona arkanızı dönüp kaçırmaktan daha iyidir. (Yüzyüze vurularak) boğazdan yaralanmak, arkadan ve sırttdan yaralanmaktan daha şerefli dir. Ey Bekr oğulları, savaşın! Zira ölüm (zaten) kaçınılmazdır.

Bu hutbe üslup bakımından, açık, anlaşılır ve basit bir üsluptadır. İki şey arasında karşılaştırmalı olarak verilmek istenen mesaj ifade edilmektedir. Bu üslup, Arap mesellerinde de sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle bu hutbeler mesel ve hikmet tarzında söylenmiş, îcâzlı, verilmek istenen mesaj en kısa ve anlaşılır bir yolla anlatılmaktadır. Bu da Câhiliye dönemi hutbelerinin belirgin özelliklerinden biridir.

1.4.1.3.3. Dinî Hitabet

Câhiliye döneminde Arap yarımadası çeşitli din ve mezheplere ait fikirlerin ve dinsizlik anlayışının yaşandığı bir ortamdı. Kimi kabileler Hristiyanlığı, kimisi de Yahudiliğı benimsemişlerdi. Bunun yanında bazı kabileler de yıldızlara tapıyorlardı.

⁸⁹ Arapların İranlılarla yaptıkları savaşı ifade eder. Arapların İranlılara karşı kazandıkları ilk zaferdir.

⁹⁰ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 37; el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 152.

Bunlar dışında kalanlar ise putperest idiler. Bunların dışında Hz. İbrahim'in dinine mensup olanlar da vardı. Bunlara "hanîf"⁹¹ deniyordu. Varağa b. Nevfel, 'Ubeydullah b. Cahş, Zeyd b. 'Amr, Kays b. Nebşe ve Kuss b. Sâide haniflerin en meşhurlarıydı. Bunlar genellikle kabileler arasında ve panayırarda dolaşarak Araplara bir olan Allah fikrini telkin etmeye çalışırlardı.⁹² Bu amaçla yapılan konuşmalar dini hitâbet türüne örnek olarak verilebilir.

Kuss b. Sâide el-İyâdî 'nin Ukaz panayırında irâd ettiği hutbenin bir kısmı şöyledir:⁹³

أيها الناس، اسمعوا وعوا، من عاش مات، ومن مات فات، وكل ما هو آت آت، (ليل داح ونهار ساج وسماء ذات أبراج، ونجوم تهر، وبحار تزخر، وجبال مرساه، وأرض مدحاه، وأنهار مجراه). إن في السماء لخبراً وإن في الأرض لعبراً، ما بال الناس يذهبون ولا يرجعون، أرضوا فأقاموا أم تركوا فناموا، يقسم قس بالله قسماً، لا إثم فيه إن لله ديناً هو أرضى له وأفضل من دينكم الذي أنتم عليه. إنكم لتأتون من الأمر منكراً.

Ey insanlar, dinleyin ve iyi anlayın; yaşayan ölür ve ölen yok olur. Olacak olur. Karanlığı çöken gece, sakın bir gündüz, burçlarla dolu gökyüzü, parlayan yıldızlar, dalgalanan denizler, demirlenmiş dağlar, kıpırdayan yeryüzü, mecrasında akan nehirle. Şüphesiz gökte bir haber, yerde de ibret vardır. Ne oluyor da insanlar gidip de dönmüyorlar, gittikleri yerden memnun mu oldular da kaldılar; yoksa orada bırakılıp da uykuya mı daldılar? Kuss Allah'a yemin eder ki - bunda bir günah yok – Allah'ın bir dini vardır, o din, sizin içinde bulunduğunuz dininizden O'na daha hoşnut ve üstündür. muhakkak ki siz, istemeyerek de olsa geleceksiniz.

Kuss b. Sâide'nin bu hutbesi, dinî içerikli bir hutbe olduğu için insanları dinleri konusunda uyarmaktadır. Putlara tapmalarına ve şirk içerisinde olmalarına işaret ederek Allah'ın gösterdiği dinin daha üstün olduğunu, Allah'ın şirke ve puta tapmaya razı olmadığını bildirmektedir. Kuss b. Sâide, bu gerçekleri fasih bir şekilde, secili kısa cümlelerle dile getirmiş, bu davranışı ile de Peygamberimizin ilgi ve beğenisini kazanmıştır.

Me'mûn el-Hârisî'nin kabilesini uyardığı hutbesi şöyledir:⁹⁴

⁹¹ Bkz. Şaban Kuzgun, "Hanîf", *DİA.*, XVI, 33.

⁹² Demirayak, *Câhiliye Dönemi*, s. 250.

⁹³ el-Kalkaşendî, I, 212; İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 215; Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 35.

⁹⁴ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 36 -37; Talîmât – el-Aşkar, *el-Edebu'l-Câhilî*, s. 544.

أرعوני أسماعكم وأصغوا إلي قلوبكم يبلغ الوعظ منكم حيث أريد طمح بالأهواء الأشر وران على القلوب الكدر وطخطخ الجهل النظر إن فيما ترى لمعتبرا لمن اعتبر أرض موضوعة وسماء مرفوعة وشمس تطلع وتغرب ونجوم تسري فتعزب وقمر تطلعه النحور وتمحقه أديار الشهور وعاجز مشر وحول مكد وشاب مختضر ويفن قد غير وراحلون لا ينوبون وموقوفون لا يفرطون ومطر يرسل بقدر فيحيي البشر ويورق الشجر ويطلع الثمر وينبت الزهر وماء يتفجر من الصخر الأير فيصدع المدر عن أفنان الخضر فيحيي الأنام ويشيع السوام وينمي الأنعام إن في ذلك لأوضح الدلائل على المدبر المقدر البارئ المصور يأيها العقول النافرة والقلوب النائرة أنى تؤفكون وعن أي سبيل تعمهون وفي أي حيرة تهيمون وإلى أي غاية توفضون لو كشفت الأغطية عن القلوب وتجلت الغشاوة عن العيون لصرح الشك عن اليقين وأفاق من نشوة الجهالة من استولت عليه الضلالة

Bana iyi kulak veriniz, beni yürekten dinleyiniz ki, öğütlerim dilediği şekilde size etkisini göstereyim. Kibirlilik arzularla yükselir ve kalpleri keder kaplar, bilgisizlik bakışı karartır. Gördüğünüz şeylerde ibret alabilecekler için ibret vardır. Baksanıza, serilmiş bir yeryüzü, yükseltilmiş bir gökyüzü, doğan ve batan bir güneş, seyreden ve kaybolan yıldızlar, ay başlarının doğurduğu ve ay sonlarının batırdığı bir dolunay, zengin bir aciz, başarısız bir üçkağıtçı, gepegenç ölen bir delikanlı, yaşlı olarak ölüp de toprağa karışanlar, gidip de bir daha geri dönmeyenler, ölümleri durdurulup da öne alınmayanlar, bir takdir ile gönderilip de insanlığa hayat veren, ağaçlara yaprak açtıran, meyve oluşturan ve çiçekleri bitiren bir yağmur, sert kayadan fışkırıp da yerleşim yerlerinde türlü türlü yeşillikler yaratan, böylece canlılara hayat veren, boş gezen hayvanları doyuran ve nimetleri büyüten bir su. Bütün bunlarda yaratılmışları düzen içinde ve dengeyle idare eden, her şeyi takdir eden, kusursuzca yaratan, her şeye şekil ve suret veren yaratıcı için apaçık deliller vardır. Ey yüz çevirip kaçan akıl ve yürekler, şimdi söyleyin, nereden geri döndürülüyorsunuz, hangi yoldan sapıyorsunuz, hangi şaşkınlıkla başıboş amaçsızca dolanıyorsunuz ve hangi amaca doğru koşuyorsunuz? Eğer kalplerden perdeler kaldırılrsa, gözlerden perdeler çekilse, şüphe ile gerçeği birbirinden ayırır ve kendisini dalalet kaplayan kimseyi bilgisizlik sarhoşluğundan ayıltır.

Câhiliye döneminde Kâbe'ye yönelik yapılan bir takım hizmetler vardı. Bu hizmetler oldukça önem arzetydi. Hidâne (Kâbe'nin bakımı), sidâne (Kâbe'nin kapısını açma kapatma işleri), rifâde (hacılara yemek dağıtmak), sikâye (hacılara su verme) vs. hizmetlerini ifâ etmek bir kabile için şeref ve üstünlük vesilesi olmuştur. Bu hizmetlerin büyük bir kısmı Kureyş kabilesinin elinde idi. Kâbe'yi ziyarete gelen

hacılara yönelik hizmetler de bunlar arasında yer almaktaydı. Câhiliye döneminde Mekke'ye hac için gelen ziyaretçilere ikram ve onların ikamet ve konaklamasını sağlama Haşimoğulları tarafından yürütülüyordu.⁹⁵

Hiz. Peygamber'in dedelerinden olan Hâşim b. 'Abdi Menâf'ın (öl. m. 524), dinî bir nasihat veya uyarı içermese de, Kabe'ye hizmet edilmesi konusunda Kureyşlilere yaptığı konuşma bu alanda önem arz etmektedir. Rivâyete göre Zilhicce ayının ilk gününde, Kâbe'nin duvarına yaslanarak, Kureyşlileri Kâbe'yi ziyarete gelen yabancıları ağırlamaları ve onların ihtiyaçlarının giderilmesi için cömert davranmaları konusundaki hutbesi şöyledir.⁹⁶

يا معشر قريش، أنتم سادة العرب، أحسنها وجوها وأعظمها أحلاما وأوسطها أنسابا وأقربها أرحاما.

يا معشر قريش، أنتم جيران بيت الله، أكرمكم بولايته وخصكم بجواره دون بني إسماعيل، وحفظ منكم أحسن ما حفظ جار من جاره، فأكرموا ضيفه وزوار بيته، فإنهم يأتونكم شعثا غبرا من كل بلد. فورب هذه البنية، لو كان لي مال يحمل ذلك لكفيتكموه، ألا وإني مخرج من طيب مالي وحلاله ما لم يقطع فيه رحم ولم يؤخذ بظلم، ولم يدخل فيه حرام فواضعه فمن شاء منكم أن يفعل مثل ذلك فعل. وأسألكم بحرمة هذا البيت ألا يخرج رجل منكم من ماله لكرامة زوار بيت الله ومعونتهم إلا طيبا لم يؤخذ ظلما ولم يقطع فيه رحم ولم يغتصب.

Ey Kureyş topluluğu! Sizler Arapların efendileri, en iyileri, en akıllıları, en soyluları, Arap soyuna en yakın olanlarsınız.

Ey Kureyşliler! Sizler Allah'ın evinin (Kâbe'nin) komşularısınız. Allah sizleri evinin korunup gözetilmesiyle şereflendirmiş, İsmailoğullarından sizi evinin komşuluğuna özel kılmış, bir komşunun komşusuna gösterebileceği en iyi şeyleri size göstermiştir. Öyleyse siz de onun misafirine, onun evini ziyaret edenlere ikramda bulunun. Zira onlar her beldeden saç baş dağınık ve toz toprak içinde size gelirler. Bu evin sahibine andolsun ki, bu giderleri karşılayabilecek malım olsaydı size Allah'ın evinin ziyaretçileri için bir masraf yüklemezdim. Şimdi ben malımın en helalinden, yakın akrabama verilmesi gerekenin dışından, zulüm yoluyla alınmamış ve içine haram ve daha aşağılığı girmemiş olanından var olan malımı ortaya koyuyorum. Sizlerden gücü yettiğince bunu yapmak isteyen varsa yapsın. Sizlerden, bu evin hürmetine, hiç kimsenin, sırf Allah'ın evinin ziyaretçileri ve onlara yardım için zulmederek alınmış,

⁹⁵ İbn Hişâm, I, 136; Ahmed Nedvi - Sâhib Ensârî, *Asr-ı Saâdet I, Hayatu's-Sahâbe*, (Çev. Ali Genceli), nşr. Şamil Yay., İstanbul, 1985, s. 215.

⁹⁶ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 32-33; el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 156.

yakın akraba gözetilmemiş ve gasbediilmemiş malları dışında bir mal ortaya koymasını istemiyorum.

1.4.2. Kitâbet

“Kitâbet”, Arapça bir kelime olup **كتب** kökünden mastardır. **فعالة** vezninde yazım sanatı, yazma, yazılan şey, lafzın alfabe harfleriyle tarifi/tasviri, hattatlık, yazıt, kitabe, afiş vs. mânâlara gelmektedir.⁹⁷ Yazı yazma anlamına gelen kitâbet, Câhiliye döneminde yalnızca Kuzey bölgesinde yaşayan Araplar tarafından biliniyordu ve yüz elli yıl öncesine kadar bir varlık göstermemiştir. Câhiliye döneminde yazı, taşların, hurma çekirdeklerinin, derilerin, kumaşların ve odun parçalarının üzerine çizilen şekilleri ifade etmekteydi. Bütün bunlar da bu dönemde gelişmemiş olsa da yazının varlığını ortaya koyan delillerdir.⁹⁸ Câhiliye dönemi Arapları, çoğunlukla okuma – yazma bilmeyen insanlardan oluşmaktaydı ise de yazıyı hiç tanımadıkları anlamına gelmez. Aksine Câhiliye dönemi Arapları, pek yaygın olmamakla beraber, yazıyı kullanıyorlardı. Fakat bu yazı nesir veya şiir gibi edebi maksatlarla değil, sadece köle mülkiyeti, kabileler arası antlaşmalar ve bazı siyasi ve ekonomi gibi farklı amaçlarla kullanılmıştır.⁹⁹

Câhiliye şiirinde geçen “kalem, midad, hat, satır vb.” lafızlar yazının o dönemde bilindiğine işaret eden önemli figürlerdir. O dönem Araplarının, bilgileri daha çok rivâyet yoluyla aktarmalarından dolayı kitâbet yaygın bir şekilde kullanılamamıştır. Bununla birlikte Şair Tarafe’nin dayısı el-Mütelemmis, Hire melikine okuması için bir köleye yazı vermiştir. Köle de bu yazıyı Hire melikine okumuştur. Bu da bize çölde yaygın olmayan, kullanılmayan kitâbetin Bahreyn ve sahil kısmında yaygın olduğunu göstermektedir.¹⁰⁰

Bu bölgelerde az da olsa medeniyete aşina olan bir kısım kişiler yazı ile uğraşmakta ve birbirlerine mektuplar göndermekteydiler. Ancak bu dönemin ilerlemesiyle bu mektupların çok azı günümüze ulaşmıştır. Bu dönemde yapılan yazışmalar *el-Eğânî*, *el-İkdu’l-Ferîd*, *Târîhu’t-Taberî*, *Mecmeu’l-Emsâl*, *Cemheretu’l-Emsâl*, *Miftâhu’l-Efkâr* gibi bir çok edebiyat kitabında zikredilmiştir. Bu mektuplar,

⁹⁷ İbn Manzûr, **كتب** maddesi.

⁹⁸ Ali Şalak, *Merâhilu Taṭavvuri’n-Neşri’l-Arabiyyi fî Nemâzicîh*, I-III, Beyrut 1991, I, 120.

⁹⁹ Dayf, *el-Fenn ve mezâhibuh fî’n-neşri’l-Arabi*, s. 19.

¹⁰⁰ Şalak, I, 122.

Câhiliye döneminde kitâbetin az da olsa bulunduğunun ve yazının bu dönemde de kullanıldığının bir göstergesidir.¹⁰¹

el-İkdu'l-Ferîd'de bununla ilgili olarak şöyle bir rivâyet aktarılır: Nu'mân b. el-Münzir bir gün Kısra'nın huzuruna gider ve orada Rum, Hint ve Çin heyetlerinin kendi krallarından ve ülkelerinden bahsettiğine şahit olur. Bunun üzerine Numân da Arapları över ve onların bütün milletlerden üstün olduğunu ifade eder. Kısra, bu duruma karşı çıkıp diğer milletleri över ve Arapları da bundan yoksun bırakır. Numân da bu duruma karşı çıkarak ve Arapları överek onlara cevap verir. Hire'ye döndüğünde bu durumu sindiremez ve Eksem b. Sayfî, Hâcib b. Zurâre gibi önde gelen hatipleri toplayarak onlara olan biteni anlatır ve onlardan Kısra'ya giderek Arapların onun söyledikleri ve düşündüğü gibi olmadığını ona öğretmelerini ister. Kısra'ya gönderdiği heyetin eline de şunları yazdığı bir mektubu verir:¹⁰²

أما بعد : فإن الملك ألقى إليّ من أمر العرب ما قد علم ، وأجبتة بما قد فهم مما أحببت أن يكون منه على علم ، ولا يتلجلج في نفسه أن أمة من الأمم التي احتجزت دونه بمملكته ، وحثمت ما يليها بفضل قوتها ، تبلغها في شيء من الأمور التي يتعزز بها ذوو الحزم والقوة والتدبير والمكيدة . وقد أوفدت إليها الملك رهطا من العرب ، لهم فضل في أحسابهم وأنسابهم وعقولهم وأدابهم ، فليسمع الملك ، وليغمض عن جفاء إن ظهر من منطقهم ، وليكرمني بإكرامهم وتعجيل سراحهم ، وقد نسبتهم في أسفل كتابي هذا إلى عشائهم .

Kral bana Araplar hakkında bilmediği bazı şeyler söyledi. Ben de ona bilmesi gerektiğini düşündüğüm bir şekilde cevap verdim. Kendi ülkesinde kabul ettiği ve güçlerinden dolayı koruma altına aldığı milletler hakkında birşeyler söyledi. Basiret, güç, tedbir ve hile sahiplerinin onunla övündüğü durumlara onu ulaştırır. Ey kral, sana Araplardan oluşan bir grup gönderdim. Onların soyca, nesebce, akılca ve edeb bakımından üstünlükleri vardır. Bu yüzden onları dinle, sertlikten kaçın, onlara yapacağın ikramlarla beni ikramlandır, onları bırakmada acele etme. Bu mektubumun alt tarafında onların neseblerini yazdım.

Bu ve buna benzer mektuplar Câhiliye döneminde yazının kullanıldığı ve kullanım sahası olarak daha çok siyasi ve ticari ilişkilerde ön plana çıktığı görülmektedir.

¹⁰¹ Mektuplar için bkz. Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab* I, 9 – 30.

¹⁰² İbn 'Abdi Rabbihi, I, 280; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, I, 20 - 21.

1.4.3. Vasiyetler

Vasiyet kelime anlamı olarak, “birisine herhangi bir konuda öğüt vermek, tavsiyede bulunmak, görevlendirmek, talimat vermek” anlamlarına gelmektedir. Istılâhî olarak vasiyet, yakın çevre, akraba ve arkadaşlara yönelik söylenen hitâbet türlerinden biridir. İkisi arasındaki fark, vasiyet bir kişinin kendi kavmine ya da evlatlarına veya bir annenin kızına söylediği sözlerden oluşurken hitabet toplumsal olaylar, savaşlar, övünme, yerme, bir kralın huzuruna çıkma veya genel toplumsal çoğunluklar hakkında söylenen sözlerdir.¹⁰³ Vasiyetler, onları söyleyenlerin hayattaki tecrübelerini ifade etmeleri yönüyle farklılık gösterirler.

Câhiliye nesrinde vasiyetler çokça bulunmaktadır. Vasiyetler güzellikleriyle, cümlelerinin uyumuyla, üslûbuyla, inceliğiyle, muhtevasında hikmetli sözlerin öne çıkmasıyla, keskin zeka ürünleri olması yönüyle dikkatleri çekmesi bakımından önem arz etmektedir.¹⁰⁴

Câhiliye dönemi Araplarından bilge veya toplumda önde gelen başkan vb. gibi kimselerin, kendilerine ölümün yaklaştığını hissettikleri zaman yakınlarına veya kabilesine bazı vasiyetlerde bulunmaları bir gelenek idi ve onlar bu vasiyetlerinin yaparlarken iyi anlaşılmasını hatta ezberlenmesini istemişlerdir. Aynı şekilde bazı kadınlar da, evlenecek kızlarına çeşitli vasiyetlerde bulunurlardı.¹⁰⁵ Bu gelenek İslâmî dönemde de bir süre devam etmiştir. Bu itibarla halife, emir ve komutanlara ait pek çok vasiyetler vardır. Câhiliye döneminden günümüze ulaşan vasiyetlerin konusunu çoğunlukla din, ahlakî değerlere sahip çıkma, sosyal yapıyı güçlendirecek nasihatler oluşturmaktadır.

Zu'l-İsba' el-'Udvânî, Zuheyr b. Cenâb el-Kelbî, Eksem b. Şayfî, 'Amr b. Kulşûm, Dureyd b. Zeyd, Kays b. Zuheyr, Evs b. Hârise Câhiliye döneminde vasiyetleri ile meşhur olan bazı isimlerdir.

Evs b. Hârise'nin, ölüm döşegindeyken kral olan oğluna söylediği vasiyetin bir kısmı şöyledir:¹⁰⁶

¹⁰³ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 152.

¹⁰⁴ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 152.

¹⁰⁵ Muhammed Osman Ali, *Fi Edebi mâ Kable'l-İslâm*, Trablus 1403/1983, s. 216.

¹⁰⁶ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 45; el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 150.

...يا مالك، المنيةُ و لا الدنية و العتاب قبل العقاب و التجلد و لا التبلد واعلم أن القبر خير من الفقر و شرّ شارب المشتفّ و أفبح طائم المقتفّ و ذهاب البصر خير من كثير من النظر، و من كرم الكريم، الدفاع عن الحريم و من قلّ ذلّ و من امر فلّ و خير الغنى القناعة و شر الفقر الضراعة، و الدهر يومان، فيوم لك و يوم عليك، فإذا كان لك فلا تبطر، فإذا كان عليك فاصبر فكلهما سينحسر...

Ey ölümün kralı, zilletin değil; cezalandırmadan önce ikaz vardır. Ahmaklığın değil sabrın kralı! Bil ki kabir, fakirlikten, kana kana içenin şerrinden daha hayırlı, kaşla göz arasında çalandan daha çirkindir. Kör olmak, çokça bakmaktan ve cömerdin ihsanından daha hayırlıdır. kutsal değerleri koru, küçülen zelil olur, emreden ise zayıf düşer. En hayırlı zenginlik kanaattir. En kötü fakirlik ise yalvarmaktır. Felek iki gündür, birisi lehine, birisi ise aleyhinedir. Lehine olduğu gün mağrurlanma, aleyhine olduğu gün ise sabırlı ol. Zira iki se de ortadan kalkacaktır...

Zu'l-İsba' el-'Udvânî ölüm döşeğinde iken oğlu Useyyid'e şöyle bir vasiyette bulunmuştur:¹⁰⁷

يا بني، إن أباك قد فنى وهو حي وعاش حتى سئم العيش وإني موصيك بما إن حفظته بلغت في قومك ما بلغته فاحفظ عني:

ألن جانبك لقومك يحبوك وتواضع لهم يرفعوك وابسط لهم وجهك يطيعوك ولا تستأثر عليهم بشئ يسودوك وأكرم صغارهم كما تكرم كبارهم يكرمك كبارهم ويكبر على مودتك صغارهم واسمح بمالك واحم حريمك وأعزز جارك وأعن من استعان بك وأكرم ضيفك وأسرع النهضة في الصريخ فإن لك أجلا لا يعدوك وصن وجهك عن مسألة أحد شيئا فبذلك يتم سؤددك.

Ey oğlum! Baban, daha hayattayken fani olmuş, hayattan bıacak kadar da yaşamıştır. Ben sana, eğer tutarsan, aşiretinin içerisinde babanın ulaştığı mevkiye ulaşacağın tavsiyelerde bulunacağım. Şimdi iyi dinle:

Yanıdakilere yumuşak davran ki seni sevsinler, onlara karşı alçak gönüllü ol ki seni yüceltsinler, güler yüzlü ol ki sana itaat etsinler, herhangi bir şey konusunda onlara baskın davranma ki seni başlarına reis yapsınlar, aşiretinin büyüklerini onurlandırıdığın gibi küçüklerini de onurlandır ki büyükleri sana onurlu davransınlar, küçükleri de senin sevginle büyüsünler. Malınla cömert davran, yakınlarını koru, komşuna değer ver, senden yardım isteyene yardım et, misafirine cömert davran, senden yardım dileyen bir çığlığa koşmada acele et. Senin de hiç (belirli olan süreyi)

¹⁰⁷ Safvet, Cemheretu Hutabi 'l-Arab, I, 46; el-Hafâcî, el-Hayâtu 'l-Edebiyye fi 'l-Asri 'l-Câhilî, s. 150.

aşmayacak olan bir ecelin vardır, kimseden bir şey istemekten yüzünü koru, işte böylece saygınlığın gerçekleşir.

Züheyr b. Cenâb'ın da oğullarına şöyle bir vasiyeti vardır:¹⁰⁸

يا بني، قد كبرت سني وبلغت حرسا من دهري فأحكمتني التجارب، والأمور تجربة واختبار فاحفظوا عني ما أقول وعوه: أياكم والخور عند المصائب، والتواكل عند النوائب، فإن ذلك داعية للغم وشماتة للعدو، وسوء ظن بالرب. وإياكم أن تكونوا بالأحداث مغترين، ولها آمين، ومنها ساخرين، فإنه ما سخر قوم قط إلا ابتلوا، ولكن توقعوها فإنما الإنسان في الدنيا غرض تعاوره الرماة فمقصر دونه ومجاوز لموضعه وواقع عن يمينه وشماله ثم لا بد أنه مصيبه.

Ey oğullarım, yaşım ilerledi ve varacağı yere kadar vardı. Deneyimler beni iyice olgunlaştırdı. Zaten işler deneyim ve sınamadan ibarettir. Şimdi beni iyi dinleyin ve söyleyeceklerimi iyi kavrayın: Musibetler karşısında zayıf davranmaktan, belalar karşısında gevşemekten sakının. Böyle yapmanız kedere, düşmanlarınızın sevinmesine ve Rab hakkında kötü zanna neden olur. Olaylar karşısında aldanmaktan, olaylar hakkında emin olmaktan, hafife almaktan sakının. Çünkü olaylarla eğlenen hiçbir topluluk yoktur ki belalara düşar olmamış olsun. Fakat o olayları, musibetleri bekleyin. Aslında insan dünyada avcılarının peşinden koştuğu bir avdan başka bir şey değildir. (Avcılar) onun arkasında dururlar, bulunduğu yere saldırırlar, sağında solunda mevzilenirler, sonra da o (musibet)in insanın başına gelmesi kaçınılmazdır.

Bu vasiyette Zuheyr b. Cenâb, yaşlandığı ana kadar hayatta edindiği tecrübeleri çocuklarına aktarmakta ve insanı iyiye götürecek temel prensiplerin neler olduğunu vasiyet etmektedir. Metnin edebî ifade gücü oldukça fazladır. Bu da Câhiliye dönemi nesrinde, özellikle vasiyetlerde görülen temel özelliklerden birisidir. Vasiyette mecaz ve teşbih oldukça kullanılmış, secîlerle daha etkili ifadelere bürünmüştür. Tam bir edebî metin niteliğindedir.

en-Nu'mân b. Sevâb el -'Abdi'nin oğluna vasiyeti şöyledir:¹⁰⁹

يا بني، إن الصارم ينيو، و الجواد يكبو، و الاثر يعفو، فإذا شهدت حربا فرأيت نارها تستعر و بطلها يخطر و بحرأها يزخر و ضعيفها ينصر و جبانها يجسر، فاقبل المكث و الانتظار، فإن الفرار غير عار إذا لم تكن طالب ثار. فإنما يُنصرون هم، وإياك أن تكون صيد رماحها و نطيح ناطحها.

¹⁰⁸ Safvet, Cemheretu *Hutabi'l-Arab*, I, 289; el-*Hafâcî*, el-*Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 150.

¹⁰⁹ Safvet, Cemheretu *Hutabi'l-Arab*, I, 290; el-*Hafâcî*, el-*Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 151.

Oğlum, tavissiz olmak uzaklaştırır, cömertlik yüzüstü düşürür. Bir savaşa şahid olup o savaşın parlayan ateşini, savunan kahramanını, yükselen denizlerini, yardım eden güçsüzünü ve cesaret gösteren korkağını gördüğünde orada kalmayı ve beklemeyi bırak. Zira savaşıma talip olmadığın sürece kaçmak utanç değildir. Zira savaşanlara yardım olunur. Sen mızrakların avı olmaktan ve onların çarpmasından sakın.

Toplumsal hayatın içine atılacak bir gencin yönlendirilmesi, ne yapması gerektiğine dair çarpıcı bir vasiyet örneği de Umâme bint el-Hâris'in, evlenecek kızı Ummu İyâs'a, yeni kuracağı ailede takip etmesi gereken en güzel yola dair tavsiyeleridir:¹¹⁰

أي بنية، إن الوصية لو تركت لفضل أدب تركت لذلك منك ولكنها تذكرة للغافل ومعوقة للعاقل ولو أن امرأة استغنت عن الزوج لغنى أبويها وشدة حاجتهما إليها، كنت أغنى الناس عنه ولكن النساء للرجال خلقن ولهن خلق الرجال.

أي بنية، إنك فارقت الجو الذي منه خرجت وخلفت العش الذي فيه درجت إلى وكر لم تعرفيه وقررين لم تألفيه فأصبح بملكه عليك رقيقا ومليكا فكوني له أمة يكن لك عبدا وشيكا.

يا بنية، احلمي عني عشر خصال تكن لك ذخرا وذكرًا. الصحة بالقناعة والمعاشرة بحسن السمع والطاعة والتعهد لموقع عينه والتفقد لموضع أنفه فلا تقع عينه منك على قبيح ولا يشم منك إلا أطيب ريح والكحل أحسن الحسن والماء أطيب الطيب المفقود والتعهد لوقت طعامه والهدو عنه عند منامه فإن حرارة الجوع ملهية وتنغيص النوم مغضبة والاحتفاظ ببيته وماله والإرعاء على نفسه وحشمه وعياله فإن الاحتفاظ بالمال حسن التقدير والإرعاء على العيال والحشم جميل حسن التدبير ولا تفشي له سرا ولا تعصي له أمرا فإنك إن أفشيت سره لم تأمني غدره وإن عصيت أمره أوغرت صدره ثم اتقى من ذلك الفرح إن كان ترحا والاكتئاب عنده إن كان فرحا فإن الخصلة الأولى من التقصير والثانية من التكدير وكوني أشد ما تكونين له إعظاما يكن أشد ما يكون لك إكراما وأشد ما تكونين له موافقة يكن أطول ما تكونين له مرافقة واعلمي أنك لا تصلين إلى ما تحبين حتى تؤثر رضاه على رضاك وهواه على هواك فيما أحببت وكرهت والله يخير لك.

Ey kızım, bir kimseye nasihat etmek onun edepli olması için terk edilseydi senin için terk edilirdi. Fakat nasihat dalgın, gaflette olan için bir hatırlatma, akıllı kimse için bir yardımdır. Eğer bir kadın annesi ve babasıyla yetindiği ve annesi ile babasının da ona aşırı ihtiyacı olduğu için kocaya ihtiyaç duymamış olsaydı, insanların kocaya hiç ihtiyaç duymayanı elbette sen olurdun. Fakat kadınlar erkekler için yaratılmıştır, erkekler de kadınlar için.

¹¹⁰ Safvet, Cemheretu *Hutabi* 'l-Arab, I, 296; el-Hafâcî, el-Hayâtu 'l-Edebiyye fî 'l-Asri 'l-Câhilî, s. 151.

Ey kızım, şimdi sen içinden çıktığın ortamı terk ediyor, tanımadığın bir yuvaya, alışık olmadığın bir hayat arkadaşına gitmek üzere, büyüdüğün yuvayı geride bırakıyorsun. Kocan kendi yuvasında senin gözetleyicin ve sahibin oldu. Sen onun cariyesi ol ki o da senin isteklerine hemen cevap veren kölen olsun.

Ey kızım, benden on iyi güzellik götür ki senin birikimin ve uyarıcın olsun. Bunlar: kanaatkâr olman, güzelce dinleyip itaat ederek ilişkilerini sürdürmen, kocanın gözünün düştüğü yer iyi bakman, burnunun takıldığı yeri iyi incelemendir. Kocanın gözü sende çirkin bir şey görmesin, senden ancak iyi kokular alsın. Kadının süsü güzelliklerin en iyisi, su da (temizlik) ihtiyaç duyulan kokunun en güzelidir. Kocanın yemek vaktini iyi belle, o uyurken sessizliği muhafaza et, çünkü açlığın ateşi yangına(öfkeye) uykunun bozulması da asabiliğe neden olur. Kocanın evini ve malını koru, onu, beraberindekileri ve ailesini gözet. Çünkü malı korumak en güzel takdir, aile bireylerini ve maiyeti gözetmek en güzel tedbirdir. Sakın kocanın sırrını ifşâ etme. Ona itaat etmede kusur etme, çünkü sırrını yayarsan onun zulmünden emin olamazsın. Emrine isyan edersen onun gönlünü daraltırsın. Sonra, bununla birlikte, kocan kederli ise sen mutlu olmaktan, o mutlu ise sen karamsar olmaktan sakın. Çünkü birinci özellik kusurlu davranışa, ikinci özellik ise kaba davranışa neden olur. Onu yüceltebileceğin kadar yücelt ki o da sana davranabileceği kadar iyi davransın. Onu onaylayabildiğin kadar onayla ki onunla olabildiğince uzun birlikte olabilesin. Bil ki, gerek sevdiğin gerekse istemediğin hususlarda onun hoşnutluğunu kendi hoşnutluğuna, onun arzularını kendi arzuna tercih etmedikçe istediğin şeylere ulaşamazsın.

Bu vasiyet, küçük büyük herkesin birşeyler alabileceği, pedagojik yönü olan bir vasiyettir. Hayattaki tecrübelerin aktarıldığı, karı koca arasında olması gerek nazik insani ilişkileri en güzel ve edebi şekilde ifade eden en güzel vasiyetlerden birisidir.

Câhiliye dönemi vasiyetleri üslûp bakımından bu dönemin hutbelerine ve risâlelerine benzemektedir. Vasiyetler, sadece konu bakımından farklılık göstermektedir.¹¹¹ Her cümle içerisinde bir bütünlük kısa ve secîli ifadelerle göze çarpmaktadır. Vasiyetler içerisinde, özellikle Eksem b. Sayfi gibi fikir, sanat ve hikmet bakımından güçlü kişilerin vasiyetlerinde hikmetli sözler ve darb-ı meseller bulunmaktadır. Bu nedenle cümleler genellikle az lafızla çok mânâ ifade etme şekli olan

¹¹¹ Şalak, I, 135.

îcâz özelliğindedir. Bu cümleler anlaşılmayan kelimelerden uzak, akıcı ve kolay anlaşılır lafızlara sahiptir. Vasiyetlerdeki teşbih ve tasvirler genellikle Câhiliye toplumunun hayat tarzını ve düşünce yapısını yansıtmaktadır. Bu vasiyetlerin muhtevası ise genellikle sosyal ve ahlâkî konulardır.¹¹²

Câhiliye dönemi vasiyetleri hem içerik hem de hedefleri bakımından farklı farklıdır. Vasiyetler bir nevi sıkıntılı hayat şartlarının ve yaşanmış tecrübelerin sonucunu özetleyen bir bildiri niteliğindedir. Vasiyet eden edip veya hatip bütün tecrübelerini ve tecrübelerin zihninde oluşturduğu fikrî ve edebî ürünün mahsulüdür. Vasiyetler günümüzde her ne kadar bir kişiye (oğul, torun, kız, kardeş vs.) yönelik olsa da aslında toplumun tamamını ilgilendiren hususları içermektedir. Zira, kişinin daha iyi bir sosyal hayat ve daha rahat bir yaşam sürdürmesi için önerilen telkinlerden ibarettir.¹¹³

Câhiliye dönemi vasiyetleri konu itibariyle şu şekilde özetlenebilir:

1-Babaların oğullarına veya annelerin kızlarına olan vasiyetleri.

2-Bilge kişilerin kabileye ve dolayısıyla çevreye yani topluma yönelik vasiyetleri.

3-Bilge kişilerin kral, melik, emir gibi ileri gelen kişilere, yöneticilere yönelik vasiyetleri.

4-Yolculuk veya yola gidecek olanlara yönelik vasiyetler.

5-Savaş veya barış vasiyetleri.

6-Evlilik (hidâ) vasiyetleri.

Câhiliye dönemi vasiyetleri dil bakımından sade, anlaşılır bir üslupla ifade edilmiştir. Secîli ve kısa cümlelerle verilmek istenen mesaj daha anlaşılır bir kimliğe bürünmüştür. Giriş kısmında vasiyetin veriliş sebebi ifade edilmekte, daha sonra iyiye, güzele ulaşmak adına yapılması gereken fiiller vasiyeti veren kişinin tecrübeleri ışığında sunulmaktadır. Bitiş şekli de daha çok duayla veya verilen mesajların kişiye sağlayacağı faydaların vurgulanmasıyla verilmektedir. Vasiyetlerde hikmetli sözlere ve mesellere

¹¹² Demirayak, *Câhiliye Dönemi*, s. 264.

¹¹³ Talimât – el-Aşkar, *el-Edebu'l-Câhilî*, s. 560.

sıkça rastlanmaktadır. Vasiyetler, vasiyet eden kişinin hayat tecrübeleri ve dünyaya bakışını yansıtmaktadır.¹¹⁴

1.4.4. Meseller

Mesel (مثل), kelime anlamı olarak “benzemek, benzeri olmak” anlamındaki مثول (musûl) kökünden türemiş bir sıfat olup “benzeyen” demektir.¹¹⁵ Genel mânâda “atasözü” demektir. İbranice’de “maşal”, Aramca’da “masla”, Habeşçe’de “mesel” olarak kullanılan bu kelime sözlük anlamıyla “benzemek” demektir ki bu da Türkçemizde “atasözü” ile karşılanmaktadır.¹¹⁶ Mesel ayrıca “sıfat, vasıf, söz, ibret ve kıssâ” anlamlarına gelir.¹¹⁷ Arap edebiyatında bilge, belîğ kimselerin, bir konudaki düşüncelerini vermek istedikleri öğütleri az kelime ile kalıplaşmış sözler hâlinde ifade ettikleri terkiplere mesel denir.

Darbimesel ise, bir meselin doğduğu aslî hale benzeyen yeni durumlarda söylemeye ve kullanmaya denir.¹¹⁸

III./IX asrın büyük dilcilerinden Ebû ‘Ubeyd el-Ğâsım b. Sellâm (öl.224 – 838), içinde Arap atasözlerini topladığı Kitâbu’l- Emsâl’nin başında mesel konusunda şöyle demektedir: “*Mesel, Arapların Câhiliye ve İslâmî dönemlerindeki hikmetidir. Onlar bundan üç şekilde, söz icâzı, mânâ isabeti ve teşbih güzelliği ile istifade ederler.*”¹¹⁹

Ebû ‘Ubeyd, bu ifadesiyle mesellerin, Arapları bilgeliğine delalet eden sözler olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca mesellerin az sözle çok şey anlatma, verilmek istenen mesajı eksiksiz yani “taşı gediğine oturtma” diye ifade edebileceğimiz şekilde verme, benzetmeleri de “efrâdını câmi ağyârını mâni” edecek surette yaparak neredeyse kusursuz bir şekilde söylendiğini, söz ve telaffuzların akıcı ve alımlı olduğunu vurgulamaktadır.

Meseller, bir milletin hayat tarzını, yaşayış şekillerini yansıtan, tasvir eden ve ait olduğu milletin sosyal ve rûhî yapısını, o toplumun tabiatını ve karakter yapısını aksettiren birer aynadır. Edebi türler içinde insanın his, şuur ve inancına doğrudan

¹¹⁴ Talimât – el-Aşkar, *el-Edebu’l-Câhilî*, s. 560.

¹¹⁵ İsmail Durmuş, “Mesel”, *DİA*, XXIX, 293.

¹¹⁶ Furat, I, 103.

¹¹⁷ İbn Manzûr, “*mśl*” maddesi.

¹¹⁸ Abdülmecit Kâtâmîş, *el-Emsâlu’l-Arabiyye*, Dimaşk 1408/1988, s. 12.

¹¹⁹ Furat, I, 103.

tercüman olan meseller ve hikmetli sözler birden bire ortaya çıkmış değildir, aksine kimi acı, kimi tatlı olaylar, tarihi hadiseler, felaketler, hüznler ve mutluluklar bu sözlerin kaynağı olmuştur. İşte bu sözler engin bir tecrübe ve deneyimler sonucunda dile getirilmiştir.¹²⁰

Cemiyetin akli hayatını aksettiren bu sözlerin onun yapısı ile yakından ilgili olduğu da bir gerçektir. Arap kabile hayatı bu bakımdan deve, at ve çöl ile ilgili birçok atasözü için müsait bir ortam olmuştur.

Arap edebiyatında mesellerin doğuşu Arap şiirinin doğuşu kadar eskidir, çünkü Câhiliye döneminden intikal eden şiirlerde pek çok mesel vardır.

Mesellerin ilk söyleyenleri belli olmamakla birlikte, bazılarının farklı sosyal olayları ifade etmesi en azından ortaya çıkış zamanlarını göstermektedir. Örneğin:

أخطب من قس . أبلغ من قس

“Kuss’dan daha hatip veya Kuss’dan daha belîğ.”¹²¹

meselinde geçen Kuss b. Sâide el-İyâdî’nin Câhiliye döneminde yaşadığından hareketle o dönemde hitabet alanında başarılı hatiplerin yetiştiğini anlamaktayız.

Câhiliye dönemi nesir türlerinden biri olan meseller büyük bir edebi değer taşımakta ve bu dönemden zamanımıza intikal etmiş nesrin en güvenilir kısmını oluşturmaktadır.

Emsâle Kur’ân-ı Kerim ve hadislerde de rastlanmaktadır. Bunların bir çoğu ise günlük hayatta atasözleri gibi kullanılmaktadır. Bu durum çoğu kere mesel ile hadis arasındaki sınıra riâyet edilmeyişten doğmuş, neticede farklı görüşler ortaya çıkmıştır.¹²²

Arap edebiyatında meseller yapılarına göre mûcez, kıyâsi ve hurâfî şeklinde üç kısma ayrılırlar. Mûcez meseller, sağlam bir mânâyâ sahip, kaynağını orjinalinden alan yaygın mesellerdir. Örneğin النساء حبال الشيطان (Kadınlar şeytanın tuzaklarıdır) gibi. Kıyasi meseller, herhangi bir fikri açıklamayı hedefleyen, karşılaştırma yapılarak teşbih veya temsil yoluyla söylenmiş mesellerdir. Arap

¹²⁰ Demirayak, *Câhiliye Dönemi*, s. 265.

¹²¹ el-Meydânî, *Mecmau’l-emşâl* I-II, nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut I, 262.

¹²² Furat, I, 104.

mesellerinde bu tür mesellere rastlanmamakla birlikte bu türden meseller daha çok Kur'ân'da ve hadislerde geçmektedir. Örneğin *كم من فئة قليلة غلبت فئة كثيرة باذن الله* (Nice küçük topluluklar vardır ki Allah'ın izniyle büyük topluluklara galip gelirler.(Bakara/249). Hurâfî meseller ise hayvanların dilinden söylenen mûcez ifadelerdir. Bu mesellerin amacı eğlence ya da güzel ahlâkî teşviktir. Bu tip mesellere araplar “ekâzîbu'l-Arab (Arapların yalanları)” demektedirler.¹²³

Meseller, ilk kullanıldıkları duruma göre ise altı kısma ayrılırlar. Bunlar bir hadiseden doğan ve o hadise sonunda söylenip yaygınlaşan meseller; bir kıssa hakkında rivâyet edilen meseller; Kur'ân'dan doğan meseller; hadislerden kaynaklanan meseller; teşbihten doğan meseller ve aslı kinaye olan mesellerdir.¹²⁴

Ebû Hilal el-Askeri (ölm, 400/1009'dan sonra) mesellerin önemini “*Bir edip, dilini her türlü bozulma ve hatalardan kurtardıktan sonra darb-ı mesel, nadir, hikmetli ve meşhur sözlere olduğu kadar hiçbir şeye muhtaç olamaz. Zira bunlar insanın düşünce sahasını genişletir, zevkini geliştirir, gönlünü ferahlatır, irâdesini kuvvetlendirir, ilmi ve edebi konuşmalarında kendisine destek olur. Bu mesellerin söz ve konuşma sanatındaki değeri alışverişte pazarlık, bahçede çiçek, elbisede desen hükmündedir.*” şeklindeki sözleriyle dile getirir.¹²⁵

Buna göre meseller, geçmişte bir milletin hayat tarzının özeti ve tecrübelerinin ifadesi olduğu kadar hâl-i hazır hayatta olan bir millet için de yol gösteren bir ışık; bir edip ve yazar için anlam, fikir ve düşünce dağarcığıdır.

Edebi yönden meseller teşbih, istiare, kinaye ve hakikat gibi beyan şekilleri,¹²⁶ secî, cinâs, tıbak, mukabele ve izdivaç gibi lafzi sanatları içermeleri yönüyle sanatlı nesir türü sayılmaktadır.¹²⁷ Bunun yanında meseller hikaye, makame, risâle, roman, kaside gibi müstakil bir tür olmayıp söz içinde onu örneklemeye pekiştiren, kanıtlayan, süsleyen, ona değer katan ve makbuliyetini artıran hazır malzeme niteliğindedir. Soyut

¹²³ Katâmîş, s. 28-33.

¹²⁴ İsmail Durmuş, “Mesel”, *DİA*, XXIX, 294.

¹²⁵ el-Askerî, *Cemheretu'l-Emsâl I-II*, nşr. Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1988, müellif mukaddimesi, s. 9-10.

¹²⁶ Talimât – el-Aşkar, *el-Edebu'l-Câhilî*, s. 549.

¹²⁷ Katâmîş, s. 274.

fikirleri somut örnek ve benzetmeyle reddedilmez bir gerçek hâlinde sunarak onların zihinlerde yerleşmesini sağlar.¹²⁸

Meseller üç grupta incelenebilir. bunlar fasih, müvelled ve genel mesellerdir. Fasih meseller Câhiliye döneminde Araplar arasında dilden dile dolaşarak yayılmış mesellerdir. Müvelled meseller ise islami fetihlerden ve arapların asli vatanlarından uzaklaşarak fethedilen ülkelerde farklı milletlerle karışmalarından sonra zuhur etmiş olan meselleri kapsamaktadır. Genel meseller ise farklı milletlerden Arap diline girmiş lafızlardan oluşmuş olan mesellerdir.¹²⁹

Arap edebiyatında meseller, ilk defa Emeviler döneminden itibaren kitaplar hâlinde toplanmaya başlanmıştır. Bugün elimizde bulunan en eski emsal kitapları el-Mufaḍḍal ed-Ḍabbi'nin (ö.170/788) *Kitâbu'l-Emsâl'i*, Muerrec es-Sedûsi'nin (ö.195/813) *Kitâbu'l-Emsâl'i*, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö.224/842) *Kitâbu'l-Emsâl'i*, Ebû 'Ikrim ed-Dabbî'nin (ö.250/868) *Kitâbu'l-Emsâl'i*, Mufaḍḍal b. Seleme'nin (ö.291/908) *Kitâbu'l-Fâhir'i*, İbnu'l-Enbârî'nin (ö.327/938) *Kitâbu'z-Zâhir'i*, Hamza el-İsfehânî'nin (ö.351/962) *Kitâbu'd-Duretu'l-Fâhire'si*, Ebû Hilâl el-Askerî'nin (öl.400/1009) *Cemheretu'l-Emsâl'i*, el-Meydânî'nin (öl.518/1124) *Mecma'u'l-Emsâl'i* ve ez-Zemahşeri'nin (öl.538/1144) *el-Mustaḫsâ* adlı eseridir.¹³⁰

Meseller, yaşanmış bir olayın özeti olup îcâzla anlatılan hikâyenin akılda kalan özü gibidirler.¹³¹ Mesela şöyle bir kıssa anlatılır: “Yüzme bilmeyen bir bedeviye Fırat nehrinin kıyısında karşılaştığı bir arkadaşı seslenir. O da yüzmeyi bilmiyordur. Herbiri bir su tulumunu şişirip ağzını bağlarlar. Üzerine binip elleriyle ve ayaklarıyla kürek çeker gibi varılacak yere ulaşmaya çalışırlar. Arkadaşı tulumun ağzını iyice bağlayamadığından tulumun bağı çözülür ve su ile dolar. Zavallı boğulma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Bunun üzerine arkadaşından kendisini kurtarması için yardım ister. Bunun üzerine arkadaşısı ona şöyle der:

“يداك أوكتا و فوك نفخ”

(Ellerin bağladı, ağzın şişirdi.)

¹²⁸ İsmail Durmuş, “Mesel”, *DİA*, XXIX, 296.

¹²⁹ Kemal Halaylı, *Mu'cemu Kunûzi'l-Emsâl ve'l-Hikemi'l-Arabiyye, (en-Nesriyye ve's-Şi'riyye)*, Lübnan 1998, Mukaddime.

¹³⁰ Kâtâmîş, s. 121-122; Talimât – el-Aşkar, *el-Edebu'l-Câhili*, s. 551; Halaylı, mukaddime.

¹³¹ Şalak, I, 126.

İşte bu söz, işini sağlam yapmayan birisi için darb-ı mesel hâline gelir. Yani tulumu bağlayan ve şişiren sensin, dolayısıyla sorumlu sensin.¹³²

Arap mesellerinde bazı özellikleriyle meşhur olmuş insanlar gibi birçok hayvan, kuş vb. de belirgin özellikleriyle mesel konusu hâline gelmişlerdir. Arslan cesaret, kurt düşmanlık, kirpi uykusuzluk, yılan ve timsah zalimlik vb. sembolü olarak anılmaktadır. Aynı şekilde çöl, ağaç ve bitkisiyle birçok dağ, ova, vadi ve şehir adı Arap mesellerinde belirgin özellikleriyle malzeme olarak kullanılmaktadır.¹³³ Bununla birlikte bir çok Arap meselinin hikayesi vardır. Bunların bir kısmı gerçek tarihi olaylardır. Yevmu'l-Hâlîme, Yevmu'l-Besûs, Yevmu Dahîs ve Yevmu Ğabra gibi Arapların İslam'dan önceki dönemde meydana gelmiş savaşlarıyla (eyyâmu'l-Arab) ilgili meseller bu türdendir. Bu hikayeler meselin anlaşılması ve Arap tarihi açısından önem taşımaktadır.¹³⁴

Mesellerde bulunan belâğat özellikleri îcâz, mânâda isabet, teşbih güzelliği, kinâye ve herkes tarafından bilinmeleridir. İcâzdan kasıt kısa ve özlü olmasıdır. Az sözle çok mânâ taşınmasıdır. Meseller, az kelimedden oluşmasına rağmen çeşitli yönleriyle tarihi bir olaya işaret edebilmektedirler. Yine meseller hayatın içindeki bir olay sonucu doğdukları için gerçeği, doğruyu yansıtmaktadırlar ve bu yönüyle de mânâda isabet görülmektedir. Benzetme unsuru ise zaten meselin temelini oluşturmaktadır. Kinaye ise söylenen anlamın dışında başka bir mânânın kastedilmesidir. Mesellerde de bu özellik değişmez bir unsurdur.¹³⁵

Arap edebiyatında meseller çokça yer tutmaktadır. Kısa olmaları bakımından ezberlenmeleri kolay olmuş ve Emeviler döneminden itibaren büyük çoğunluğu tedvin edilmiştir. Sadece el-Meydânî'nin *Mecmeu'l-Emsâl* kitabı 6000 mesel içermektedir.¹³⁶ Bu miktara sonraki dönemlerde de eklenen meseller düşünüldüğünde karşımıza Arap edebiyatıyla ilgili çok hacimli bir kültür mirası çıkmaktadır. Şimdi bu mesellerin bazılarından örnekleri söylenmesine sebep olmuş olaylarıyla ve açıklamalarıyla birlikte görelim.

أول العيِّ الإحتلاط.

¹³² Şalak, I, 126.

¹³³ Bkz. Kâtâmîş, s. 429-446.

¹³⁴ İsmail Durmuş, "Mesel", *DİA*, XXIX, 295.

¹³⁵ Kâtâmîş, s. 256-270; Talimât – el-Aşkar, *el-Edebu'l-Câhilî*, s. 553.

¹³⁶ Talimât – el-Aşkar, *el-Edebu'l-Câhilî*, s. 553.

“Kendini ifade edememenin belirtisi kızgınlıktır.”¹³⁷

Bu mesel, kendisini delillerle savunmaktan aciz kalan bir kişinin bu durumdan kurtulmak için öfkeye sığınması durumu için söylenmiştir.

جزاء جزاء سنمار.

“Onun mükafatı, Sinnimar’ın (gördüğü) mükafat (gibi)dir.”¹³⁸

Sinnimâr Rum asıllı biri olup en-Numan b. İmrî’l-Kays’a Kufe dışında Havernak sarayını yapmıştı. Sarayı çok beğenen Numân, benzerini bir başkasına yapmasın diye sarayın ustası Sinnimar’ı sarayın en üst katından aşağı atmak suretiyle öldürmüştü. Bu hadiseden sonra bu söz, yaptığı iyilik karşısında kötülük gören kimse için söylenen bir mesel olmuştur.

أفرط فأسقط.

“(Söylediklerinde)Aşırıya kaçan (sözlerini) değersiz kıldı.”¹³⁹

Bu mesel tıpkı Hz. Peygamber’in “Çok söz söyleyenin kişi, sözünü değersizleştirir.” hadisi gibidir. Fazla konuşan kişilerin söylediklerinin değersiz şeyler olduğunu ifade etmektedir.

إن كنت ريحا فقد لاقيت إعصارا.

“Eğer rüzgar isen fırtınayla karşılaşırın.”¹⁴⁰

Bu söz güçlü bir kimsenin kendinden daha güçlü bir kimseyle karşılaşabileceği durumu ifade etmektedir.

أضئ لي أقدح لك.

“Beni aydınlat ki ben de sana ışık olayım.”¹⁴¹

Bu mesel, yapılan iyiliklerin, iyiliği yapan kişiye de fayda sağlayacağını anlatmaktadır.

إذا كنت في قوم فاحلب في إنائهم.

¹³⁷ Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheretu'l-Emsâl I-II*, Beyrut 1408/1988, I, 22.

¹³⁸ el-Meydânî, *Mecmau'l-Emsâl*, I, 159.

¹³⁹ Ebû Hilâl el-Askerî, I, 23.

¹⁴⁰ Ebû Hilâl el-Askerî, I, 32.

¹⁴¹ Ebû Hilâl el-Askerî, I, 50.

“Bir topluluğun içindeysen, onların kaplarına süt sağ.”¹⁴²

Bir kimse içerisinde yaşadığı toplum ile uyuşmalı, aynı hisleri paylaşmalı, yaşadığı topluma ayak uydurmalı, bu toplumun çıkarlarına göre hareket etmelidir.

انصر أخاك ظالما أو مظلوما.

“İster zalim isterse mazlum olsun, kardeşine yardım et.”¹⁴³

Câhiliye toplumunda komşuya, arkadaşlara ister haklı ister haksız olsun yardım etme inancı mevcuttu. Bu sözde buradan hareketle iyi de olsa kötü de olsa insanlara yardım etmenin gerekliliğini vurgulamaktadır.

تلدع العقر و تصي.

“Akrep hem sokar, hem bağıırır.”¹⁴⁴

Hem suçlu, hem de bağıırarak suçunu bastırmaya çalışan, zalim olduğu halde kendisini mazlum gibi göstermeye çalışan kimseler için söylenir. Türkçe’deki “Hem suçlu hem güçlü” atasözü gibi.

إذا لم تغلب فاخلب.

“Galip gelemesen hile yap.”¹⁴⁵

Bu mesel, üstün gelinemeyen şeylerin nazikçe, dostça istenmesinin gerekliliğini ifade etmektedir. Aslında burada hile ile elde edilmesi vurgusu, Hz. Peygamberi’nin “Savaş hiledir.” sözüne benzer bir anlam taşımaktadır.

إن الحديد بالحديد يُفْلَح.

“Demir demirle yarıılır.”¹⁴⁶

Kuvvete kuvvetle karşılık verilmesi gerektiğini anlatmak için söylenir ve bizim “çivi çiviye söker” atasözümüz ile benzerlik göstermektedir.

إن في الشرِّ خيارا.

“Şüphesiz kötüler arasında da seçim olur.”¹⁴⁷

¹⁴² el-Meydânî, I, 60.

¹⁴³ Ebû Hilâl el-Askerî, I, 51.

¹⁴⁴ el-Meydânî, I, 126.

¹⁴⁵ Ebû Hilâl el-Askerî, I, 58.

¹⁴⁶ el-Meydânî, I, 11.

Bu mesel, bazı kötülüklerin diğer kötülüklerden daha önemsiz olduğunu ifade etmektedir. Muallaka şairlerinden Tarafa b. el-Abd'in nir şiirinde de geçmektedir.

أجود من حاتم.

“*Hatim'den daha cömert.*”¹⁴⁸

Bir kimsenin çok cömert olduğunu vurgulamak için Câhiliye döneminde cömertliği ile meşhur olmuş Hatim et-Tâ'i'ye benzeterek ifade edilir.

أحلب حلبا لك شطره.

“*Yarısı senin olacak sütü sağ.*”¹⁴⁹

Bu mesel, bir kişinin, kendisinin de nasibi olduğu bir işte arkadaşına yardım etmesi durumunda söylenir.

اعط القوسَ باريها.

“*Yayı ustasına ver.*”¹⁵⁰

Bu mesel, bir işin o işi en güzel şekilde yapan kişiye yaptırılması gerektiğini ifade eder. Türkçemizdeki “İşi ehline ver.” atasözü gibidir.

أخطب من قس . أبلغ من قس

“*Kuss'dan daha hatip veya Kuss'dan daha belîğ.*”¹⁵¹

Bir kimsenin hitâbet gücünü takdir ederken, Câhiliye döneminde hatipliği ile meşhur olmuş Kuss b. Sâide el-İyâdî 'ye benzetilerek hitâbet gücünü vurgulamak için söylenir.

أجر الأمور على أذلالها.

“*İşleri kolay zamanlarında yap.*”¹⁵²

Bu mesel, işlerin tedbirli bir şekilde ve olması gereken zamanlarda, olması gerektiği şekilde yapılmasını ifade etmektedir. Bu mesel, Kur'an'da geçen “*Evlere kapılarından girin.* (Bakara/189)” âyetini çağrıştırmaktadır..

¹⁴⁷ Ebû Hilâl el-Askerî, I, 59.

¹⁴⁸ el-Meydânî, I, 182.

¹⁴⁹ Ebû Hilâl el-Askerî, I, 65.

¹⁵⁰ Ebû Hilâl el-Askerî, I, 66.

¹⁵¹ el-Meydânî, I, 262.

¹⁵² Ebû Hilâl el-Askerî, I, 77.

Görüldüğü gibi Arap meselleri, Câhiliye dönemindeki halkların sosyal hayatını bütün yönleriyle tanıtmakta ve dönemin gelenek ve göreneklerine ışık tutmakta, dil ve edebi özelliklerini yansıtmaktadır.¹⁵³

1.4.5. Hikmetli Sözler

Hikmet, aslı “ حَكْمَة hakeme” kelimesinden gelen, Türkçe karşılığı “gem” olan bir isimdir. Gem, atın itaatsiz davranışlarını engellemek için ağzına bağlanan bir demir parçasıdır. İşte bu anlamlar akli sapmaktan alıkoymak anlamında “hikmet” kelimesine aktarılmıştır.¹⁵⁴

“Hikmet” kelimesi, sözlükte birçok mânâyâ gelmektedir. Bunlardan biri “ilim”dir. Zira “hekîm” ifadesi bilge olma, alim olma anlamlarında kullanılmaktadır. Bir diğer anlamı ise “itkân” dediğimiz *bir şeye vakıf olma* anlamında kullanılmaktadır. Yine “men etme” anlamında da kullanılmaktadır. Bu anlam daha çok hâkimler için kullanılır. Zira onlar hükümleriyle zalimi zulmünden men ederler.¹⁵⁵

Hikmet ayrıca “feraset sahibi olma, ileri görüşlülük, bilgelik” gibi anlamlara gelir ki bilgece söylenmiş veciz sözlerin ifade ettiği ve içerdiği muhteva demektir. İnsanların, hayatta edinilmiş tecrübe ve deneyimleri açıklayan ve amacı genellikle öğüt ve irşad olan sözlerdir. Bu sebeple hikmetli sözler toplumda zekası, ileri görüşlülüğü, ifadelerindeki açıklığı ve belâğatiyle öne çıkmış belli bir gruptaki insanlardan sadır olmaktadır. Bunlar peygamberler, bilgeler, filozoflar, şairler vb. insanlardır.¹⁵⁶

Hikmetli sözler, îcâz oluşları yönüyle mesellere benzemelerine rağmen aralarında belli başlı farklar vardır. Örneğin mesellerin esasını teşbih oluşturmaktadır. Bu teşbih asıl kaynağından doğmuş olan teşbihtir. Hikmetlerde ise teşbih aranmaz. Zira hikmette esas olan mânâda isabeti sağlamasıdır. Bu fark, bütün mesel ve hikmetlerin dil ve ıstılah yönüyle birbirinden ayrılmasını mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte mesellerde her zaman îcâz hakimken hikmetlerde bunun aksi bir durum söz konusudur. Yani hikmetler mesellerden daha uzundur. Yine mesellerde amaç delil getirme olduğu halde hikmetlerde uyarı, bilgilendirme ve öğüt amaçlanmaktadır. Yani hikmetler herhangi bir

¹⁵³ Şalak, I, 128.

¹⁵⁴ Şalak, I, 126.

¹⁵⁵ Katâmîş, s. 17.

¹⁵⁶ Katâmîş, s. 18.

olaydan kaynaklanmamaktadır. Ayrıca meseller bütün insanlara, topluma aitken, yani toplumdan sadır olurken, hikmetler ancak bilge ve filozof kişilerden sadır olmaktadır.¹⁵⁷

Bununla birlikte hikmetler kısa ve özlü olmaları yönüyle mesellere benzemektedirler. Bu sebeple bazı hikmetli sözler insanlar arasında mesel olarak kullanılagelmıştır. Bununla ilgili olarak Ebu Hilâl el-Askerî şöyle demektedir: “*Bir süre sonra hikmetli sözler mesel olarak kullanılmıştır. Mesel olmadığı halde birisi güzel bir sözle gelmiş ve bu sözü mesele benzetmiştir.*”¹⁵⁸

Câhiliye döneminin önde gelen hatiplerinden Kuss b. Sâide el-İyâdî, ‘Amr b. Kulsûm, Eksem b. Şayfî, Âmir b. ez-Zarîb el-‘Udvânî gibi hatiplerin hutbe ve vasiyetleri hikmetli sözlerle doludur.¹⁵⁹ Bunların yanında Rabîa‘ b. Huzâr, Herem b. Kutbe, Lebîd b. Rebi‘a hikmetli sözleriyle öne çıkan hatiplerdir.¹⁶⁰

Örneğin Eksem b. Sayfî’nin, Kisrâ’nın huzurunda söylediği hitabesinde şu hikmetli sözler yer almaktadır:¹⁶¹

شَرُّ البلاد بلاد لا أمير بها.

“Ülkelerin en kötüsü yöneticisi olmayandır.”

حسبك من شر سماعه.

“Kötülüğü işitmen sana kötülük olarak yeter.”

العجز مفتاح الفخر.

“Acizlik (bir şeye güç yetirememe, başarısızlık), fakirliğin anahtarıdır.”

الصمت حُكمٌ و قليل فاعله.

“Susmak, çok az insanın yaptığı bir sağgörüslülüktür.”

خير الأمور الصبر.

“İşlerin en hayırlısı sabretmektir.”

من شدد نَفْر و من تراخى تألف.

¹⁵⁷ Kâtâmîş, s. 18-19; Mahmud Abdurrahim Sâlih, *Funûnu'n-Nesr Fi'l-Edebi'l-Abbâsî*, s. 73.

¹⁵⁸ Ebû Hilâl el-Askerî, *Mukaddime*.

¹⁵⁹ Bkz. Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 19-20; 47; 130 – 133.

¹⁶⁰ el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* I, 365; Dayf, *el-Asru'l-Câhilî*, s. 406.

¹⁶¹ Hutbe metni için bkz. İbn ‘Abdi Rabbihi, I, 280; Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 21-22.

“Sıkı davranan nefret ettirir, rahat davranan ülfet kazanır.”

‘Amir b. ez-Zarîb’in, kendisinden kızını isteyen Sa’sa’ b. Muâviye’ye hitaben söylediği hutbesi de hikmetli sözlerle doludur:¹⁶²

الحسب كفء الحسب.

“Soylu soylunun dengidir”

الزوج الصالح أب بعد أب.

“Salih koca, babadan sonra baba değerindedir.”

لا نعمة إلا و معها بؤس.

“Külfetsiz nimet olmaz.”

Muhtelif edebiyat tarihi kitaplarında müstakil olarak ifade edilen hikmetli sözlerden bazıları da şunlardır:¹⁶³

إنّ أخاك منّ واساك.

“Senin kardeşin sana karşı yardımsever olandır.”

منّ عزّ يزّ.

“Saygın olan zorla alır.”

مصارع الرجال تحت بروق الطمع.

“Kişilerin yok oluşları hırs şimşeklerinin altındadır.”

من سلك الجدد أمن العثار.

“Yenilikleri takip eden düşmekten emin olur.”

خير الغنى القناعة.

“Zenginliğin en hayırlısı kanaattir.”

ربّ عجلة تهب ريثا.

“Nice hızlı şeyler yavaş şeylerden kaynaklanır.”

قطعة الرحم تورث الهمّ.

¹⁶² Hutbe metni için bkz. Safvet, Cemheretu Hutabi'l-Arab, I, 286.

¹⁶³ Bkz. Qatâmîş, s. 16-20; Şalâk, I, 128.

“*Akrabalığın kesilmesi kaygıyı miras bırakır.*”

Sonuç olarak, Câhiliye döneminde bilge kişilerin ağızlarından çıkan îcâzlı, derin mânâlı cümleler bu yönleriyle hafızalara alınmış ve sonraki asırlara taşınmıştır. Bu sözler, zihinlerde etki uyandırmış, dilden dile dolaşmıştır. Böylece hikmetli sözler, Câhiliye döneminin dil yapısını, belâğatını da yansıtmaya yönüyle edebiyat tarihi kitaplarında edebi bir tür olarak ele alınmıştır. Hikmetler, üslubunda îcâzı ve sanatı bardırması yönüyle de sonraki dönemlerde de kullanılagelmiştir.

1.4.6. Kâhinlerin Sec'îlî Sözleri

Kehânet, kelime anlamı olarak “gelecekle ilgili haberler vermek, tahminde bulunmak” anlamlarına gelir. Terim anlamıyla ilâhlarla bağlantı kurduklarını iddia eden kimselerin ağızlarından çıkan kelimelerdir.¹⁶⁴

Câhiliye döneminde toplumda ayrıcalığı olan kişilerden bir grup da kâhinlerdi. İnsanların, çokça güvendikleri ve gelecekte olabilecek olaylar hakkında haberler verdiklerini iddia ederlerdi. Bunlar, hastaların koruyucusu, sıkıntı ve tereddüt içerisinde olan insanları tatmin eden ve düşmanlıklar hakkında hükümler veren kimselerdi.¹⁶⁵ Câhiliye toplumunda yaşayan kahinler, putların hizmetlerinde çalışan, cinlerle bağlantıları olduğuna inanılan ve bütün gizli şeyleri bildiklerine inanılan kişilerdi.¹⁶⁶

İslam gelmeden önce Câhiliyede kehanet çok yaygındı. Özellikle gönderilecek bir elçi, bir rüyanın yorumu ve insanların kendilerinde habersiz olaylar hakkında bilgi alma hususlarında revaç bulmuşlardı.¹⁶⁷

Bu kâhinlerin en tanınmışları Hâzî Cuheyne, Şakḳ b. ez-Ze'bî, Satîh ez-Ze'bî, 'Uzzâ Selime ve Yemen'de yaşayan ve Me'reb seddinin yıkımını haber veren Tarîfe el-Hayr'dır.¹⁶⁸ Yine Mekke'de Hz. Amine ile evlenmeden önce Abdulmuttalip ile kıssası olan Fatıma el-Has'emiyye, Zebrâ' ve Sevâd b. Kârib gibi birçok kâhin mevcuttu.¹⁶⁹

Câhiliye döneminde kendilerine bağlı cinler vasıtasıyla gaybı ve gelecekte gerçekleşecek olayları bildiklerini iddia eden kâhinlerden her birinin bir cini olduğuna

¹⁶⁴ Şalak, I, 129.

¹⁶⁵ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 188.

¹⁶⁶ Hannâ Abdulcelil Yusuf, *el-Asru'l-Câhilî, Kaḍaya ve Funûn ve Nuşûş*, Kahire 2001, s. 514.

¹⁶⁷ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 189.

¹⁶⁸ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 289 – 290; İbn Hişâm, I, 15.

¹⁶⁹ Dayf, *el-Asru'l-Câhilî*, s. 421; el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 190.

inanılırdı. Bu cine re'î (الرئى) denirdi. Bu kâhinler secîli sözlerle kehanette bulunurlardı.¹⁷⁰ Putperest Araplar bazı olayların açıklanması, gelecek hakkında bilgi istenmesi, husumet durumunda hasımlar arasında hakemlik yapması vb. durumlarda bu kişilere müracat ederlerdi. Bu itibarla kâhinler toplumda büyük bir itibar sahibi idiler. Her kabile şâiri, hatibi ve bilge kişileri ile övündüğü gibi, iyi bir kâhini olan kabile de bu kâhini sayesinde meşhur olurdu. Hatta bir kabilenin kâhininin şöhreti pek çok kabileler arasında yayılırdı. İbadethaneler ve putların muhafaza edildiği yerler bir çok kâhinin ikamet yerini oluşturmaktaydı.¹⁷¹

Kâhinlerin sözlerinin tamamında secî hakimdir. Sözler çoğunlukla kısa cümlelerden oluşur ve cümleler arasında uzunluk açısından bir denge mevcuttur. Sözlerinde tekellüf görülür, maksat anlaşılır gibi gözüktür ama sözler her anlama gelecek şekilde kesin bir şey ifade etmez. Ucu açık, herşey anlaşılabilir bir türdendir.

Avf b. Rebi'a b. 'Âmir el-Esedî, Benî Esed'in kralı ve İmruu'l-Kays'ın babası olan Hucr b. el-Hâris'in ölümü hakkında bir kehanette bulunup kavmine şöyle seslenmiştir:¹⁷²

يا عبادي، من الملك الأصهب، الغلاب غير المغلب، في الإبل كأنها الربرب، لا يقلق رأسه الصخب، هذا دمه ينثعب، و هذا غدا أول من يُستلب.

Ey kullarım! O, kırmızı renkli kral kimdir; hiç yenilmeyen, hep galip gelen, yaban sığırlarına benzeyen bir deve sürüsünün içinde, başını hiçbir gürültünün endişelendiremediği kişi! Bu onun boşalan kanıdır ve yarın, matem tutulacakların ilkidir.

Orada bulunanla “Kimdir o?” diye sorunca “Eğer korkmuyor olsaydım onun Hucr olduğunu size açıkça haber verirdim.” demiştir.

Görüldüğü gibi kahinler secîli ifadelerle ve garip lafızlarla süsledikleri sözlerini, kendilerini dinleyen insanların mânâdan ziyade secî ile sağlanan ezgiye kaptırmaları yönünde bir gayrete girmişlerdir. Bu da onları halkın karşısında seçkin ve etkin kişiler yapmakta ve halkın onlara olan ilgisini artırmaktadır.

¹⁷⁰ el-Câhiz, *el-Beyân ve 't-Tebayîn*, I, 289.

¹⁷¹ Demirayak, *Câhiliye Dönemi*, s. 277.

¹⁷² Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 318.

Kâhinler, sözlerinin, dinleyicinin kendi seviye ve anlayışına göre yorumlaması için, müphem ve mânâsı zor anlaşılan lafızlar seçmişlerdir. Bu itibarla sözlerinin çoğunda sembol ve imâ hakimdir. Açık konuştukları çok nadir görülmüştür. Sözleri tekellüflüdür.¹⁷³ Çoğunlukla uzak anlamları ifade etmişlerdir. Bunu yapmalarının sebebi de tabi ki kendilerinden kehânet isteyen insanları daha kolay aldatabilmektir. Bunun yanında kâhinlerin konuşma esnasında yıldız, rüzgar, karanlık gece, aydınlatan sabah, ağaç, deniz ve kuş gibi varlıklara yemin ettikleri görülür. Bu durum, onların, bu varlıklarda gizli bir gücün ve ruhun varlığına inandıklarını göstermektedir.

¹⁷³ Yusuf, s. 515.

İKİNCİ BÖLÜM

SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİ (610 – 661)

Sadru'l-İslâm dönemi, miladi 7. yüzyılda İslâm'ın doğuşuyla (610) başlayıp 661 yılında Muâviye 'nin halifeliğiyle Emeviler'in iktidara geldiği dönemi kapsar.¹ Bu dönem – kesin çizgiler olmamakla birlikte – kendi içerisinde iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi Hz. Muhammed(a.s.)'in peygamberliğiyle başlayıp vefatıyla(10/632) sona eren dönem; ikincisi Hz. Ebubekir (r.a.)'in hilafetiyle(10/632) başlayıp Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle sona eren dönemdir. Bu dönem aynı zamanda “Muhadram Edebiyat” olarak da adlandırılır. “Muhadram” edebî ıstılahta *“iki ayrı dönemi idrak eden, hem Câhiliye hem de İslâmî dönemde yaşamış kimse”* olarak tanımlanır.²

Bu dönemde dil ve edebiyat açısından en önemli vakıa, elbette ki Kur'ân-ı Kerim'in indirilmesidir. Kur'ân'ın ahengi, î'câzı ve güzelliği karşısında muhatapları şaşkınlığa uğramıştır. Arap dili ve edebiyatına olan en önemli tesirlerinden biri, Arap toplumunu tek bir lehçe etrafında toplamış olmasıdır. Her ne kadar Câhiliye döneminde de şairler çoğunlukla kuzeydeki kabilelerin lehçelerini kullanmış olsalar da bu lehçenin tam bir hakimiyetinden söz etmek mümkün değildir. Zira kabileler farklı lehçelerle konuşmaktaydılar. Hatta bu hakimiyet fetihler vasıtasıyla bütün İslâm alemine nüfuz etmiştir. Bu duruma, Müslümanların Kur'ân okumaya büyük önem göstermesinin etkisi büyüktür. Böylece Kureyş lehçesinde kitaplaşan Kur'ân, Arap dilinin kelime, lafız, üslup vs. özelliklerinin günümüze kadar bozulmadan intikalini sağlamıştır.

İslâmiyet, Arap nesri tarihinde yeni bir dönem başlatmıştır. Arap edebiyatı, İslâmiyet'in gelişiyle, Hz.Peygamber'e inmeye başlayan Kur'ân âyetlerinin dönemin edip, şair, hatip, kâhin vs. üzerinde derin bir tesir bırakmasıyla birlikte yeni bir döneme girmiştir. Câhiliye döneminin duygu, düşünce ve bütün değer hükümlerini geride bırakmıştır . Bu dönem, insanları karanlıktan aydınlığa çıkarmak ve temeli insanın saadetine ve yararına dayanan, Arapları ve Arap olmayanları kaos dolu, barbar, hurafelerin, putların ve düşmanlıkların olduğu bir hayattan medeni bir hayata taşımak için yüce bir peygamberin gönderildiği sağlam bir dinin dönemi idi.³ Bu büyük

¹ Şalak, I, 37.

² İbn Manzûr, خضرم maddesi.

³ Dayf, el-Fenn ve Mezâhibuh fi 'n-Nesri 'l-Arabî, s. 42.

değişime ve yeni döneme damgasını vuran Kur'ân-ı Kerim'i ana hatlarıyla ele almanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

2.1.KUR'ÂN-I KERİM

Sadru'l-islâm dönemi edebiyatına dili, üslûbu ve muhtevasıyla yön veren Kur'ân, Hz. Peygamber'e 23 yıl süreyle inen vahiylerden oluşmaktadır. Hz. Peygamber; Hz. Ali, Osman, Zeyd b. Sâbit ve 'Ubeyy b. Ka'b gibi arkadaşlarını inen bu âyetlerin yazımı ile görevlendirmişti. Onlar bu âyetleri sadece yazmakla kalmıyorlar, aynı zamanda ezberliyorlardı. Hz. Peygamber büyük bir titizlikle, yazılan bu âyetleri inceliyor, tertip ve tanzimi konusunda düzeltmeler veriyordu.⁴

Hz. Ömer, halife Ebûbekir zamanında Yemâme Gazası'nda bir çok hafızın şehit olması üzerine Kur'ân'ın hafızalardan silinmesinden korkmuş, endişelerini halifeye ileterek onu, yazılı haldeki vahiyleri bir kitap hâline toplamaya ikna etmişti. Hz. Ebûbekir bunun üzerine vahiy katibi Zeyd b. Sâbit'i bu işe görevlendirdi ve camide yaptırdığı bir ilanla kendilerinde Kur'ân'dan yazılı parçalar bulunanların, bunları Zeyd b. Sâbit'e getirmelerini istedi. Zeyd b. Sâbit böylece deve kemikleri, hurma dalları ve yassı taşlar üzerine yazılan Kur'ân parçalarını toplamıştı. Halifenin bu hususta kendisine verdiği talimat arasında, bir hafızın ezberinde olan ve onun Hz. Peygamber'in huzurunda yazıldığına dair iki adil şahidin şehadet ettiği parçalar bir araya getirilecekti. Böylece bugün elimizde bulunan Kur'ân'daki bütün âyetler, büyük bir titizlikle bir araya getirilmiş, “iki kap arasında sayfalar ihtiva eden” anlamında “*Mushaf*” ortaya çıkmış oluyordu.⁵

Kurân, kendine has, seçkin ve etkileyici üslubuyla insanların ruhlarında büyütlemler yaratmıştır. Ne insanların sözlerine ne de kâhinlerin, ağızlarıyla konuştukları cinlerinin sözlerine benzer. Kur'an kendine has bir türdür. Zira Allah (cc), Kur'ân'da “*De ki: “Cinleri ve insanları böyle bir Kur'ân getirmeleri için bir araya toplasan bile Kurân'ın benzerini getiremezler.”*”⁶ buyurarak Kurân'ın ilâhî bir kitap olduğunu, âyetlerinin insan ve cinlerin sözlerine asla benzemediğini buyurmaktadır.⁷

⁴ Furat, I, 107.

⁵ Furat, I, 107; Talimât - el-Aşkar, en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve'l-Hilâfeti'r-Râşide, s. 38.

⁶ Kur'ân, İsrâ suresi, 88. Âyet.

⁷ Dayf, el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî, s. 44.

2.2.KUR'ÂN'IN DİL VE EDEBİYATA ETKİSİ

Kur'ân'ın Arap edebiyatında şekil, mânâ ve fikri mazmunlar (içerik) bakımından büyük bir etkisi olmuştur. Zira şairler ve hatipler garip lafızlardan, tekellüften uzaklaşıp daha önce aşına olmadıkları konularda edebî eğilimlerini yenilemişlerdir. Edebî materyallere, ferdî ve kabileci anlayışı yerine birlik ve beraberlik anlayışını esas alan insani değerler yerleşmiştir.⁸

Kur'ân'ın Arap diline olan etkilerinden biri de, bu dilin edebiyatını aşk ve kahramanlık konusunu içeren kasidelerden, öç almaktan, övünmekten, deveyi, çadırı, kılıcı tasvir etmekten, düzeni olmayan dağınık sözlerden hayatın ve toplumu sorunlarıyla ilgilenen, dini ve dünyevi işlerini düzenleyen evrensel bir edebiyata tahvil etmesidir. Böylece Arap edebiyatı, Arapların hayal edemeyeceği bir şekilde gelişim göstermiştir.⁹

Hayatın hemen hemen her safhasının Kur'ân'a göre yeniden tanzim edildiği bir ortamda, duygu, düşünce ve dilde bazı değişikliklerin olması doğaldı. Vicdana, akla ve duygulara hitap eden âyetler, Müslümanlarda, davranışları, Allah'ın arzu ve emirlerine göre ayarlama düşüncesini yerleştirmişti. Açık, çekici ve etkili bir üsluba sahip olan Kur'ân'ı devamlı şekilde okumaları, onların dillerine de tesir etmişti. Kullana geldikleri lüzumsuz kelimeleri atmışlar, bunun yerine Kur'ân'ın açık ve veciz üslubunu benimsemeye başlamışlardı. Kur'ân onları tek bir lehçe ile de konuşmaya zorlamıştı. Nitekim daha Câhiliye devrinde kuzey Arabistan kabileleri arasında itibar gören Kureyş lehçesi, güney Arabistan kabileleri arasında da yayılmaya başlamıştı. Fetihler arttıkça bu lehçenin yeni bölgelere yayılması da kolaylaşmış oluyordu. Böylece Kur'ân'ın inmiş olduğu Kureyş lehçesi, bu zengin edebiyatın dili oldu.¹⁰

Kur'ân dile, İslâm, salat, mümin, müslim, kâfir, münafık, zekat, siyam, hac gibi daha önce Arap dilinde kullanılan kelimelere yeni kavramlar ve anlamlar getirmiştir. Söz konusu bu kelimeler aynı zamanda, daha sonra ortaya çıkacak olan fıkıh ve kelam gibi bilim dallarının da malzemelerini sağlamıştır.¹¹ Esasen Kur'ân, bir çok bilim dalı

⁸ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 42; Ma'rûf, *el-Edebu'l-İslâmî*, nşr. Dâru'n-nefâis, Beyrut 1410/1990, s. 17.

⁹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 46.

¹⁰ Furat, I, 111.

¹¹ Şevki Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, nşr. Dâru'l-meârif, Kâhire 1963, s. 32; Münzir Meâlikî, *Dirâse Nakdiyye fi'l-Edebi'l-İslâmiyye*, Lübnan 2003, s. 87.

için hareket noktası olmuştu. Mesela kıraat ve tecvit, yine Kur'ân'ın doğru ve güzel bir şekilde okunması ihtiyacından doğmuştur. Diğer taraftan metnin doğru okunup anlaşılması, gramer çalışmaları için bir başlangıç noktası olmuş, ifade şekilleri ile edebi sanatlar daha sonra ortaya çıkacak olan belâgat ilminin alt yapısını hazırlamıştır. Kur'ân gerek dil gerekse edebî üslubu ile edebî türlere de büyük etki etmiştir. Örneğin nesir alanında hutbeler ve tevki'ât, bu tesirin en fazla görüldüğü alanlardır.¹²

2.3.SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİNDE NESİR

İslâmiyetin gelişi, Arap yarımadasında sosyal, dinî ve edebî alanlarda pek çok değişikliğe öncü olmuştur. Zira yeni bir din olan İslâmiyet, genelde bütün insanlığı, özel de ise Arap toplumunu, yüksek bir medeniyet seviyesine ulaştırmayı esas almıştır. Bu açıdan Kur'ân-ı Kerîm de üslup, içerik ve sanat bakımından edebî hayatı mevcut alandan çok farklı bir yöne sevk etmiştir. Câhiliye döneminde sosyal bir olgu olan düşmanlıklar, çekişmeler islamiyetin gelişiyle yerini sevgiye ve insanlar arasında kardeşliğe bırakmıştır. Bu bağlamda nesir, İslâm'ın ve Kur'ân'ın getirdiği bu değişimden payını almıştır. Fikrî yükü sırtlanan nesirle Hz. Peygamber, insanları Allah'ın dinine davet etmiş, onları uyarmış ve müjdelemiştir. Böylece nesir, bu yeni devletin dili olmuştur. Anlaşmalar yazılmış, vasiyetler oluşturulmuş, kanunlar yazılmıştır.¹³

Sadru'l-islâm döneminde nesir, İslâmiyetle birlikte yeni bir merhaleye girmiş ve büyük bir gelişme kaydetmiştir. Bu gelişmede etkisi olan âmiller şüphesiz, Kur'ân'ın emir ve yasaklarının anlatılması için bir vasıta olması, bunun yanı sıra ridde hareketleri, fetihler ve hilafetle ilgili çıkarılan fitnelerdir.¹⁴

Câhiliye dönemindeki bazı konular, bu dönem nesrinde artık rağbet görmemeye başlamıştır. Özellikle Câhiliye döneminde işlenen lâdinî konular Sadru'l-İslâm döneminde yerini dinî konulara bırakmış, miktar bakımından da artış göstermiştir. Ayrıca bu miktarın Sadru'l-İslâm dönemine ait olduğu da tartışmasızdır. Bu dönem nesri Hz. Peygamber'in dönemindeki hayat tarzını, dinî, sosyal, siyasî ve ekonomik

¹² Furat, I, 111.

¹³ Meâlikî, s. 143-144.

¹⁴ Talîmât - el-Aşkar, en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve 'l-Hilâfeti'r-Râside, s. 240.

durumu, Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen iç karışıklıkları vb. de açıkça yansıtmaktadır.¹⁵

2.3.1.Sadru'l-İslâm Dönemi Nesrinin Genel Özellikleri

Sadru'l-İslâm dönemi, Arap edebiyatının en önemli dönemlerinden biridir. Hatta, Arap Edebiyatı tarihinde düşünce, inanç, örf, adet ve geleneklerde olduğu gibi şiir ve nesir gibi edebî materyalin gerek dil gerekse üslup ve içerik bakımından kırılma noktası olduğu söylenebilir. Zira inanç, örf ve âdet, hayat tarzı bakımından hızlı bir değişim içerisine girmiş olan Câhiliye toplumu, bu değişimi dilinde, söylemlerinde, sanat anlayışında, sözlü mücadelelerinde dolayısıyla fikir, hayal ve düşüncenin ürünü olan dil ve edebiyatta yaşamaktaydı. İslamiyetin daha yeni geldiği ve bu dine davetin hızla sürdüğü bu dönem nesrinde din, dine davet, dinin emirleri ve nehiyleri gibi daha çok din içerikli konuların olması elbette tabîi bir durumdur. Kur'ân'ın da etkisiyle konular daha etkileyici olarak işlenmiştir. Böylece Hz. Peygamber (a.s.) dönemindeki hayat tarzı, dinî, sosyal ve ekonomik durum, bu dönem nesrinde açıkça görülmektedir. Zira Hz. Peygamber, o dönemde alışlagelmiş olanın aksine yazılarına “besmele” ile başlıyor ve selam ile bitiriyordu.¹⁶ Bu dönem nesri konu bakımından dinî olduğu gibi miktar bakımından da fazladır. Üstelik bu dönemdeki hutbeler, risâleler vs. edebî mahsullerin Sadru'l-İslâm dönemine aidiyeti de Câhiliye döneminin aksine tartışmasızdır.

Bu dönem nesri, şekil ve üslûp bakımından Câhiliye dönemine ait bir takım özellikleri muhafaza etmekle birlikte Kur'ân'ın üslûbundan da oldukça etkilenmiştir. Mesela Kur'ân'da görülen îcâz (az sözle çok şey anlatma) ve itnâb (çok sözle az şey anlatma) hutbe, vasiyetler ve nesir türlerine de yansımıştır.¹⁷

Câhiliye döneminde sıkça kullanılan secî de şekil ve içerik bakımından değişmiştir. Zira Hz. Peygamber'in secîyi tasvip etmemesinin altında yatan sebep Câhiliye dönemindeki kâhinlerin bu secîlerle insanları aldatıp gayba dâir hükümlerde bulunmaları ve aynı zamanda kâhinlerin secîlerinde garip lafızların, kapalı mânâların bulunması ve tekellüfe dalınmış olmasıdır.¹⁸ Yani Hz. Peygamber kâhinlerin secîlerini

¹⁵ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II, Sadru'l-İslâm Dönemi*, Fenomen Yay. Ankara 2009, s.206.

¹⁶ Mubârek, I, 68.

¹⁷ el-Fâhûrî, *Târîhu 'l-Edebi'l-Arabî*, s. 317.

¹⁸ Ma'rûf, s. 27.

tekellüften dolayı tasvip etmemiştir, secînin kâhinlerin kullandığı şekliyle kullanılması, onların secîlerine benzetilmesini hoş karşılamamıştır. Peygamber (a.s.)’ın secîyle ilgili, “(أَسْجَعُ كَسَجِ الْكَهَانِ؟) *Kâhinlerin secîsi gibi mi secî yapıyorsun?*” sözünde¹⁹ secî mutlak mânâda yasaklanmamış, sadece kâhinlerle ilgili bir kaynak konulmuştur. Zira secîyi bütünüyle yasaklamış olsaydı “(أَسْجَعُ؟) *Secî mi yapıyorsun?*” ifadesini kullanırdı.²⁰ Zira illet ortadan kalktığı zaman haram da ortadan kalkar.²¹ Câhiliye dönemindeki şartlar İslâm’ın gelişiyile etkisini yitirmiş, buna bağlı olarak da secînin kullanım alanı farklılık arzemiştir. Sözün daha etkili olması ve dinleyicide iz bırakması amacıyla kullanılmıştır. Zaten Hz. Peygamber’de (a.s.) bir çok hadisinde secîli ifadeler kullanmıştır. Fakat bu ifadeleri tekellüften uzak ve anlaşılır bir mahiyettedir.

Câhiliye döneminde olduğu gibi İslâmî dönem nesrinde de mukabele, tıbak ve cinâs gibi bedîî sanatlar ustalıkla kullanılmıştır. Halifelerin ve sahabelerin hutbelerinde ve risâlelerinde bu sanatların özenle işlendiği görülmektedir. Hayalden çok gerçeği ifade ve mânâları doğrudan anlatım yolu tercih edilmiştir.

Bu dönem nesrinin en belirgin özelliklerinden biri de dinî ve siyasî hutbelerde ve risâlelerde Kur’ân’dan istişhâda önem verilmiş olmasıdır. Yani hutbede ve risâlede anlatılan konu âyetlerle örneklendirilmiş ve işlenen konu desteklenmiştir. Bu durum nesir üslûbunun Kur’ân üslûbundan etkilendiğini açıkça göstermektedir. Ayrıca nesirde, şiirden de istişhâda önem verilmiştir.²²

2.3.2. Sadru’l-İslâm Dönemi Nesir Türleri

Sadru’l-islâm döneminde nesir türleri Câhiliye döneminde olduğu gibi vasiyet, hitâbet, kitâbet, risâle ve tevkî’at olarak beş başlıkta incelenebilir.

¹⁹ el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, I, 287; Bkz. Nesâî, *Süneni’n-Nesâî*, I-VIII, (Çev. Muhtar Büyükçınar), İstanbul 1981, “*Kasâme*” 40 – 44.

²⁰ Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbu’s-Şinâ’ateyn*, nşr. Nezâretü’l-meârifî’l-celile, 1320, s. 25; Kudame b. Ca’fer, *Nağdu’n-Nesr*, Beyrut tsz., s. 107; Ma’rûf, s. 27.

²¹ el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn I*, 387; Ma’rûf, s. 26.

²² Demiryak, *Sadru’l-İslâm Dönemi*, s. 207.

2.3.2.1.Vasiyetler

Daha önce de değinildiği üzere, kelime anlamı olarak “öğüt vermek, tavsiyede bulunmak” anlamına gelen vasiyet, kişinin yakın ailesine, idareci ise halefine tutmasını istediği bir takım ilke ve öğütlerden ibarettir. Câhiliye döneminin önemli bir edebî türü olan vasiyetler, İslamiyetten sonra da devam etmiştir. Hayat boyu elde edilen tecrübelerin ve bilgilerin bir sonraki nesle aktarılması demek olan vasiyetler, İslâmî dönemde dinî motiflerin kullanılmasıyla birlikte daha renkli bir durum kazanmıştır.²³

Câhiliye döneminde vasiyet, hikmet, emsâl ve şahsi görüşlerden ibaretti. Babalar ve dedeler hayattaki tecrübelerini çocuklarına ve torunlarına aktarırlardı. Bu yönüyle vasiyet Câhiliye döneminde ahlâkî bir tür olmuştur. İslami dönemde başta Hz. Peygamber olmak üzere dört halife ve sahabenin verdiği vasiyetler konuları bakımından çoğunlukla doğruya davet, iyiliği emretme, kötülükten nehyetme gibi hususlar içermesi sebebiyle dinî, selefî halefe siyasi konulardaki düşüncelerini aktarma vasıtası olarak değerlendirilmesi sebebiyle de siyasi bir karakter kazanmıştır. Ayrıca Sadru'l-İslam dönemi vasiyetlerinin, sosyal, idârî ve askerî vs. bir çok konuda söylendiği de görülmektedir.²⁴

Sadru'l-islâm döneminde vasiyetler şekil olarak incelendiğinde; öncelikle “besmele” ile başladığı görülmektedir. Ardından “hamdele” ve sonrasında çoğunlukla “salat u selam” ile devam etmektedir. Bir diğer şekil özelliği ise vasiyet edenin ve vasiyet edilen kişinin belirtilmesidir. Vasiyetin bitişinde ise yine başlangıcında olduğu gibi “hamdele” veya islâmî ifadeler kullanılmıştır. Bütün bu şekil özellikleri birbirini takip eden bir süreç içinde vasiyetlere şekil olarak işlenmiş, sonra kalıcı hale gelmiştir.²⁵

Vasiyetler genelde erkek evlatlara yapıldığı için يَا بَنِيَّ (ey oğulcuğum) veya يَا بَنِيَّ (ey oğullarım) hitapları sıkça kullanılmıştır. Eğer öğüt verilen kişi kız çocuk ise genelde evlilik ile ilgili öğütler verilir ve يَا ابْنَتِي (ey kızım) şeklinde hitap edilir. Lafız ve mânâ bakımından akıcı, kolay bir mânâyâ sahip, kısa ve secîli sözlerle doludur. Hz. Ebûbekir'in, Yezîd b. Ebî Sufyân'a, Şam'ı fethinden sonra söylediği vasiyeti, Sadru'l-

²³ Talîmât - el-Aşkar, *en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, s. 323.

²⁴ Sühâm el-Ferîh, *el-Veşâyâ ve Meda Ta'avvurihâ fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Kuveyt Üniversitesi Edb. Fak. Yay., 1405/1985, s. 12.

²⁵ Talîmât - el-Aşkar, *en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, s. 324.

İslâm dönemindeki vasiyetlerin şekil olarak zaman zaman kısa tutulduğuna bir örnektir:²⁶

إذا وعظت جندك فأوجز فإن كثير الكلام ينسى بعضه بعضا.

“Askerlerine nasihat edeceğin zaman kısa tut, zira çok sözün bir kısmı bir kısmını unutturur.”

Sadru'l-İslâm döneminde vasiyetler amaçları bakımından beş kısımda incelenebilir. Bunlar dinî vasiyetler, sosyal vasiyetler, siyasî vasiyetler, idârî vasiyetler ve askerî vasiyetlerdir.²⁷

Bu dönemde öne çıkan vasiyet türü hiç şüphesiz dinî vasiyetlerdir. Zira İslâmiyet, hayatın ufuklarını genişletmiş, bununla beraber sosyal hayatın da gelişmesi ve zenginlik kazanmasıyla vasiyetinde konusu zenginlik kazanmıştır. Dinî vasiyetlerde ahlâkı güzelleştirmek, dünyayı yermek, ahirete önem vermek, Allah'ın rızasına ve affına mazhar olmak gibi konular amaç edinilmiştir. Kur'ân ayetlerine telmihler yapılarak vasiyetlere daha etkili bir üslup kazandırılmıştır. Hz. Ebubekir'in ölüm döşeğindeyken Hz. Ömer'e vasiyeti bu türden bir içeriğe sahiptir.²⁸

إني مستخلفك من بعدي وموصيك بتقوى الله... وإنه لا تقبل نافلة حتى تؤدي الفريضة، وإنما ثقلت موازين من ثقلت موازنة يوم القيامة باتباعهم الحق في الدنيا... وإنما خفت موازين من خفت موازنة يوم القيامة باتباعهم الباطل... إن الله ذكر أهل الجنة، فذكرهم بأحسن أعمالهم... وذكر أهل النار فذكرهم بأسوأ أعمالهم... وذكر آية الرحمة مع آية العذاب ليكون العبد راغبا راهبا، ولا يتمنى على الله إلا الحق، ولا يلقي بيده إلى التهلكة. فإذا حفظت وصيتي، فلا يكن غائب أحب إليك من الموت، وهو آتيك. وإن ضيعت وصيتي، فلا يكن غيب أبغض إليك من الموت، ولست بمعجز الله.

Ben, kendimden sonra halife olarak seni tayin ediyorum ve Allah'tan sakınmanı tavsiye ediyorum... Şüphesiz, farz yapılmadıkça nafîle kabul edilmez, şüphesiz dünyada iken Hakk'a uymaları nedeniyle kıyamet gününde terazileri ağır gelen kişinin terazisi ağır gelir... Batıla uymaları nedeniyle de kıyamet gününde terazileri hafif gelen kimselerin terazileri de hafif gelir.. Allah, cennet ehlini anıyor, onları en güzel işleriyle zikretmiştir... Cehennem ehlini ise en kötü amelleriyle zikretmiştir... Kul ümit ve korku içinde olması, Allah'tan sadece hakikati temenni etmesi, kendi eliyle kendini tehlikeye

²⁶ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XIII, Beyrut 1966-67, II, 196; Meâlikî, s. 102.

²⁷ Talîmât-el-Aşkar, *en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, s. 326.

²⁸ el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* II, 45; Safvet, Cemheretu *Hutabi'i-Arab*, I, 77.

atmaması için rahmet âyetlerini azap âyetleriyle birlikte zikretmiştir. Eğer vasiyetimi korursan sana gözükmeyen birşey ölümden daha sevimli olmaz, ki o ölüm sana gelecektir. Fakat vasiyetimi dikkate almazsan sana gözükmeyen birşey ölümden daha kötü olmaz. Sen Allah'ı aciz bırakacak değilsin.

Dinî vasiyete bir diğer örnek de Hz. Ali'nin oğullarına dört fazileti tavsiye ettiği konuşmasıdır.²⁹ Hz. Ali, bu vasiyetinde Allah'tan başkasından yardım dilememek suretiyle nefsin izzetini korumayı, tövbeye yönelmek suretiyle günahlara karşı sürekli teyakkuzda olmayı, alçak gönüllü olmayı ve ilim öğrenme ve öğretmede ihlaslı olmağı tavsiye etmektedir.

Sadru'l-İslâm döneminde sosyal hayatın daha da gelişmesiyle bu alanda söylenen vasiyetler de ön plana çıkmıştır. Sosyal vasiyetlere, yeni devletin hayata kattığı gelişimle paralellik arzeden yeni islâmî fikirler dahil edilmiştir. Yine sosyal alandaki sorunların çözümüyle birlikte sosyal içerikli vasiyetler konu ve anlamca bir çok şeyi muhtevasına almıştır.³⁰ Ebu'l-Esved ed-Düeli'nin evlenecek olan kızına söylediği vasiyeti bu türden bir içeriğe sahiptir.³¹

يا بنية، كان النساء أحقّ بأدبك مني، ولكن لا بدّ لي منه. يا بنية، إنّ أطيّب الطيب الماء، أحسن الحسن الذهن، وأحلى الحلاوة الكحل. يا بنية، لا تكثري مباشرة زوجك فيملكك، ولا تباعدي عنه، فيجفوك، ويعتلّ عليك وكوني كما قلتُ لأملك....

Ey kızım! Kadınlar senin edebine (nezaketine) benden daha layıktır, fakat o da benim için kaçınılmaz. Kızım! Temizlerin en temiz sudur, güzellerin en güzeli ise kokudur, süslerin en güzeli sürmedir. Kızım! Kocanın üzerine çok fazla düşme ki senden bıkmасыn, ondan çok da uzak durma ki senden kaçıp da sana mazeret göstermesin. Sen, tıpkı annene söylediğim gibi ol...

Қays b. Âsım el-Minkârî'nin oğullarına söylediği vasiyeti de³² bu türden bir vasiyet olup üslup olarak Câhiliye dönemindeki vasiyet türleriyle aynı özellikleri taşımaktadır. Zirâ vasiyetin söylendiği kişi erkek çocuklardır ve iyiye, güzele ve toplumca kabul görececek, kişiyi toplumda yüceltecek değerlere vurgu yapılmıştır. Bu da

²⁹ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* II, 77.

³⁰ Talîmât-el-Aşkar, *en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, s. 329.

³¹ Ebû Hatem es-Sicistânî, *el-Mu'ammerûn ve'l-Veşâyâ*, thk. Abdulmun'im Âmir – İsa el-Halebî, Mısır 1961, s. 147; Talîmât-el-Aşkar, *en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, s. 330.

³² Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 259.

Câhiliyedeki vasiyet türünün şekil ve üslup özelliklerini İslâmî dönemde de bir çok yönüyle sürdürdüğünü göstermektedir. Dil özellikleri yönüyle de sade ve anaşılır bir tarzda söylenmiştir. Secîli ifadeler Câhiliye döneminin aksine pek sık rastlanmaz. Bu da islâmiyetin nesirdeki dil, üslup ve muhtevaya olan etkisini göstermektedir.

Hiz. Ebubekir'in halefi Hiz. Ömer'e hitap ettiği vasiyeti, genel siyasi metotları belirtmesi yönüyle siyâsî içerikli vasiyetlere örnek teşkil etmektedir.³³

بسم الله الرحمن الرحيم، هذا ما عهد أبو بكر بن أبي قهافة في آخر عهده بالدنيا خارجا منها، وعند أول عهده بالآخرة داخلا فيها، حيث يؤمن الكافر، ويوقن المرتاب الفاجر، ويصدق الشاك المكذب.

إنني استخلفت عليكم بعدى عمر بن الخطاب، فاسمعوا، وأطيعوا. فإنني لم آل الله ورسوله ودينه ونفسي وإياكم خيرا. فإن عدل فذاك ظني به وعلمي فيه. وإن بدّل امرئ ما اكتسب، والخير أردت، وما يعلم الغيب إلا الله. "وسيعلم الذين ظلموا أي منقلب ينقلبون". (الشعراء: ٢٦/٢٧) والسلام عليكم ورحمة الله وبركاته.

Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla, bu, Ebubekir b. Ebî Kahâfe'nin dünyadan ayrılacağı son döneminde ve kâfirin iman ettiği, şüphe edenin gerçeği gördüğü ve yalanlayanın da tasdik ettiği ahirete gideceği ilk dönemlerinde (Hiz. Ömer'i) görevlendirdiği vasiyetidir.

Benden sonra sizin için Ömer'i halife olarak seçiyorum, dinleyin ve itaat edin. Ben Allah'ın, resulünün, dininin ve nefsimin sahibi değilim. Size hayırlı işleri tavsiye ediyorum. Bu sözümü tutarsanız bu benim görüşümdür. Eğer sözümü değiştirirseniz herkes için kazandığı vardır. Ben hayırlı olanı istedim, gaybı da ancak Allah bilir. "Haksızlık edenler hangi akibete döndürüleceklerini yakında bilecekler. (Şuarâ Suresi, 227. Âyet)". Allah'ın selâmı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun.

Halifelerin ordu komutanlarına, valilerine, emirlerine yönetimde adil olmaları, halka karşı mütevazî olmaları ve makamları sebebiyle kibirlenmemeleri yönünde de vasiyetleri olmuştur. Bu vasiyetler, özellikle askeri işlerin başında olan komutanların adil olmaları yönünde söylenmiş vasiyetlerdir. Hiz. Ömer'in, sancaklara gönderdiği mücahidlere olan vasiyeti bu türden bir vasiyettir.³⁴

³³ Muhammed Hamîdullah, *el-Veşâiku's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevi ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Dârü'n-nefâis, (6. Baskı), Beyrut 1407/1987, s. 404.

³⁴ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 91.

بسم الله و بالله، و على عون الله، امضوا بتأييد الله، وما النصر إلا من عند الله، ولزوم الحق والصبر، فقاتلوا في سبيل الله من كفر بالله، "ولا تعتدوا إن الله لا يحب المعتدين"، و لا تجبنوا عند اللقاء، ولا تمثلوا عند القدرة، ولا تسرفوا عند الظهور، ولا تقتلوا هرما و لا امرأة و لا وليدا، وتوقوا قتلهم إذا التقى الرحفان، وعند شن الغارات.

Allah'ın adıyla, Allah'a ve onun yardımıyla. Allah'ın desteğiyle imzalayın, zafer ancak Allah'ın katındandır, sabır ve hakka sarılın. Allah'a şirk koşanlarla Allah yolunda savaşın, haddi aşmayın, zira Allah haddi aşanları sevmez. (Bakara Suresi, 190. Âyet) Karşılaşmaktan korkmayın, güçlüyken sert davranmayın, galibiyet anında haddi aşmayın, yaşlıyı, kadını ve çocuğu öldürmeyin, iki ordu karşılaştığında ve hücum ve baskın esnasında onları öldürmekten sakının.

Bu vasiyet içerik olarak Hz. Ömer'in mizacına uygun bir vasiyettir. Zira sert bir üsluba sahip ve devlet adamı niteliğini yansıtmaktadır.

Devri birçok iç çekişmeye sahne olan Hz. Ali'nin, Mısır'a atadığı Muhammed b. Ebî Bekr'e halka muamelesi konusundaki vasiyeti de siyasi vasiyetlere bir örnek teşkil etmektedir:³⁵

فاخفض لهم جناحك، وألن لهم جانبك، وابسط لهم وجهك وآس بينهم في اللحظة والنظرة، حتي لا يطمع العظماء في حيفك لهم، ولا ييأس الضعفاء من عدلك عليهم. و إنَّ الله تعالى يسألكم معشر عباده عن الصغيرة من أعمالكم و الكبيرة، والظاهرة والمستورة، فإنَّ يعذب فأنتم أظلم، وإنَّ يعف فهو أكرم.

Onlara şefkatli davran, onlara karşı yumuşak huylu ol, onlara karşı samimi ol, her an onların arasında barışı sağla ki senin yanlışların karşısında sana karşı hırslanmasınlar, zayıflara karşı adaletli olmağa dikkat et. Allah, bütün kulları hakkında büyük – küçük, açık – gizli amellerinizden dolayı sizi hesaba çekecektir. Eğer kötü davranırsanız en zalimi sizsiniz, ama affedici olursanız Allah kerem sahibidir.

Görüldüğü gibi, Sadru'l-İslâm dönemindeki siyasi içerikli vasiyetler, konu olarak müslüman tebaaya adaletli davranmak, verilen hükümlerde Allah'ın takvasının dışına çıkmamak gibi İslâm'ın koyduğu hükümlere riâyet etme konuları işlenmiştir. Dil özellikleri bakımından sade ve anlaşılır, tekellüften uzak bir dil kullanılmıştır.

Sadru'l-İslâm döneminde idâri konuları içeren vasiyetler de bulunmaktadır. Bu türden vasiyetlere en güzel örnek Hz. Peygamber'in islâma giren Arap ülkelerine atadığı

³⁵ eş-Şerif er-Raği, *Nehcu'l-Belâğa*, I-II, şrh. Muhammed Abdûh, Mısır, I, 27.

vâililere yönelik söylediği vasiyetlerdir. Bunlardan biri Yemen'in idaresiyle görevlendirdiği Muaz b. Cebel'e yönelik söylediği vasiyetidir.³⁶

أمرته بتقوى الله العظيم والعمل بكتابه و سنة رسوله، و أن يكون لهم أبا رحيمًا، يتفقد صلاح أمورهم،
يجزي المحسنَ بإحسانه، ويأخذ على يد المسيء بالمعروف.

Ona yüce Allah'tan sakınmasını, onun kitabıyla amel etmesini, halka karşı merhametli bir baba olmasını, onların işlerinin doğruluğunu kontrol etmesini; iyi olana iyilikle karşılık vermesini ve kötü olanı da iyiliğe zorlamasını emrettim.

Sadru'l-İslâm döneminde askeri içerikli vasiyetler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi Hz. Ebubekir'in Şam yakınlarında bir yere sefere yolladığı Usâme b. Zeyd'e on şeyi tavsiye ettiği vasiyetidir.³⁷ Bu vasiyette insanlara karşı merhametli olmasını, küçük çocukları, yaşlı insanları ve kadınları öldürmemesini, meyve ağaçlarını kesmemesini, hayvanlara zarar vermemesini tavsiye etmektedir.

Sadru'l-İslâm döneminde yazılan vasiyetleri genel olarak değerlendirirsek Kur'ân ve Sünnet'ten ciddi anlamda etkilendiğini görmekteyiz. Bunun yanında İslâm'ın getirdiği yeni hayatın ortaya koyduğu gerçekler ifade edilmiş, bu yönüyle sonraki nesillere de bu gerçekler ve tecrübeler miras bırakılmıştır. Yine vasiyetlerde îcâz ve duyarlılık ön planda olmuş, kısa ifadelerle verilmek istenen fikre odaklanılmıştır. Bunun bir nedeni de belki de bu vasiyetlerin ezberlenip sonraki nesillere aktarılmasını kolaylaştırmak amacını gütmesidir.

2.3.2.2.Hitâbet

Câhiliye döneminde daha çok savaş ve barış günlerinde veya kabileler arası soğuk savaş dönemleri sayılacak atışmalar, soy yarışları gibi sıkıntılı zamanlarda görülen hitâbet, İslâmî dönemde de farklı alanlarda olmakla birlikte varlığını sürdürmüştür.

Sosyal, siyasî ve dinî değişimlerin sonucu Sadru'l-islâm döneminde hitâbete duyulan ihtiyaç, Câhiliye dönemine göre daha da artmıştır. Buna dayalı olarak hitâbet hem nicelik hem de nitelik bakımından ciddi bir gelişme göstermiştir. Zira fikri ve siyasi mücadelelerin önemli bir aracı olmuştur. Gerek Hz. Peygamber'in huzuruna çıkan heyetler karşısında gerekse fetihleri genişletmek amacıyla yapılan mücadeleler sırasında

³⁶ Hamidullah, s. 213.

³⁷ Safvet, Cemheretu *Hutabi 'l-Arab*, I, 74.

bulunulan savaş meydanlarında, akla ve ruha tesir edebilecek tek şey hitâbet olmuştur.³⁸ Özellikle Hz. Peygamber'in, davetini yaymak veya müşrikleri ikna etmek için hitâbeti bir araç olarak kullanması bu dönemde hitâbetin gelişmesinde önemli faktör olmuştur. Ayrıca hicretten sonra İslâm'ın öğretilerini, hükümlerini, emirlerini ve yasaklarını izah etmek için de kullanmıştır.³⁹

İslâm'ı dönem hutbelerinde elbette ilk sırada Hz. Peygamber'in hutbeleri gelmektedir. Özellikle peygamberliğin ilk yıllarında, insanları İslâm'a (bir Allah inancına, putlara tapmamaya, putları terketmeye) davet şeklinde olan hutbe içerikleri, zamanla, dünyanın fâni, buna karşılık ahiret hayatının kalıcı oluşu, herkesin dünyada yaptığından ahirette sorguya çekileceği, dolayısıyla toplumsal huzur ve refah için kişisel muhasebe yapmaya davet konularını da içermiştir.

Hz. Peygamber (a.s.) Arapların en güzel ve en fasîh konuşanı idi. Daha ilk dönemlerde Kureyş kabilesini, İslâm dinine davet ve Allah'a itaat etmeleri hususunda genellikle hitabet yolunu tercih ederdi. Ayrıca Medine'ye hicret ettiği zaman "hutbe" Cuma ve bayram namazlarında farz olundu. Böylece Araplar, Câhiliye döneminde tanımadıkları ve alışık olmadıkları bir şekilde her Cuma günü dinî içerikli hutbe dinlemeye başlamış oldular. Zira Câhiliye döneminin hitâbeleri daha çok toplumsal içerikli olup çoğunlukla husumete dayalı ve övünmeler şeklinde oluyordu. İslâm övünmeyi, mal ve soy çokluğuyla övünmeyi terketmeyi emredince hitâbette bu konular işlenmemeye başlandı.⁴⁰

Hz. Peygamber'in vefatından sonra da "hutbe" toplum üzerindeki etkisini ve önemini sürdürmüştür. Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafeti kimin üstleneceği konusunda Muhacir⁴¹ ve Ensar⁴² arasında çıkan tartışmalarda her bir grup hilafet üzerindeki hakkını doğrulamak için "hitâbete" başvurmuşlardır. Bu hutbelere dört halife döneminde, ahlâk, ibadet yanında siyâsî konular da girmiştir. Zekât'ın yerine getirilmesi, devletin devamı için mücadele, sosyal düzenin korunması için kötülüklerin

³⁸ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-Arabî*, s. 335.

³⁹ Meâlikî, s. 86.

⁴⁰ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 52.

⁴¹ Milâdî 622 yılında müşriklerin baskı ve işkenceleri üzerine Mekke'den Medine'ye hicret eden sahabilere verilen ad.

⁴² Miladi 622 yılında Mekke'den Medine'ye hicret eden muhacirlere tüm imkanlarıyla yardım eden Medineli müslümanlara verilen ad.

engellenmesi ve iyi hususların yaygınlaştırılması, adaletin sağlanması gibi sosyal ve siyâsî konular hutbelerin konuları arasında yer almıştır.

Hız. Ebûbekir döneminde bazı kabilelerin İslam dinini terkettiklerinde bu fitnenin bertaraf edilmesi, durumun izah edilmesi hususunda hitâbetin önemli bir rol oynadığını görmekteyiz. Hız. Ali döneminde de yine hilafet hususunda insanlar gruplara ayrılmış, her biri hilafetin kendisinin hakkı olduğu konusunda hitâbete başvurmuşlardır. Yine Cuma ve bayram namazlarında, hac mevsimlerinde hitâbetin kullanılması, hitabetin önemini koruduğunu göstermektedir. Gelişen bu siyasi, sosyal ve dinî olaylar hitabetin gelişmesi yolunda en önemli etkenler olmuştur.⁴³

Câhiliyedeki övünme ve secî dolu ifadeler yerini öğütlere, insanlara faydalı olan irşâd ve hikmetlere bırakmıştır.⁴⁴ Hatipler, konuşmaları arasında âyetlerden örnekler getirerek sözlerinin daha tesirli olmasına dikkat ediyorlardı. Onların bu üslûbu her şeyden önce Hız. Peygamber'in üslûbunu andırmaktaydı. Hutbelerinde daha çok insanın cemiyet hayatı ile ilgili konuları işleyen Hız. Peygamber, hutbelerini bazen oldukça uzatırdı. Özellikle Medine'deki hutbelerinde toplum hayatını ilgilendiren hususların yer alması bakımından bu hutbeler önem arz etmektedir. Hız. Peygamber'in hutbeleri gözden geçirildiğinde onun secîi hiç kullanmadığı, nadir kelimelere yer verdiği, ama düşüncelerini açık, seçik, tatlı fakat etkileyici ve hikmet dolu bir dille ifade ettiği görülür.⁴⁵ Örneğin "Veda Hutbesi"⁴⁶ne baktığımızda bu hutbenin şekil olarak Allah'a hamd ile başladığını ve selam ile bittiğini görmekteyiz. İçerik olarak İslam'ın bir çok hükmünü açıkladığı bu hutbesinde özetle dinî, sosyal, ekonomik, inanç, kadın hakları gibi pek çok dinî ve dünyevî hususları dile getirmiştir ve insanların bu emirlere özenle riâyet etmesi istenmiştir. Dil ve edebî açıdan bakıldığında secîi hiç kullanılmamış, ifadeler kısa ve etkileyici bir üslupla dile getirilmiştir.

2.3.2.2.1. Hitabetin Genel Özellikleri

Hız. Peygamber (a.s.)'ın peygamberliği ile birlikte hutbelerdeki belâgatı başta dört halife olmak üzere genel olarak hitâbetin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bu

⁴³ Meâlikî, s. 86.

⁴⁴ Meâlikî, s. 80.

⁴⁵ Furat, I, 112.

⁴⁶ Metin için bkz. İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 57; el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 228; Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 57.

dönemin hitabetine etki eden faktörlerin başında, İslâmiyet'in gelmesiyle birlikte Hz. Peygamber'in söylediği hutbeler gelmektedir. Bu hutbelerin dil bakımından etkileyici olması önemli bir husus olmuştur. Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in sözlerini “*O’nun konuşması, dinleyen herkesin anlayabileceği şekilde anlaşılır ve ölçülü bir şekildeydi.*” diyerek nitelendirmiştir.⁴⁷ Bundan sonraki hutbelerde, özellikle halifelerin, hutbelerinde Hz. Peygamber'in hutbelerini örnek almaları bunun önemli bir göstergesidir. Bu açıdan bakıldığında Câhiliye dönemi ile bu dönem hitâbeti arasındaki fark çok büyük olmuştur. Bu dönem hitâbeti daha çok dinî bir boyut kazanmıştır.⁴⁸ Ayrıca cihad ve yapılan savaşlarla birlikte kaçınılmaz bir unsur olarak gelişen hutbe, zamanla kendisini siyasi mücadeleler hâlindeki hasımlar arasında ikna edici bir vasıta olarak hissettirdi. Ama hepsinde Câhiliye devri kâhinlerinin hutbelerinde görülen secîden uzak dilin yer aldığı hemen fark edilmektedir.

İslâm öncesi dönemde nesep ile övünme bırakılmış, bunların yerine takvâ⁴⁹, cihâd, islâmî özellikler ile İslâm'ın yayılması için gayretlerle övünme yer almıştır. Hutbelerde dünya hayatının faniliğinin; ancak amel-i sâlih⁵⁰, cihâd ve şehid olmakla değer kazanabileceği görüşü yer almıştır. İşte böyle duygu ve düşüncelerle gelişen dinî hutbeler zamanla siyasi hutbe hâlini almış, ama şekil bakımından dinî hutbeyi takip etmiştir. İlk kez Hz. Peygamber hutbelerine “hamd”⁵¹ ile başlayıp ardından “أما بعد”⁵² ifadesini kullanmış⁵², daha sonra halifeler hutbelere hamdeleden sonra “salât”⁵³ eklemiştir. Bundan sonra hutbeler bu şekilde devam etmiştir. Nitekim gruplar arasında teâtî edilen ve içlerinde görüşlerin teyidi için bazen darb-ı mesellerin yer aldığı siyasi hutbelerde bile hamdele ile başlamak sünnet kabul edilmiştir. Hamdele ve salatın olmadığı hutbelere rastlanmakla birlikte bu tür hutbelere “betrâ”, içinde âyetlerin yer almadığı hutbelere de “şevhâ” denilmiştir.⁵⁴

⁴⁷ en-Nevevî, *Riyazu's-Sâlihîn I-III*, trc. K. Burslan- H.H.Erdem, Ankara 1976, I, s. 209.

⁴⁸ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 63.

⁴⁹ Allah'a karşı sorumluluk duyarak her türlü günahıtan kendini korumanın niyet ve gayreti içinde olmak.

⁵⁰ Allah'ın rızasına uygun işler.

⁵¹ الحمد لله (Hamd, Allah'adır.), İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbâr* II, 231.

⁵² Ma'rûf, s. 43.

⁵³ Hz. Peygamber anıldığında ona saygı göstermek için okunan dua (الصلاة على رسولنا محمد).

⁵⁴ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 6; Meâlikî, s. 100.

Hız. Ömer'le birlikte hutbeler, “*Ey Allah'ın kulları, Allah'ın nimetlerine şükredin, Allah bizi ve sizi şükreden kullarından eylesin*” şeklinde hamd, Allah'a şükür ve duayla bitirilmiştir.⁵⁵

Sadru'l-İslâm döneminde hutbeler yerine göre uzun ya da kısa olmuştur. Bu durum, hutbenin irâd edildiği ortama veya duruma göre şekillenmiştir. Örneğin Hz. Peygamber ve dört halife Cuma ve bayram namazları gibi mu'tad olarak yapılan hutbeleri genelde kısa tutmuşlardır. Fakat kutsal mekânlarda ve önemli olaylarda hutbeler biraz daha uzun yapılmıştır. Hz. Peygamber'in Veda Haccı'nda irâd ettiği hutbesi bunun güzel bir örneğidir. Hz. Peygamber, müslümanlara İslam'ın bir çok hükmünü açıkladığı bu hutbesinde özetle dinî, sosyal, ekonomik, inanç, kadın hakları gibi pek çok dinî ve dünyevî hususları dile getirmiştir. Özetle dinî münasebetlerde, cihada teşviklerde ve acil durumlarda hutbeler kısa irâd edilmişken siyasi olaylarda amaca en iyi şekilde ulaşmak ve insanları ikna etmek amacıyla biraz daha uzatılmıştır.⁵⁶

Sadru'l-İslâm döneminde hutbeler, cümleler kısa, lafızları anlaşılır, ifadeleri açık, tekellüf ve sanattan uzaktır. Hatipler secîden kaçınmış, özellikle de bu dönemin başlarında secî kullanmayı çirkin bulmuşlardır. Çünkü Hz. Peygamber onları, insanları sapkınlığa sevkeden kâhinlerden uzak tutmak, onları taklit etmekten sakındırmak için bu durumdan menetmiştir. Bu sebeple özellikle Hz. Peygamber ve dört halife döneminde Peygamber'in huzuruna çıkan heyetlerde secînin çokça kullanılmadığı görülmektedir.⁵⁷

Bu dönem hutbelerinde Kur'ân'ın üslubu takip edilmiş ve Kur'ân'dan iktibaslar yapılmıştır.⁵⁸

2.3.2.2.2.Sadru'l-İslâm'da Hitabet Türleri

İslamiyetin ilk geldiği yıllarda hitâbet; dinî, siyasî ve sosyal olmak üzere üç başlık altında incelenebilir.

⁵⁵ İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 63.

⁵⁶ Meâlikî, s. 101.

⁵⁷ Meâlikî, s. 104.

⁵⁸ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, s. 318.

2.3.2.2.2.1 Dinî Hitabet

Hiz. Peygamber ve dört halife döneminde hutbelerin içerik olarak dinî emir, nasihat veya cihâda teşvik niteliğinde olduğu görülür. Öncelikli olarak müslümanlara İslâm'ın gerektirdiği öğütlerde bulunmak, onları irşad etmek ve dinî konularda onları bilgilendirmek hedeflenmişti. İslâma davetin ağırlıklı olarak işlendiği bir dönemde hitâbetin dinî motiflerle dolu olması doğal bir durumdur.

Hiz. Peygamber'in ilk hutbesi, peygamberliğini yakınındaki insanlara tebliğ etmiş olduğu ve İslamiyet'in başlangıcında yakınındakilere irâd ettiği⁵⁹ şu hutbesidir:⁶⁰

إن الرائد لا يكذب أهله، والله لو كذبت الناس جميعاً ما كذبتكم، ولو غررت الناس جميعاً ما غررتكم، والله الذي لا إله إلا هو، إني لرسول الله إليكم خاصة، وإلى الناس كافة، والله لتموتن كما تنامون، ولتبعثن كما تستيقظون، ولتحاسبن بما تعملون، ولتجزون بالإحسان إحساناً، وبالسوء سوءاً، وإنها للجنة أبداً، أو النار أبداً.

Bir yönetici, halkına asla yalan söylemez. Allah'a yemin ederim ki insanların hepsine yalan söylesem bile size yalan söylemem, insanların hepsini aldatsam bile sizi aldatmam. Biliniz ki Allah'tan başka ilâh yoktur. Ben de Allah'ın size ve bütün insanlara gönderdiği elçisiyim. Allah' yemin ederim ki uykudaki gibi ölecek, uykudan kalkdığınız gibi de diriltileceksiniz. Bildiklerinizden hesaba çekileceksiniz. İyiliğe iyilikle, kötülüğe kötülükle karşılık bulacaksınız. Ya ebedîyen Cennet, ya da ebedîyen Cehennem.

Bu hutbenin hacmi her ne kadar az olsa da seçilen lafızların isabeti, kolay anlaşılır olması ve tekellüften uzak olması Sadru'l-İslâm döneminde, hutbelerde kullanılan üslubu bize açıkça göstermektedir. Hiz. Peygamber'in halkını inandırma noktasında sözlerini sık sık kasemle pekiştirmiş, ayrıca insanların duygularını coşturmak için Cennet'le terğîb (istek uyandırma) ve içinde bulundukları tehlikeli fikirlere karşı kendilerini gelmeleri için de Cehennem'le terhîb (korkutma) ederek hutbesini sonlandırmıştır.

Hiz. Peygamber'in (a.s.) hicrî 9 Zilhicce 10 tarihinde Arefe günü Cebelü'r-rahme'de veda haccında irâd ettiği hutbe bu dönemdeki en önemli dini hutbe olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶¹

⁵⁹ Ma'rûf, s. 40.

⁶⁰ Safvet, Cemheretu *Hutabi'l-Arab*, I, 51.

الحمد لله نحمده ونستعينه ونستغفره ونتوب إليه ونعوذ بالله من شرور أنفسنا ومن سيئات أعمالنا من يهده الله فلا مضل له ومن يضلل فلا هادي له وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له وأشهد أن محمدا عبده ورسوله. أوصيكم عباد الله بتقوى الله وأحثكم على طاعته وأستفتح بالذي هو خير.

أما بعد أيها الناس اسمعوا مني أبين لكم فإني لا أدري لعلني لا ألقاكم بعد عامي هذا في موقعي هذا أيها الناس إن دماءكم وأموالكم حرام عليكم إلى أن تلقوا ربكم كحرمة يومكم هذا في شهركم هذا في بلدكم هذا ألا هل بلغت اللهم اشهد فمن كانت عنده أمانة فليؤدها إلى من ائتمنه عليها

أيها الناس إن ربا الجاهلية موضوع وإن أول ربا أبدأ به ربا عمى العباس بن عبد المطلب وإن دماء الجاهلية موضوعة وإن أول دم نبدأ به دم عامر بن ربيعة بن الحارث بن عبد المطلب وإن مآثر الجاهلية موضوعة غير السدانة والسقاية والعمد قود وشبه العمد ما قتل بالعصا والحجر وفيه مائة بغير فمن زاد فهو من أهل الجاهلية.

أيها الناس إن الشيطان قد يئس أن يعبد في أرضكم هذه ولكنه قد رضي أن يطاع فيما سوى ذلك مما تحقرون من أعمالكم.

أيها الناس إنما النسئ زيادة في الكفر يضل به الذين كفروا يحلونه عاما ويحرمونه عاما ليواطئوا عدة ما حرم الله وإن الزمان قد استدار كهيئته يوم خلق الله السموات والأرض وإن عدة الشهور عند الله اثنا عشر شهرا في كتاب الله يوم خلق السموات والأرض منها أربعة حرم ثلاثة متواليات وواحد فرد ذو القعدة وذو الحجة والمحرم ورجب الذي بين جمادى وشعبان ألا هل بلغت اللهم اشهد.

أيها الناس أن لنسائكم عليكم حقا ولكم عليهن حق لكم عليهن ألا يوطئن فرشكم غيركم ولا يدخلن أحدا كرهونه بيوتكم إلا بإذنكم ولا يأتين بفاحشة فإن فعلمن فإن الله قد أذن لكم أن تعضلوهن وتهجروهن في المضاجع وتضربوهن ضربا غير مبرح فإن انتهين وأطعنكم فعليكم رزقهن وكسوتهن بالمعروف وإنما النساء عندكم عوان لا يملكن لأنفسهن شيئا أخذتموهن بأمانة الله واستحللتم فروجهن بكلمة الله فاتقوا الله في النساء واستوصوا بهن خيرا ألا هل بلغت اللهم اشهد.

أيها الناس إنما المؤمنون إخوة ولا يحل لامرئ مال أخيه إلا عن طيب نفس منه ألا هل بلغت اللهم اشهد فلا ترجعن بعدي كفارا يضرب بعضكم رقاب بعض فإني قد تركت فيكم ما إن أخذتم به لم تضلوا بعده كتاب الله ألا هل بلغت اللهم اشهد.

أيها الناس إن ربكم واحد وإن أباكم واحد كلكم لآدم وآدم من تراب أكرمكم عند الله أتقاكم وليس لعربي على عجمي فضل إلا بالتقوى ألا هل بلغت اللهم اشهد فليبلغ الشاهد الغائب.

⁶¹ İbn Hişâm, IV, 203; el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 38; İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 147; Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 57; Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 53.

أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ قَدْ قَسَمَ لِكُلِّ وَارِثٍ نَصِيبَهُ مِنَ الْمِيرَاثِ وَلَا يَجُوزُ لَوَارِثٍ وَصِيَّةٌ وَلَا يَجُوزُ وَصِيَّةٌ فِي أَكْثَرِ مِنَ الثَّلَاثِ وَالْوَلَدُ لِلْفَرَّاشِ وَلِلْعَاهِرِ الْحَجَرُ مَنْ ادَّعَى إِلَى غَيْرِ أَبِيهِ أَوْ تَوَلَّى غَيْرَ مَوَالِيهِ فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةُ وَالنَّاسُ أَجْمَعِينَ لَا يَقْبَلُ مِنْهُ صَرْفٌ وَلَا عَدْلٌ وَالسَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ"

Hamd, Allahü Teâlâya mahsustur. Ona hamd eder, Ondan bağışlanmak diler ve Ona tevbe ederiz. Nefslerimizin şerlerinden ve amellerimizin günahlarından Allahü teâlâyâ sığınırız. Allahü teâlânın doğru yola ilettiğini saptıracak, saptırdığını da doğru yola iletecek yoktur. Şehadet ederim ki, Allahü teâlâdan başka ilah yoktur. O, birdir. Onun eşi, ortağı yoktur. Ve yine şehadet ederim ki, Muhammed [aleyhisselam] Onun kulu ve resulüdür.

Ey Allah'ın kulları! Size, Allahü teâlâdan korkmanızı ve Ona itaat etmenizi vasiyet ederim. Hayırlı olanla başlamayı Allah'tan diliyorum.

Ey insanlar! Sözümlü iyi dinleyiniz; sizlere bazı açıklamalarda bulunacağım. Bilmiyorum; belki bu seneden sonra sizinle burada bir daha buluşamayacağım. İnsanlar! Bu gününüz, bu ayınız, bu şehriniz Mekke nasıl kutsal ve saygın ise, Rabb'inize kavuşana dek, canlarınız, mallarınız ve namuslarınız da öyle saygındır; (her tür tecavüzden korunması gerekir). Yarın Rabbinize kavuşacaksınız ve O sizleri yaptığınız her hal ve hareketten sorguya çekecektir. Kimin yanında bir emanet varsa onu sahibine iade etsin.

Ey insanlar! Artık faiz ve tefecilik kaldırılmıştır. Bu durumda sadece sermayenizi alabilirsiniz. Ne zulmediniz, ne de zulme uğrayınız. Allah'ın hükmü gereği faiz ve tefecilik yasaktır. Kaldırdığım ilk faiz ise (amcam) Abbas b. Abdilmuttalib'in faizidir. O devirde güdülen bütün kan davaları da kaldırılmıştır. Kaldırdığım ilk kan davası da (amcam-oğlu) Rabîa'nın oğlu Amir b. Hars b. Abdilmuttalib'in kan davasıdır. Ka'beye hizmet etmek ve hacılara su dağıtmak dışında, câhiliyye döneminden kalma bütün adetler kaldırılmıştır. Kasten adam öldürmenin cezası kısastır. Kasta benzer biçimde; taş ve sopayla adam öldüren ise 100 deve diyet vermelidir. Bundan fazlasını talep etmek câhiliyye adeti sayılır.

Ey insanlar! Şeytan, bu topraklarınızda, kendisine tapılacağından umudunu yitirmiş durumdadır. Ancak bunun dışında, önemsemediğiniz bir takım amellerinizde ona uyanınıza razı olmuştur.

Ey insanlar! Haram ayları ertelemek ancak küfrü artırır. Bununla kâfirler bûsbütün sapıklığa düşerler. Allah'ın haram kıldığı ayların sayısını denkleştirmek için, erteledikleri o ayı bir yıl helal, bir yıl haram sayarlardı. Zaman, göklerin ve yerin yaratıldığı günkü gibi dönmektedir. Gerçekten Allah katında (kamerî) ayların sayısı, Allah indine, gökleri ve yeri yarattığı gün, Allah'ın kitabında 12 ay olarak belirlenmiştir. Bunların dördü haram aylardır: üçü peşpeşe gelir ki Zilka'de, Zilhicce ve Muharrem'dir; birisi ise Cemaziyelevvel ve Şa'ban'ın arasında yer alan Recep'tir.

Ey insanlar! Sizin kadınlarınız üzerinde haklarınız olduğu gibi, onların da sizin üzerinizde hakları vardır: Sizin onlar üzerindeki haklarınız, yatağınızı bir başkasına çiğnetmemeleri, izniniz olmadan yuvanıza hoşlanmadığınız birisini almamaları ve bir ahlaksızlıkta bulunmamalarıdır. Böyle bir şey yaptıkları takdirde, Allah size, onlara öğüt verme, yataklarını ayırma ve onlara hafifçe vurma izni vermiştir. Böyle bir şey yapmadıkları sürece, onların da sizin üzerinizdeki hakları, güzel bir biçimde nafakalarını ve giyimlerini temin etmenizdir. Onlar sizin nazik yaratılışlı yardımcılarınızdır. Siz onları Allah'ın birer emaneti olarak aldınız ve yine Allah adına onların ırz ve namuslarını helâl edindiniz. Kadınlar hakkında Allah'tan korkun (onların haklarını gözetin) ve onlara hayrı tavsiye edin.

Ey insanlar! Mü'minler kardeşirler; hiçbir kimseye (mü'min) kardeşinin malı, rızası olmadan helâl olmaz. Sakın benden sonra eski günlere dönüp de birbirinizin boynunu vurmayın. Ben sizin aranızda iki ağır-paha biçilmez emanet bırakıyorum. Bunlara sımsıkı sarıldığınız sürece asla sapıtmazsınız: Allah'ın Kitâb'ı ve benim Ehl-i Beytim. Bunlar havuz başında benimle buluşuncaya kadar, birbirlerinden asla ayrılmazlar.

Ey insanlar! Rabb'iniz birdir. Babanız da birdir. Hepiniz Adem'in çocuklarısınız. Adem ise topraktan yaratılmıştır. Allah katında en değerli olanınız, O'na saygıda en üstün olanınızdır. Arab'ın Arap olmayana, Allah'a göstereceği saygı dışında, hiçbir üstünlüğü yoktur. Unutmayın burada olanlar, olmayanlara da bunları iletin.

Ey insanlar! Allah her hak sahibine mirastaki payını vermiştir. Onun için vârise 1/3'ten fazla vasiyet hakkı yoktur. Çocuk kimin döşeginde doğmuşsa ona âittir. Zinâ eden taşlanarak öldürülmelidir. Kim babasından başkasının oğlu olduğunu iddia eder, efendisinden başkasına intisâba kalkarsa; Allah'ın, meleklerin ve bütün lanet edenlerin

laneti onun üzerine olsun. Allah böyle kimselerin ne farz, ne de nâfile ibâdetlerini kabul eder. Selam üzerinize olsun.

Bu hutbe Hz. Peygamber'den günümüze gelen en uzun hutbediîr. Müslümanların sosyal ve ekonomik hayatını düzenleyen hüküm ve şer'î esasları çokça içermesi yönüyle diğer hutbelerden ayrılmaktadır. Ayrıca dil özellikleri bakımından incelendiğinde gâyet anlaşılır ve açık ifadelerin kullanılması bakımından eşsiz bir üslûba sahip olduğu görülmektedir.

Hz. Peygamber Veda Hutbesi ile dinî hutbenin usûl ve esaslarını, metodunu ve içeriğini belirlemiş, temellerini atmış ve onun güzel örneklerini vermiştir. Kendisinden sonra Müslümanların başına geçmiş olan Hz. Ebû bekir, Ömer, Osman ve Ali de güzel ve etkili hutbeler irâd etmişler ve sürekli örnek aldıkları Kur'ân ve önderleri Hz. Peygamber, onların dillerine açık bir şekilde etki kazandırmıştır.

Hz. Peygamber'in milâdî 632 yılında vefatından sonra halifeliği Hz. Ebubekir üstlenmiştir. Hz. Ebubekir, kendinden sonraki halifelerinde yaptığı gibi akli ve kalbiyle İslâm'ı temsil etmiştir ve bu konuda irâd ettiği dinî hutbeleriyle İslâm'ı müslümanların kalblerinde sağlamlaştırmayı ve İslâm'ın yeryüzünde yayılmasını hedeflemiştir.

Hz. Ebûbekir'in bir hutbesi, belâğat ve fesâhat bakımından ileri seviyede değerlendirilmektedir:⁶²

إن أشقى الناس في الدنيا و الآخرة الملوك.. ألا إنّ الفقراء هم المرحومون, خير الملوك من آمن بالله،
وحكم بكتاب الله و سنة نبيه صلي الله عليه و سلم، و إنكم اليوم على خلافة النبوة و مفرق المحجة و سترون
بعدي ملكا عضوضا و أمة شعاعا و دما مفاحا فإن كانت للباطل نزوة و لأهل الحق جولة يعفو لها الاثر و تموت
السنن فالزموا المساجد واستشيروا القرآن والزموا الجماعة ليكون الإبرام بعد التشاور...

Dünyada ve ahirette, insanların en mutsuzu krallardır.. fakirler, merhamet olunmuş kişilerdir. Kralların en hayırlısı ise Allah'a iman etmiş ve peygamberinin sünnetiyle hükmetmiş olandır. Sizler bugün, peygamberin halefi ve bir yol ayrımındasınız. Benden sonra zulmeden ve inatçı bir kral, karışık bir ümmet ve kan göreceksiniz..Batılın ortaya çıkma durumu var ise Hakk taraftarlarının da onu silip atacak etkiye sahip güçleri ve onu yok edecek "sünnet"leri vardır. Öyleyse mescidlere devam edin, Kur'ân'a danışın, danıştıktan sonra son karar için cemaate devam edin.

⁶² Safvet, Cemheretu Hutabi 'l-Arab, I, 70.

Yine Hz. Ebûbekir'in insanları Allah'ın kitabına sıkı sıkıya sarılmaya çağırdığı, kıyamet günü gelmeden insanları uyardığı ve onları güzel sözlerle teşvik ettiği hutbesi⁶³ şöyledir:

هذا كتاب الله فيكم لا تفنى عجائبه و لا يطفأ نوره فتقوا بقوله و انتصحووا كتابه واستبصروا به ليوم الظلمة فإنه خلقكم لعبادته... فسابقوا في مهل بأعمالكم قبل أن تنقضي آجالكم... فالوحي الوحي والنجاء النجاء فإن وراءكم طالبا حثيثا مرّه، سريعا سيره.

Bu, mucizeleri bitmeyen ve nuru söndürülemeyen Allah'ın kitabıdır. Onun sözüne güvenin, kitabından öğüt alın, karanlık gün için onunla aydınlanın. Zira Allah sizi, kendisine kulluk etmeniz için yarattı. Ecelleriniz gelmeden önce dünyada amellerinizle yarışın, vahye sarılın, kurtuluşa koşun. Zira arkamızda çok hızlı olan ve seyri çabuk olan bir ölüm var!

Hz. Ebubekir'in hutbeleri Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salat ile başlamakta, tekellüften uzak, anlaşılmaz lafızların olmadığı ve kolay anlaşılır bir üsluptadır. Yine Hz. Peygamber'in hutbelerinde olduğu gibi secîden uzak, kısa ve anlaşılır cümleler hakimdir.

İlk İslâm döneminin ikinci halifesi olan Hz. Ömer, sözleri açık, net ve anlaşılır olmakla hitabetin zirvelerinde olan arkadaşı gibiydi. Tarih ve edebiyat kaynaklarında Hz. Ömer'e ait olduğu belirtilen pek çok hutbeler bulunmaktadır. Bunlardan biri şöyledir:⁶⁴

...اقدعوا هذه النفوس عن شهواتها فإنها طلعة و إنكم إلا تقدعوها تنزع بكم الى شر غاية, إن هذا الحق ثقیل مرئ, و إن الباطل خفيف وبئ و ترك الخطیئة خير من معالجة التوبة و رب نظرة زرعت شهوةً و شهوة ساعةٍ أورثت حزنا طويلا.

Nefislerinizi şehvetlerinden sıyırın, zira nefis her şeyi ister. Aksi takdirde, nefsi ayırmazsanız sizi büyük kötülöklere düşürür. Hak ağırdır, acıdır, batıl ise hafiftir. Günahları terk etmek sürekli tövbe etmekten hayırlıdır. Nice bakışlar var ki şehvet eker; ve anlık şehvet uzun bir hüznü miras bırakır.

Üçüncü halife Hz. Osman'ın, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer kadar etkili hutbe irâd edemediği belirtilir. Şöyle bir olay anlatılır: “Hz. Osman bir gün minbere çıkmış ve

⁶³ İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 62; Meâlikî, s. 91.

⁶⁴ el-Câhiz, el-Beyân ve’t-Tebyîn III, 138; Safvet, Cemheretu *Hutabi'l-Arab*, I, 77; Dayf, el-Fenn ve Mezâhibuh fi’n-Nesri'l-Arabî, s. 59.

orada dili tutulmuş ve bir süre sonra şöyle demiş: Ebûbekir ve Ömer, bu makamın söz sahibidirler. Siz, hatip bir önderden ziyade adil bir öndere daha çok muhtaçsınız.”⁶⁵

Ancak halife olduğunda söylediği hutbe şöyledir:⁶⁶

إنكم في دار قلعة وفي بقية اعمار فبادروا آجالكم بخير ما تقدرون عليه فلقد أتيتم صبحتم أو مسيتم ألا وإن الدنيا طويت على الغرور "فلا تغرنكم الحياة الدنيا ولا يغرنكم بالله الغرور" اعتبروا بمن مضى ثم جدوا ولا تغفلوا فإنه لا يغفل عنكم أين أبناء الدنيا وإخوانها الذين آثروها وعمروها ومتعوا بها طويلا؟ ألم تلفظهم؟ ارموا بالدنيا حيث رمى الله بها واطلبوا الآخرة فإن الله قد ضرب لها مثلا والذي هو خير فقال عز وجل: واضرب لهم مثل الحياة الدنيا كماء أنزلناه من السماء فاختلط به نبات الأرض فأصبح هشيما تذروه الرياح وكان الله على كل شيء مقتدرا، المال والبنون زينة الحياة الدنيا والباقيات الصالحات خير عند ربك ثوابا وخير أملا.

Sizler geçici bir yurttta yaşıyorsunuz ve ömrünüzün kalan kısmındasınız. Ölümünüzü güç yetirebildiğiniz en iyi şekilde karşılayın. Sizler sabahlamak ve ya akşamlamak için getirildiniz. İyi bilinki dünya, aldanmayla doludur. “Dünya hayatı sizi aldatmasın, sizi Allah’a karşı gurura sevketmesin.(Lokman Suresi, 33. Âyet).” Öncekilerden ibret alın, dahası uyanık olun, gaflete dalmayın. Allah yaptıklarınızdan gafıl değildir. Dünyayı seven, ona bağlanan, uzun süre dünyadan istifade eden o insanlar şimdi nerede? Söyleyemiyor musunuz? Dünyayı Allah’ın bıraktığı yere koyun ve ahireti isteyin. Allah dünya için en hayırlı olan şu güzel örneği veriyor: “Onlara şu dünya hayatının misalini ver, sanki bir su, onu gökten indirmişiz. Derken onunla yerin bitkileri birbirine karışmış ve çöp kırıntısı olmuştur. Rüzgarlar onu savurur gider. Allah herşeye muktedirdir. Mal ve oğullar, dünya hayatının süsüdür. Baki kalacak salih ameller ise rabbinin yanında sevapça ve emelce daha hayırlıdır. (Kehf Suresi, 45 – 46. Âyetler).

Görüldüğü gibi, hutbenin birinci hedefi ahiret hayatıdır. Bundan dolayı ahiret hayatını kazanmak için teşvik edilmektedir ve bu anlamda âyetten örnek verilmiştir.

Sadru’l-İslâm döneminde dinî hitâbet Hîcâz bölgesiyle sınırlı kalmamış; fetihlerle birlikte genişleyen bütün coğrafyada, fethedilen ve yerleşilen bütün beldelere yayılmıştır. Bu da İslâm kültür ve medeniyeti içerisinde edebiyatın ve dolayısıyla bunun bir parçası olan dinî hitâbetin yaygınlaşmasında ve gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

⁶⁵ el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, I, 62.

⁶⁶ Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-Arab*, I, 100.

2.3.2.2.2.Siyâsî Hitabet

Arap toplumunun Câhiliye döneminde temel hayat tarzı, kabile hayatı şeklindeydi. Ancak Mekke, Medine, Tâif gibi önemli yerleşim merkezleri bulunmaktaydı. Buralar bir nevi site devleti hâlindeydiler. İslamiyetle birlikte, idarî ve siyasî hayatı tanımaya başlamışlardır. Kabilecilik, soya dayalı ilişkiler, dinî, siyasî hatta milletlerarası ilişkileri öğrenmeye ve uygulamaya başlamışlardır. Buna bağlı olarak siyasî alanda dil ve edebiyat içerisinde hitabetin de varlık kazandığı görülmektedir.

Siyasî hitabet Hz. Peygamber ve dört halife döneminde hızlı bir gelişim göstermiştir. Hz. Peygamber'in bir devlet başkanı olarak islâma davet ettiği müslüman olmamış kabilelerle veya huzuruna çıkan heyetlerle görüşmesi sırasında okuduğu hutbeleri, ayrıca dört halifenin devlet idaresi ile ilgili olarak okudukları hutbeleri içerir. Özellikle de Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde meydana gelen siyasi karışıklıklarla birlikte bu tür hutbelerin miktarı artmıştır.

Hz. Ebûbekir'in halife seçildikten sonra irâd ettiği hutbesi, siyasî hitâbetin en açık ve en önemli örneğidir:⁶⁷

أيها الناس، إني قد وُلّيت عليكم و لست بخيركم، فإن رأيتموني على حق فأعينوني و إن رأيتموني على باطل فسدّدوني. أطيعوا الله فيكم فإذا عصيته فلا طاعة لي عليكم. ألا إن أقواكم عندي الضعيف حتى أخذ الحق له و أضعفكم عندي القوي حتى أخذ الحق منه. أقول قولي هذا و استغفر الله لي و لكم.

Ey insanlar, sizden daha hayırlı olmamama rağmen işlerinizi üstlenmiş bulunuyorum. Beni hak yolunda görürseniz yardım ediniz, batıl üzerinde gördüğünüzde engel olunuz. Allah'a itaat ettiğim sürece bana itaat edin, O'na isyan edersem bana itaat etmeniz gerekmez. Benim nazarımda en güçlü olanınız hakkı alınincaya kadar zayıf olanınızdır. Benim yanımda en zayıf olanınız ise kendisinden hakkı alınincaya kadar güçlü olanınızdır. Bu sözümü söylüyorum ve Allah'tan kendim ve sizin için bağışlanma diliyorum.

Siyâsî alanda devlet teşekkülünü oluşturmasıyla meşhur olan Hz. Ömer de siyasi hitâbetin önde gelen isimlerindendi. İslâm'ı İran, Suriye ve Mısır'a kazandıran Hz. Ömer'in büyük komutanlık vasıfları arasında hatipliği de yer alıyordu. O, hutbelerini

⁶⁷ İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 59; İbn Kuteybe, 'Uyûnu'l-Aẖbâr I-IV, Kâhire 1343/1925, II, 234; Safvet, Cemheretu Hutabi'l-Arab, I, 67; Meâlikî, s. 93.

orduları cihada teşvikte etkin bir araç olarak kullanmıştır. Halifeliği döneminde takip ettiği siyaseti ve izlediği yolu şu hutbesiyle açıklamaktadır:⁶⁸

... ومن أراد أن يسأل عن المال فليأتني فإن الله جعلني له خازناً وقاسماً، إني بادئ بأزواج رسول الله فمعطيهم، ثم المهاجرين الأولين الذين أخرجوا من ديارهم وأموالهم، أنا وأصحابي، ثم بالأنصار الذين تبوءوا الدار والإيمان من قبلهم ثم من أسرع إلى الهجرة أسرع إليه العطاء، ومن أبطأ عن الهجرة أبطأ عنه العطاء، فلا يلومن رجل إلا مناخ راحلته، إني قد بقيت فيكم بعد صاحبي، فابتليت بكم وابتليت بي، وإني لن يحضرني من أموركم شيء، فأنكله إلى غير أهل الجزاء والأمانة، فلئن أحسنوا لأحسن إليهم، ولئن أساءوا لأنكلن بهم.

Ey insanlar! Kim malın hesabını sormak isterse bana gelsin, çünkü Allah beni o malın koruyucusu ve taksim edeni yaptı. Buna(taksime) Peygamber'in hanımlarıyla başlıyorum ve onlara ihsanlarda bulunuyorum. Sonra yurtlarından çıkarılan ve malları alınan ilk muhacirler geliyor ki ben ve arkadaşlarım da buna dahildir. Daha sonra yurtlarına yerleşen ensâra. Sonra kim hicret için koşarsa ihsan da(iyilik de) ona koşar, kim hicretten kaçarsa ihsanda onda uzaklaşır. Kimse yolculuğundaki ikametgahları dışında azarlanmayacak. Arkadaşımdan sonra sizin aranızda ben kaldım, ben sizi imtihan ettim, siz de beni. İşlerinizden hiç birşey bana gelmeyecek, kendisine emanet verilenlerin dışındakileri cezalandırırım.. İyilik yaparlarsa ben de onlara iyilik yaparım, kötülük yaparlarsa ben de onları cezalandırırım.

Siyasî kargaşanın, dolayısıyla siyasî çatışmaların en fazla yaşandığı dönem Hz. Osman dönemidir. Siyasi çalkantılar bütün edebi malzemeye (şiir, emsâl, hitabet vs.) yansımıştır. Hz. Osman, hilafeti bırakması için evini kuşatan isyancılara şu hitabesiyle cevap vermiştir ve isyancılar taleplerinin reddedildiğini görünce dağılmışlardır. Halife Osman'ın o meşhur hutbesi şöyledir:⁶⁹

أما أن أتبرأ من الإمارة فأن تصلبوني أحب الي من أن أتبرأ من أمر الله عز وجل وخلافته، وأما قولكم تقاتلون من دوني فإني لا أمر أحدا بقتالكم، فمن قاتل دوني فإنما قاتل بغير أمري، ولعمري لو كنت أريد قتالكم لقد كنت كتبت إلى الأجناد فقادوا الجنود وبعثوا الرجال أو لحقت ببعض أطرافي بمصر أو عراق، فالله الله في أنفسكم، فإنكم مجتلبون بهذا الأمر إن قتلتموني دما.

...Yöneticilikten ayrılman konusuna gelince, beni çarmıha gerseniz bu bana, Allah'ın emrinden ve hilafetinden ayrılmaktan daha sevimlidir. Benim dışındakilerle savaşacağınızı söylemenize gelince; ben kimseye sizinle savaşmasını emretmem. Kim

⁶⁸ Safvet, Cemheretu *Hutabi'l-Arab*, I, 85; Meâlikî, s. 94.

⁶⁹ Safvet, Cemheretu *Hutabi'l-Arab*, I, 103; Ma'rûf, s. 50.

benim dışımda savaşırsa benim emrim dışında savaşmış olur, Andolsun ki, sizinle savaşmak isteseydim ordulara yazardım ve onlar da askerleri sevkederlerdi ve adamları gönderirlerdi, ya da Mısır ya da Irak'taki taraftarlarıma katılırdım. Nefsiniz konusunda Allah'tan korkun, eğer beni öldürürseniz, bu isyanınızla kan akıtılmasına sebep olursunuz.

Hiz. Osman hayâsı ve yumuşak huylu olmasıyla bilinmektedir. Kendisini kuşatan bu olaylar karşısında bu üslubundan ve belâğatından taviz vermemiştir. Özenle seçtiği lafızlarla gelişen olaylardaki tarafsızlığını ifade etmiş ve karşısındaki insanları sakinleştirebilmiştir.

Hiz. Osman zamanında başlayan iç kargaşalar Hiz. Ali döneminde de sürmüştür. Dört râşid halife içerisinde, edebiyatla en fazla alakadâr olan halife, son halife Hiz. Ali'dir. İyi bir şair ve aynı zamanda iyi bir hatip olan Hiz. Ali'nin pek çok hikmetli sözleri vardır. Bu sözlerin Hiz. Ali'ye nisbetinde bir takım tartışmalar bulunmaktadır. Hiz. Ali'nin sözlerinin derlendiği *Nehcu'l-Belağa* adlı eseri eş-Şerif el-Murtazâ (öl.436h.)'nın mı yoksa kardeşi er-Râdi (öl.406h.)'nin mi derlediği konusunda şüpheler mevcuttur. Ayrıca kitaptaki sözlerin Hiz. Ali'ye ait olmadığına söylendiği, bu sözlerin derlenip Hiz. Ali'ye isnad edildiği bildirilmektedir. Ancak el-Yâfii (öl.768h.) *Mir'âtu'l-Cinân*'da ve İbnu'l-İmâd (öl.1089h.) *Şezerâtu'z-Zeheb*'de bu görüşü reddetmektedirler.⁷⁰

Devri bir çok iç savaşa sahne olmuş Hiz. Ali'nin, bazen nasihat verdiği bazen de cihada teşvik ettiği hutbelerinde kuvvetli bir hatip olduğunu görülmektedir. Dört sene kadar devam eden hilafeti süresince savaşlarda ordularını cesaretlendirmek için etkili hutbeler irat etmiş ve bunlarda cihadı bir cennet kapısı olarak ilan etmiştir. İç kargaşada ise kendisine karşı ayaklananları “ok atılacak bir hedef, paylaşılacak bir ganimet” olarak nitelendirip bu isyancıların kendisini öfke ile doldurduklarını ve ölümü yudum yudum içirdiklerini belirtmiştir. Kendisine ait olduğu konusunda kesin ifadeler kullanılan dört yüze yakın hutbesi onun bu sahada da büyük bir kudret sahibi olduğunu göstermektedir. Hiz. Ali'nin bu hutbelerinden biri şöyledir:⁷¹

⁷⁰ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 61.

⁷¹ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, s. 140.

أما بعد، فإنكم ميامين الرأي، مراجيح الحلم، مبارکوا الأمر، مقاويل بالحق، وقد عزمنا على المسير إلى عدونا و عدوكم، فأشيروا علينا برأيكم.

Şimdi, siz görüşleri uğurlu, yumuşak başlılığı ağır basan, işleri bereketli, hakkı söyleyen kimselersiniz. Biz düşmanımızın ve düşmanınızın üzerine yürümeye azmettik. Şimdi bize görüşünüzü bildirin.

Görüldüğü üzere Sadru'l-islâm döneminde siyasi hutbelerde, hatipler dinî konularda öğütler vermiş veya uyarılarda bulunmuşlardır. Bunun yanında savaş, idare ve yönetim işlerini açıklayarak insanları bilgilendirmişlerdir.⁷²

2.3.2.2.3.Sosyal Hitabet

Dünyada varolan her toplumun kendine has ilişkileri, gelenekleri, âdetleri ve birbirleriyle olan sosyal bağları vardır. Câhiliye döneminde de sosyal ilişkiler derin kabilecilik kavramlarından kaynaklanmaktaydı. Kabile yaşantısının getirdiği bu kavramlar, İslâmiyet'in gelmesiyle birlikte gittikçe etkisini kaybetmeye başlamış ve yerini, nesebe değil İslâm kardeşliğine dayanan daha seçkin sosyal ilişkilere bırakmıştır. İslâmî düşüncenin gücü ve buna bağlı olarak Arap toplumunu değişime teşvik eden İslâm diniyle birlikte Arap toplumu, Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicreti ile birlikte dinî bir toplum olarak kendi hususiyetlerini açığa çıkarmaya başlamışlardır. Böylece sosyal hitabet de Arap toplumunun geçiş döneminde yaşadıkları hüznü ve sevinçleri içeren bir miras niteliğine bürünmüştür.⁷³

Sosyal hitabet, tek bir amacı olan bir tür olarak düşünülmemelidir. Zira farklı amaçları içeren bir çok türü içinde barındırır. Her bir türün kendine has bir üslubu vardır. Bir çoğu Câhiliye döneminden İslâmî döneme aktarılıp işlenerek geliştirilmiş, İslâm'ın ruhuyla yoğrulmuş ve kutsal değerleri özüne almıştır. Her ne kadar şekil aynı kalsa da içerik ve amaçları değişmiştir. Bu hutbeler tür olarak heyetlerin irâd ettikleri hutbeleri, tebrik ve taziyeleri konu edinen hutbeleri ve nikâh vesilesiyle irâd edilen hutbeleri içermektedir.⁷⁴

İslâm devleti, Hudeybiye antlaşmasından sonra daha sağlam temeller üzerine oturmuş ve buna bağlı olarak kabileler de tek başına hareket etmekten vazgeçmiş,

⁷² Meâlikî, s. 97.

⁷³ Talîmât - el-Aşkar, en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve 'l-Hilâfeti'r-Râşide, s. 252.

⁷⁴ Talîmât - el-Aşkar, en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve 'l-Hilâfeti'r-Râşide, s. 253.

İslâm'ın sancağı altında aydınlanmak istemişlerdir. Bu sebeple kabile heyetlerinin liderleri, bu düşünceler ışığında Hz. Peygamber'in huzuruna çıkarak müslüman olduklarını ilân eden hutbeler irâd etmişler ve Hz. Peygamber de onları dinlemiştir. Bu görüşme sonucunda kimi kabileler İslâm'ı kabul etmişler, kimisi de bilmedikleri şeyler hakkında bilgilenererek kabilelerine geri dönmüşlerdir. Bu alanda irâd edilmiş hutbelerden en meşhuru, Utârid b. Hâcib b. Zûrâre'nin hicretin 7. yılında Hz. Peygamber'in huzurunda kavmini ve nesebini övdüğü hutbesidir:⁷⁵

الحمد لله الذي له علينا الفضل، وهو أهلك، الذي جعلنا ملوكا، ووهب لنا أموالا عظاما، نفعل فيها المعروف، وجعلنا أعز أهل المشرق، وأكثره عددا، وأيسره عدة، فمن مثلنا في الناس؟ ألسنا برؤس الناس وأولى فضلهم؟ فمن يفاخرنا فليعدد مثل ما عددنا. وإنا لو نشاء لأكثرنا الكلام، ولكننا نحيا من الإكثار فيما أعطانا، وإنا نعرف بذلك. أقول هذا الآن لتأتونا بمثل قولنا، وأمر أفضل من أمرنا.

Hamd, bize ihsanlarda bulunan Allah'adır. Bizleri hükümdar kıldı, bize çokça servet bahşetti ve o servetle iyiliklerde bulunuyoruz. Bizi Doğu halklarının en yücesi, sayıca en kalabalığı, techizat bakımından en varlıklı yaptı. İnsanlar içinde bizler gibisi var mı? Bizler insanların liderleri ve faziletçe en makbulu değil miyiz? Öyleyse her kim bize karşı övünürse önce bizim saydığımız gibi (sayılarını) saysınlar. İstesek sözümüzü çoğaltırız fakat bize ihsan edilenlerin çokluğunu (söylemekten) hayâ ederiz. Zira biz (bu hasletimizle) tanınırız. Şimdi sözümüz gibi bir sözün bize gelmesi için bunu söylüyorum. Bize emreden, en üstün olanı emretmiştir.

Hâcib b. Zûrâre'nin bu hutbesi, Câhiliye döneminden kalan bazı duyguları içinde saklamaktadır. Bu da gösteriyor ki, İslâmi dönemde irâd edilen sosyal hutbeler, şekil olarak Câhiliye dönemindeki muhtevaya sahiptir. Ancak dil ve üslûp özellikleri yeni bir boyut kazanmış, lafızlar anlaşılır, tekellüften uzak ve secîli sözlerin bulunmadığı bir hüviyete bürünmüştür.

Taziye ve tebrik içeren hutbeler, Câhiliye dönemindeki üslubundan sıyrılmış, tebrik eden kişi, tebrik edilen kişinin sevincine ortak olmuş, taziye veren kişi de taziye verdiği kişinin üzüntüsünü paylaşmıştır. Her iki tür de sosyal ilişkileri güçlendirme amacını gütmüştür. Tebrik içeren hutbelerde hatib, karşısındaki kişiyi faziletinden dolayı övmüş, Allah'ın ona verdiği nimetleri hatırlatmış ve bu nimetlere şükretmesini nasihat etmiştir. Bu nasihatleriyle gururun ve kibirin sevimsiz hasletler, tevazunun ise

⁷⁵ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 105.

toplumda kabul gören, insanı yücelten hasletler olduğunu vurgulamıştır. Taziye içeren hutbelerde ise hatip, herşeyin fâni olduğunu, insanın uğradığı müsibetlerin karşılığını ahirette alacağını vurgulamış, dünyanın süsüne aldanılmaması gerektiğini belirtmiştir. İnsanın başına gelen müsibetlere karşı sabırla durması gerektiği ifade edilerek bu acıya ortak olduğu vurgulanmıştır. Yine bu ifadeler islâmî anlayışın getirdiği düsturlar temelinde bu tür hutbelere konu olmuştur. Bu muhteva Hz. Peygamber'in "Mü'min, mü'min için birbirlerini ayakta tutan payandalar gibidir."⁷⁶ hadisinin özünü oluşturmaktadır.⁷⁷

Hz. Peygamber'in taziye hutbeleri oldukça îcâzlı, hikmet dolu ve sabretmeye yönelik ifadelerlerle doludur. Örneğin sahabeden Ammâr b. Yâsir'in anne ve babasına Benî Mahzûm tarafından işkence edilip şehit edildiklerinde Hz. Peygamber:

صبرا آل ياسر، موعدكم الجنة

Yâsir ailesine sabır gerekir, onlar Cennet'le müjdelenmiştir.

şeklinde taziye de bulunmuş, onlara sabrı tavsiye edip gidecekleri yerin cennet olduğunu ifade buyurmuştur. Bu da gösteriyor ki islâmî dönemdeki taziye hutbelerinde esas fikir, cennetle müjdeleme, Cehennem'den sakındırma, tövbe etmeye teşvik, kinden arındırma, toplumun birliğini sağlamadır. Zaman içinde bu tür hutbeler ölen kişiyi hayırla yâd etme şeklinde Hz. Peygamber'in yaptığından daha uzun bir şekilde irâd edilmeye başlanmıştır. Bu alanda örnek gösterilebilecek hutbelerden biri de Muâz b. Cebel'in Ebu Ubeyde Âmir b. el-Cerrâh'ın ölümünde irâd ettiği şu hutbesidir:⁷⁸

يا أيها الناس، توبوا إلى الله من ذنوبكم توبة، فإن عبدا أن يلقي الله عز وجل تابيا من ذنبه كان حقا على الله أن يغفر له ذنوبه. ومن كان عليه دين فليقضه، فإن العبد مرتهن بدينه، ومن أصبح منكم مصارما مسلما فليلقه، وليصالحه إذا لقيه وليصافحه، فإنه لا ينبغي لمسلم أن يهجر أخاه المسلم أكثر من ثلاثة أيام، والذنب في ذلك عند الله.

Ey insanlar, günahlarınızdan dolayı Allah'a tövbe ediniz, zira bir kul, Allah'ın huzuruna günahlarından tövbe ederek çıktığında Allah'ın onun günahlarını affedeceği bir gerçektir. Kimin de üzerinde borcu varsa hemen ödesin, zira kul, borcuna bağlıdır. İçinizden birbiriyle küs olan müslümanlar varsa onları da buluşturun, buluştuklarında

⁷⁶ en-Nevevî, I, 107, (Muttefekun aleyh).

⁷⁷ Talîmât - el-Aşkar, en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve 'l-Hilâfeti'r-Râşide, s. 254.

⁷⁸ Safvet, Cemheretu Hutabi'l-Arab, I, 258.

ise tokalaşıp aralarını bulsunlar. Zira müslümanların üç günden fazla dargın kalmaları onlara yakışmaz. Böyle bir günah, Allah'ın katındadır.

Câhiliye döneminden İslâmi döneme miras olarak gelen bir diğer sosyal hitabet türü ise evliliklerde veya meliklerin görev başına geldiklerinde irâd ettikleri hutbelerdir. Bu tür hutbeler irâd etmenin hatiplere diğer hutbeleri irâd etmekten daha zor geldiği ifade edilmektedir.⁷⁹ Öyle ki Hz. Ömer'in bir ifadesi bunu daha iyi açıklamaktadır: “*Nikah hutbelerinin beni zorladığı kadar başka hiç bir söz beni zorlamamıştır.*” Bu tür hutbelerin zorluğunu İbnu'l-Mukaffâ, hatiplerin bu tür hutbeleri oturarak ve insanlara yakın olarak irâd etmeleri gerektiğinden bu durumun onları sıkıntıya düşürüp şaşırmalarına, sıkılmalarına neden oldukları şeklinde açıklamaktadır.⁸⁰

Bilâl-i Habeşî'nin kardeşiyle birlikte Leysoğulları kavmine kendisi ve kardeşi için kız istemeye gittiğinde söylediği hutbe bu türün en kısa hutbesi olarak zikredilmektedir. Sosyal münasebetler ve insanlar arası ilişkiler için söylenen hutbelerin en güzel örneğidir. Bilâl-i Habeşî'nin Allah'a hamd ve senâdan sonra irâd ettiği hutbe şöyledir.⁸¹

أنا بلال، وهذا أخي، كنا ضالين فهدانا الله، وكنا عبيد فاعتقنا الله، وكنا فقيرين فأغنانا الله. فإن تزوجونا فالحمد لله، وإن تردونا فالمستعان الله.

Ben Bilal, bu da kardeşim, biz dalâlette idik, Allah bizi doğru yola (İslâm'a) ulaştırdı, biz köle idik, Allah bize hürriyetimizi verdi, biz fakir idik, bizi zengin etti. Eğer bizi evlendirirseniz Allah'a hamd olsun, şâyet istemezseniz yardımcımız Allah'tır.

Görüldüğü gibi bu tür hutbelerde de islâm ile övünme, dinî terminoloji, hürriyete kavuşma temaları açık bir şekilde işlenmiştir.

Sosyal hitabet, İslâmiyet'in getirdiği toplumsal kurallar dahilinde İslâmi dönemde farklı bir mecraya girmiş, üslup ve içerik farklı bir boyut kazanmıştır. Kur'ân âyetlerinin ve hadislerin bu alanda insanları teşvik eden ifadeleri bu türün daha da sağlam temeller üzerine oturmasını sağlamış, gelişimine ciddi bir katkıda bulunmuştur.

Hitabet, Sadru'l-İslâm döneminde Müslümanları savaşa teşvikte, onların hamâsî duygularını coşturmada da bir vasıta olarak kullanılmıştır. Ordular savaşa gitmeden önce hatipler, askerleri cesaretlendirmek ve onlara cihâdın önemini anlatmak için

⁷⁹ Talîmât - el-Aşkar, *en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve 'l-Hilâfeti'r-Râşide*, s. 256.

⁸⁰ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 118.

⁸¹ İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 235.

hutbeler okumuşlardır. Bu yüzden ki halifeler, ordularının başına komutan tayin ederken, o kişinin hatiplik yeteneğini de dikkate almışlardır. Gittikçe yaygınlaşan fetihlerin de başlamasıyla bu hutbelere olan ihtiyaç artmıştır. Cihada teşvik türünden hutbeler üç farklı alanda kendisini göstermiştir. İlk olarak Bediûr, Uhud, Hendek ve Tebük gibi Hz. Peygamber'in savaşlarının cereyan ettiği Hicâz bölgesinde, ardından Ridde hareketlerinin cereyan ettiği Tihâme'den Yemen'e kadar uzanan Arap yarımadasında ve son olarak da fetihlerin geniş bir şekilde yayıldığı Şam, Irak, İran ve Mısır ülkelerinde cihâd için savaşan fetih orduları, komutanlarının hatipliğinde bu tür hutbelerle cesaretlendirilmiştir.⁸²

Bir çok savaşta komutanlık yapmış olan Hz. Peygamber'in bu türde çok uzun hutbeleri bulunmamaktadır. Hz. Peygamber daha çok icâz yoluna gitmiştir. Bedir savaşında insanların karşısına çıkıp onları teşvik ettiği hutbesi şöyledir:⁸³

والذي نفس محمد بيده، لا يقاتلهم اليوم رجل، فيقتل صابرا محتسبا، مقبلا غير مدبر إلا أدخله الجنة.

Muhammed'in nefsinin elinde olduğu (Allah'a) yemin ederim ki, bugün onlarla hiçbir kimse savaşmaz, böylece tedbirini almadan, karşılığını ahirette alacak sabırlı bir kimse olarak öldürülür ve Cennet'i kazanır.

Bu hutbe esnasında, elindeki hurmaları yiyen Umeyr b. el-Hemmâm, şevkle coşarak “Benimle cennete girmem arasında sadece düşmanların beni öldürmesi mi var?” diyerek elindeki hurmaları atmış ve kılıcını alarak ölünceye kadar savaşmıştır.

Râşid halifeler döneminde, cihada teşvik türünden hutbelerde icâzdan biraz uzaklaşmışsa da tam anlamıyla bir itnâb da görülmemektedir. Raşid halifeler bu tür hutbelerinde, Kur'ân'dan ve Hz. Peygamber'in sözlerinden ictibâs yapmış ve her ikisinin üslubunu hutbelerinde kullanmışlardır. İslâmi lafızlar, kısa cümleler bu hutbelerin temel yapılarıdır. Hz. Ebûbekir'in Şam'ın fethi için müslümanlarla birlikte hareket etmeden önce irâd ettiği hutbe bu türdendir:⁸⁴

...ألا وإن في كتاب الله من الثواب على الجهاد في سبيل الله، كما ينبغي للمسلم أن يحب أن يخلص به،

هي التجارة التي دل الله عليها، ونجى بها من الخزي، وألحق بها الكرامة في الدنيا والآخرة

⁸² Talîmât - el-Aşkar, en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve l-Hilâfeti'r-Râşide, s. 270.

⁸³ İbn Hişâm, II, 279.

⁸⁴ Safvet, Cemheretu Hutabi'l-Arab, I, 83.

...İyi bilin ki, Allah'ın kitabında, Allah yolunda cihadın sevabı yer almaktadır. Öyleyse Müslümanın cihadı teşvik etmesi gerekir. Zira cihâd, Allah'ın yol gösterdiği, onunla insanı zillete düşmekten kurtardığı ve dünya ve ahirette ikramlara mazhar kıldığı bir ticarettir.

Görüldüğü gibi cihâda teşvik hutbeleri de içerik ve şekil olarak dini hutbelere benzemektedir. Kur'ân ve sünnetten ilhâm almış, fikrin beyan edilmesinde îcâz yolu seçilmiş, duygular samimi bir şekilde ifade edilmiştir.

2.3.2.3. Kitâbet

Daha önce de açıklandığı üzere kitâbet; yazım sanatı, yazma, yazılan şey, lafzın alfabe harfleriyle tarifi/tasviri, hattatlık, yazıt, kitabe, afiş vs. mânâlarına gelmektedir.⁸⁵ Arap edebiyatının ilk dönemi olan Câhiliye döneminde sadece siyasî ve ticarî gayelerle kullanılmakta olan kitâbet, Sadru'l-İslâm döneminde gerek âyetlerin yazıya geçirilmesinde ve gerekse her türlü muamele, akit ve anlaşmalarda kullanılmaya başlanmıştır. Bu faaliyetler neticesinde gerçek mânâda kitâbetin ilk temellerinin atıldığını görmekteyiz.

İslâmiyet, kitâbeti temel bir esas olarak kabul etmiş ve yazının önemini vurgulamıştır.⁸⁶ Zira Allah Peygamber (a.s.)'a indirdiği ilk âyetinde “Oku, yaratan rabbinin adıyla oku (Alak/1)”, “insana kalemle yazmayı öğretti, insana bilmediğini öğretti (Alak/4-5)” buyurmuştur. Başka bir âyette ise kaleme yemin edilmiştir:

ن والقلم و ما يسطرون

“Nun, kaleme ve yazdıkları şeye and olsun(Kalem/1)”. Yine bir âyette kitaba yemin edilmiştir:

والطور و كتاب مسطور في رق منشور

“Andolsun o Tur'a, satır satır yazılmış, ince deri üzerine yayılmış Kitab'a...(Tûr, 1-3)” Yine Kur'ân'da Levh⁸⁷, Kırtas⁸⁸, Suhuf⁸⁹ kelimeleri geçmektedir.

⁸⁵ İbn Manzûr, كتب maddesi.

⁸⁶ es-Şamed, s. 167.

⁸⁷ Bkz. Burûc Sûresi, 21. Âyet.

⁸⁸ Bkz. En'am Sûresi, 7. Âyet.

Bu âyetlerde görüldüğü gibi Allah Tealâ'nın “kitap, yazı, kalem, yazan, yazılan şey” gibi okuma ve yazmayla ilgili hususlara yemin etmesi, bunların önemini göstermektedir. Zira Kur'ân'da “adına yemin” edilen şeyler, onların önemini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Özellikle okuma ve yazmanın yok denecek kadar düşük olduğu bir toplumda ve “Câhiliye” ismiyle adlandırılan bir toplumda bunların ön plana çıkarılması elbette manidârdır.

Hiz. Peygamber (a.s.) okuma ve yazmanın milletlerin hayatında ve İslâm'ın yayılmasında önemli bir yeri olmasına binâen çeşitli şekillerde yazı öğretimini teşvik etmiştir. Bunun en önemli örneği Bediûr savaşında Kureyşli esirlere Medineli on çocuğa yazıyı öğretmeleri karşılığında serbest bırakılacaklarını söylemesidir.⁹⁰

İslâmiyet'in geldiği yıllarda Kureyş kabilesinde yazıyı kullanan yedi kişinin olduğu ifade edilmektedir. Bunlar Hiz. Ömer, Ali, Osman, Ebû Ubeyde, Talha, Ebû Sufyân ve Muâviye'dir.⁹¹

Hiz. Peygamber (a.s.)'ın da vahiylerin yazılmasıyla ilgilenen ve kâtiplerden oluşan bir grubu vardı. Bu grubun başında Ömer b. Hattâb, Osman b. 'Affân ve Ali b. Ebi Tâlib vardı.⁹² Onlar olmadığı zaman Ubeyye b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit katiplik yaparlardı. Ayrıca Hiz.Peygamber'in huzurunda da Hâlid b. Sa'd b. el-Âs ve Muâviye b. Ebi Sufyân yazıyorlardı. Muğire b. Şu'be ve el-Hasîn b. Nemîr insanlar arasındaki mevzuları yazıya geçiriyorlardı.⁹³ Bütün bunlardan anlaşılıyor ki İslâmiyet'ten sonra yazı başta Kur'ân olmak üzere müslümanların birçok işlerinin kayda geçirilmesinde geniş bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Hiz. Peygamber de bir çok antlaşmayı yazdırıyor ve aynı zamanda Arap meliklerle ve diğerleriyle İslâm'a davet etmek için yazıyordu.⁹⁴

Hiz. Peygamber'in “Çocuğun babası üzerindeki hakları, babasının ona yazıyı öğretmesi, güzel bir isim vermesi ve yetişkin olduğunda onu evlendirmesidir.”

⁸⁹ Bkz. A'la Sûresi, 18,19. Âyetler.

⁹⁰ es-Şamed, s. 169.

⁹¹ Ma'rûf, s. 65.

⁹² İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 250.

⁹³ Ma'rûf, s. 67.

⁹⁴ Dayf, el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî, s. 96.

hadisinden sonra kitâbet Sadru'l-İslâm döneminde, müslümanların nazarında önem kazanmıştır.

Sadru'l-islâm döneminin başlarında yazıldığı bilinen en eski vesika Hz. Peygamber'in Kureyş'in Habeşistan'a göç etme talebi için yazdırdığı kitabediîr.⁹⁵ Bu alanda yazılmış en önemli vesika ise hicri VI. yüzyılın sonlarında Kureyş ile Hz. Peygamber arasında yapılan Hudeybiye antlaşmasıdır. Bu antlaşmanın metni şöyledir.⁹⁶

هذا ما صالح عليه محمد بن عبد الله سهيل بن عمرو، اصطلما على وضع الحرب عن الناس عشر سنين يأمن فيهن الناس وكف بعضهم عن بعض، على أنه من أتى محمداً من قريش بغير إذن وليه ردّه عليهم، و من جاء قريشا ممن مع محمد لم يردوه عليه، وإنّ بيننا عيبة مكفوفة، وأنه لا إسلال ولا إغلال، وأنه من أحب أن يدخل في عقد محمد وعهده دخل فيه، ومن أحب أن يدخل في عقد قريش وعهدهم دخل فيه.

Bu (vesika) Muhammed b. Abdullah (s.a.s) ile Süheyl b. Amr arasında yapılan anlaşma (metnidir). (Şu hususlarda) anlaşma sağlanmıştır: Taraflar 10 yıl (boyunca) savaşımayacaklardır. İnsanlar emniyet içinde olacaklar ve birbirlerine dokunmayacaklar. Kureyş'ten her kim efendisinin izni olmadan Muhammed (s.a.s)'in tarafına geçerse o geri gönderilecek (fakat) Muhammed (s.a.s)'in tarafından her kim Kureyşliler'in yanına gelirse o iade edilmeyecek. Aramızda düşmanlık gösterilmeyecek. Hırsızlık ve aldatma olmayacak. Kim Muhammed (s.a.s)'in tarafına ve himayesine girmek isterse (ona) katılsın ve (yine) kim Kureyş'in tarafına ve himayesine girmek isterse (ona) dahil olsun.

Kureyş ile yapılan Hudeybiye anlaşması metnine bir kitâbet türü olarak baktığımızda şüphesiz bu anlaşma sanatsal yönünden çok siyasi bir amacı özetleyen bir belge olarak görülmektedir. Yine de dil özellikleri açısından incelendiğinde sağlam bir ilmî üslupla yazıldığı görülmektedir. Hedeflenen amaç açıkça ifade edilmiş, anlaşılabilir ve kapalı ifadelerin olmadığı sağlam bir lehçe ile yazılmış, te'vile ihtiyaç duyulmayan bir metindir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in Arap emirlerine gönderdiği yazılarında da sanatsal ve edebî bir amaç olmamasına rağmen bu yazılar da gâyet edebi ve açık bir

⁹⁵ Metin için bkz. İbn Hişâm, I, 333.

⁹⁶ İbn Hişâm, III, 317; et-Taberî, (Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr), *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, I-XI, nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1967, II, 634.

dille ifade edilmiştir. Yemen halkına gönderilen mektubu bir örnek olarak ele aldığımızda, bu mektupta Hz. Peygamber'in şöyle dediği görülür:⁹⁷

من صلى صلاتنا، واستقبل قبلتنا، وأكل ذبيحتنا، ودعا دعوتنا فذلك المسلم الذي له ذمة الله و ذمة
الرسول...

Kim namazımızı kılar, kıblemize yönelir, kurbanımızdan yer ve davetimize uyarsa işte o kişi Allah'ın ve resulünün korumasında olan bir müslümandır...

Hız. Peygamber hutbelerinde, yazılarında, mektuplarında veya yaptığı antlaşmalarda lafzî güzellik, süs ve sanatı amaç edinmemiştir. Aksine detaya girmeden, sanat yapmadan ve tekellüfe girmeden düşüncelerini, tebliğini ve risâletini bildirmeyi hedeflemiştir. Zira Allah şöyle buyuruyordu:

قل ما أسألكم عليه من أجر وما أنا من المتكلفين

*“Buna karşılık sizden bir ücret istemiyorum, ben yapmacık davrananlardan değilim.”*⁹⁸ Bu sebeple Hız. Peygamber amacını az sayıda ve kolay anlaşılır kelimelerle bildirmeyi amaçlamıştır.

Hız. Peygamber, uzak milletleri İslamiyet'e davet etmek için de kitâbetten faydalanmıştır. Gerek yerel Arap kabileleriyle, gerekse çevre ülkelerle pek çok anlaşma yapmış veya bunlara İslâm'a davet eden mektuplar göndermiştir. Bu ülkelerin kralları arasında Rum kralı Kayser, İran şahı Kistrâ, Habeş kralı Necâşî, İskenderiye, Yemâme, Bahreyn vs. ülkelerin kralları bulunmaktadır.⁹⁹ Bütün bu mektupların hemen hemen tamamında Hız. Peygamber özlü bir üslup kullanmıştır. Bu da, peygamberliğini belirten “Allah'ın elçisi” cümlesidir. İçerik olarak ise İslâm'a davet, zekat, namaz, haramlardan kaçınma gibi İslâmî öğütler yer almaktadır.

Râşid halifeler döneminde kitâbete olan ihtiyaç daha da artmıştır. Hız. Ebubekir, Hız. Peygamber'in kâtiplerinden Hız. Osman, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. el-Erkâm ve Hanzala b. er-Rabî'yi kâtip olarak görevlendirmiştir.¹⁰⁰

⁹⁷ Hamidullah, s. 230.

⁹⁸ Kur'ân, Sâd Sûresi, 86. Ayet.

⁹⁹ İbn Hişâm, IV, 607.

¹⁰⁰ Ma'rûf, s. 70.

Râşid halifeler, yazılarında ve yaptıkları antlaşmalarda Hz. Peygamber'i örnek almışlardır. Halifeler de yazılarında süsleme sanatlarını değil, sadece fikirlerini açık ifadelerle bildirmeyi amaç edinmişlerdir.

Siyasi yazışmaların en çok olduğu dönem şüphesiz Hz. Ömer'in dönemidir. Zira o, komutanlarıyla ve valileriyle yazışmıştır. Valiler de sorunlar ortaya çıktıkça Hz. Ömer'e bu sorunları bildiren mektuplar yazmışlardır. Zaman zaman da valilerine izlediği siyaset konusunda yazılar göndermiştir. Hz. Ömer'in, Ebû Musâ el-Eş'ari'ye Kûfe kadılığına atamak için yazdığı risâlesi meşhurdur.¹⁰¹

Görüldüğü gibi Hz. Ömer, diğer halifeler gibi bunların valileri ve komutanlarının kaleme aldıkları yazılarında herhangi bir süsleme sanatı esas almamışlardır. Tek amaçları kolay ve anlaşılır bir dille maksatlarını insanlara bildirmek olmuştur. Ancak, tarihçi veya edebiyatçıların, halifelere ait mektupların metnini aktarırken bazı eklemeler yaptıkları ileri sürülmektedir. 'Amr b. el-Âş'ın, Hz. Ömer'e gönderdiği mektubunda da bir eklemenin olduğu sanılmaktadır. Bu mektupta Mısır'ın tasvirinde şöyle der:

مصر تربة غبراء، و شجرة خضراء، طولها شهر و عرضها عشر.

“Mısır tozlu bir yer, ağaçları yeşil, uzunluğu meşhur, arzı on.”¹⁰²

Sadru'l-İslâm döneminde kitâbet özellikle Hz. Ali döneminde büyük bir gelişme kaydetmiş, yazının önemi artmış ve yazının güzelleştirilmesi teşvik edilmiştir. yazının güzelliği ve kalem tutan insanların hakları arasında bir bağ olduğunu şöyle ifade etmiştir.¹⁰³ “Yazının güzelliği hakkı açık bir şekilde artırır.”¹⁰⁴ Öyle ki Hz. Ali döneminde, öğrencisi olan Ebu'l-Esved ed-Duelî, yazının ıslahı ile ilgili ilk çalışmaları başlatmıştır. Bu çalışmaların başında Kur'ân'ın noktalama işaretleriyle harekelenmesi olmuştur.

Sadru'l-İslâm dönemindeki yazışmaların özel bir kayıtla korunmadığını bilmemiz gerekir. Bunun sebebi tarihçi ve edebiyatçı olmayanların bunları değiştirerek

¹⁰¹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 98.

¹⁰² Yusuf b. Tağriberdî, *en-Nucûmu 'z-Zâhire fi'l-Mulûki Mısır ve'l-Kâhire* I – XVI, Kâhire 1383/1963, I, 32.

¹⁰³ Ma'rûf, s. 78.

¹⁰⁴ el-Kalkaşendî, III, 24.

ve yenileyerek alıntı yapmış olmalarıdır. Diyebiliriz ki bir kitap rivâyet eden kâtibin veya râvinin zevki ve beyan gücüyle farklı şekillerde rivâyet edilmiş olabilir.¹⁰⁵

Sadru'l-İslâm döneminde göze çarpan bir diğer kitâbet türü ise “kitâbetü'l-mevâsîk” denilen ticârî menfaatlerin korunması için yapılan anlaşmalar veya kontratlardır. Mekke, islamiyetten önce ve sonra ticari bir şehir olma özelliğine sahip, alışverişin ve ticaretin canlı olduğu bir yerdi. Alışveriş (bey') kelimesinin Hz. Peygamber'in hayatında da önemli bir yeri vardı. Hızla gelişen siyâsî ortam içerisinde “alışveriş”in de önemli bir yeri vardı. Dolayısıyla yapılan anlaşmalar içerisinde “alışveriş” konusunun oluşturduğu yazılar da yazışmalar içerisinde yerini almış oldu. Bu anlaşmalar sosyal hayatta insanlar arasındaki güveni sağlam tutmak için yapılmış, ticari menfaatlerde emniyet altına alınmıştır.¹⁰⁶

Siyâsî tedbir olarak yazı yazma metodu da gelişmiştir. Günümüzde lazer ve kızılötesi ışınlar sayesinde yapılan okuma veya tespitler gibi Sadru'l-İslâm döneminde de yazma metodlarıyla alakalı çeşitli yöntemleri kullanılarak gizli yazılar yazılıyordu. Burada gizli yazıdan maksat, farklı kimyevî metodlarla elde edilen yazı araç gereçleriyle yazılıp yine farklı bir metod uygulanarak okunabilen yazılar demektir. Mesela kâtip, nişadıyla karıştırdığı süt ile yazısını yazar ve bu yazıyı ışığa tuttuğunda yazı belirginleşerek okunabilirdi. Bir başka yöntem sıkılmış soğan suyu ile yazılan yazı yine ışığa tutulduğunda belirginleşip okunabiliyordu. Yine çözölmüş eriyiği yağmur suyuyla karıştırarak mürekkep elde edilir ve bu mürekkeple yazılırdı. Bu yazının okunabilmesi için ya bu kağıt suyla ıslatılır ya da su ile silinir ve böylece yazının okunması sağlanmış olurdu. Kaplumbağa ödüyle yazılan yazı ise sadece geceleyin görülebilmekte, gündüz asla görülmemektedir.¹⁰⁷

Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında kitâbetin işlevi bakımından bir gelişme kaydettiğini fakat sanatsal anlamda pek de bir gelişme göstermediğini söyleyebiliriz. Fakat gayr-ı müslimleri İslâm'a davet etmek noktasında önemli bir araç olmuş, bunun yanında halifelerin, komutanların, valilerin vs. aralarında bir iletişim vasıtası olmuştur.

¹⁰⁵ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-nesri'l-Arabî*, s. 99.

¹⁰⁶ Şalak, I, 186.

¹⁰⁷ Bkz. el-Kalkaşendî, VIII, 329; Şalak, I, 216.

Zaten Kur'ân'ın ilk emrinin de okumayı ve kalemle yazmayı¹⁰⁸ emretmesi kitâbetin önemini müslümanlar nazarında pekiştirmiş ve kitâbeti doğrudan teşvik etmiştir.

2.3.2.4. Risâleler

Risâle kelimesinin çoğulu olan resâil, bir diğer adıyla teressül, Arapça'da "uzun saç, düz, salıvermek, bir şeyi yavaş yavaş tutmak, ağır ağır okumak; elçinin getirdiği mektup veya küçük kitap" anlamlarına gelen رسل kökünden تَفْعَل kalıbında türetilmiş bir kelimedir. Teressülün kelime anlamı "yavaş yavaş/sükûnet ile ilerlemek/toplamak; (saç) uzun ve dalgalı olmak, sarkmak" "mektup inşâ etme/yazma"¹⁰⁹ dır.

Sadru'l-İslâm döneminden itibaren doğan ve sonraki dönemlerde edebî bir tür olarak şekillenmeye ve gelişmeye başlayan risâleler, klasik nesir türü içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.

Bu tür, Hz. Peygamber'in risâleleriyle ifadesini bulmuştur. Hz. Peygamber'in hutbeleri, içerik bakımından özellikle dinî esasları dile getiren bir üslupta olmuştur. Özellikle ilk hutbelerinde o dönemin ünlü krallarını kendisine gönderilen dine iman etmeye çağırmıştır. Gönderdiği risâlelere cevap verenlere tekrar icâbet etmiş, inkar edip büyüklenele de aynı üslupla cevap vermiştir. Bütün bunlarla birlikte Hz. Peygamber'in risâlelerinin tek amacı Arap yarımadasında veya diğer bölgelerde bulunan krallıkları İslâm'a davet etmek olmuştur. Burada şuna dikkat etmek gerekir. Hz. Peygamber bir kâtip veya yazar değildi. O, risâlelerini böyle bir amaçla değil, Allah'ın elçisi olarak, onun dinini tebliğ etme vazifesiyle dile getirmiştir.

Hz. Peygamber'in üslûbu bu dönemden itibaren kâtip veya yazarlar için bir örnek teşkil etmiştir. Çünkü nesir türü yazıların hemen hemen tamamında Hz. Peygamber'in uyguladığı bazı hususlar aynen uygulanmıştır. Mesela, Sadru'l-İslâm döneminde yazılan risâleler şekil olarak incelendiğinde kâtiplerin veya yazarların, risâlelerine öncelikle besmele¹¹⁰ ile başladıkları görülür. Çünkü bu ifade sadece yazıda şekil olarak esas alınmış olmayıp herşeyde olduğu gibi yazıya başlarken de yapılması gereken dinî bir vazife olarak görülmüştür. Bununla birlikte risâlenin baş kısmında gönderenin, en

¹⁰⁸ Kur'ân, Alak sûresi, 3-4. Âyetler.

¹⁰⁹ İbn Manzûr, رسل maddesi.

¹¹⁰ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

son kısmında ise gönderilen kişinin ismine yer verilmiştir. Örneğin Hz. Ömer'in Ebû Ubeyde'ye gönderdiği risâlesindeki:

من عبد الله عمر أمير المؤمنين الى أبي عبيدة بن الجراح

“Müminlerin emiri Ömer'den Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a”¹¹¹ ifadesinde olduğu gibi. Bu üslup yine Hz. Peygamber'in başlatmış olduğu bir üsluptur. Risâlelerdeki bir diğer şekil özelliği ise gönderilen kişiyi selamlamadır. سلام şeklindeki bu ifade müslüman olmayan birine hitap edildiği zaman من اتبع الهدى “Hidâyete tabi olanlara (İslâm'a girenlere) selam olsun” şeklinde ifade edilmiştir. Bu hitap şekli de, Hz. Peygamber'in Kisra'ya gönderdiği risâlesinde görülmektedir.¹¹² Bu ifadelerden sonra Allah'a hamd gelmekte ve daha sonra da أما بعد ifadesi kullanılarak risâlenin ana konusuna geçilmektedir. Risâlelerdeki bu ifade bazen, aynı risâle içinde bir konudan başka bir konuya geçişlerde de tekrarlanmıştır. Başlangıçta da yapıldığı şekliyle, السلام ifadesiyle risâleler sonlandırılıp risâleyi yazan katip ismini ve yazım tarihini risâlenin sonuna eklemiştir. Üçüncü Raşit Halife Osman b. Affân'ın, Kûfe valisi el-Velîd b. 'Ukbe'ye yazdığı mektubunda isim ve tarih,

وكتب حمران بن أبان للنصف من شعبان سنة سبع و عشرين

“27 senesinin Şa'bân ayının ortalarında Humrân b. Ebân tarafından yazılmıştır”

şeklinde ifade edilmiştir. Yine bu risâlelerin resmî kimliğini ön plana çıkarmak için de mühür kullanılmıştır. Bu uygulama da İslam tarihinde ilk defa Hz. Peygamber tarafından uygulanmış olup, gümüş üzerine محمد رسول الله yazılı bir mühür kullanmıştır.¹¹³

Hz. Peygamber, hicretin I. yılının başında Medine'ye gittiğinde muhâcirlere ve ensâra hitap eden risâlesinin içeriğinde, inanç birliği, farkların kalkması ve milliyetçiliğin ortadan kalkması konusunda Müslüman toplumunun temel özelliklerini ifade etmiştir. Bu risâle, dinî olmasının yanında siyâsî bir topluluk oluşturma gayesini taşımaktadır.¹¹⁴ Sadru'l-İslâm döneminde yazılan risâlelerin, muhteva bakımından sosyal, ekonomik, siyâsî ve idârî olmak üzere bir çok alanda yazılmış olduğu

¹¹¹ İbn Hişâm, II, 501.

¹¹² et-Taberî, II, 254.

¹¹³ Tâlimât - el-Aşkar, en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve'l-Hilâfeti'r-Râşide, s. 428.

¹¹⁴ İbn Hişâm, II, 501.

görülmektedir. Bu durum aynı zamanda risâlelerin sosyal ve siyâsî olayların paralelinde yazıldığı anlamına gelmektedir. Hz. Peygamber'e Kur'ân âyetlerinin indiği yıllarda risâlelerin konusu yeni dine, yani İslâm'a davet niteliğinde olmuştur. Özellikle Hz. Peygamber'in risâleleri Arap ve diğer yabancı krallara hitap ediyordu. Rum kralı Herakl'e hitap ettiği risâlesinin muhtevası şöyledir:¹¹⁵

أما بعد، فأني أدعوك بدعاية الإسلام، أسلم تسلم، أسلم تأتيك الله أجرك مرتين.

“Seni İslam’a davet ediyorum, müslüman ol ki kurtuluşa eresin, müslüman ol ki Allah mükafatını iki defa versin.”

Görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in risâlesindeki üslup gâyet kibar, yumuşak, açık ve anlaşılır bir tarzdadır. Ayrıca bir çok risâlesinde muhatabına, insan ruhunu okşayan ve konuyla bağlantılı Kur'ân âyetleriyle hitap etmiştir. Bunun örneğini Mukavkıs'a gönderdiği şu risâlesinde görmekteyiz:

*“Ey Ehl-i Kitap! Sizinle bizim aramızda bir olan bir söze doğru geliniz. Zira biz sadece Allah’a taparız. O’na hiçbir şeyi ortak koşmayız, Allah’ın dışında kimseyi kendimize sahip (rab) edinmeyiz. Eğer onlar yüz çevirirlerse şöyle deyiniz: Şahit olun ki biz Müslümanız.”*¹¹⁶ Zira Mukavkıs Hristiyanı. Bundan dolayı da “Ehl-i Kitap” diye başlayan âyet ile hitap etmesi, Mukavkıs’ın Hristiyan olduğunu belirtmekle birlikte Hristiyanlığın “Hak bir din” olduğunu işaret etmektedir. Bununla birlikte Hz. Peygamber, Hak olan bu dinin artık İslâmiyetle birlikte geçerli hükmü kalmadığını da böylece ifade etmiştir.

Hz. Peygamber'in İran hükümdarı Kısra'ya yazdığı mektubu da şöyledir:¹¹⁷

بسم الله الرحمن الرحيم، من محمد رسول الله إلى كسرى عظيم فارس، سلام على من اتبع الهدى، وآمن بالله ورسوله، وشهد أن لا إله إلا الله، فأني أنا رسول الله إلى الناس كافة، لينذر من كان حيا، فأسلم تسلم، فإن أبيت فعليك إثم المجوس.

Rahman ve Rahim Allah’ın adıyla, Allah’ın resulu Muhammed’den Farsların büyüğü Kısra’ya; Hak yolda gidenlere, Allah’a ve Peygamber’e iman edenlere, Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in onun kulu ve elçisi olduğuna şehadet edenlere selam olsun. Seni Allah’ın (c.c.) davetine çağırıyorum. Ben; bütün canlıları

¹¹⁵ Hamîdullah, s. 109.

¹¹⁶ Kur’ân, Âl-i İmrân suresi, 64. Âyet.

¹¹⁷ et-Taberî, II, 654; Safvet, Cemheretu Resâili'l-Arab, I, 40.

uyarmak ve kâfirlere de Allah'ın sözünün gerçekleşeceğini bildirmek için bütün insanlara Allah tarafından gönderildim. Müslüman ol ki selamete eresin, eğer yüz çevirirsen Mecûsîlerin günahları senin üzerine olsun.

H. Peygamber'in Kısra'ya gönderdiği bu risâlesinde de kısa cümleler ve anlaşılır bir üslup hakimdir. Şekil olarak yine besmele ile başlaması, baş tarafında gönderenin zikredilmesi H. Peygamber'in risâlelerinde görülen şekil özelliklerindendir.

Bu risâlelerin haricinde H. Peygamber'in krallara gönderdiği çeşitli risâleler vardır. Rum kralı Kayser'e, Habeş kralı Necâşî ile İskenderiye, Yemâme, Bahreyn vs. ülkelerin krallarına gönderdiği risâleler bu türdendir. Kısaca H. Peygamber'in risâlelerinde açık, sade ve anlaşılır bir dil hakimdir.

Raşid Halifelerin kaleme almış oldukları veya valilere, emirlere veya taşra idarecilerine gönderdikleri risâlelerde H. Peygamberin uyguladığı üsluplardan pek çoğunun devam ettiği görülmektedir. Ancak bu risâlelerin muhtevasında ön plana çıkan konu tehdittir. Bu tutuma neden olan hususların başında, İslama henüz girmiş olan kabilelerin, H. Peygamberin vefatından sonra İslamdan dönmeye (irtidât) kalkışmaları veya zekât ve saire gibi devlete karşı bir takım yükümlülüklerini yerine getirmemeleri olmuştur. Buna benzer olaylardan dolayı caydırıcı olmak üzere bu tür ifadelerin kullanıldığı sanılmaktadır. Zira çıkan fitneler karşısında hoşgörülü bir üslup kullanmak olayları yatıştırmak açısından bir fayda sağlamadığı gibi İslâm'a davet konusunda bir fayda sağlamamıştır. Çünkü dinden dönenlerin düşmanlığa başlamış olmaları, hatta savaş ilan etmeleri nedeniyle bunlara yönelik risâlelerde bu tür hareketlere engel olmak ve İslam'a davetin devamını sağlamak için tehdit içerikli beyan ve ifadelere başvurulmuştur.¹¹⁸ Bu bağlamda, dönemin irtidat hareketlerinin fazlaca vuku bulduğu halife H. Ebûbekir'in, Peygamber (a.s.)'in vefatından sonra (h. XI.), dinden dönen bazı Arap kabilelerine yazdığı uzun risâlenin bir kısmı şöyledir:¹¹⁹

...وقد بلغني رجوع من رجع منكم عن دينه بعد أن أقر بالإسلام وعمل به ؛ اغترارا بالله وجهالة بأمره ، وإجابة للشيطان ، قال الله تعالى : " وإذ قلنا للملائكة اسجدوا لآدم فسجدوا إلا إبليس كان من الجن ففسق عن أمر ربه أفتتخذونه وذريته أولياء من دوني وهم لكم عدو بئس للظالمين بدلا " وقال : " إن الشيطان لكم عدو فاتخذوه عدوا إنما يدعو حزبه ليكونوا من أصحاب السعير ."

¹¹⁸ Tâlimât - el-Aşkar, en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve'l-Hilâfeti'r-Râşide, s. 430.

¹¹⁹ et-Taberî, III, 250; Safvet, Cemheretu Resâili'l-Arab, I, 109.

وإني أنفذت إليكم فلانا في جيش من المهاجرين والأنصار والتابعين بإحسان، وأمرته ألا يقاتل أحدا، ولا يقتله حتى يدعو إلى داعية الله، فمن استجاب له، وأقر وكف وعمل صالحا قبل منه، وأعانه عليه، ومن أبى أمرت أن يقاتله على ذلك، ثم لا يبقى على أحد منهم قدر عليه، وأن يحرقهم بالنيران، ويقتلهم كل قتلة.

Bazılarınızın, İslâm'ı kabul edip onun öğretileriyle amel ettikten sonra Allah'a karşı gururlanmak, onun emrini bilmeyerek ve şeytana uyarak dininden döndüğünü öğrendim. Yüce Allah: "Hani biz meleklerle: Adem'e secde edin, demiştik. Onlar hemen secde ettiler fakat İblis etmedi. Rabbinin emrine uymadı. Şimdi siz onu ve onun soyunu mu dost ediniyorsunuz? Oysa onlar, sizin düşmanınızdır. Zalimler için ne kötü bir değişmedir.(Kehf Suresi, 50 Âyet)." Allah şöyle buyurmaktadır: "Şeytan sizin düşmanınızdır, öyleyse siz de onu düşman bilin. O kendi grubunu, ateş ehlinden olmaya çağırır."(Fatır Suresi, 6. Âyet)

Ben, muhâcirler, ensâr ve tâbiünden oluşan bir orduyla filanı iyilikle size gönderdim ve kendisine Allah'ın dinine çağırmadan önce kimseyle savaşmamasını ve kimseyi öldürmemesini emrettim. Kim ona olumlu cevap verip dini kabul ederse ve dinden dönmeyi bırakıp salih amel işlerse, gönderdiğim kişi onun bu durumunu kabul eder ve ona yardımcı olur. Kim reddederse, gönderdiğim kişiye, bu hususta onunla savaşmasını, gücü yettiği hiç kimsede bu durumun kalmasına izin vermemesini, onları ateşlerde yakmasını, öldürüp tamamen yok etmesini emrettim.

Görüldüğü gibi, âsilerin görevlendirilen vâliye karşı gelmekte ısrar etmeleri veya verilen emre uymamaları hâlinde kendilerine savaş etme yetkisi verildiği belirtilmektedir. Ya devlete ve devletin vâlisine itaat ya da düzelinceye kadar savaş...

Bu dönem risâlelerinde göze çarpan bir diğer konu da yapılan savaşlar ve bu savaşların neticelerinin dile getirilmesidir. Zira ordu komutanları, nasıl davranılması gerektiği konusunda nasihatler almak, yeni bir fetih için emir veya izin almak ya da emirü'l-mü'minini gelişen olaylar karşısında haberdar etmek amacıyla bu tür risâleler yazmışlardır. Bu tür risâleye Hâlid b. Velîd'in, Benî Gatafân ve Benî Esed ile yaptığı savaştan sonra Halife Hz. Osman'a yazdığı risâlesi örnek olarak gösterilebilir.¹²⁰

Sadru'l-İslâm döneminde istişâre hususu da risâlelerin önemli bir konusunu oluşturmuştur. Valiler ve emirler halifeye sıkıntılarını danışmışlar, karşılaştıkları sorunlar karşısında nasıl davranmaları gerektiği hususunda görüş almışlardır.

¹²⁰ Talîmât - el-Aşkar, en-Nesru fî Asri'n-Nübüvveti ve'l-Hilâfeti'r-Râşide, s. 431.

Bu dönem risâlelerinde askerî konular da yer bulmuştur. Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra Şam kuşatmasında bulunan Hâlid b. Velîd'i görevden alıp yerine Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ı ordu komutanı olarak tayin ettiği zaman Ebû Ubeyde'ye şöyle bir risâle yazmıştır:¹²¹

بسم الله الرحمن الرحيم، من عبد الله عمر أمير المؤمنين إلى عبيدة بن الجراح، سلام عليك، إني أحمد الله الذي لا إله إلا هو، أما بعد، فإن أبا بكر الصديق خليفة رسول الله (صلى الله عليه وسلم) قد توفي، إنا لله وإنا إليه راجعون ورحمه الله وبركاته على أبي بكر الصديق العامل بالحق والامر بالقسط والآخذ بالعرف اللين الستير الوداع السهل القريب الحكيم، ونحتسب مصيبتنا فيه ومصيبة المسلمين عامة عند الله تعالى، وأرغب إلى الله في العصمة بالتقى في مرحمته والعمل بطاعته ما أحيانا والحلول في جنته إذا توفانا فإنه على كل شئ قدير.

وقد بلغنا حصاركم لأهل دمشق، وقد وليتك جماعة المسلمين، فابث سرأيك في نواحي أهل حمص ودمشق، وما سواها من أرض الشام، وانظر في ذلك برأيك ومن حضرك من المسلمين، ولا يحملنك قولي هذا على أن تغري عسكرك، فيطمع فيك عدوك، ولكن من استغنييت عنه فسيره ومن احتجت إليه في حصارك، وليكن فيمن يُحتبس خالد بن الوليد فإنه لا غنى بك عنه و السلام عليك و رحمة الله.

Rahman ve Rahim allah'ın adıyla, Allah'ın kulu, müminlerin emiri Ömer'den Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a; Allah'ın selamı üzerine olsun. Kendisinden başka ilâh olmayan Allah'a hamedederim. Allah'ın elçisinin (a.s.) halifesi Ebû Bekir es-Sıddık vefat etmiştir. Allah'tan geldik, Allah'a döneceğiz. Allah'ın rahmeti ve bereketi dürüst çalışan, adaletle emreden, örfü uygulayan, yumuşak huylu, iffetli, sakın ve gösterişten uzak olan Ebû Bekir es-Sıddık'ın üzerine olsun. Bizim, sizin ve bütün Müslümanların uğradığı sıkıntılara Allah katından ecir umuyoruz. Allah'tan bizi, bütün günahlarımızdan rahmetiyle korumasını diliyoruz. Bizi yaşattığı sürece ona itaat ederek amel etmemizi ve cennetine girmeyi diliyoruz. Çünkü O, her şeye gücü yetendir.

Şam'ı kuşattığınızı duyduk. Seni bütün Müslümanların başına görevlendirdim. Birliklerini Humus, Şam ve Suriye'nin diğer bölgelerine yay. Bu konuda kendi görüşünü ve sana gelen Müslümanların görüşlerini dikkate al. Fakat bu sözüm seni orduna karşı gurura yöneltmesin. Yoksa düşmanların senin hakkında çeşitli arzulara kapılırlar. Bununla birlikte ihtiyaç duymadığın kişileri gönder, kuşatmada ihtiyaç duyacağın kimseleri de alıkoy. Alıkoyduğun kişiler arasında Hâlid b. el-Velîd de olsun, çünkü onu dışlayan mümkün değildir. Allah'ın selamı ve bereketi üzerinize olsun.

¹²¹ Safvet, Cemheretu Resâli'l-Arab, I, 146 – 147.

Görüldüğü üzere râşit halifeler de risâlelerine besmele ve hamdele ile başlamışlar, kolay, anlaşılır ve sade bir üslup kullanmışlardır. Bu üslup, daha önce de belirtildiği gibi Hz. Peygamber'in üslubuyla örtüşmektedir. Zaten Sadru'l-İslâm döneminde bu üslup devam etmiştir.

Hiz. Osman da halife olunca sınır birliklerindeki ordu komutanlarına şöyle bir risâle göndermiştir:¹²²

أما بعد، فإنكم حماة المسلمين و ذادتهم و قد وضع لكم عمر ما لم يغيب عنا بل كان عن ملا منا و لا يبلغن عن أحد منكم تغيير و لا تبدل فيغير الله بكم و يستبدل بكم غيركم فانظروا كيف تكونون فإنني أنظر فيما ألزمني الله النظر فيه و القيام عليه.

Sizler, Müslümanların koruyucusu ve onların savunucularısınız. Ömer size, bizim de bildiğimiz şeyleri belirtmişti. Hatta Ömer'in söylediklerini bizden bir gruptan da duymuştunuz. Sizden herhangi birinizin bir değişikliği sakın bana ulaşmasın. Aksi takdirde Allah sizi değiştirir ve sizin yerinize başkasını getirir. Kendinizin nasıl olduğunuza bakın, çünkü ben Allah'ın bakmakla ve yerine getirmekle yükümlü tuttuğu şeylere bakıyorum.

Burada iki önemli hususa dikkat çekmek gerekir. Bunlardan birincisi, İslami dönemden günümüze ulaşan hitâbet, risâleler ve antlaşmaların sayısı oldukça çoktur. Bu antlaşmalardan ilki el-Haccâc tarafından Abdülmelik b. Mervân'dan hilafeti aldığı zaman düzenlenmiş olan antlaşmadır.¹²³ Bu metinler gerek hadisçilerin gerekse tarihçilerin ilgi odağı olmuştur. Hadis, siyer ve tarih kitaplarının hemen hemen tamamının bu metinlere yer vermesi, bunların dikkate değer olduğunu ve tarih, dil ve edebiyat açısından önem arzettiğini gösteren önemli bir husustur. Dikkat çeken ikincisi husus ise, bu metinlerin büyük bir miktarının bilinmesi ve bu alanda yapılan araştırmaların bu kaynaklardan istifade etmiş olmalarıdır. Çünkü bunlar tarihî bir vesika, dinî bir kaynak ve yüksek seviyeli birer edebi metin olarak kabul edilmektedir. Zira bu metinler, dinî hükümleri ve tarihî bilgiler yanında edebî birer kaynak niteliğindedirler. İslamiyetle birlikte başlamış olan edebî değişim bu metinler üzerinde açıkça görülmektedir. Özellikle İslâm'ın nesir türü yazılarda üslup ve içerik bakımından getirdiği büyük değişim kendini göstermektedir. Peygamberlikle birlikte bu metinlerin

¹²² Safvet, *Cemeretu Resâili'l-Arab*, I, 257.

¹²³ Şalak, I, 211.

ezberlenerek yazıya geçirilmesi konusu, ayrıca yazım geleneğinin (tedvin) başlaması ve yayılmasında büyük bir etkisinin olduğu şüphesizdir. Aynı zamanda okuma/yazmanın gelişmesini, diğer bir ifadeyle “ümmiliğin” ortadan kaldırılmasını teşvik eden İslâmiyetin, Müslümanları, yazıyı öğrenmeğe, okumaya, bunu gerek ailede gerekse toplumda yaymaya teşvik etmiş olması, genel anlamda düz yazının ve daha dar anlamda risâle yazımının gelişmesini sağlamıştır. Buna dayalı olarak Kur’ân’ı en güzel yazıyla, hatta daha sonraları bir sanat dalına dönüşen yazıyla (hat sanatı) yazma imkanı ortaya çıkmıştır. Bunun yanında yazı, tercüme ve telif hareketinin doğması için de en önemli etkenlerden biri olmuştur.

2.3.2.5.Tevkî‘ât

وقع kökünden türemiş olan *tevkî*’ kelimesi, sözlük anlamı olarak “*düşürme, yerine getirme, uygulama, kayda geçme, isâbet ettirme*”¹²⁴ anlamlarına gelmektedir. Istilâhî anlamı ise halife, sultan ve emirlere gönderilen taleplere verilen cevapları veya sorunların çözümüne ilişkin değerlendirmeleri içeren, metnin alt kısmına düşülen kısa ve özlü notlardır.

Daha çok *tevkî’at* şeklinde çoğul olarak kullanılan bu kavram, halife, vezir ve vâli gibi devlet adamlarının herhangi bir şikâyet ve istek şeklinde kendilerine sunulan dilekçe ve yazılar üzerine yazdıkları kısa notlar demektir. Dilekçe ve yazının takdim edildiği devlet adamı, kendisine sunulan yazı üzerine yazdığı *tevkî*’ ile bir mesele hakkındaki olumlu veya olumsuz görüşünü belirtmiş olur.

Dilekçe sahibinin şikâyetini, isteğini veya başına gelen bir sıkıntıyı anlattığından, bu dilekçe veya yazıların muhtevasına *kıssa*, bu dilekçenin kendisine ise *ruk’a*¹²⁵ adı verilmiştir.¹²⁶

Tevki’i halifenin bizzat kendisinin yazdığı gibi bazan da hükmün verildiği mecliste oturan kâtip, halifenin arzedilen durum hakkında uygulanmasını istediği emri, halifenin adına yazardı¹²⁷.

¹²⁴ İbn Manzûr, وقع maddesi.

¹²⁵ *Ruk’a; Yama, yazılı kağıt parçası*; Bkz. İbn Manzûr, وقع maddesi.

¹²⁶ Ahmed Emin, *Đuħa’l-İslâm* I-III, Beyrut 1933, I, 87.

¹²⁷ Corci Zeydân, *Tarihu adâbi’l-luğati’l-Arabiyye* I-IV, nşr. Şevki Dayf, Kahire tsz., I, 25.

Tevki' konusu İslâmî dönemde, özellikle de devlet kurumlarının gelişmesinden sonra, diğer bir ifadeyle kitâbet sanatının gelişme dönemine girdiği dönemde kullanılmaya başlanmış, bu sebeple Kur'ân'ın muhteva ve üslûbundan en çok etkilenen konulardan biri olması kaçınılmaz olmuştur. Zira, genel mânâda devlet adamlarının yazışmalarında yer alan tevki'at, İslâm'ın mesajıyla kurulmuş olan yeni devletin kaçınılmaz bir üslubu olarak yer almıştır. Zira tevki' sanatında göze çarpan en belirgin husus, bunların ya bir âyet, bir hadis, bir hikmetli söz, bir şiir beyiti veya bir meselden iktibas yapılmış veciz ve etkileyici bir cümle oluşudur. Bazı tevki'lerin bir veya iki kelimeden oluşması bu sanatta anlaşılabilirlik ve îcâza önem verildiğini göstermektedir.¹²⁸

Arap Edebiyatı tarihinde ilk tevki', Hz. Ebû Bekir'in Dûmetu'l-Cendel'de düşmânâ karşı ne yapması gerektiği hususunda emir isteyen Hâlid b. Velîd'e yazdığı emirle başlamıştır:

إحرص على الموت توهب لك الحياة.

*“Ölüme karşı istekli ol ki sana hayat bahşedilsin.”*¹²⁹

Tevki' türü, Hz. Ömer, Osman ve Ali dönemlerinde yazının da gelişmesine paralel olarak gelişmiş ve edebî bir tür olma yönünde ilerlemeye başlamıştır.

Bir bina yapımında Hz. Ömer'e bir yazı gönderen Sa'd b. Ebi Vakkas'ın yazısının altına Hz. Ömer:

إبن ما يكتنك من الهواجز وأذى المطر.

*“Seni öğle güneşinin sıcağından ve yağmurun sıkıntısından koruyacak bir şey yap”*¹³⁰ şeklinde tevki' yazmıştır.

Hz. Ömer'in, kendisinden kırtasiye malzemesi isteyen bir valisine yazdığı tevki' ise şöyledir:

دقق قلمك و أقلل كلامك تكتف بما عندك من القراطيس.

*“Kalemini dikkatli kullan, sözünü azalt, sahip olduğun kırtasiye malzemesiyle yetin.”*¹³¹

¹²⁸ Demirayak, *Sadru'l-İslâm Dönemi*, s. 243.

¹²⁹ Tâhâ Muhsin, “*et-Tevki' fennun edebî*”, el-Câmia, Câmîatu'l-Mevsıl, sayı 8, s.49 – 57, Haziran, 1975, s. 55.

¹³⁰ İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 287.

Hız. Osman'ın Amr b. el-Âs'a yazdığı bir diğerk tevki' de şöyledir:

كن لرعتك كما تحب أن يكون لك أميرك.

“Halkına karşı, senin komutanının sana karşı olmasını istediğın gibi ol.”¹³²

Hız. Osman kendisine bir topluluk tarafından sunulan ve Mervan b. el-Hakem hakkındaki bir şikâyeti dile getiren dilekçenin altına Kur’ân’ı Kerim’den iktibas yaparak:

فإن عصوك فقل إنى برئ مما تعملون.¹³³

“Eğer sana isyan ederlerse, ben sizin yaptıklarınızdan uzağım, de.”¹³⁴ şeklinde bir tevki’ yazarak bunu Mervân’a göndermiştir.

Yine Hız. Osman fakirlikten şikâyet eden bir kişinin dilekçesinin altına şöyle bir tevki’ yazmıştır:

قد أمرنا لك بما يقيمك و ليس في مال الله فضل للمسرف.

“Senin için, maişetini idame ettirecek kadar emrettik, hazinede müsrif için fazlalık yoktur.”¹³⁵

Hız. Ali, kendisine mektup göndererek insanların kıyamet günü nasıl hesaba çekileceğini soran Selmân-ı el-Farisi’nin yazısına

يحاسبون كما يرزقون.

“Rızıklandırıldıkları gibi hesaba çekilirler.”¹³⁶ şeklinde tevki’ yazmıştır.

Talha b. Ubeydillah’ın bir yazısının altına ise:

في بيته يؤتى الحكم.

“Hakem olacak kişinin ayağına gelir.”¹³⁷ şeklinde tevki’ yazan Hız. Ali, bir isteğini dile getirdiği bir dilekçeyi veren Sa’sa’a b. Sûhân’ın yazısının altına da:

¹³¹ el-Ceşiyârî, *el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb*, nşr. Mustafa es-Sakka - İbrahim el-Ebyârî, Abdulfazî Şelebî, Kâhire 1357/1938, s. 53.

¹³² İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 287.

¹³³ Kur’ân, *Şuarâ ‘ Suresi*, 216. Âyet.

¹³⁴ İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 287.

¹³⁵ İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 287.

¹³⁶ İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 288.

¹³⁷ İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 287.

قيمة كل امرئ ما يحسن.

“Her kişinin değeri yaptığı iyiliklerle ölçülür.”¹³⁸ şeklinde tevki” yazmıştır.

Özet olarak tevkî‘ât, râşid halifeler döneminde zuhûr etmiş, anlaşılır, îcâzlı ve verilen mesajda isabet kaydetmiş bir tür olarak günümüze gelmiştir. Halifelerin Kur’ân âyetleri, mesel, hikmet vs. gibi ifadelerle kullandığı tevkî‘ât, sonraki dönemlerle kıyaslandığında Sadru’l-İslâm döneminde ciddi bir gelişme gösterememiştir. Bunun sebebi belki de bu edebî türün ilk kez Sadru’l-İslâm döneminde doğmuş olmasıdır.

¹³⁸ İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 288.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMEVİLER DÖNEMİ (41-132 / 661-750)

Emeviler 661-750 yılları arasında İslâm dünyasının siyâsî iktidarını temsil etmişlerdir. Muâviye b. Ebî Süfyân (41-60h.)'ın hilafetiyle başlayıp Abbâsiler'in kurulmasıyla son bulan bu dönemde,¹ Müslümanlar yaptıkları fetihlerle büyük topraklar kazanmıştır. Hicri I. asrın ortalarına doğru Arabistan'ın kuzeyinde kurulan yeni devlete ve yeni medeniyete İslâmiyeti kabul eden farklı unsurlar girmektedirler. Emeviler, bu devletin ve medeniyetin sınırları daha da genişletmiştir. Kültürel ve edebi alanda da büyük gelişmeler kaydedilmiş, edebiyat her zaman devrinin siyasi ve kültürel hadiseleriyle iç içe olmuştur.²

Muâviye b. Ebî Süfyân (h.41 – 60), halifeliği üstlendikten sonra o dönemde zekaları ve dehalarıyla kendilerini ıspatlamış bazı kimseleri kendisine yardımcı olarak seçmiştir. Bunlar arasında Mısır valisi Amr b. el-Âş, Kûfe emiri Muğîre b. Şu'be ve Basra valisi Ziyâd b. Ebîhi bulunmaktadır.³ O dönemde Emevilerden olan Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve halefi Hz. Ali'nin onun intikamının alınmasında alçak gönüllü ve yumuşak davranması, Hâşimilerle Emeviler arasındaki aile asabiyetinin dirilmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine halife olan Muâviye b. Ebî Süfyân, hilafeti babadan oğula geçen bir saltanat hâline getirmiştir. Bu da Arapların kendi aralarında farklı siyasi fırkalara ayrılmasına sebep olmuştur.⁴

Emeviler döneminde farklı siyasi fırkaların ortaya çıkışında etkili olan olayların başında Hz. Ali'nin hilafeti üstlenmesi olmuştur. Bu durum Hâşimî ve Emeviler arasında ciddi bir güç yarışını tetiklemiş, Hz. Ali'nin hakem olayı ile hilafeti bırakması üzerine bu durumu kabul etmeyen Hz. Ali taraftarlarından bir kısmı “Hariciler” adıyla ortaya çıkmıştır. Hariciler, Hz. Ali'ye hakem olayındaki tutumundan dolayı düşmanlık beslemiş ve onu öldürmüşlerdir. Halife Muâviye iktidarı boyunca mevcut yönetime karşı defalarca isyan etmişlerdir⁵ ve insanların kendi içlerinden dilediklerini halife

¹ Ferrûh, I, 383; el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târihi'l-Edebi'l-Arabî*, s. 304.

² Furat, I, 136.

³ es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ'*, Mısır 1952, s. 196; el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târihi'l-Edebi'l-Arabî*, s. 303.

⁴ Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuubîyye*, nşr. İşaret Yayınları, İstanbul 1992, s. 47.

⁵ İrfan Aycan, “Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 39, s. 4.

seçebileceklerini savunmuşlardır.⁶ Hariciler dışında Şia ve Zubeyrî fırkaları da bu dönemde ortaya çıkan siyasi gruplardandır. Şialar, hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu savunmuşlar, Emevilerin zorla hilafeti almalarından dolayı onlara karşı olmuşlardır. Zubeyriler ise Abdullah b. Zubeyr'e tabi olan kişilerden oluşan gruptur. Hilafetin Yezid b. Muaviye'nin değil, ilk sahabelerin çocuklarından birinin hakkı olduğunu savunmuşlar.⁷

Emeviler döneminde dikkati çeken bir diğer vakıa ise, Emevilerin Arap milliyetçiliğini ortaya çıkarmaları ve buna bağlı olarak mevâlîye karşı tutumlarıdır. Arap olmayan müslümanları temsil eden mevâlîye karşı onları horlayıcı bir tutum sergilemişlerdir.⁸ Emeviler, bütün geleneklerinde baştan ayağa Arap olduklarını, hilafet, valilik, komutanlık gibi mevkileri Araplara tahsis ederek araplıklarıyla gururlandıklarını, mevâlîye karşı kibirlendiklerini göstermişlerdir. Mevâlîyi soy, yaratılış, din, dil itibarıyla kendilerinden ayrı düşünmüşlerdir. Onları hizmetkâr ve esir mertebesinde görmüşlerdir. Emevilerin mevâlîye karşı sergiledikleri bu tutum, “Şu'ubiyye” adlı bir fırkanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Başlangıçta İslamî fetihler neticesinde Arapların idaresine giren Arap asıllı olmayanlarla Araplar arasındaki eşitlik meselesini halletmeye çalışan; ancak sonradan yavaş yavaş Araplara karşı mutaassıp davranarak Arap soyunun düşmanı olan, onu dünya kavimlerinin en âdisi sayan ve Arap olmayan kavimleri Araplara üstün tutan bir fırka olduğu görülür.⁹

Emeviler'in başkenti Şam'da saraylar, camiler, dîvânlar inşâ edilerek şehir imar edilmiş, medeniyet oldukça gelişmiş ve kurulan edeb meclislerinde ilim büyük bir rol oynamıştır. İnsanlar, çeşitli maksatlarla bu meclislere katılmışlardır.¹⁰ Ayrıca Emevi halifeleri de Arap kültürünün korunmasına büyük önem vermişlerdir. Çocuklarını çöllerde şiir, edeb ve dil eğitimi almaları için yetiştirmişler, edebi meclisler kurup şairleri, râvileri ve edipleri bu meclise çağırmışlardır. Ayrıca edip, şair ve bilim adamlarını maddi ve manevi yönden destekleyerek bilim ve edebiyatın gelişmesini sağlamışlardır. Ayrıca onlara bolca ihsanlarda bulunmuşlardır. Siyasi sözcülerin şâir ve hatiplerden oluştuğu Arap toplumunda edebiyatın siyasi ve kültürel olaylarla iç içe

⁶ Ferrûh, I, 353.

⁷ el-Fâhîrî, *el-Câmi' fî Târihi'l-Edebi'l-Arab*, s. 319.

⁸ Ferrûh, I, 352.

⁹ Kılıçlı, s. 71.

¹⁰ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye ba'de Zuhûri'l-İslâm*, nşr. Dâru'l-cil, Beyrut 1410/1990, s. 321.

olduğu, temsilcilerinin bu zeminde yaşayıp eserler verdiği gerçeği inkar edilemez.¹¹ Emeviler dönemi de böylesine yoğun siyasî ve kültürel gelişmeler sayesinde edebî alanda büyük gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur.

3.1.EMEVİLER DÖNEMİNDE NESİR

İlk önce şunu belirtmek gerekir ki Emeviler dönemi nesrine etki eden faktörlerin başında Kur'ân ve Hz. Peygamber'in sözleri gelmektedir. Bu dönemde pek çok ravi Hz. Peygamber'in sözlerini ezberlemiş ve İslamiyetin yayılması ile birlikte geniş bir coğrafyaya yaymışlardır. Daha sonra tedvîn hareketi ile birlikte dinî ve edebî malzemenin yazıya dökülmesiyle birlikte bu etki daha da artmıştır. Zira Emeviler döneminde İslamiyetle birlikte Kur'ân ve hadisin, Arapçılık ruhunun gelişmesine (ırkçılık) etkisiyle de Arapların geçmiş tarihini oluşturan şiir, hutbe, hitâbet, vasiyet, mesel, hikmetli sözler gibi edebi malzemenin gelişmesi edebiyata önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

Emeviler döneminde, siyasî ve edebî kültürün fenni nesirde etkisi açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. İnsanların hislerinde, sinelerinde büyük bir etki uyandıran Kur'ân'ın, ilk günlerden itibaren etkisi giderek artmış, Emeviler döneminde daha da belirgin bir hale gelmiştir. Daha sonra Hz. Peygamber'in hadisleri ezberlenmiş ve halife Ömer b. 'Abdi'l-aziz (99-101h.) döneminde hadisleri yazıya geçirerek Mısır'da dağıtmışlardır. Tedvîn hareketinin de etkisiyle ifade şekli genişlemiş ve bu durum belâğata yani sözün sanat alanına etki etmiştir. Hikâye meclislerinde bulunan ilim dünyasında olduğu gibi edebî alanda da edip kişiler, insanları belâğat ve beyân ilimleri bakımından etkilemişlerdir. Mevâlî ve yabancı unsurlarla kaynaşma sonucu bunların daha önce sahip oldukları eski milletlerin kültürleri aktarılmaya başlanmıştır. Bütün bunlar da ilmin ve sanatın gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Daha sonraları başka dillerden ve farklı kültürlerden Arapça'ya yapılan tercüme eserlerle daha da zengin hale gelmiştir.¹²

Arap milliyetçiliğinin ön plana çıkarılmasının bir sonucu olarak Câhiliye dönemi edebiyatının yazıya geçirilmesi ve canlandırılması hız kazanmış ve Emeviler döneminde bunun edebiyat ve nesirde önemli etkisi görülmeye başlanmıştır. Dolayısıyla nesirde, Câhiliye döneminin edebî üslubu daha bir canlılık kazanmış ve gittikçe

¹¹ Furat, I, 137.

¹² el-Hafâcî, *el-Ḥayâtu'l-Edebiyye Ba'de Zuhûri'l-İslâm*, s. 386.

artmıştır. Güçlü mecazlar kullanarak dinleyicinin hayal dünyasını etkilemek, etkili mübalağalı üslupla dinleyicinin duygularına nüfuz etmek, ifadelerdeki inceliğin yanı sıra terkip ve mecazları birbiriyle karıştırarak dinleyicinin muhakemesine hükmetmek, secî ve izdivâc gibi sanatları kullanarak dinleyiciyi etkilemek bu dönem nesrinin temel özellikleri arasındadır.¹³

3.2.EMEVİLER DÖNEMİ NESİR TÜRLERİ

Câhiliye döneminden Sadru'l-İslâm'a kadar görülen nesir türleri birtakım değişikliklerle birlikte Emeviler döneminde de devam etmiştir. Emeviler döneminde başlıca nesir türleri hitâbet, kitâbet, risâleler, tevki'at, vaaz ve dinî kıssa olarak beş başlıkta incelenebilir.¹⁴

3.2.1.Hitâbet

Emeviler döneminde sosyal ve siyasî anlamda sıkıntılı bir ortama bağlı olarak hitâbet de gelişimini sürdürmeye devam etmiştir.¹⁵ Hitabetin gelişmesine yardım eden bir çok etken vardır. Emevilerde gerek inanç esasları etrafında gerekse imamet ve hilafet (siyaset) etrafındaki tartışmalar hitabetin güçlenmesini etkileyen faktörlerin başında gelir. Siyasî, dinî ve aklî etkenler hitabetin gelişmesinde rol oynayan diğer faktörlerdendir. Siyasî etkenlerin temelinde Emeviler'e karşı ayaklanan, toplumun huzurunu bozan ve sosyal kargaşaya neden olan siyasi grupların artması yatmaktadır. Aslında Emevilerin siyasi bir kargaşa, huzursuzluk ve kısacası bir fitne üzerine kurulmuş olduğu bilinmektedir. Daha önce Hz. Ali ve Muâviye arasındaki hilafet savaşları genelde edebiyat özelde ise hitâbet üzerinde pek etkili olduğu gibi Emeviler döneminde de devam eden siyasi mücadeleler diğer bir etken olmuştur.¹⁶ Böylece hilafetin kendi hakkı olduğunu iddia eden grupların hatipleri, siyasi görüşlerini dile getirmişler ve bu gayretleriyle hutbenin gelişmesine de katkıda bulunmuşlardır.

Hitabetin gelişmesine etki eden faktörlerden biri de Arapların dillerine olan düşkünlükleri ve dil konusundaki maharetleri, dil ve edebiyat alanındaki zenginlikleridir. Bunlarla birlikte Emeviler döneminde etkili hatip ve ediplerin

¹³ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye Ba'de Zuhûri'l-İslâm*, s. 386.

¹⁴ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, s. 317.

¹⁵ Ferrûh, I, 373.

¹⁶ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 63.

bulunduğu kıssa ve vaaz meclisleri, hatiplerin yetişmesine katkıda bulunmuştur. el-Câhiz'in işaret ettiği gibi Emeviler'de devlete hakim olan aile hatip kişilerden oluşmaktaydı. Muâviye, Yezîd, Abdulmelik b. Mervân, Ömer b. Abdulaziz gibi.¹⁷

Bundan dolayı Emevi halifeleri halkı ilim, edebiyat ve dile teşvik etmişler, böylece şâir, hatip, râvi ve ilim adamlarını ön plana çıkarmışlardır. Edebiyatı siyasî görüşleri için kullanmışlar, bu sebeple de edebiyat siyasi görüşlerine paralel bir şekilde gelişmiştir. Diğer taraftan çevre illere kendi siyasî görüşlerini anlatacak ilim adamları, dili keskin ve etkili (fasîh) edipler göndermişler ve kendi görüşlerini şiir, nesir (hitâbet, vaaz) yoluyla yaymaya çalışmışlardır.¹⁸

Bu türün gelişmesine tesir eden en önemli etken din olmuştur. İslâm'da hutbe, Cuma namazının vazgeçilmez şartıdır. Ayrıca bayram namazlarında da hutbe bu ibadetin bir parçasıdır. Fethedilen yerlerde cami inşâ edilmekte ve kılınan cuma ve bayram namazlarında hutbe okunması, bu hutbe ve vaazlarda Müslümanları ilgilendiren her meseleye temas edilmesi ve karşılaşılan yeni durumlarda Müslümanların alacakları tavırlar belirlenmesi genelde hutbe ile yakından ilgilidir. Bu namaz ve vaazlara ileri gelen devlet erkanı ile halifelerin de katıldığı dikkate alınırsa, ilgili kimselerin hutbe ve vaazlarını, takdir toplamak için titizlikle işleyecekleri kolaylıkla düşünülebilir.¹⁹

Emeviler döneminde hitâbetin konusu, bu dönemde oluşan gruplara göre farklılık göstermiştir. Emevi hatipler, siyasî hutbelerinde yönetime karşı itaatkar davranılmasını ve hilafetin Emevilerin hakkı olduğunu bütün hutbelerinde vurgulamışlardır. Şii hatipler ise hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu ve Muâviye'nin bu hakkı zorla gasp ettiğini hutbelerinde ön plana çıkarmışlardır. Harici hatipleri ise hilafetin Kureyş'e has olmadığını, insanların kendi aralarından istedikleri kişiyi halife seçebileceklerini özellikle vurgulamışlardır.²⁰

Böylece lisanî, siyasî ve dinî noktalardan büyük destek gören hutbe, daha önceki devirde olduğu gibi üzerinde hassasiyetle durulan bir konu olmuş ve bu sayede süratle gelişmiştir ve büyük bir canlılık kazanmıştır. Öyleki siyasî görüşlerindeki başarı ve mezheb mücadelelerindeki zafer için hitâbeti bir araç edinmişlerdir. Kıssalarda,

¹⁷ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 352.

¹⁸ Ahmet Abdulmun'im Halev, *İtticâhâtü Edebiyye fî Asri Beni Umeyye*, Mecelletu't-turas – İttihadu'l-Kuttâbi'l-Arab, Dimaşk 2008, s. 378.

¹⁹ Furat, I, 167.

²⁰ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-edebi'l-Arabî*, s. 359.

öğütlerde, halifelerin ve vâlilerin huzuruna çıkmada hitâbet önemli bir husus olmuştur. Hitâbet; siyasî hitâbet, sosyal hitâbet ve dinî hitâbet olmak üzere üç ana kolda gelişimini sürdürmüştür.²¹

Bu asrın önde gelen hatipleri Ziyad b. Ebîhi (öl.53h.)²², el-Haccâc b. Yusuf (41-95h.)²³, el-Muhtar es-Şekâfî, Katarî b. el-Fucâ'a (öl.78.h.)²⁴, el-Ahnef b. Kays (3-72h.)²⁵, el-Faḍl b. İsa'dır.²⁶

3.2.1.1. Sosyal Hitâbet

Sosyal hitâbet bu dönemde devletin idaresiyle meşgul olan vâli, emir, kâtip vs.'nin artmasıyla gelişmiştir. Zira bu dönemde Arapların önde gelenleri ve heyetler, halifelere ve valilere şikâyet, ihsanda bulunma, tebrik, baş sağlığı, öğüt verme ve buna benzer muhtelif sebeplerden dolayı gelirlerdi. Edebiyat kitaplarında bu kabullerden çokça rivâyet edilmiştir. Örneğin Muâviye'nin huzuruna çıkanlardan bazıları en-Nehhâr b. Us el-Uzrî, 'Amr b. Sa'îd el-Eşdak, Zur'e b. Damre'dir.²⁷ Zur'e b. Damre hakkında "Eğer haddi aşması olmasaydı sözleri altın gibi olurdu" denmektedir. Oğlu Nu'mân da insanlar arasında kabul gören bir hatipti. el-Haccâc'ın eline esir düştüğü zaman hitabetteki yeteneği sayesinde kurtulmuştur.²⁸

Ravh b. Zenba' ve Sihâr el-'Abdî de Muâviye'nin huzuruna çıkan hatiplerdendir. Muâviye'nin el-'Abdî'ye şöyle dediği rivâyet edilir: "Senin ortaya attığın bu söz nedir?" Cevaben: "İçimizi coşturduğün ve dillerimize attığın bir şey." Muâviye'nin huzuruna çıkanlardan biri de Sehbân b. Züfer el-Vâilî'dir (öl.54h.)²⁹. Sehbân, Muâviye'nin huzurunda irâd ettiği bir hutbeyle şöhret kazanmıştır.³⁰ Araplar bu hutbeyi, güzelliğinden dolayı "eş-Şevhâ" diye isimlendirmişlerdir.³¹

²¹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 67.

²² el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-edebi'l-Arabî*, s. 362.

²³ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-edebi'l-Arabî*, s. 365.

²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân I-VIII*, nşr. İhsân Abbâs, Beyrut 1968, IV, 93.

²⁵ ez-Zirikli (Hayruddin), *el-A'lâm I-XI*, Beyrut 1969, I, 262; Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 431.

²⁶ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-edebi'l-Arabî*, s. 359.

²⁷ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn I*, 312,333.

²⁸ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 70.

²⁹ Ferrûh, I, 391.

³⁰ Hutbe metni için bkz. Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, II, 463.

³¹ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 348.

Emeviler döneminin önde gelen hatiplerinden biri de Temîm'in ileri gelenlerinden el-Ahnef b. Kays'dır. Kavminin şikâyetlerini Muâviye'nin huzurunda ifade ettiği hutbesi şöyledir:³²

لو لا عزيمة أمير المؤمنين لأخبرته أن دافة دقت و نازلة نزلت و نائبة نابت و نائبة نبتت، كلهم به حاجة الى معروف أمير المؤمنين و برّه، فقال معاوية : حسبك يا أبا بحر، قد كفيت الشاهد و الغائب.

Şayet müminlerin emiri'nin kesin emri olmasaydı ona bir kuşun kanadını çırptığını, bir yolcunun konakladığını, kavmini temsil eden bir misafirin geldiğini ve bir neslin ortaya çıktığını haber verirdim. Hepsi de müminlerin emiri'nin iyiliğine muhtaçtır. Muâviye de şöyle dedi: “Yeter ey Ebâ Bahr, (burada) olanlara da olmayanlara da yettin.

Muâviye, oğlu Yezîd'i tahtına veliahd olarak geçirmeyi düşündüğünde Mısır ve çölden Arap heyetleri çağırtmış, onlar Yezid'i medhederek Muâviye'nin huzurunda hutbeler okumuşlardır. Böylece kendisinden sonra oğlunun hilafeti üstlenmesini sağlamayı başarmış ve Muâviye öldükten sonra da Yezîd tahta geçmiştir (60 – 64h.). Yezîd, babasının ölümünden sonra insanların huzuruna gelmelerine izin vermiş, fakat gelen kişiler Yezîd'i hilafetinden dolayı tebrik mi edeceklerini yoksa babasının ölümünden dolayı başsağlığı mı dileyceklerini bilememişlerdi. O sırada Atâ' b. Ebî Şayfî es-Sakâfî kalkarak şu hutbeyi irâd etmiştir:³³

يا أمير المؤمنين، أصبحت قد رُزئت خليفة الله و أعطيتُ خلافة الله و قد قضى معاوية نجه، فغفر الله ذنبه و قد اعطيت بعده الرياسة و وليت السياسة، فاحتسب عند الله أعظم الرزية واشكره على أفضل العطية.

“Ey Mü'minlerin emiri, Allah'ın halifesini kaybettin ve Allah'ın halifeliği sana ihsan edildi. Muâviye ömrünü tamamladı. Allah günahlarını affetsin. Ondan sonra başakanlık sana verildi, sen de siyaseti üstlendin. Allah katından gelen büyük kayıpların karşılığını Allah'tan bekle ve faziletli nimetler için Allah'a şükret.”

Emevi halifelerinden Abdulmelik b. Mervân (65 – 86h.)³⁴, bir heyet ve o heyetin hatipleriyle oturuyordu. Huzuruna çıkan hatipler Sa'îd b. 'Amr b. Sa'îd ve el-Heysem b. el-Esved el-'Uryân idi. Abdulmelik b. Mervân, el-'Uryân'a sordu: “Kendini nasıl buluyorsun?” O da cevaben: “Kendimde kararmasını istediğim şeyleri beyazlaşmış,

³² Safvet, Cemheretu *Hutabi'l-Arab*, II, 345; Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 70.

³³ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 191; Safvet, Cemheretu *Hutabi'l-Arab*, II, 251.

³⁴ es-Suyûtî, s. 215.

beyazlaşmasını istediğim şeyleri kararmış, yumuşamasını istediğim şeyleri şiddetlenmiş, şiddetlenmesini istediğim şeyleri de yumuşamış buluyorum.” dedi.³⁵ Abdulmelik ölüp yerine oğlu el-Velid geçince (86 – 96h.)³⁶ huzuruna bazı insanlar çıktı ve bu insanlar onu tebrik mi edeceklerini yoksa başsağlığı mı dileyceklerini bilemediler. Bu sirâda Ğaylan b. Seleme es-Şâkafi geldi ve el-Velid’e selam verip şu hutbeyi irâd etti.³⁷

يا أمير المؤمنين، أصبحت قد رزنت خير الآباء و سميت خير الأسماء و أعطيت أفضل الأشياء، فعظم الله لك على الرزية الصبر و أعطاك في ذلك نوافل الأجر و أعانك على حسن الولاية و الشكر، ثم قضى لعبد الملك بخير القضية و أنزل بأفضل المنازل المرضية و أعانك من عبده على الرعية.

“Ey mü'minlerin emiri, babaların en hayırlısını kaybettin, ama en güzel isimlerle isimlendirildin, eşyaların en güzeliyle ödüllendirildin, Allah seni felakete karşı sabırla yüceltti. Bununla sana sevap bağışladı. Seni en güzel şekilde koruyup gözetti. Daha sonra Abdulmelik için hayırlı bir hüküm verdi. Memnun kalacağı en faziletli rıza menzillerine indirdi ve kuluyla seni halkına karşı koruyup gözetti.”

Özetle diyebiliriz ki yukarıdaki verilen sosyal hitâbet örnekleri bu dönemdeki sosyal hitâbelerin içerik olarak hükümdarların göreve gelmelerini, evlilikleri, kabileler arasında barış sağlamayı hedef alan hutbelerdir ve bu dönemde halifelerin meclisinde övünmelerden çok toplumun sorunlarıyla, işleriyle ilgili hutbeler verilmiştir. el-Câhiz da bu tür hitâbet örneklerinden çok sayıda *el-Beyân ve 't-Tebyîn*’de vermiştir.

3.2.1.2.Siyâsî Hitâbet

Siyasî hitâbet isminden de anlaşılacağı üzere bütün düşmanları eleştirmek, siyasi olaylar hakkında görüşlerini ifade edip insanları buna yönlendirmek için kullanılmış bir araç olmuştur. Günümüzde siyasi görüşlerin gazeteler vasıtasıyla propagandasının yapılması gibi Emevi devletine karşı olan muhâlifler de halkı galeyana getirmek, toplumda infial uyandırmak için hutbeleriyle insanları Emeviler’e karşı ayaklandırmışlardır. Her grubun hatibi kendi grubunun fikirlerini dile getirmiş, kendilerinin hak bir yolda düşmanlarının ise batıl yolda olduğunu ifade ederek

³⁵ Dayf , *el-Fenn ve Mezâhibuh fi 'n-Nesri 'l-Arabî*, s. 72.

³⁶ es-Suyûtî, s. 224.

³⁷ el- Câhiz, *el-Beyân ve 't-Tebyîn*, II, 192; Safvet, *Cemheretu Hutabi 'l-Arab*, II, 252.

eleştirmişlerdir.³⁸ Muhtelif fikri tartışmalarda ise muhâlif grupların fikirlerini çürütmeyi ve gerekirse orduları cihada sevk etmeyi bu hatipler üzerlerine almışlardır.

Hilafetin dünyevi işleri düzenlemek için varolduğuna inanan, insanların bu işlerde ittifak ettiği zaman halifeye ihtiyaç olmayacağını düşünen ve insanların dilediği bir kişiyi halife seçebilmesi gerektiği görüşünü benimseyen Hâricîler,³⁹ Emevîler'i idarelerindeki adaletsizlikleriyle ve Allah'ın koyduğu sınırları bozmakla suçlamışlardır. Bu görüşü benimsemiş hatipler, akidelerini şiddetli bir şekilde savunmaları bakımından dikkat çekmektedirler. Düşüncelerini Şia taraftarı olan hatipler gibi gizlememişler, tam aksine açıkça söylemekten çekinmemişlerdir. Ancak çeşitli vesilelerle söyledikleri hutbelerin tamamının günümüze ulaşmadığı sanılmaktadır.⁴⁰ Hâricîlerin en meşhur hatibi Katarî b. el-Fucâ'e' (ö.78h.)'dir.⁴¹ Edebiyat kitaplarından bazıları "*Mev'ize Râi'a*" kitabını ona atfederler.⁴² Dünya hayatın yerdiği hutbesi meşhurdur.⁴³ Haricilerin bir diğer hatibi de Ebû Hamza el-Hâricî (öl.131h.)'dir.⁴⁴ el-Câhiz, O'nun Mekke halkına irâd ettiği uzun bir hutbesini nakletmiştir.⁴⁵ Hutbesine Hz. Peygamber'in rehberliğiyle Hz.Ebûbekir ve Ömer'in onu örnek aldığından bahseder. Hz. Osman'ın ise öncekilerin başarısız olmasından dolayı hilafete geldiğini söyler. Hz. Ali ise kasıtlı olarak bu haktan mahrum bırakılmıştır. Daha sonra Hz. Ali'ye iftira atan Emevî halifelerini anlatmıştır. Fakat Ömer b. Abdulaziz'i bundan müstesna tutmaktadır. Zira o, Hz. Ali'den yüz çevirmiştir. Ebû Hamza el-Hâricî'nin, ehl-i beytten yana olduğu, dolayısıyla ehl-i beyti savunanları da desteklediği görülmektedir. Hz. Ali'nin arkadaşlarını ve mücadelelerini güzel bir üslûpla anlatmıştır.⁴⁶ Ebû Hamza, Emevî halifelerinin ise Allah'ın kanunlarını çiğnediklerini, halka zulümle muamele ettiklerini anlatır. Bunlardan Yezid b. Muâviye ve Yezid b. Abdulmelik'in eğlence ve sefahat içinde hayat sürdüklerini ileri sürer. Daha sonra da taraftarı olduğu haricileri ele alır, bunların inançlarındaki samimiyetlerini, dünyada Allah'a karşı saygılı davrandıklarını dile getirerek şehit olmak arzusuyla Allah yolunda cihâd ettiklerini iddia eder. Daha sonra sözü Hâricî görüşünü benimsemiş

³⁸ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Neşri'l-Arabî*, s. 68.

³⁹ Ferrûh, I, 353.

⁴⁰ Furat, I, 169.

⁴¹ İbn Hallikân, IV, 93.

⁴² Bkz. el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 126; İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 141; İbn Kuteybe, '*Uyûnu'l-Ahbâr*' II, 251.

⁴³ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, II, 435; Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 412.

⁴⁴ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-Arabî*, s. 368.

⁴⁵ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 122.

⁴⁶ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Neşri'l-Arabî*, s. 68.

gençlere getirerek inançlarındaki samimiyetlerini, zühdlerini başarılı bir şekilde tasvir eder:⁴⁷

شباب والله مكتهلون، في شلبهم غضيضة عن الشر أعينهم، ثفيلة عن الباطل أرجلهم، أنضاء عبادة وأطلاح سهر.

“Allah’a yemin ederim ki onlar gençliklerinde olgunlaşmışlardır. Gözleri kötülükten uzaktadır; ayakları batıla doğru yol almaz. Bünyeleri ibadetten zayıf düşmüştür ve uykusuzluktan bitkin haldedirler.”

Görüldüğü üzere Hâricîlerin hutbelerinde, siyasi görüşler ağırlıklı olmakla birlikte, şiirlerinde olduğu gibi hutbelerinde de taraftarlık, aşırılık, kendinden olmayanlara karşı düşmanlık gibi hususları işlemişlerdir.

Ezârika fırkasının hatibi Zeyd b. Cendeb, Sufriye fırkasının hatibi İbn Sudeyka, Şubeyl b. Azra ed-Duba’i, İmran b. Hattân, Habib b. Hudre el-Hilâli, Muğa’tal, ‘Âbide b. Hilâl el-Yeşkürî, ed-Dehhâk b. Kays, Naşr b. Milhân, Abdullah b. Yahyâ (Talibu’l-hakk), et-İrimmah harici hatiplerin en meşhur olanlarıdır.⁴⁸

Diğer bir siyasi grup olan şiilerin de hatipleri vardı. Bunların sayısının da azımsanmayacak kadar fazla olduğu görülmektedir. Bunlara göre, Hz. Ali ve oğulları hilafetin gerçek sahibidirler. Ancak Emevi soyuna mensup olanlar bu mevkiye haksız olarak gelmişlerdir. Bu hatiplerin en meşhurları Huseyn b. Ali, Ali b. Huseyn, Zeyd b. Ali, el-Muhtar es-Şakafi, Süleyman b. Sured, Abdullah b. Mutî’, ‘Ubeydullah el-Murrî’dir. Yine bu grubun bir kolu olan Suhân oğullarının meşhur hatipleri de Sa’saa’, Zeyd ve Seyhân’dır. Bunlar Hz. Ali’nin muhâlifleri olan Emeviler’i karalamaya dayalı görüşler ileri sürmüşlerdir. Zira Emeviler’in hilâfeti, peygamberlik mirasının şer’î sahibinden yani Hz. Ali’den zorla alındığına inanmaktadırlar.⁴⁹

Irak’ta hakimiyetleri pek uzun sürmemiş olan Zübeyrîlerin hatipleri diğerlerine nispetle pek fazla değildi. Bunların en meşhur hatibi Abdullah b. Zübeyr (2-73h.)⁵⁰ dir. Kullandığı kelimelerin tatlılığı ve bu yolla tesiri bakımından Abdullah b. Zübeyr bu gruptaki hatiplerin başında yer almaktadır.⁵¹ Bu zat, hâricîlerle bir çok münâzaralara

⁴⁷ Dayf, *el-Asru’l-İslâmî*, s. 414.

⁴⁸ el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, II, 364; Dayf, *el-el-Fenn ve Mezâhibuh fi’n-Nesri’l-Arabî*, s. 69.

⁴⁹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi’n-Nesri’l-Arabî*, s. 70.

⁵⁰ es-Suyûtî, s. 211; Ferrûh, I, 441.

⁵¹ Dayf, *el-Asru’l-İslâmî*, s. 417.

girmiş, zekası ve mantığının kuvvetiyle temayüz etmiştir. Abdullah b. Zübeyr'in en çok beğenilen hutbesi, kardeşi Mus'ab'ın ölüm haberi geldiğinde irâd ettiği hutbesidir. Basra vâlisi olan kardeşi Mus'ab, Abdumelik b. Mervân'ın kuvvetleri karşısında tutunamamış ve h. 71 yılında şehit düşmüştü.⁵² Abdullah b. Zübeyr'in bu hutbesi şöyledir:⁵³

...فإن يقتل فقد قتل أبوه وعمه وأخوه، وكانوا الخيار الصالحين، إنا والله لا نموت حتف آنا، ولكن قعصا بالرماح وموتا تحت ظلال السيوف، وليس كما يموت بنو مروان والله ما قتل منهم رجل في زحف في جاهلية، ولا إسلام قط ألا وإنما الدنيا عارية من الملك القهار الذي لا يزول سلطانه، ولا يبيد ملكه فإن تقبل الدنيا علي لم أخذها أخذ الأشر البطر، وإن تدبر عني لم أبك عليها بكاء الخرق المهين. أقول قولي هذا و أستغفر الله لي و لكم.

...O öldürülmüşse (ne çıkar;) onun babası, amcası, amcasının oğlu da öldürülmüştü. Bunların hepsi seçkin salih kişilerdi. Allah'a yemin ederim ki onlardan herhangi biri, ne Câhiliye ve ne de İslâm devrinde bir savaş içinde ölmemiştir. Şunu iyi bilin ki dünya bana yönelirse onu arsız ve şumarık kimse gibi almam. Benden yüz çevirirse, fakir, zelil kimsenin ağlayışı gibi ağlamam. Bunu söyler ve Allah'tan kendim ve sizin için bağışlanma dilerim.

Emevi halifelerinin hemen hemen hepsi güçlü birer hatip idiler. Halifelerden sonra vâlililer ve emirler yer almaktaydı. Bunların başında hitâbet sanatıyla tanınanlardan Muâviye b. Ebi Süfyân, Abdumelik b. Mervân ve Ömer b. Abdulaziz özellikle hatırlanmalıdır. Hitabet sahasındaki mahareti, tarihçiler tarafından da kabul edilen Muâviye'nin hutbelerini siyasi ve dini olmak üzere iki grupta ele almak gerekir. Siyasi hutbelerinde elindeki imkanlarını da ihsas ettirerek, halkı idareye karşı saygılı olmaya davet eder. Dinî hutbelerinde daha çok dünyanın geçici imkânları ve zevkleri karşısında dikkatli olmaya çağırır Muâviye, ebedî hayata karşı teşvik unsurlarını oldukça fazla kullanmıştır. Aynı şekilde Abdumelik'in hutbelerinde de halkı yönetime karşı itaatkar olmaya teşvik, en önemli unsurdur. Halka karşı daha mülayim olmasıyla tanınan Ömer b. Abdulaziz ise hutbelerinde daha çok öğüt unsurlarını ön planda tutmaktadır.⁵⁴

⁵² Furat, I, 171.

⁵³ Safvet, Cemheretu *Hutabi'l-Arab*, II, 166.

⁵⁴ Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 419.

Emeviler dönemi valilerinin hutbelerinin de bu dönemin halifelerinde olduğu gibi, halkı devlete ve idarecilere karşı itaate davet ile dolu olması göze çarpan önemli bir husustur. Irak valilerinden Ziyâd b. Ebihi, Haccâc b. Yusuf ve Hâlid el-Ğasrî ile Mısır valisi ‘Utbe b. Ebi Sufyân’ın hutbelerinde de bu husus hemen göze çarpmaktadır. Bunlar arasında el-Haccâc (41 – 95h.)⁵⁵,’ın hitabetteki şöhreti herkesçe bilinir. Halife Abdülmelik’in valisi olarak görev yapan el-Haccâc, Irak’ta irâd ettiği beş hutbede, değişik kabilelerden oluşan halkı Emevi hanedanına karşı zararsız, hatta saygılı ve işe yarar hale getirmek için her çareye başvurmuştur. Gerekli zaman edebi yolla en ağır tehditlerde bulunan el-Haccâc’ın hutbelerinin çoğu edebiyat antolojilerine geçmiştir.⁵⁶ Basra’ya geldiği zaman Basra halkına hitaben irâd ettiği hutbesinde⁵⁷, tehdit dolu üslubu hemen göze çarpmaktadır:

أيها الناس، من أعياه داؤه فعندي دواؤه، ومن استطال أجله فعلي أن أعجله، ومن ثقل عليه رأسه وضعت عنه ثقله، ومن استطال ماضي عمره قصرت عليه باقيه. إن للشيطان طيفا، وللسلطان سيفاً، فمن سقمت سريره صحت عقوبته، ومن وضعه ذنبه رفعه صليبه، ومن لم تسعه العافية لم تضق عنه الهلكة، ومن سيقته بادرة فمه سبق بدنه بسفك دمه. إني أنذر ثم لا أنظر، وأحذر ثم لا أعذر، وأتوعد ثم لا أعفو، إنما أفسدكم ترنيق ولا تكتم، ومن استرخى لبيه ساء أدبه. إن الحزم والعزم سلباني سوطي، وأبدلاني به سيفي، فقائم في يدي، ونجاده في عنقي، وذبابه قلادة لمن عصاني.

“Ey insanlar! Kimin hastalığı çaresizse onun devası (ölüm) bendedir, kimin yaşamı uzun ise onu (bitmesi için) hızlandırırım. Kimin başı (bedeninde) ağırlık yapıyorsa onu yük olmaktan kurtarırım. Kimin kalan ömrü uzunsa onun kalanını kısaltırım. Şeytanın tayfası varsa, sultanın da kılıcı vardır. Kimin yatağında hastalık varsa cezası ona sıhhat verir, kim de günahı kendisini küçültenin çarmıha gerilmesi onu yüceltir. Afiyette olmanın rahatlık vermediği kişinin ölümü ona darlık vermez. Ağzıyla konuştuğu şey kendisini aşan kişinin kanının akması bedenini aşar. Şimdi uyarıyorum, sonra karışmam; dikkatinizi çekiyorum sonra özür kabul etmem; tehdit ediyorum daha sonra da affetmem. İleri gelenlerinizin zaafı sizi bozgunculuğa sevk ediyor. İpleri gevşeyenin edebi kötüleşir. Tedbir ve azim benden kırbacımı alıp onun yerine kılıcımı verdi. Şimdi kabzası elimde, bağı da boynumdadır. Keskin ağzı da bana isyan edenin gerdanlığıdır...”

⁵⁵ el-Fâhûrî, *el-Câmi’ fî Târîhi’l-Edebi’l-Arabî*, s. 365.

⁵⁶ Furat, I, 172.

⁵⁷ el-Ğalkaşendî, I, 220; Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-Arab*, II, 278.

Görüldüğü üzere el-Haccâc hutbesine bir çok kez tekrar ettiği ölüm tehdidiyle başlamaktadır. İtaat şemsiyesi altında rahat bir hayat yaşamaktan hoşnut olmayanların ölümle rahata kavuşacağını ve halifeye karşı kötü kelimeler kullananların da katlinin vâcib olduğunu ifade etmektedir. Hz. Ali ve Ziyâd b. Ebihi'den sonra hitabet sanatının önde gelenlerinden biri olan el-Haccâc, bu hutbesinde sarsılmaz, sağlam bir üslup kullanmıştır. Akla hükmederek ikna etmek yerine tehdit unsurlarıyla duyguları harekete geçirmeyi temel almaktadır. Beyân ilmini en güzel şekilde kullanmıştır. Örneğin **أعياء داؤه** (hastalığı kendisini yormuş) ifadesi “isyanında ısrarcı olma” ifadesinden kinâyedir. **وذبابه قلادة لمن عصاني** (bana isyan edenin kolyesi) ifadesi teşbih-i belîğdir.⁵⁸ Kılıcın ucunu boyunlara asılan kolyeye benzetmiştir. Bu benzetme korkuyu harekete geçiren bir teşbihtir. Yine bedîî ilimlerden secî, tıbâk ve cinâs gibi sanatlar göze çarpmaktadır. Kısa cümlelerle de ifadelerin anlaşılır olması sağlanmıştır.

Hâlid el-Ğasrî de hutbeleri ile tanınmış bir valiydi. Seçtiği kelimelerin güzelliği ve mantığının ikna edici yönüyle beğenilen el-Ğasrî, bu hutbelerinde halifelere bağlı kalınması gerektiğini ileri sürmüş ve gerekli gördüğü yerlerde tehditlerde bulunmaktan geri kalmamıştır.⁵⁹

Emevi emirleri de mücadele ettikleri zümreler karşısında kendi ordularına güzel hitabelerde bulunmuşlardır. Bu emirler arasında Muslim b. Uķbe, el-Muhelleb b. Ebî Sufra, Esed el-Ğasrî, Nasr b. Seyyâr ve Tarık b. Ziyâd zikredilebilir.⁶⁰ Bu komutanlar muhâlifleri gibi hakkın kendi saflarında olduğunu ileri sürerek mücadele ettikleri zümrelerin dalalette bulunduklarını ileri sürmüşlerdir. Diğer taraftan ordularını mücadele ettikleri kuvvetlere karşı istedikleri şekilde sevk etmek için hutbelerini, Kur'ân'dan âyetlerle süslemişlerdir.⁶¹ Özellikle Târık b. Ziyâd'ın Endülüs'ü fethi sırasında askerlerinin geri dönmesini engellemek için gemileri yakıp askerlerini cihada teşvik ettiği hutbesi meşhurdur.⁶²

Emeviler döneminin özellikle siyasi hitâbet sahasında temayüz etmiş hatipleri arasında Ziyâd b. Ebihi (öl.53h.)⁶³ye ayrı bir yer verilmektedir. Ziyâd, Hz. Ömer, Hz.

⁵⁸ Teşbih-i belîğ; benzetme edatı ve benzetme yönü (vech-i şebeh)'in hazfedildiği benzetmedir. Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belağa fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedi'*, İstanbul 1984, s. 270.

⁵⁹ Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 421.

⁶⁰ Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 422.

⁶¹ Furat, I, 172.

⁶² Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, II, 299.

⁶³ Ferrûh, I, 388.

Osman ve Hz. Ali dönemlerinde birçok gazaya katılmış, ayrıca kitâbet ve matematiğe olan hakimiyeti dolayısıyla halifelere hizmet etmiştir. Hz. Ali'nin şehit edilişinden sonra oğlu Hz. Hasan'a bağlılığını bildirmiş, bundan dolayı idarenin Emevilere geçmesi üzerine İran'a gitmişti. Muâviye onu, vali el-Muğîre b. Şu'be es-Seḳaffî'nin aracılığıyla kazanmış ve yakınlığını iddia ederek kendisine birçok vaatlerde bulunmuştur. Esasında Muâviye, onun sayesinde Irak'ı hakimiyetini almak niyetindeydi. Nitekim Ziyâd, Şam'a geldiği zaman Muâviye, toplanmış olan halka karşı yaptığı konuşmasında onun kendi kardeşi olduğunu ileri sürmüştü ise de birçokları bu yakınlık üzerindeki şüphelerden vazgeçmemişlerdir.⁶⁴

Ziyâd, bir hatip olarak pek başarılı idi. Dinleyenleri hem ürperten hem de sakinleştiren bir üsluba sahipti. Siyasi nitelikli hutbelerinden bize kadar gelebilenler oldukça azdır. Bunlar arasında hicri 45 yılında Basra valiliğini üstlendiğinde söylediği hutbesi uzun olup geleneksel hutbe tarzında olmadığından, örneğin hamd ile başlamadığından beğenilmemiş ve kısır anlamına gelen “*betrâ*” olarak adlandırılmıştır.⁶⁵

Emevi dönemi siyâsî hutbelerinde temel ve ortak özellik devlete ve idarecilere karşı itaatkâr olmaya davet, aksi takdirde tehdit unsurlarının fazlaca yer alması, siyâsî kargaşanın bütün hızıyla devam etmesi, halifelik makamı için mücadelenin sürmesi, siyasî akımların bir anda artması, savaşlara kadar varan bir mücadelenin bulunması nedeniyledir. Düşünce ve edebiyattaki bu sıcak ortam daha özelde hutbelere de fazlasıyla yansımıştır. Şiire bir duygu olarak yansırken hutbelere birinci planda işlenmiştir. Zira, hutbe aracılığıyla ya itaat istenmiş ya da tehdit edilmişlerdir. Bunun yanında hutbelerde dinî tehdit de kullanılmıştır. Devlete karşı çıkanlar, küfür, dalâlet ve haktan sapma olarak nitelendirilmiştir.

3.2.1.3. Dinî Hitâbet

Emeviler döneminde gelişen hitabet türlerinden biri de dinî içerikli hitâbettir. Cuma namazı ve bayram namazlarında hutbenin farz oluşu bu durumu güçlendiren hususların başında gelmektedir. Özellikle de halifelerin ve valilerin imamlık yaparak zühd konularını da içeren hutbeler irâd etmeleri bu durumu daha da etkileyen bir husus

⁶⁴ Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 423 – 424.

⁶⁵ Ferrûh, I, 389; Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, II, 257.

olmuştur. Bu hutbelerde insanları dünya zevklerinden kopmaya, ahirete bağlanmaya, iyiliğe, fazilete ve salih amellere teşvik etmişlerdir. Bu tür hitâbette önde gelen hatiplerden biri, halifeliği iki yıl kadar kısa süren (99 – 101h.) Ömer b. Abdulaziz’ (öl. 101h.)⁶⁶’dir. Çok sayıda hutbesi bulunan Ömer b. Abdulaziz, hutbelerinde insanları Allah’a itaat etmeye, günahları terketmeye, ölümü düşünmeye, öldükten sonra dirilişi, hesap gününü, cenneti, cehennemi düşünmeye çağırmıştır.⁶⁷ Çoğu zaman şöyle dediği nakledilir:

أيها الناس إنَّ الكفَّ عن محارم الله أيسر من الصبر على عذاب الله.

“Ey insanlar, Allah’ın haram kıldığı şeylerden sakınmak onun azabına dayanmaktan daha kolaydır.”⁶⁸ Ayrıca tarih ve edebiyat kaynaklarında kendinden önceki ve sonraki valilere, öğüt olarak verdiği hutbeleri vardır.⁶⁹

Dinî hitâbet Emevi halifelerinin ve valilerinin bu türde hutbeler irâd etmesiyle gelişme imkanı bulmuş, bunun yanında onlara muhâlif olan Hâricî ve Şia grupları da dinî hutbenin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Zira bu siyasi gruplar, siyasi hutbelerini dinî konularla harmanlayarak taraftarlarını takvaya çağırmışlardır.⁷⁰

Hiz. Ali taraftarlarından biri olan Katarî b. el-Fuca’a (öl. 78h.)⁷¹’nın bir hutbesi ise şöyledir:⁷²

أما بعد، فإنني أحذركم الدنيا، فإنها حلوة خضرة حفت بالشهوات، وراقت بالقليل وتحببت بالعاجلة وحليت بالآمال وتزينت بالغرور .. لا تعدوا إذا هي تناهت إلى أمنية أهل الرغبة فيها، والرضا عنها أن تكون كما قال الله تعالى، "كماء أنزلناه من السماء فاختلط به نبات الأرض فأصبح هشيما تذروه الرياح وكان الله على كل شيء مقتدرا".

“Sizi dünya konusunda uyarıyorum. Dünya, zevki makul karşılayan, tatlı görünen, aceleyi seven, ümitleri besleyen, gururla süslü bir yerdir... Kendisini isteyen ve razı olana gider ve tıpkı Allah’ın buyurduğu gibi: “Dünya hayatı gökten indirip yerin bitkilerinin karıştığı ve bir çöp kırıntısı hâline gelmesi misaline benzer ve rüzgarların savurmasıyla yok olur. Allah herşeye güç yetirendir.” (Kehf Suresi, 45. Âyet)”

⁶⁶ Suyûfî, s. 246.

⁶⁷ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi’n-Nesri’l-Arabî*, s. 74.

⁶⁸ Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn I*, 387.

⁶⁹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi’n-Nesri’l-Arabî*, s. 74.

⁷⁰ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi’n-Nesri’l-Arabî*, s. 74.

⁷¹ İbn Hallikân, IV, 93; Ferrûh, I, 459.

⁷² el-Kalkaşendî, I, 223; Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-Arab*, II, 435.

Hız. Ali taraftarlarından biri olan Şeddâd b. Evs et-Tâi'nin Muâviye'nin huzurunda irâd ettiği vaazı da dinî hutbeye güzel bir örnektir.⁷³

...أيها الناس! إن الآخرة وعد صادق، يحكم فيها ملك قادر، وإن الدنيا عرض حاضر، يأكل منها البر والفاجر، وإن السامع المطيع لله لا حجة عليه، وإن السامع العاصي لله لا حجة له، وإن الله إذا أراد بالعباد صلاحاً عمل عليهم صلحاً، وقضى بينهم فقهاؤهم وملك المال سمحاً، وإذا أراد بهم شراً عمل عليهم شفاؤهم، وقضى فيهم جهلاً، وملك المال بخلاً...
 ...Ey insanlar! Şüphesiz ahiret dosdoğru bir vaattir, orada kâdir olan Allah hüküm verecektir. Dünya ise hâl-i hâzırda (bulunulan) yerdir, iyiler de kötüler de ondan istifade eder. Allah'a itaat eden kişinin aleyhine olacak bir delil yoktur, duyup isyan eden kişinin ise lehine olacak bir delil yoktur. Allah, kulları için iyiliği istediğinde onların salih kimselerini başa geçirir, aralarında fakih olan kimselere hüküm verdirir, cömert olanlarını mal sahibi yapar. Onların kötülüğünü istediğinde ise sefih olanlarını başa geçirir, cahil olanlarla hüküm verdirir ve cimri olanlarını mal sahibi yapar..

Yine edebiyat tarihi kaynaklarında Zeyd b. Ali b. el-Huseyn'e ait çok sayıda sözler nakledilmektedir. Bunlar onun hutbelerinden geri kalanlardır.⁷⁴

Sonuç olarak İslami dönemde hutbelerin genel durumu şu maddeler hâlinde özetlenebilir.⁷⁵

- 1-Genel olarak Cuma, bayram, hac, vaaz, irşad vs. gibi dini içerik kazanmıştır.
- 2-Siyasi grupların görüşlerini ve cihada teşvik gibi konular içerir.
- 3-Üslup ve şekil bakımından anlaşılır, akıcı, kahinlerin secâsinden uzak, etkileyici ve içeriği dolu olan hikmetli sözleri barındırır.
- 4- Sanata meyiletme, dinleyiciyi etkilemeyi esas aldığından vicdanlarda ve şuurda etkisi artmıştır.
- 5-Kur'ân ve hadislerden iktibaslar yapılarak zenginleştirilmiştir.
- 6-Hamdele, sena ve salvele ile başlamaktadır.

⁷³ Safvet, Cemheretu *Hutabi'l-Arab*, II, 369.

⁷⁴ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 74.

⁷⁵ Ali Mahfûz, *Fennu'l-Hitâbe ve İ'dâdu'l-Hatîb*, Mısır 1983, s. 30.

3.2.2. Kitâbet

Câhiliye döneminde yaşayan Arapların okuma-yazma bilmemesi ve bilenlerin de çok az sayıda olması nedeniyle Câhiliye döneminde kullanılmayan yazı, İslâmiyet'in gelmesiyle canlılık kazanmıştır. İslâmiyet yazıyı öğrenmeyi teşvik etmiş ve İslâmî dönemdeki fetihlerle farklı kültürlerin Arap toplumuna katılmasıyla yazı sanatı giderek yaygınlık kazanmıştır.⁷⁶ Zira Araplar İslâm'a giren milletlerden siyasî, kültürel, ilmî bir çok alanda etkilenmişler, buna bağlı olarak edebî alanda da, özellikle şiir, hitâbet ve diğer edebî kollarda etkilenmeler olmuştur. Yazı, yazım sanatı, üslubu ve şekilleri, kültürel öğeleri kendi kültürlerine almışlardır. Fetihlerin yaygınlaşp ülke sınırlarının genişlemesi sonucu yöneticilerin ve valilerin farklı bölgelerdeki devlet idarecilerine haber ulaştırma zarureti ortaya çıkmıştır.⁷⁷ Bu da yazışma ve dolayısıyla kitâbet sanatının gelişmesine yol açan en önemli faktör olmuştur.

Emeviler döneminde edebî hayatın üç kanalda ilerlediği görülmektedir. Birincisi şiir, Arapların savaş ve barış gibi meşhur günlerini konu alan "eyyâm" ve Câhiliye gelenekleridir. Bir çok ilim adamı, tarihçi ve araştırmacı Câhiliye de sosyal hayatı tescil eden bu tasnifi kabul etmektedir. İkincisi İslâm tarihini, Hz. Peygamber'in (a.s.) yaşantısını, müşriklerle olan mücadelesini, hadislerini, râşid halifelerin yaşantılarını ve fetihlerini konu alan İslâmî kanaldır. Bu dönem ayrıca siyasî grupları ve bu grupların siyasî görüşlerini de kapsamaktadır. Üçüncüsü ise fethedilen milletlerin durumlarını, siyasî ve sosyal düzenlerini, ihtiyaca göre onlardan yapılacak alıntılar hakkındaki bilgiyi ifade eden yabancı unsurlardır.⁷⁸

Yabancı unsurlardan etkilenerek Hz. Ömer'in Dîvânu'l-'Atâ' ve Dîvânu'l-Cuyûş'u kurmasının bu anlamda ilk girişim olduğu ifade edilmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise bu etkilerin daha da genişlediği görülmektedir. Zira Emevi halifesi Muâviye'nin Dîvânu'l-Harâc, Dîvânu'l-Hâtem ve Dîvânu'r-Resâil'i kurması yabancı etkisinin sonraki dönemlerde devam ettiğinin bir göstergesidir.⁷⁹

Araplar'ın İslâm dinini yaymaya çalışmaları sonucu Yahudilerle, Mecûsîlerle ve Hristiyanlarla iletişime geçilmiş, bu durum felsefe ve mantık gibi pek çok alandaki

⁷⁶ ez-Zeyyât, s. 196; Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 451.

⁷⁷ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 99.

⁷⁸ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 99.

⁷⁹ el-Ceşiyârî, s. 24.

düşünce yapılarının Araplar arasında yayılmasına yol açmıştır. Ayrıca bu milletlerin, müslüman toplumun hizmetinde yer almaları sonucu gözlemledikleri bir çok hususu kendi yaşamlarında tatbik etmişlerdir. Okulların inşâ edilmesi bunların en bariz örneğidir.⁸⁰ Diğer bir örnek de, Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'nin kimya alanında kitapların tercüme edilmesini istemesi ve Ömer b. Abdulaziz'in de, tıp alanında kitapların tercüme edilmesini istemeleridir.⁸¹

Emeviler döneminde kitâbet edebi anlamda halife Hişâm'ın mevlâsı ve dîvân-ı resâil başkanlığında bulunan Sâlim b. Abdillâh (öl.50h.) ve onun öğrencisi Abdulhamid el-Katib (61 – 132h.)'in elinde gelişmiştir. Zira resmi yazı silsilesindeki ilk halka Sâlim b. Abdillâh'tır. Döneminin güzel yazı yazan ve konuşan şahsiyetlerinden biriydi. Ayrıca dîvân ve ihvâniyyat türü risâle kâtiplerinin dönemini başlatan birisi olmuştur. Abdulhamid onun yolunu izlemiş ve İbnu'l-Mukaffa'nında doğrudan hocası olmuştur. Sâlim b. Abdillâh hicri I. yüzyılda yaşamış, İbn Nedîm bunun hakkında sadece iki satırlık bilgi vermiştir. Bu bilgide, doğum ve ölüm tarihinden, ailesinden bahsetmemiş, sadece isminin Sâlim olduğunu ve künyesinin de Ebu'l-A'lâ olduğunu bildirmiştir.⁸² Doğum tarihinin yaklaşık olarak hicri 50 yılı olduğu söylenmektedir. Zira Ömer b. Abdilaziz'in, Sâlim'i kendisiyle istişare etmek için yanına çağırdığında 38, Sâlim'in ise 50 yaşında olduğu belirtilmektedir. Ömer b. Abdilaziz'in doğum tarihinin h. 61 olduğuna bakılırsa Sâlim'in de doğum tarihi hicri 50 yılına tekabül etmektedir.⁸³

Sâlim b. Abdillâh Arapça'ya çok iyi hakim olmakla birlikte ileri seviyede Farsça ve o dönemlerde üst düzeyde bir kültür dili olan Yunanca'yı da bilmekteydi. Büyük İskender'in Aristo risâlesini çevirmiştir.⁸⁴ Ancak bu risâleden ancak yüz varak günümüze gelmiştir. Bunları da Mario Grignaschi, Şam Fransız enstitüsünün *Mecelletu'd-dirâsâti's-şarkiyye* adlı dergisinde 1966 yılında yayınlamıştır.⁸⁵

Sâlim'in Hişâm adına Amr b. Saîd'e yazdığı mektupta,⁸⁶ secîden uzak sade bir üslup kullandığı görülmektedir. İbnu'l-Mukaffa'nın nesirdeki üslubunu andırmaktadır. Sâlim ve öğrencisi Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib ile arasındaki bağa göz attığımızda

⁸⁰ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 100.

⁸¹ Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 456.

⁸² İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut 1398/1978, s. 175.

⁸³ Şalak, I, 259.

⁸⁴ İbn Nedîm, s. 182.

⁸⁵ Şalak, I, 260.

⁸⁶ Risale metni için bkz. Şalak, I, 263.

her ikisinin de Arap nesrinin gelişmesinde ortak akılla hareket ettiğini görmekteyiz. Sâlim bu işin uygulayıcısı olmuş, Abdulhamid de güvenle bu yolu takip etmiştir. Bu iki güçlü şahsiyeti ortak noktada buluşturan başka sebepler de vardı. Öncelikle her ikisi de Fars asıllıdır ve Abdulhamid aynı zamanda Sâlim'in akrabasıdır. Bu durum aralarındaki güveni pekiştirmiş ve birbirlerine karşı ülfet oluşturmuştur. Dîvân başkanı olan Sâlim, Abdulhamid'in, Hişâm'ın dîvân katipliğine kadar yükselmesine yardımcı olmuştur. Yine Abdulhamid, kitâbetinde ortaya çıkan bu benzer üsluplardan istifade etmiştir. Sâlim ise Arap fesâhati ve Fars türlerinden ortaya çıkan bir üslûbu kullanmıştır. Ayrıca Aristo'dan tercüme yapan mütercimler, bu iki kâtipten istifade etmişlerdir. Bütün bunlar dikkate alındığında Sâlim'in Abdulhamid üzerinde büyük bir etkisinin olduğunu görebiliriz.⁸⁷

Bütün bunlar Emeviler döneminde kitâbetin ciddi anlamda ilerlediğini gösteren hususlardır. Değişik konulardaki kitapların bir araya toplandığı sayfalardan oluşan kitap fikri Araplar tarafından tanınmış ve çok sayıda kitaplar telif edilmiştir. Bu kitapların bir kısmı fikhî ve şer'î konuları içeren dinî kitaplardır. Bu dönemde muhaddisler, hicri I. yüzyıl boyunca aralarında ayrılıklara düşmüşler, bir kısmı rivâyetle yetinmiş bir kısmı da yazıya geçirilmesi taraftarı olmuştur. Durum böyle olunca Ömer b. Abdulaziz, eserlerin tedvînini emretmiştir.⁸⁸ Bu işi ilk yapanlardan biri de hicri 124'te vefat eden İbn Hişâm ez-Zührî'dir.⁸⁹

Bu dönemde yazının önemle kullanıldığı diğer bir alan da tarih yazıcılığıdır. Bu dönemin tarihçileri Hz. Peygamber'in savaşlarını kaleme almışlardır. Bu işi ilk yapan ve bu savaşları tasnif eden Abbân b. Osman (öl.105h.)⁹⁰ ve 'Urve b. ez-Zübeyr'dir. Daha sonra da ez-Zührî bu işi devam ettirmiştir. Bu kişilerin Peygamber'in doğduğu yer olan Medine'de doğmuş olmaları bu işi ilk yapan kişiler olmalarında etkili olmuştur. Yine Emevi ve Abbâsi dönemlerinde yaşamış olan Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (öl.146h.) ve İbn İshak (öl.150h.) gibi tarihçiler dört halife ve Emeviler'in savaşlarını anlatmışlardır.⁹¹

⁸⁷ Şalak, I, 271.

⁸⁸ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 100.

⁸⁹ İbn Nedîm, s. 338.

⁹⁰ İbn Nedîm, s. 45.

⁹¹ Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 454.

Peygamber (a.s.)'ın siretini yazanların yanısıra Yemen'de kendi milletlerinin tarihine ilgi gösteren tarihçiler de vardır. Bunların başında Muâviye 'nin huzuruna çıkmış ve Abdulmelik b. Mervân'ın yönetimini görmüş olan Ubeyd b. Şeriyye el-Curhûmî⁹² gelmektedir. el-Curhûmî, Muâviye için yazdığı “*Kitabu'l-mulûk ve eḥbâru'l-mâdîn*”in sahibidir. Hindistan'da “*Aḥbâru Ubeyd b. Şeriyye el-Curhumî fi Aḥbâri'l-Yemen ve Eş'âriha ve Ensâbiha*” adıyla basılmıştır. Kitabın içeriğine bakıldığında hurafelerin ahbar'dan daha çok olduğu görülmektedir. Kitabın üslûbu, Muâviye'nin sorup ve Ubeyd'in cevapladığı bir şekildedir. Zira Yemen bu dönemde Temîm ed-Dârî gibi kıssacılarıyla meşhurdur. Bu kıssacıların en meşhuru hicri 114 yılında ölen Vehb b. Munebbih'tir. Peygamber (a.s.)'ın savaşları yanında çok sayıda güney Araplarıyla ilgili eserler yazmıştır. Bunlardan en önemlisi ehl-i kitabın ve İsrailiyyatın onlarla bağlantısı içeren ahbarı toplamasıdır. Ona nisbet edilen “*Kitâbu't-Ticân fi mulki Himyer*” kitabını okuyanların da gözlemlediği şekliyle o da Ubeyd gibi tarih yazıcılığını hurafelerle doldurmuştur.⁹³

Emeviler döneminde tarih yazıcılığında önemli bir isim de büyük bir tarihçi olan Ebû Muḥnef'tir.⁹⁴ Sayısı otuz ikiyi bulan çok sayıda kitap yazdığı söylenir. Bu kitapların çoğusu hicri I. asırdaki olaylardan bahseder. et-Taberi (öl. 310h.), “*Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*” adlı eserinde bu olaylardan bir çoğunu muhafaza etmiştir.⁹⁵

Tarih yazıcılığındaki bu temayülün zuhur etmesinin altında yatan şartların Yunanlarda ortaya çıkışındaki şartlara benzemesi ilginçtir. Zira Yunanların, Farslarla savaşlarından ve harici devletlerle temaslarından sonra tarih yazıcılığına ilgi gösterdikleri bilinmektedir. Durum Araplar için de aynıdır. Nitekim Araplar da yabancı milletlerle yaptıkları savaşlardan sonra tarih yazıcılığıyla ilgilenmişlerdir. Ancak Araplar nezdindeki bu tarihî nesir türünün özbeöz Arap nesri olduğunu bilmemiz gerekmektedir. Bu türü yabancı unsurlardan almamışlardır, fakat nesirde eski Yunan kültüründeki üslubu yansıtmışlardır.⁹⁶

⁹² İbn Nedîm, s. 132.

⁹³ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 101.

⁹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ' I – XX*, Beyrut 1357/1938, VII, 41.

⁹⁵ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 102.

⁹⁶ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 102.

3.2.2.1. Emevîler Dönemi Kitâbetinin Özellikleri

Emevîler döneminde kitâbetin gelişim seyrini incelediğimizde, bu gelişimin bir merdivenin aşağıdan yukarıya doğru çıkan basamakları gibi evrelerden oluştuğunu görürüz. Yazı yazma sanatı İslâmın ilk döneminden başlayıp, Emevîler dönemini de içine alarak yavaş yavaş ilerleyip yükselmiş ve Emevîler döneminin sonunda doruğa ulaşarak kuralları ve belirli özellikleri olan bir sanat hâline gelmiştir.

Genel olarak sadru'l-islâm dönemindeki gibi îcâz, açıklık, sadelik, sanat ve tekellüfün az oluşu, genel özelliktir. Ancak Emevîlerin sonuna doğru halife el-Velid'den itibaren sanat gittikçe artmaya başlamıştır. Böylece Sadru'l-İslâm'da ilk örneklerini vermeye başlayan kitâbetin Emevîler döneminde, daha çok sanat yönüyle geliştiği görülür. Yazı bu dönemde sanat ve güzellik açısından gittikçe ilerleyen bir sürece girmiş, bu dönemin sonunda fesâhatı, belâğatı ve güzel ibareleriyle bir sanat hâline gelmiştir. Özellikle dönemin başlangıcındaki kitâbet örnekleri daha çok asr-ı saadetteki kitâbetin bir devamı niteliğinde olmuştur. Yazıda amaç, maksadı açık bir şekilde en kısa yoldan dile getirmektir. Bundan dolayı risâlelerde îcâz ve veciz ifadeler hakimdir. Ancak dönemin sonlarına doğru yazılı metinler şekil ve üslup bakımından farklılık arz etmeye başlamıştır. Dil artık sıradan bir dil olmaktan çıkmış, süslü ifadelerin kullanıldığı bir dil hâline gelmeye başlamıştır. Ancak bu edebiyat ve sanat içerikli dil gereksiz söz kalabalığı mahiyetinde olmayıp anlatılmak istenen düşüncenin güzel bir şekilde dile getirilmesi amacına yöneliktir. Yani süslü lafızların içi düşündürücü anlamlarla doldurulmuştur.

Özellikle halife Hişâm b. Abdilmelik'in dîvânında kitâbet sanatının büyük bir okul hâlini aldığı görülmektedir. Zira bu dîvânda Hişâm'ın mevlası Sâlim b. Abdullah⁹⁷ dîvân katipliği yapmaktaydı. Sâlim'in kitâbet üslubunda ilerlemesi ve sanata önem vermesi Yunancayı çok iyi bilmesine bağlıdır. İtnab üslubunu da ilk kez kullanan Sâlim olmuştur.⁹⁸

Bu dönem kitâbetinde tasvir de bolca kullanılmıştır. el-Haccâc'ın vefatı sırasında Velîd'e yazdığı mektuptaki "*İmdi, şüphesiz senin sürünü otlatırdım, nasihatli ve şefkatli bir efendimin halkına dikkatli ve titiz davranması gibi dikkat ederdim. O*

⁹⁷ es-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I – XXVIII, thk. Ahmet el-Arnâvut, Beyrut 1420/2000, XV, 55.

⁹⁸ Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 470.

*sirâda bir aslan geldi, çobanı sımsıkı yakaladı, otlayanları paramparça etti.*⁹⁹” sözlerinde tasvir ön plana çıkmıştır.

3.2.3. Risâleler

Emeviler döneminde başta sosyal yapı olmak üzere, devlet yapısı da önceki dönemlere göre oldukça farklı bir yapılanmaya sahip olması nedeniyle, risâleler de bu yapısal değişikliklere bağlı olarak üç farklı şekilde gelişmiştir. Bunların başında halifeler veya vâliler adına gönderilen siyasi risâleler gelmektedir. Bu risâleleri İslam dinine bağlı olarak vaaz ve nasihat içerikli, diyalog veya tartışma şeklinde ele alınan dini risâleler ile insanların kendi aralarında şahsi hayatlarındaki işlerini yazışma yoluyla görüştükleri sosyal içerikli risâleler takip etmektedir.¹⁰⁰

3.2.3.1.Siyâsî Risâleler

Emeviler döneminde siyasi risâle yazımı ciddi bir yol katetmiş ve büyük bir gelişme göstermiştir. Siyasi risâledeki bu gelişme iki sebebe bağlıdır. Birincisi bu sırada, risâle yazan kültürlü ve okumuş kimselerin bulunmasıdır. Bunlar da kalemi güçlü, söz söylemede fesahat sahibi ve beyanda önde gelen, edebî alanda söz sahibi kişilerdir. Bunlar arasında Ziyâd b. Ebihi, el-Haccâc b. Yusuf, Katarî b. el-Fucâe’ ve el-Muhtar es-Sakafî bulunmaktadır. İkincisi ise Dîvânu’r-resail’in yani kurumlar veya devletler arası yazışmalardaki yazıları kaleme alan birimlerin kurulması ve bu dîvânlarda bu işi meslek olarak icra eden güçlü kâtiplerin yetişmesidir. Bu kâtipler sadece halifelerin dîvânlarıyla sınırlı kalmayıp valilerin dîvânlarında da bulunmuşlar, halife ve vâlilerle temas kurmak isteyen kimseler ile yazışmayı sağlamışlardır. Hatta ordu komutanlarının dahi yazışmalarını kâtipler aracılığıyla yaptıkları görülmektedir. Bilindiği üzere Dîvânu’l-harâc ilk zamanlarda Arap olmayan kimselerden oluşmuş ve bu kâtipler dîvânlarda kendi ana dilleriyle yazmışlardır. Ancak Abdülmelik döneminde yazışmalar Arapça olarak yapılmaya başlanmış, böylece dîvânu’r-resâil Arap kâtiplerin aktif olduğu bir düzene dönüşmüştür. Bu durum da Arap olmayanların Arapça’yı öğrenmek için gayret göstermelerine ve böylece Dîvânu’r-resâil’de görev almalarına

⁹⁹ Huseyn Nassâr, *Neş’etu’l-Kitâbeti’l-Fenniyye fi’l-Edebi’l-Arabî*, Mısır 1966, s. 71.

¹⁰⁰ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi’n-Neşri’l-Arabî*, s. 102.

neden olmuştur.¹⁰¹ Yani Arapça risâlelerin gelişmesine yol açtığı gibi Arap dilinin korunmasını ve unutulmamasını sağlamıştır.

el-Cehşiyârî'nin *el-Vuzerâ' ve'l-Kuttâb* adlı eserinde dîvânları yönetenlerin isimleri uzun bir liste hâlinde verilmiştir: *Divânu'r-resâil ve divânu'l-harâc*'ı yöneten kâtiplerin Arap asıllı olmaları, siyasi risâlelerin bu dönemde Araplar tarafından geliştirildiğinin sağlam bir delili olduğunu göstermektedir. Bu durum neredeyse hicri birinci asrın sonuna kadar devam etmiş, ardından Emevi halifesi Hişâm b. Abdilmelik (104–124h.) döneminde yabancı unsurlar da bu dîvânlarda görev almıştır. Öyleki Hişâm'ın dîvânında çok iyi Yunanca bilen mevâlî yani Arap olmayan kimseler bulunmuş ve Yunan kültüründen bazı risâleler tercüme edilmiştir. Bu tercümeleri Fars asıllı Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib'i de yetiştiren Ebû'l-A'la Sâlim b. Abdullah yapmıştır.¹⁰²

Görüldüğü kadarıyla resmî ve aynı zamanda siyasî risâle yazımı Arap kâtiplerin elinde olmuş ve onların elinde gelişmiştir. İslâmiyet ile birlikte, Peygamberin ve halifelerinin yazmalarını gerektiren durumlarla birlikte ortaya çıkmıştır. Arapların düşünce yapılarının gelişmesiyle zaman içinde idarî yapı karmaşık bir hal almış, böylece risâle sanatı da gelişmiş ve ilerlemiştir. Bu alanda çok güzel konuşan, güçlü hatipler yetişmiş ve bu işi meslek hâline getiren ve devletin koruması altında dîvânlarda görevlendirilen bir grup ortaya çıkmıştır. Arapların dîvân kâtipliğini Farslardan aldıkları söylenmektedir,¹⁰³ fakat Farsların siyasi risâle yazım sanatının bulunmadığı diğer mevâliden olduğu da ifade edilmektedir. Bu türü Arapların idarî ve siyasi zorunlulukları ortaya çıkarmış, bu nedenle de Şevki Dayf bazı müsteşriklerin iddia ettiği gibi, Arapların sanatsal siyasi risâle ve sanatsal nesirlerini Farslardan aldığı iddiasını kabul etmemektedir. Sadece zamanla şiir ve nesirde Farslardan ve diğer yabancı unsurlardan etkilendiklerini ve bunların eserlerini Arapça'ya tercüme yoluyla aktardıklarını söylemektedir.¹⁰⁴

Emevilerin ilk yıllarında yazılan siyasî risâleler, şekil itibariyle dört halife döneminde yazılan siyasi risâlelere benzemektedir. Yazım amacında sanat yapma

¹⁰¹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 103.

¹⁰² Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 103.

¹⁰³ el-Cehşiyârî, s. 2.

¹⁰⁴ Bkz. Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 104.

kaygısı taşımayan, genel olarak îcâzın hakim olduğu ve açık ve anlaşılır bir üslupta ifade etme prensibinin esas alındığı görülmektedir.

Emeviler döneminde halife Abdülmelik (65 – 86h.) ve kendisi de aynı zamanda güçlü bir hatip ve risâle yazarı olan el-Haccâc b. Yusuf dönemlerinde risâleler daha önceki dönemlere göre dil ve üslup güzelliği, açıklık, akıcılık ve risâleye verilen önem bakımından belirli bir gelişme kaydetmiştir. Özellikle el-Haccâc risâlelerinde secî etkili ve beğenilen bir üslup ile kullanmıştır. el-Câhiz, başarılı ve üstün gördüğü bu niteliklere sahip, biri el-Haccâc biri de Katarî b. el-Fucâ'a'ya ait iki risâle rivâyet etmiştir.¹⁰⁵ Bu dönemdeki kâtiplerin pek çoğunun, üslup ve metot bakımından, aynı zamanda idarecileri olan el-Haccâc'ı takip ettikleri görülmektedir. el-Haccâc'ın Hâricîlere mensup olan ve halifeye karşı isyan hareketlerinde bulunan Katarî b. el-Fucâ'a'ya yazdığı risâlesi şöyledir:¹⁰⁶

سلام عليك، أما بعد، فأنتك مرقّت من الدين مروق السهم من الرمية، قد علمت حيث تجرثمت، وذاك أنك عاص لله ولولاة أمره، غير أنك أعرابي جلف أُمي تستطعم الكسرة و تستشفي في التمرة، والامور عليك حسرة، خرجت لتتال شبعة، فلحق بك طعام صلوا بمثل ما صليت به من العيش، فهم يهزون الرماح، و يستنشئون الرياح على خوف وجهه من أمورهم، وما أصبحوا ينتظرون أعظم مما جهلوا معرفته، ثم أهلكهم الله بترحتين، والسلام.

“Selam üzerine olsun, şüphesiz sen, okun yaydan fırlaması gibi dinden çıktın. Sürükleneceğin yeri (akibeti) çok iyi biliyorsun. Sen, Allah'a ve onun emirlerini yerine getirenlere asi oldun. Ne var ki sen, ekmek kırıntılarıyla beslenen ve hurmayla yetinen, kaba, öğrenim görmemiş bir bedevinin. İşler sana sıkıntılıdır. Bir kez doymayı arzuladığın için isyan ettin. Senin hayat sıkıntısından yandığın gibi yanan değersiz bir halk yığını seni sarmıştır. Ki onlar okları fırlattılar, korku ve işlerindeki zorluklardan dolayı rüzgarları kollarlar. Bilmediklerinden daha büyük olacağını beklemiyorlardı, oysa sonunda Allah onları iki kez helâk etti. Ve's-selâm.”

el-Haccâc bu mektubuyla Hâricî hareketini aşağılamakta ve onların karakter yapılarını, acziyetlerini kendine özgü bir şekilde tasvir etmektedir.

Bu risâlelerden anlaşıldığı üzere, siyasî risâleler özellikle Emeviler döneminin ikinci yarısından itibaren gerek içerik, gerekse üslup bakımından ciddi bir gelişme

¹⁰⁵ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 310.

¹⁰⁶ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 310; Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 116.

göstermiş ve sanatsal bir güzellik kazanmıştır. Ayrıca Emevilerin son dönemlerinde siyasî risâleler, Hişâm b. Abdilmelik'in mevlası olan Sâlim b. Abdullah'ın elinde ciddi bir gelişme göstermiş, ardından Sâlim'in öğrencisi Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib, risâlelerin ulaştığı yüksek seviyeyi temsil etmiştir. Bu yönüyle Abbâsiler döneminde ortaya çıkan fennî nesrin de öncüsü olmuştur.

3.2.3.2.Sosyal Risâleler

Emeviler döneminde siyasi risâlelerle birlikte sosyal risâleler de gelişimini sürdürmüştür. Arap edebiyatında “ihvân risâleleri” olarak da adlandırılan sosyal risâleler; medih, hiciv, teşvik, af dileme gibi daha çok insanlar arası sosyal ilişkilerle ilgili konuları kapsamaktadır. Bu dönemde devlet adamları, çeşitli grupların liderleriyle bir takım yazışmalar yapmışlardır. Bunları, yazışanlar her ne kadar siyasi kanatta gözüke de konuları itibariyle ihvan risâleleri içerisinde değerlendirmek mümkündür.¹⁰⁷ Abdullah b. Muâviye b. Abdillâh b. Cafer'in bir dostuna gönderdiği risâlesini bu türe bir örnek olarak gösterebiliriz:¹⁰⁸

أما بعد، فقد عاقني الشك في أمرك عن عزيمة الرأي فيك، ابتدأتني بلطف عن غير خبرة، ثم أعقبني جفاء عن غير ذنب، فأطمعني أولك في إخوانك و أياسني آخرك في وفائك، فلا أنا في اليوم مجمع لك إطراحا و لا أنا في غد وانتظاره منك على ثقة، فسبحان من لو شاء كشف بإيضاح الرأي في أمرك عن عزيمة الشك فيك، فأقمنا على ائتلاف او افترقنا على اختلاف، و السلام.

“Durumundaki şüphe, senin hakkında kesin karar vermemi engelledi. Ortada herhangi bir hata olmadığı halde beni bir sıkıntıya götürdü. Kardeşlikte öncelikli olman beni rahatlattı. Vefa göstermede ihmalkâr olman da beni üzüntüye sevketti. Ve bugün seninle biraraya gelmeyi umuyorum. Yarın için de senden bir güvence beklemiyorum. Şu kişiyi tenzih ederim ki, hakkındaki kesin şüpheyi açığa çıkarmağı isteseydi ya bir uyum içinde olurduk ya da ayrılığa düşerdik.. Ve’s-selam.”

Abdullah b. Muâviye'nin bu mektubu kısalığına rağmen, içeriği bakımından derin ve ifadeleri açısından inceliğe sahiptir. Manâ ve lafızlar arasında tıbâk¹⁰⁹ ve mukâbele¹¹⁰ sanatları kullanılmış, ibareler ve fasih kelimeler arasında bir ölçü vardır. Sözün sanatlı

¹⁰⁷ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 111.

¹⁰⁸ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 85.

¹⁰⁹ Nesirde birbirine zıt kelimeler kullanmaktır.

¹¹⁰ Zıt unsurların belli bir sırayla kullanılmasıdır.

ve gösterişli gözükmesi için *izdivâc*¹¹¹ ve *secî*¹¹² sanatlarını kullanmıştır. Mektubun yazarı Emeviler devrinin son dönemlerinde yaşamış olup onun bu mektubu dönemin son merhalesine örnek teşkil eder.

3.2.3.3. Dinî Risâleler

Bu tür risâleler adından da anlaşılacağı üzere muhteva olarak daha çok öğüt verme, kötülüklere karşı uyarma, iyiliği emretme, adaletli olma konusundaki nasihat ve tavsiyeleri içeririr. Hasan el-Basri'nin halife Ömer b. Abdi'l-Aziz'e gönderdiği risâle bu türdendir. Hasan el-Basri'nin adil bir devlet adamının özelliklerini vafettiği meşhur risâlesi şöyledir:¹¹³

اعلم يا أمير المؤمنين، أن الله جعل الإمام العادل قوام كل مائل، وقصد كل جائر، وصلاح كل فاسد، وقوة كل ضعيف، ونصفة كل مظلوم، ومفزع كل ملهوف والإمام العادل يا أمير المؤمنين كالراعي الشفيق على إبله، الرفيق بها، الذي يرتاد لها أطيب المرعى، ويدودها عن مراتع الهلكة، ويحميها من السباع، ويكنها من أذى الحر والقر، والإمام العادل يا أمير المؤمنين كالأب الحاني على ولده، يسعى لهم صغاراً، ويعلمهم كباراً؛ يكتسب لهم في حياته، ويدخر لهم بعد مماته، والإمام العادل يا أمير المؤمنين كالأم الشفيقة البرّة الرفيقة بولدها، حملته كرها، ووضعته كرها، وربته طفلاً تسهر بسهره وتسكن بسكونه ترضعه تارة وتفطمه أخرى وتفرح بعافيته وتغتم بشكايته...

“Ey müminlerin emiri, bil ki Allah, adil imamı yoldan sapan için düzeltici, her zalimin (zulme düşmekten alıkoyan) engelleyicisi, bozguncular için bir düzeltici, zayıflara destek, her mazlunun yardımcısı ve pişmanların sığınağı kılmiştir. Adil imam, devesine şefkatle davranan, onu en güzel meralarda otlatan, onu zararlı meralardan alıkoyan ve yırtıcı hayvanlardan koruyan, soğuk ve sıcakın eziyetinden sakındıran bir çoban gibidir. Ey müminlerin emiri, adil imam çocuklarına karşı şefkatli davranan, onlar küçükken onlar için çalışan, büyüdüklerinde onları eğiten, hayatında onlar için kazanan, ölümden sonrası için de onlara mal biriktiren baba gibidir. Ey müminlerin emiri, adil imam, çocuğuna karşı şefkatli, merhametli davranan içtenlikli, çocuğunu zorluklar içinde taşıyan ve doğuran, küçüklüğünde onu büyüten, çocuğu uyumadığında uykusuz kalan, onun sükûnetiyle teskin olan, onu emziren, onu süttten kesen, iyi hâliyle sevinen ve şikâyetiyle kederlenen bir anne gibidir...”

¹¹¹ Bir cümlede, secili kelimelerin ardarda veya birbirine yakın olmasıdır. آيسنى آخرك فى وفائك.

¹¹² Bir cümle içindeki birden çok sözcüğün ses benzerliğidir. فأطمعنى أولك فى أخائك.

¹¹³ İbn ‘Abdi Rabbihi, I, 33.

Risâlenin muhtevasına baktığımızda, hemen hemen her cümleinin insanı düşünmeye sevkeden belâğat ve fesahat dolu bir anlam derinliğine sahip olduğu görülmektedir. *Itnab*, *izdivac* ve *tasvir* sanatları da kullanılarak edebi bir kimlik kazanmıştır. Ayrıca verilmek istenen mesajlar, Kur'ân'dan yapılan iktibaslarla daha sağlam temellere oturtulmuştur. Bütünüyle sade, akıcı ve anlaşılır bir üslubu vardır.

3.2.4.Tevkiât

Sadru'l-İslâm döneminde bahsedildiği üzere kâtibin veya emirin kendisine iletilen bir yazı hakkındaki görüşünü inceleyen, onaylayan ve doğru bulan anlamında yazının altına kısaca yazdığı yazı demektir. Bu anlamıyla kâtibin kendisine belirttiği hususu, tasarrufta bulunduğu durumu tamamen inceleyip emin olduktan sonra görüşünü belirten yazıyı yazması anlamına gelmektedir.

Tevki'at, halife ya da valilerin, kendilerine iletilen istek, şikâyet içeren yazıların altına yazdıkları kısa ve özlü ifadelerdir. Halife ya da vâliler kendilerine iletilen isteklerin, ihtiyaçların veya sorunların çözümüne dair kararlarını bu taleplerin en alt kısmına manâsı geniş ve tesirli bir cümle ile belirtmeye çalışmışlardır. Tevkiât, dört halifeden Hz. Ömer döneminde doğmuş ve Emevîler döneminde de devam etmiştir. Abbâsiler döneminde ise önemi daha da artmış ve sağlamlık ve kendine has özellikleriyle gelişerek devam etmiştir. Bu da İslâmî fetihlerin artması, halifelerin, vezirlerin, devlet adamlarının çoğalması sonucu, toplumun ve idarecilerin de ihtiyaçlarına binaen bir zaruret olarak gelişmiştir.¹¹⁴

Tevkiât, içerik bakımından risâleler ile bağlantısı bulunan bir sanat türüdür. Zira risâle, içeriğinin tahkik edilmesi istenen bir yazı türüdür. Tevkiât da kısa ve veciz olmakla birlikte risâleye verilen cevap konumundadır.

Tevkiâtın Farslardan etkilenme sonucu ortaya çıkarılmış bir sanat türü olduğu iddiası da pek tutarlı değildir. Şöyle ki:

1-Araplar bu sanat türünü daha Farslarla tam anlamıyla bir irtibatları olmadan önce bilmekte idiler. Farslarla ilişkileri olmadan önceki tevkiâtları ile olduktan sonraki tevkiâtları arasında bir fark bulunmamaktadır.

¹¹⁴ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhu'l-Edebi'l-Arabi*, s. 371.

2-Tevkiât, tür olarak Arapların meramlarını kısa ve veciz bir şekilde ifade etme geleneklerine uymaktadır.

Emevilerle birlikte İslam devleti genişleyip devlet işleri de farklılaşınca halife, emir veya devlet adamlarının halka yönelik icraatları konusunda uygulamaları da farklılık arzetmeye başlamıştır. Dolayısıyla emirlerinin kısa zamanda ve kesin olarak yerine getirilmesi doğrultusunda “tevkiât” denen ifadelerin kullanılması kaçınılmaz olmuştur.

Tevkiât, mânâ yüklü, dakik, söz konusu risâle veya şikâyet konusuna ince mesaj veren kısa ve veciz ifadelerden oluşur.

Tevki’ler, kesin emir olarak telakki edildiği gibi büyük bir edebi öneme sahiptirler. İcâz, belâğat, mânâda isabet, lafızlardaki duygu yoğunluğu ruhlarda sağlam bir etki bırakmasına sebep olma özelliğine sahiptirler. Bu etki hutbelerden ve risâlelerden kat kat daha fazla iz bırakacak bir güce sahiptir.¹¹⁵

Hz. Ali’nin kendisinden istekte bulunan Sa’sa’ b. Sûhân’a yazdığı tevki’ şöyledir:¹¹⁶

قيمة كل امرئ ما يحسن.

“Her kişinin değeri yaptığı iyiliktir.”

Bir adamın oğlunun itaatsizliğinden dolayı Ziyâd’a yazdığı şikâyet mektubuna Ziyâd, şu tevki’ ile cevap vermiştir:¹¹⁷

ربما كان عقوق الولد من سوء تأديب الوالد.

“Bazen çocuğun itaatsizliği babanın çocuğunu kötü yetiştirmesinden kaynaklanmaktadır.”

Rebî’a b. Asel’in Basra’da bir bina yapılması için 12 bin hurma ağacına ihtiyacı olduğunu bildiren risâlesine Muâviye şu tevki’ ile cevap vermiştir:¹¹⁸

أ دارك في البصرة أم البصرة في دارك!؟

“Evin mi Basra’da yoksa Basra mı senin evinde!”

¹¹⁵ el-Fâhûrî, *el-Câmi’ fi Târîhu’l-Edebi’l-Arabi*, s. 371.

¹¹⁶ İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 288.

¹¹⁷ el-Fâhûrî, *el-Câmi’ fi Târîhu’l-Edebi’l-Arabi*, s. 372.

¹¹⁸ İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 288.

Yine Muâviye, bir tevki’inde şöyle demektedir:

نحن الزمان من رفعناه ارتفع و من وضعناه اتضع.

“Biz, şu zamanda, yücelttiğimiz kişi yükselir, alçalttığımız kişi de alçalır.”

Yezid b. Muâviye, Müslim b. Aḳabe el-Murrî’nin Hire halkının yaptıklarından dolayı kendisine yazdığı mektuba Maide suresinin 26. âyetiyle cevap vermiştir:¹¹⁹

ولا تأسَ على القوم الفاسقين.

“Yoldan çıkmış toplum için üzülme.”¹²⁰

Ömer b. Abdu’l-Aziz’in, kendisinden şehirlerinin onarımı için izin isteyen vâililere yazdığı tevki’i şöyledir:¹²¹

ابنها بالعدل، و تقّ طرقها من الظلم.

“Onu adaletle mamur kıl ve yollarını da zulümden temizle.”

Burada aslında ne istendiği de zımnen anlaşılmaktadır. Şehrin imarı veya temizliği için para isteyenlerden zulüm ve haksızlıkla mücadele etmesi ve âdil davranması istenmektedir.

Abdumelik b. Mervân, el-Haccâc b. Yusûf’un, Abdumelik b. Eş’as’ın kuvvetini bildirdiği risâleye şu tevki’yi yazmıştır:¹²²

بضعفك قوي وبخرقك طلع.

“Senin zayıflığın sayesinde güçlendi; beceriksizliğin yüzünden de üstün geldi.”

Süleymân b. Abdumelik, kendisini azletmekle tehdit eden Kuteybe b. Muslim’in risâlesine şöyle cevap vermiştir:

والعاقبة للمتقين.

“Sonuç, Allah’tan sakınanlarındır.”

Bu tevki ile Süleymân b. Abdumelik, Kur’ân’ı Kerim’de pek çok yerde zikredilen bir âyetle cevap verdiği görülmektedir.

¹¹⁹ İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 289.

¹²⁰ Kur’ân, Mâide Suresi, 26. Ayet.

¹²¹ İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 290.

¹²² İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 289.

Irak vâlilerinden Hâricîlerin durumunu sorgulayan Hişâm b. Abdilmelik, bir mektuba şu tevki'i yazmıştır:¹²³

ضع سيفك في كلاب النار وتقرب الى الله بقتل الكفار.

“Kılıcını ateşin köpeklerine indir ve kâfirlerle savaşarak Allah’a yaklaş.”

Bu tevki’, Hişâm b. Abdilmelik’in hâricîlere inanç yönünden bakış açısını ve, onları kâfir kabul edip onlara acınmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca Hişâm b. Abdilmelik’in devlet yönetimindeki idari tutumunu da gözler önüne sermektedir.

Emeviler döneminde, dinî, siyasî ve farklı gruplara ait tevkiâtın özelliklerini maddeler hâlinde şöyle sıralayabiliriz:

1-Risâlenin içeriğiyle bağlantılı olmakla birlikte çok kısa ve veciz bir şekildedir.

2-Tevkiât, söz konusu risâle için bir cevap niteliğindedir.

3-Yer yer secî olmakla birlikte tekellüften uzaktır.

4-Tevki‘, Kur’ân âyetleri veya bir kısmı olabilir.

5-Tevki‘ olumlu cevap olabildiği gibi, ret, azar, inkâr, soru, açıklama vs. değişik anlamda olabilir. Bu durum, konunun daha çabuk ve daha açık bir şekilde anlaşılmasını sağladığı gibi edebî ve sanat özelliğini de taşımaktadır.

6-Tevkiâtlar genellikle âmir ile me’muru arasında olmuştur. Bu ise bir yönüyle günümüzdeki resmî yazışmalardaki onaylamaları andırmaktadır.

3.2.5. Vaaz Ve Dinî Kıssa

Bu dönemdeki vaaz veya dinî kıssalara iki açıdan bakmak gerekir. Birincisi insanlar, Hz. Peygamber’den bu tarafa zaman uzadıkça züht, tasavvuf veya ibadete dayalı hayata önceki dönemlere göre daha fazla sarılmışlardır. Başka bir açıdan bakınca, bu dönemdeki insanların, günümüze göre Sadru’l-İslâm dönemine daha yakın bir zamanda yaşadıklarından İslâm dininin ibadet ve ahlâkî yönüne daha fazla önem verdikleri söylenebilir. Her iki açıdan da bakılınca züht ve tasavvuf hayatının gelişmesini etkileyen önemli faktörlerin ön plana çıktığı görülür. Ahlak, züht ve

¹²³ İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 292.

tasavvufa dayalı hayatın propogandası ise vaaz ve dinî kıssaların gelişmesini beraberinde getirmiştir.

İslâmiyetin, özellikle ibadet, ahlak ve nefsi terbiye yönündeki telkinleri, vaaz ve dinî kıssaların ciddi anlamda yaygınlaşmasına ve gelişmesine yol açmıştır. Emeviler döneminde siyasî kargaşalar ve devlete olan baş kaldırılar da hesaba katıldığında bu durumun daha da ivme kazandığı görülmektedir. Vaaz ve nasihatler, insanlara, dünyadan uzaklaşıp ahirete tutunmayı, iyiliği ve fazileti teşvik etmeyi konu edinen bu tür olmuştur. Sadru'l-İslâm döneminde ortaya çıkmış olan bu tür Emeviler döneminde halifelerin ve valilerinin sayesinde en parlak dönemini yaşamıştır.¹²⁴ Halife ve vâlilerin vaaz ve nasihatleri teşvik etmelerinin bir sebebi belki de bir taraftan toplumun ahlâkî özelliklere göre yetişmesini sağlamak, bir taraftan da toplumun yönetime baş kaldırmadan, devletle zıt düşmeden kendi hayatıyla meşgul olmalarını istemiş olmaları diye değerlendirilebilir. Başka bir yönüyle de vaaz ve nasihatlerin bu dönemde bu kadar yaygın olması bu türün edebî bakımdan bir sanat hâline gelmesini sağlamıştır. el-Câhiz eserlerinde bu türün önde gelen temsilcilerinden ve onların faaliyetlerinden çokça bahsetmiştir. Bu türün önde gelen isimleri arasında Basra'da ilk kez dini hikâye anlatan el-Esved b. es-Seri', Mâlik b. Dinâr; Kûfe'de Zeyd b. Şûhân, İbrahim et-Temîmî, Sa'id b. Cubeyr; Medine'de 'Ubeyd b. 'Umeyr, Müslim b. Cendûb, Sa'id b. el-Museyyeb ve Mısır'da 'Abdullah b. 'Amr el-'Âs gelmektedir.¹²⁵

Vaaz ve hikayecilerin sözlerini ana fikir olarak dünya hayatının faniliği, tevekkül, amel-i salih, zamanın bozukluğu, kabir ve sonrası, ahiret inancı gibi dinî konular oluşturmaktaydı.¹²⁶

Siyâsî yapı bakımından karmaşık bir durum arzeden Emeviler döneminde bir taraftan da dinî ibadetleri yaşamaya büsbütün bağlı olan dindâr kesim müslüman toplum içerisinde ağırlıklı bir görüntü oluşturmaya çalışmışlardır. Bu dindâr kesim, dine bağlılığı, ibadeti, ahlâkî ön plana çıkarmışlar ve bu yaşantılarını edebiyata da

¹²⁴ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 74.

¹²⁵ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 368; Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 436.

¹²⁶ Abdülhakim Hassân, *et-Tasavvufi's-Şi'ri'l-Arabî'l-İslâmî, Neş'etuhu ve Ta'avvuruhu hatta Ahîri'l-Karni's-Şâlihi el-Hicrî*, Dimaşk 2010, s. 153.

yansıtmışlardır. Bu durum şiire yansıdığı kadar kassâs, vaazlar ve hikmetli söz söylen âbidler vasıtasıyla edebiyatın nesir türüne de yansımıştır.¹²⁷

Emeviler döneminde yaygınlaşan bu tür, siyâsî davalarda kullanılmaya başlanmış, hatta Muâviye, bu geleneğin birisi sabah ve diğeri de akşam namazından sonra olmak üzere, günde iki kez uygulanmasını emretmiştir. Hatta bu tür dinî hikâyeye anlatanlara özel bir mertebe tayin edilmiştir.¹²⁸ İşte bunun sebebi yukarıda değindiğimiz siyasi endişelere dayanmaktadır.

Emeviler döneminde ortaya çıkan siyasi grupların en önemlisi olan Hâricîlerin de çok sayıda hikâyecileri vardı. Bunların en meşhurları Sâlih b. Muserrih'tir. Sâlih b. Müserrih, vaazlarına ve hikâyelerine cihâda davet konularını ekleyerek iyiliği emredip kötülükten sakınmayı tavsiye etmiş, dünyayı ve ona bağlanmayı yermiştir.¹²⁹

Burada önemli bir husus ortaya çıkmaktadır. Bir tarafta devletin siyâsî gruplara göre takındığı vaaz ve nasihat üslûbu diğerk tarafta siyasi otoriteye karşı olan grupların propagandacılarının yaptığı vaazlar yer almaktadır. İşte bundan dolayı Emeviler döneminde halifelerin himayesinde bulunan resmi hikâyeciler dindar hikâyecilerle aynı noktada buluşmuşlardır. Bunlardan birisi de ilk kez Basra'da kıssa anlatan es-Serî'dir. Yine Zeyd b. Sûhân Kûfe'de, Ubeyd b. Umeyr Medine'de bu işi yapanların başında gelmektedirler. Abdullah b. Ömer'in hikâyecilerinden biri olan İbrahim et-Teymî, vaazlarıyla insanları çok etkilemiştir. et-Teymî'nin vaazlarının insanlar üzerindeki etkisi "*insanlar onun vaazları karşısında kuşun silkinmesi gibi silkinmişlerdir*" ifadesiyle vurgulanmıştır.¹³⁰ Yine Sa'îd b. Cubeyr de her gün sabah ve ikinci namazından sonra kıssalar anlatmıştır. Bunun yanında Zerr b. Abdillâh da kıssada önde gelen simalardandır.¹³¹

Bu hikâyeciler arasında Mescid-i Nebevî'de kıssa anlatmış olan Müslim b. Cendeb ile ünlü bir hikayeci olması ile övülen bir hikâyeci olan Yezîd b. Ebân er-Rakqâşî de yer almaktadır. er-Rakqâşî'nin meşhur kıssalarından bir kısmı şöyledir:¹³²

¹²⁷ Hassân, s. 150 – 151.

¹²⁸ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 75.

¹²⁹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 75.

¹³⁰ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 75.

¹³¹ İbn 'Abdi Rabbihi, III, 198; Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 75.

¹³² el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 262.

لَيْتَنَا لَمْ نُخْلَقْ وَ لَيْتَنَا إِذْ خُلِقْنَا لَمْ نَعَصْ وَ لَيْتَنَا إِذْ عَصَيْنَا لَمْ نَمُتْ وَ لَيْتَنَا إِذْ مِتْنَا لَمْ نُبْعَثْ وَ لَيْتَنَا إِذْ بُعِثْنَا لَمْ نَحْأَسِبْ وَ لَيْتَنَا إِذْ حُوسِبْنَا لَمْ نَعْدَبْ وَ لَيْتَنَا إِذْ عُذِّبْنَا لَمْ نَخْلُدْ.

“Keşke yaratılmasaydık, yaratıldıysak keşke isyan etmesek, isyan ettiyse keşke ölmek, öldüğümüzde keşke dirilmesek, dirildiğimizde hesaba keşke çekilmesek, hesaba çekildiğimizde keşke azab görmesek, azab edildiğimizde keşke ebedî azap çekmesek.”

Bu hikâyeciler Kur’ân âyetlerini, Hz. Peygamber’in hadislerini, gönderilmiş peygamberleri ve unutulup gitmiş milletleri de hikâyelerinde dile getirmişlerdir.. Bunlar arasında Şam’da Reca b. Hayve ve el-Evzâî; Medine’de Said b. el-Müseyyib, Ebî Hâzim el-‘Arec Seleme b. Dinar; Mısır’da Abdullah b. Amr b. el-Âs; Irak’ta İbn Şuyerve, Eyyûb es-Sihtiyânî ve Muerriķ el-Aclî gibi zahid vaizler yer almaktadır. Bu hikâyecilerin bazı sözleri şöyledir:¹³³

صَاحِكْ مُعْتَرِفْ بِذَنْبِهِ خَيْرٌ مِنْ بَاكِ مَدَلٍّ عَلَى رَبِّهِ

“Günahını itiraf edip gülen kişi, Rabbine karşı saygısız ağlayan bir kişiden daha hayırlıdır.”

Bekr b. ‘Abdillâh el-Muznî’nin:¹³⁴

أَطْفَنُوا نَارَ الْغَضَبِ بِذِكْرِ جَهَنَّمَ

“Gazap ateşini cehennemini anarak söndürün.”

Muhammed b. Vâsi’ el-Ezdî’nin:¹³⁵

يَعْجِبُنِي أَنْ يَصْبَحَ الرَّجُلُ وَ لَيْسَ لَهُ غَدَاءٌ وَ يَمْسِي وَ لَيْسَ لَهُ عِشَاءٌ وَ هُوَ مَعَ ذَلِكَ رَاضٍ عَنِ اللَّهِ.

“Bir adamın yiyeceği olmadan sabahlaması, akşam yemeği olmadan da akşamlaması ve buna rağmen Allah’a rıza göstermesi benim hoşuma gider.”

Ömer b. Abdilaziz’in vâizi Muhammed b. Ka’b el-Ķarzî¹³⁶ de bu dönemin önde gelen hikâyecilerindendir.

Bu örneklerde görüldüğü gibi kısa fakat anlamca dolu sözler, bu dönemdeki vaaz ve hikâyelerde göze çarpmaktadır. Hepsi dinî içerikli, iyiliği tavsiye eden bir içeriğe sahiptirler.

¹³³ el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn* II, 198.

¹³⁴ el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, III, 141.

¹³⁵ İbn ‘Abdi Rabbîhi, III, 170.

¹³⁶ el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, III, 143.

Emeviler döneminde yaşamış bütün vâiz ve hikâyeciler arasında apayrı bir yeri olan ve bu dönemin en büyük vâizi ve hikâyecisi kabul edilen isim şüphesiz el-Hasan el-Basri'dir. Züht ve tasavvufu gerçek anlamda yaşayan, siyasî kaygılardan uzak bir şekilde yaymaya çalışanlardan biri ve belki de yegane kişi olarak tanınır. 21 /642 yılında Medine'de doğmuş ve Vâdi'l-Kurâ'da yetişmiştir. Anne tarafından Hz. Peygamber'e yakınlığı vardır. Annesi Hayra, Hz. Peygamber'in hanımı Ümmü Seleme'nin azadlısı idi. Esasında Vâdi'l-Kurâ'da yerleşmiş olan ailesi, Medine'ye gidip gelmekte ve Ümmü Seleme ile olan ilişkilerini devam ettirmekteydi. Bu vesile ile Medine'ye gidip gelen Hasan el-Basri, Hz. Peygamber'in ailesini tanımış ve onların manevi yönlerinden istifade etmiştir. Bu arada Kur'ân'ı ezberleyen Hasan el-Basri, Ümmü Seleme'den hadisler rivâyet etmiştir.¹³⁷ Câhiz, “*Dini hitâbette Hasan el-Basrî'yi geçen birini bilmiyoruz*” diyerek onun hitabetteki mevkiine işaret etmiştir.

Hasan el-Basrî, Hz. Ali'nin hilafet yıllarında her nevi fikrî ve siyasî mücadeleden uzakta, Kur'ân, hadis ve fıkıhla meşgul halde ve samimi bir dinî hayat içinde yaşamıştır. Bir süre Muâviye'ye karşı ayaklanmalarda ortaya çıkan bazı grupların içinde yer almış ve bu mücadelelerde on yıl kadar bulunduktan sonra tekrar Basra'ya dönerek bütün vaktini ilmî ve dinî faaliyetlere ayırmıştır.¹³⁸

İlmî faaliyetlerini Basra'da sürdüren Hasan el-Basrî, burada verdiği vaazlarda etrafında büyük bir dinleyici zümresi toplamıştır. Bu vaazları dile olan hakimiyeti ve belâğati sayesinde büyük bir ilgi görmüş, dinî şahsiyetinin sağladığı zühd ve takvası, onun tasavvufî muhitlerde de büyük bir hürmet görmesine vesile olmuştur.¹³⁹

Bu dinî hayatın edebî yönünü şiirde işleyen Ömer b. Abdulaziz iken nesir yönünü işleyen etkili vaazları, ibret dolu sözleri, hikmet ve sanatlı konuşmaları ile dinleyicileri etkileyen Hasan el-Basrî olmuştur.¹⁴⁰

Hasan el-Basrî'nin başını çektiği vaaz ve dinî öğütleri üzerine kurulu olan Emeviler dönemi nesrinin, içerik, sanat, etkileycilik bakımından dönemin şiiriyle başbaşa gittiği hatta şiirden önce geldiği söylenebilir.¹⁴¹

¹³⁷ Carl Brockelmann, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî I – VI*, nşr. Dâru'l-meârif, çvr. Abdulhalim en-Neccâr, Kâhire 1991, I, 257; Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 76.

¹³⁸ Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 445.

¹³⁹ Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 446.

¹⁴⁰ Hassân, s. 157.

¹⁴¹ Hassân, s. 168.

Dinî açıdan önde gelen vaizlerden biri sayılan Hasan el-Basrî'nin hutbelerine, mektuplarına ve sözlerine bakıldığında işlediği konuların ahiret, ölüm, hesap günü, yaratılış gerçeği, güzel ahlâk gibi insanı ahirete hazırlayıcı konular olduğu görülmektedir. Tema olarak dünya ve ahiret teması ve ahlâkî temalar üzerinde durmuştur. Vaazlarını Kur'ân âyetleriye desteklemiştir. Bütün bunlardan amaç, insanları irşad etmek olmuştur. Hasan el-Basrî'nin bu tür vaazlarından biri şöyledir:¹⁴²

يا ابن آدم، بع دنياك بآخرتك تريحهما جميعا، ولا تبع آخرتك بدنياك فتخسرهما جميعا، يا ابن آدم، إذا رأيت الناس في الخير فنافسهم فيه، وإذا رأيتهم في الشر فلا تغبطهم به، الثواء ها هنا قليل، والبقاء هناك طويل. أمتكم آخر الأمم، وأنتم آخر أمتكم، وقد أسرعوا بخياركم، فماذا تنتظرون؟ المعايينة؟ فكأن قد، هيهات هيهات، ذهبت الدنيا بحاليها وبقيت الأعمال قلائد في أعناق بني آدم، فيا لها موعظة لو وافقت من القلوب حياة....

“Ey Ademoğlu! Dünyanı ahiretin karşılığında sat ki, her ikisini de kazanasın; ama ahiretini dünya karşılığında satma, yoksa her ikisini de kaybedersin. Ey Ademoğlu! İnsanları hayır üzerinde gördüğünde o konuda onlarla yarış, onları kötülük üzere gördüğünde ise onlara özenme. Burada kalış kısa, orada ise uzundur. Sizin ümmetiniz ümmetlerin sonuncusu, siz ise kendi ümmetinizin sonuncusunuz. Öyleyse hayırda acele edin. Artık neyi bekliyorsunuz? Bizzât görmeyi mi? Sanki olmuş gibi, Heyhât heyhât! Dünya, süsüyle gitti, geriye ise ademoğlunun amelleri boynuna asılı kaldı. Kalpler yaşantıya uyumlu halde olsa öğüt ne güzel olur.”

Hasan el-Basrî vaazlarında, halifeye bile nasıl davranması gerektiğini cesur ve açık sözlülükle söylemiştir. Ömer b. Abdilaziz'e yazdığı bir mektubu şöyledir:¹⁴³

أما بعد، يا أمير المؤمنين، فإن الدنيا دار ظعن وانتقال، وليست بدار إقامة على حال، وإنما أنزل إليها آدم عقوبة، فاحذرهما، فإن الراغب فيها تارك، والغني فيها فقير، والسعيد من أهلها من لم يتعرض لها، إنها إذا اختبرها اللبيب الحاذق، وجدها تذلل من أعزها، وتفرق من جمعها، فهي كالسم يأكله من لا يعرفه، ويرغب فيه من يجله، وفيه والله حتفه. فكن فيها يا أمير المؤمنين كالمدادوي جراحه يحتمي قليلا مخافة ما يكره طويلا، الصبر على لأوائها أيسر من احتمال بلائها، واللبيب من حذرهما ولم يغتر بزينتها، فإنها غدارة ختالة خداعة قد تعرضت بآمالها وتزينت لخطابها، فهي كالعروس العيون إليها ناظرة والقلوب عليها والهة وهي والذي بعث محمدا بالحق لأزواجها قاتلة، فاتق يا أمير المؤمنين صرعتها، واحذر عثرتها، فالرخاء فيها موصول بالشدة والبلاء والبقاء مؤد إلى الهلكة والفناء....

¹⁴² el-Câhiz, *el-Beyân ve 't-Tebyîn*, III, 132.

¹⁴³ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, II, 329.

“Ey müminlerin emiri! Dünya geçici ve konup göçme yeridir, yerleşip kalınacak bir ev değildir. Adem (a.s.) oraya cezalandırılmak için indirildi. Öyleyse ondan sakın, onu arzulayan (sonunda) onu terkedecektir, orada zengin olan fakirdir, dünya ehlinde mutlu olan kimse ise ona (dünyaya) karşı ilgi duymayandır. Anlayışlı ve zeki kişi dünyayı denediğinde onun (dünyanın), kendisini şerefli tutanı alçalttığını ve kendisini derleyip toplayanı da alçalttığını görür. O, kendisini tanımayan kişinin yediği zehir gibidir. Halbuki, Allah’a yemin olsun ki onu tanımayan kişi, ölümü onda olduğu halde ona rağbet eder. Ey Müminlerin emiri! Dünyada, hoşlanmadığı şeyin uzun süre devam edeceği korkusuyla kısa bir süre korunarak yarasını tedavi eden bir kişi gibi ol. Onun sıkıntılarına sabretmek onun müsibetlerine dayanmaktan daha kolaydır. Akıllı kişi ondan sakınan ve süsüne aldanmayan kişidir. Dünya, aldatıcı, düzenbaz ve hilekardır. O, gelin gibidir. Emelleriyle kendini gösterir, kendine talip olanlara süslenen gelin gibidir. Öyle ki gözler ona bakar ve gönüller de ona bağlıdır. Muhammed’i (a.s.) hak ile gönderen Allah’a yemin olsun ki o, eşlerinin katili (gibidir). Ey müminlerin emiri! Onun (seni) yere çalmasından ve tökezletmesinden sakın, onda rehavet, sıkıntı ve belaya bağlıdır. Onda kalmak ölüme ve yok olmaya sebeptir.”

Görüldüğü üzere Hasan el-Basri, vaazlarında ve mektuplarında ağırlıklı olarak secî, iktibas, tıbak ve teşbih sanatlarını kullanmış, lafızlarını özenle seçmiştir. Bu yönleriyle etkili bir vâiz, belîğ bir hatip, ilgi çekici ve hikmetli sözler söyleyen birisidir. Nitekim dönemindeki insanları etkilemesi ve günümüzde dahi bu etkinliğini koruması bunun en önemli göstergesidir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ABBÂSİLER DÖNEMİ (132 – 656 / 750 – 1258)

Arap Edebiyatında Abbâsiler dönemi olarak bilinen dönem, 132/750 yılında Şam’da Emevi devletinin yıkılıp bunun yerine Kûfe’de Abbâsi Devletinin kurulmasıyla başlayan ve 656/1258 yılında Moğollar tarafından yıkılışına kadar varlığını sürdürmüş olan yaklaşık beş yüz yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönemin ne zamânâ kadar devam ettiği konusunda farklı değerlendirmeler bulunmakla birlikte özellikle edebî dönemin Moğolların Bağdat’ı istilasına kadar devam ettiği genel görüş olarak kabul edilmektedir.¹

Edebiyat tarihçileri, Abbâsiler’i yaklaşık beş asırlık iktidarında siyasi, sosyal ve edebi alanlarda belirli özellikleriyle birbirinden temayüz eden dört döneme ayırmışlardır.² Bunlar; Birinci Abbâsiler Dönemi (132–232/750–847), İkinci Abbâsiler Dönemi (232–334/847–945), Üçüncü Abbâsiler Dönemi (334–447/945–1055), Dördüncü Abbâsiler Dönemi (447–656/1055–1258) olarak adlandırılmıştır.

Emeviler döneminde devlet ırkçılığa varacak derecede Arap milliyetçiliği üzerine kurulu iken Abbâsiler dönemi, bir birine zıt dinî, siyâsî ve sosyal akımları, farklı etniklere mensup milletleri bir arada bulunduran bütünleştirici, toplayıcı dinî yapıya sahipti.³

Abbâsiler döneminde asıl unsur olan Arapların yanında, Farslar, Türkler ve hatta Rumlar da bu dilin edebiyatıyla yakından ilgilenmişlerdir. Bundan dolayı bu döneme nisbetle “*Abbâsî Edebiyatı*” olarak nitelendirilen edebiyat aynı zamanda “*Muvelled Edebiyat*” olarak da isimlendirilmiştir. Zira bu dönemin edebiyatçılarının pek çoğu “*muvelled*” idi, yani Fârisî idiler. Ayrıca bu dönemin edebiyatçılarının pek çoğu yenilikten yana oldukları için, yani “*kadîm*” (eski veya klasik) olarak gördükleri edebiyatın yerine yaşamış oldukları hayat tarzına ve yeni medeniyet anlayışına uygun bir edebiyat istediklerinden bu dönem edebiyatına “*Muhdes Edebiyat*” denmiştir.⁴ Bu mânâda bu dönemdeki Arap Edebiyatı gerek şiiri gerekse nesriyle “*Muvelled Edebiyat*”

¹ Zeydân, III, 18; Ferrûh, II, 33.

² Abdulaziz Sâlim, *el-Asru ’l-Abbâsiyyu ’l-Evvel*, III. cilt, nşr. Mustafa Müşerref, İskenderiye 1993, s. 6.

³ Ferrûh, II, 34.

⁴ Ferrûh, II, 39.

sayılmıştır. Zira anlam, içerik ve üslup bakımından saf bir Arap Edebiyatı ve kültüründen çok Fars, Türk ve diğer kültürlerin etkilerinin bariz bir şekilde görüldüğü bir edebiyattır. Abbâsi edebiyatı sosyal hayatının değişmesi, refah seviyesinin artması, siyasî yapının değişmesine paralel olarak zamanla doğal ve saf Arap ruhunu yansıtan bir üslup yerine daha sanatlı, tekellüf ve taklide dayanan bir şiir üslubunun yer aldığı bir kimlik kazanmış ve böylece Arap Edebiyatı nesir alanında daha belirgin bir ilerleme arzemiştir. Zira daha önceki dönemlerde bir bölüm veya kısım hâlinde işlenen nesir konularında günümüz anlamında başlı başına eser verilmeye bu dönemde başlanmıştır.⁵

Abbâsi devletinin kurulmasıyla Arapların tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Emeviler döneminde Arap olmayan unsurların devlet yönetimine alınmamalarına karşılık Abbâsiler devlet işlerinin yürütülmesinde ve yönetimde Arap olmayan unsurlara da fırsat tanımışlardır. Bu sebeple Emeviler dönemi “Arap devleti” dönemi olarak adlandırılırken Abbâsi dönemi “İslâmî devlet” dönemi olarak da bilinir.⁶

Abbâsilerin iktidara gelişinden sonraki ilk yüzyılda siyasî, ilmî, edebî ve sosyal hayatta pek çok değişiklikler olmuş, bu değişikliklerden en büyük payı da edebiyat almıştır. Dolayısıyla her zaman ve her dönemde olduğu gibi bu dönemde de edebiyat, dönemin siyasî, sosyal ve kültürel hayatın bir aynası olarak gelişmiştir. Bu itibarla Abbâsilerin hüküm sürdüğü yaklaşık beş yüz yıllık dönemin h. II. yüzyılın yarısından sonraki ilk iki yüzyılı, farklı milletlere ve ırklara mensup pek çok dil ve kültürün Araplarla birlikte yaşaması sonucu Arap edebiyatının altın çağı olarak kabul edilir. Bu dönemde başta İranlılar olmak üzere, İslâm’dan sonraki fetihler sonucu Müslüman olan ve Araplarla bir arada yaşayan yabancı milletler de, merkezini Bağdat’ın oluşturduğu Arap edebiyatının gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

I. Abbâsî asrından itibaren artık Arap dünyasında Araplardan başka unsurların da etkili olması, varlıklarını siyasî, sosyal ve kültürel alanda yoğun bir şekilde hissettirmeleri ediplerin, dilcilerin ve diğer ilim erbabının bu unsurların edebiyat, kültür ve felsefelerinden etkilenmelerine yol açmıştır. Onların Yunanca, Farsça, Hintçe ve Süryânice gibi dillerden yaptıkları çeviriler, Arap nesrinin boyutlarının genişlemesini sağlamış ve bu alanda yeni üslûpların doğmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim başta İbnu’l-Mukâffa‘ olmak üzere birçok nesirci, farklı kültürlerin edebî ürünlerini Arap

⁵ Ferrûh, II, 39-40, 49.

⁶ Sâlim, *Müellif önsözü*.

diline kazandırarak meşhur olmuştur. İbn Muḳaffa'nın Fars edebiyatından yaptığı çeviri ve Arap dilinde adaptasyonları son derece önemlidir.⁷

Emevîler döneminde başlayan tercüme faaliyetleri, halife Muâviye'nin torunu Hâlid b. Yezîd (öl.85/704)'in gayretleri ile tıp alanında çevirilerle başlamıştır.⁸ Abbâsîler döneminde halifelerin verdiği büyük destek ve imkanlarla felsefe, mantık, dil ve edebiyat alanlarında tercümeler yapılmıştır.

Abbâsîler dönemi tercüme faaliyetleri iki merhalede seyretmiştir. Birinci merhale, halife Mansûr (öl.158/775)'la başlar. Mantık, felsefe, dil ve edebiyat, astronomi, tıp, matematik gibi ilimlerde tercümeler yaptırtan Mansûr, İbnu'l-Muḳaffa (ö.161/757)'ya Aristo'nun *Organon* adlı mantık külliyatının ilk üç kitabı ile Porphyrius'un *İsagoji*'sini ve Kelile ve Dimne'yi Arapça'ya tercüme ettirmiş, yine Cundişâpur hastanesinin başhekimisi Curcis b. Buhtîş (ö.155/771)'i Bağdat'a davet edip ona Yunancadan tercümeler yaptırmıştır.⁹ 145/762'de Ebû Ca'fer el-Mansûr, tercüme edilen eserleri "*Hizânetü'l-hikme*" adını verdiği bir kütüphanede toplatmıştır.¹⁰ Tercüme faaliyetleri Mansûr'la önemli yol kat etmesine rağmen, oğlu Mehdî (öl.169/785) döneminde zındıklar hareketi nedeniyle duraklama yaşamıştır. Hârûn er-Reşîd (öl.193/809) döneminde faaliyetler tekrar canlanmış, Ankara ve 'Ammûriye'nin fethi ile buralardaki eserler Bağdat'a getirilip; Yuhannâ b. Mâseveyh tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir.¹¹

Halife Me'mûn (ö.218/833)'un gayretleri ile tercümede ikinci ve önemli bir dönem başlamış, "Beytü'l-hikme" adında büyük bir merkez kurulmuştur. Bu kurum içerisinde rasathane, kütüphane ve tercüme bürosu gibi bölümlerle birlikte müstensihler, kütüphaneciler, ciltçiler, birkaç dili iyi bilen ilim adamlarından oluşan tercüme heyeti vs. pek çok kişi hizmet vermekteydi. Buranın özel bakıcıları (Kayyım) vardı. Beytü'l-Hikme'nin idari işlerini yürüten kişiye ise "Sâhib" denirdi. İlk sahibi Fars asıllı kelimci ve aynı zamanda Farsça'dan çeviriler yapmış olan Sehl b. Hârûn olmuştur.¹²

⁷ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 123.

⁸ İbn Nedîm, s. 301.

⁹ Furat, I, s.207; Abdulkuddüs Bingöl, "İsâgûcî", *DİA*, XXII, 488.

¹⁰ Mahmut Kaya, "Beytu'l-Hikme", *DİA*, IV, 88.

¹¹ Furat, I, 209; Nahide Bozkurt, "Harunurreşid", *DİA*, XVI, 261.

¹² İbn Nedîm, s. 13.

Beytül-Hikme, halife Me'mûn döneminde en faal noktasına ulaşmıştır. Bu dönemde tercüme faaliyetleri, devletin resmi politikası hâline gelmiştir. Müslim ve gayr-i müslimlerden meşhur ilim adamı ve mütercimlere geniş maddi imkanlar sağlayarak felsefî ve bilimsel eserleri Arapça'ya tercüme ettirmiştir.¹³ İbnü'n-Nedîm (öl.385/965), halife Me'mûn'un Bizans imparatorundan ülkesindeki eski eserleri istediğini, Bizans İmparatorunun da bir süre tereddütten sonra kabul etmesi üzerine İstanbul'a gönderilen Haccâc b. Matar, Yuhannâ b. Batrîk gibi bilginlerin çok sayıda eser getirdiğini ifade etmiştir.¹⁴ Halife Me'mûn, Anadolu'nun değişik yerlerinde bulunan Yunanlılara ait bilimsel eserleri satın almak suretiyle "Beytül-hikme"ye getirtmiştir.

Halifelerin yanı sıra, bazı zengin aileler de kitap tercümeleriyle yakından ilgilenmişlerdir. Musâ b. Şâkir'in oğulları matematik ile ilgili bazı kitapları Arapçaya tercüme ederken, Nevbaht ailesi de tercüme faaliyetlerine önemli katkılar sağlamıştır.¹⁵

Abbâsîler, tercüme hareketleri ile çok zengin bir bilgiye sahip olmuşlardır. Tercümelerle derinleşen düşünce yapısı, dışardan alma içerde şekillendirme prensibinden hareketle kendinden önceki kültür ve bilgi mirasına kendi orijinal değerlerini katarak ilim ve kültürde dönemin en büyük medeniyeti hâline gelmiştir.¹⁶

Abbâsîler döneminde tercüme faaliyetlerinin bariz bir şekilde arttığı ve nesir alanındaki çalışmaların en önemlileri arasında yer aldığı görülmektedir. Hemen hemen her önemli eser Arapçaya çevrilmiştir. Bu bakımdan I. Abbâsî Asrı'nı tercüme ve nakil asrı olarak isimlendirmek mümkündür.¹⁷

Tercüme faaliyetleri II. Abbâsî Asrı'nda da devam etmiştir. Tercüme faaliyetleri sürmekle birlikte, bu dönem mütercimlerinden bir kısmı da, kendilerinden önce yapılmış olan çevirileri yeniden gözden geçirmeye çalışmışlardır. I. Abbâsî Asrı'ndaki çeviri daha çok harfî tercüme diye nitelendirilen kelime kelime şeklinde ifadelere birebir karşılık verilerek yapılmaktaydı. Bu da ifadelerde düşüklük, düzensizlik, anlaşılmazlık ve kargaşa gibi akıcılığa engel birçok hususu beraberinde getirmekteydi.

¹³ Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 36-41.

¹⁴ İbn Nedîm, s. 301.

¹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 2011, s. 104.

¹⁶ M. Akif Özdoğan, "Abbâsîler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi", *Nüsha Dergisi*, Yıl 7, (Sayı 16), Kış, 2005, s. 37.

¹⁷ Şevki Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, Dâru'l-meârif, Kahire 1973, s. 513.

İşte bu ve benzeri sebepler II. Abbâsî Asrı mütercimlerini eski çevirileri tekrar gözden geçirmeye, hatta gerekirse onları harfî tercümeyle alternatif olarak benimsedikleri anlamı esas alan metotla yeniden çevirmeye yöneltmiştir. Bu şu demektir: Mütercim bir bölümü okur ve onun anlamını zihninde canlandığı şekilde aktarır. Yani sözdeki dizilişinin sürekliliğini sağlamak ve harfî çeviriden kaynaklanan birçok eksikliği ortadan kaldırmak için birebir çeviriye bağlı kalmaz. Aslında I. Abbâsî Asrı'nda da bu dönem mütercimleri gibi ikinci yolu tutanlar yok değildi. İbnu'l-Muḳaffa'nın çevirisi bu türden zikredilebilir. Ancak onun bu sahada ayrıcalıklı olduğunu, çünkü aynı zamanda yaşadığı dönemin meşhur belagatçılarından olduğunu göz ardı etmemek gerekir. İfadelerinde çok az kapalılık ve ana metinden sapma hissedilmesi ve en eski çevirilerden sayılan *Kelîle ve Dimne* adlı meşhur eseri onun belagattaki ustalığının temel göstergesidir. Bazı risâlelerinde dikkati çeken birtakım anlaşılmazlık veya farklı anlam ifade etmesi, bunların hata gibi gözükmesi ise bizimle onun arasındaki zaman diliminin uzaklığından kaynaklanmaktadır. Zira bu hata gibi gözükten hususlar, müstensihlerden de kaynaklanmış olabilir. Fakat İbnu'l-Muḳaffa dışındaki edipler için aynı şeyleri söylemek pek mümkün değildir. Onların birçoğu belâgattan ve fesahattan yoksundular. İşte bu nedenden dolayı II. Abbâsî Asrı mütercimleri eski çevirileri yeniden ele alma ihtiyacını hissetmişler ve bu konuda da haklı çıkmışlardır.¹⁸

II. Abbâsî Asrının ünlü mütercimlerinden biri de Huneyn b. İshâk (810 – 873m.)'tır. Bu dönemin en önemli simalarından olan Huneyn b. İshak, imkanı nisbetinde tercüme edilen kitapları toplamış ve aynı eserlerdeki ibareleri birbiriyle karşılaştırarak anlamları titiz bir şekilde ortaya koymayı amaçlayan bir metot edinmiştir. Dönemin mütercimlerinin üstadı sayılan Huneyn, harfî tercümeden kaçındığı gibi aynı zamanda mânâ tercümesinin en güçlü uygulayıcılarından ve bu düşüncenin savunucularından idi.¹⁹ Huneyn'in eğitimi altında oğlu İshâk (830 – 910m.)²⁰ ve kız kardeşinin oğlu Hubeyş olmak üzere birçok öğrenci bulunmakta ve bu öğrencileri, yaptıkları çevirileri Huneyn'e göstermekte, o da kendi üslûbu doğrultusunda bu çevirileri kontrol ederek gerekli düzeltmeleri yapmaktaydı. Bu ekolün çevirisini yenilediği kitaplar arasında Aristoteles'in *Kitâbu'l-Hitâbe*'si de bulunmaktadır. Zira

¹⁸ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 513 – 514.

¹⁹ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 514.

²⁰ İbn Nedîm, s. 285; Brockelman, IV, 115; 'Umar Rızâ Keḥḥâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn I – XV*, nşr. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz. II, 233.

İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*'te bu kitabın, Huneyn'in çevirisinden önce başka bir çevirisinin daha olduğunu belirtmekte ve onu *en-Naklu'l-kadîm*²¹ diye nitelemektedir.

Bu dönemde Huneyn b. İshak önderliğindeki bu ıslahatlara rağmen Mettâ b. Yûnûs (öl.940m.)'un, Aristoteles'in *Poetika*'sını çevirisinde birçok eksiklik ve karışıklık göze çarpmaktadır. Bunun nedenini, eserin trajedi türünde olması ve buna bağlı olarak kısasî şiir içermesine bağlayanlar vardır. Nitekim Mettâ b. Yûnûs, içerdği konu itibariyle eseri tam olarak zihninde canlandıramamış, bu hatalar da bunun sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca Mettâ bu eseri Süryânice'den Arapça'ya çevirmiştir. Süryânîlerin de Yunan sanatı ve şiirdeki epik, lirik ve dramatik türler hakkında yeterince bilgi sahibi olmamaları, bu hataların oluşmasına yol açmıştır. Yani bu hataların birçoğu, eserin nakledildiği Süryânice metinden kaynaklanmaktadır.²²

Mütercimlerin dışında birçok edip, kelimci ve felsefeci gibi diğer ilim erbabı da diğer dillerden okuyabilmekte ve çeviri yapabilmekteydi. Örneğin dönemin ünlü ediplerinden olan el-Câhiz'in Aristo'nun *Poetika*'sını kendi dilinden okuma imkanına sahip olduğu söylenmektedir. Ayrıca el-Câhiz'in, çevirmenleri de eleştiri konusu yaptığı bilinmektedir. Zaten el-Câhiz, yabancı kültürlerle ve başka dillerdeki eserlere vakıftır ve Aristo'nun *Poetika*'sı ve *Retorika*'sından Arap eleştirmenler de fazlaca etkilenmiştir.

Bu dönemde çok sayıda hikâyenin de Arap kültürüne kazandırıldığını görmekteyiz. Hiç şüphesiz bunların başında Farsça orijinal adı *Hezâr Efsâne* olan *Elf Leyle* ve *Leyle* gelmektedir. el-Mes'ûdî'nin ifadesine göre eserde yer alan *Sindbâd*, kendi döneminde bu kitabın bir bölümü değil, aksine müstakil bir eser şeklindeydi. Ona göre bu eserin müellifi, kendisini Sindbâd diye isimlendiren bir Hintliden başkası değildi. el-Mes'ûdî eserde Rumca'dan çevrilmiş hikâyelerin de bulunduğuna değinmektedir.²³

Elf Leyle ve *Leyle* tercüme edilir edilmez Muhammed b. 'Abdûs el-Cehşiyârî (öl. 331/943) aynı tarzda Arap ve Arap olmayanlardan derlediği bin hikâye telif etmiştir.²⁴

Yine o dönemde çok sayıda Farsça asıllarından faydalanılarak elde edilen eserler bulunmaktadır. Bunlar arasında el-Câhiz'in *Kitâbu't-tâc*'ını zikretmek yerinde olur.

²¹ İbn Nedîm, s. 349.

²² Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 514.

²³ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb* ve *Me'âdinu'l-Cevher I-IV*, Beyrut 1393/1973, I, 97, II, 251.

²⁴ es-Şafedî, III, 205; Zirikli, VII, 135.

Aslında eseri çağdaşlarından birinin telif ettiği ve el-Mutevekkil (847 – 861)’in veziri Feth b. Hâkân’a sunduğu belirtilmektedir. Eserde İslâm’dan önceki Sâsânîler’in düzenleri, Fars yöneticiler ve onların gelenekleri tasvir edilmektedir. Bu durum II. Abbâsî Asrî’nda Farsça’dan naklin aşırı bir şekilde devam ettiği anlamına gelmektedir.²⁵

Özet olarak tercüme faaliyetleri bu dönemde geniş yer işgal ettiği gibi önemli gelişmeler de kaydetmiştir. Zira, artık mütercimler naklettiklerini, dildeki belâgat ve fesahat alanındaki yetenekleriyle yoğurarak mânâları şekillendirmekte ve harfî çeviriye bağlı kalmaksızın kendi dillerine aktarmaya çalışmışlardır. Arap dilinin inceliklerini bilmeleri, onlara bu alanda yardımcı olan en önemli faktör olmuştur. Ayrıca dilin önemli noktalarını açıklayan anlam bozukluklarını tesbit eden birçok eser de mevcuttu. Dil ve belâgat alimlerinin oluşturduğu bu eserler, onlara ifadenin inceliklerini öğretmekteydi.²⁶

4.1. ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE NESİR

Abbâsîlerin kurulduğu ilk yıllar,²⁷ edebiyatın her alanında olduğu gibi nesrinin gelişimi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Bu dönemde Yunan, Fars, Hint vs. Abbâsî devletinin hakimiyeti altındaki bütün milletlerin kültürleri bu dönem nesrine yansımıştır. Bütün bu unsurlar uyum içinde bu kültüre adapte olmuş ve peşisıra yenilikler ortaya çıkmıştır.²⁸

Bu dönüşüm ilk olarak nakil ve tercüme yoluyla gerçekleşmiştir. Abbâsî halifeleri, vezirleri ve özellikle Bermekîler tercümeyle önem atfetmişler, aynı zamanda İbnu’l-Mukaffa‘ ve Nevbaht ailesi gibi farklı ırklara mensup olan kişiler de tercüme faaliyetleriyle ilgilenmişlerdir.²⁹ İkinci olarak en geniş mecra olabilecek Ortadoğu halklarının Araplaşması ve miras olarak aldıkları ilmi sanatları Arapça’ya tercüme etmeleridir. Sadece bilgilerini bu dile aktarmakla yetinmeyip aynı zamanda adetlerini, geleneklerini ve Araplaşan milletler ve Araplar arasında geniş bir etkileşim sonucu alışlagelen geçim kaynaklarını da bu kültüre aktarmışlardır. Bu milletler sadece kendi

²⁵ Dayf, *el-Asru’l- Abbâsiyyu’s-Sâni*, s. 525.

²⁶ Dayf, *el-Asru’l- Abbâsiyyu’s-Sâni*, s. 515.

²⁷ Şiir ve nesir konusunda daha geniş bilgi için bkz. Kenan Demirayak, *I. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1992.

²⁸ Şevki Dayf, *el-Asru’l- Abbâsiyyu’l-Evvel*, nşr. Dâru’l-meârif, Kâhire 1966, s. 441.

²⁹ Zeydân, II, 129.

ilim ve kültürlerini nakletmekle kalmamışlar, dahası, özü İslâm'ın ruhî ve ahlâkî prensipleri; edebiyatı da şiiri ve nesri ile Arap edebiyatı olan bir ortamda İslâm dini olarak benimsenmiş bölgelerde yeni bir medeniyetin doğuşunu da hazırlamışlardır. Bu karışımdan ise bir Arap İslâm medeniyeti doğmuştur.³⁰

Bu gelenekler üzerine Arap nesri geniş bir şekilde gelişmeye başlamış, içinde bulunulan ortamın özünü yüklenmiş, farklı bir çok unsurdan oluşan farklı renkler ve desenlerle zihinleri doldurmuştur. Böylece Arap nesri büyük bir sıçramayla yeniden zuhur etmiştir. Özellikle İbnu'l-Mukaffâ'nın Pehleviceden tercüme ettiği *Kelile ve Dimne*, Fars edebiyatından ahlâkî ve ictimaî bir çok eser tercümeleri, siyasi ve yönetimle alakalı eserleriyle Arap nesri yabancı dillerdeki kelimelerden etkilenmeye başlamıştır. Özellikle belirli konularda yazılan edebi risâlelerin gelişiminde ve dîvân risâlelerinde en derin etkiyi yaratmıştır.³¹

Bu devirde nesir, özellikle dîvân kâtipleri ile edebiyatçıların elinde gelişme imkanı bulmuştur. Edebin bir dalı sayılan ve güzel yazı yazma sanatı kabul edilen inşâ bu devrin dîvân kâtiplerinin elinde olgunlaşarak örnek bir edebi tür hâline gelmiştir. Bu devrede edebî ve siyasî mektup diyebileceğimiz risâlenin hem sayıları hem de hacimleri artmıştır. Risâlelerde saygı, nezaket ifadeleri, asıl maksadı ince bir üslupla anlatma tarzındaki ifadeler yer almaya başlamıştır.³²

Nesir, birinci Abbâsi döneminde hiçbir asırda olmadığı kadar büyük bir gelişme göstermiştir. Üslûplar yumuşamış, lafızlar tatlılaşmış, mânâlar derinleşmiş, hayaller çoğalmış, amaçlar çeşitlenmiş, düşünceler insicam göstermiştir; bütün bunlar Abbâsiler'de medeniyetin, şehirleşmenin ve hayat tarzlarının çeşitlenmesinin; ayrıca yabancı unsurların ve kültürlerin bu medeniyete girmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.³³

İbnu'l-Mukaffâ, Arap edebiyatında fennî ve edebî nesrin yöntemlerini belirleyen kâtiplerin önde gelenlerindendir. Bu tür nesrin ortaya çıkmasında Abdulhamid b. Yahyâ el-Katib'in büyük payı vardır. Abdulhamid, Emeviler döneminin kâtiplerinden biridir. Abbâsiler döneminin başlarında İbnu'l-Mukaffâ'yı tanımıştır. Daha sonra bir grup kâtip, edebî nesrin ve fennî kitâbetin gelişmesi hususunda açık bir

³⁰ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 441.

³¹ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 442.

³² Furat, I, 219.

³³ el-Hafâcî, *el-Adâbu'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, nşr. Dâru'l-cîl, Beyrut 1412/1992, s. 271.

şekilde Abdulhamid'den etkilenmiş ve onun izinden gitmişlerdir. Bu kâtiplerden bazıları şunlardır: el-Mehdî (775 – 785)'nin veziri Yakup b. Dâvûd; el-Mehdî, el-Hâdî ve er-Reşîd (786 – 809)'e kâtiplik yapmış olan Ebû 'r-Rebî' Muhammed b. el-Leys; el-Kâsım b. Sabîh, Sehl b. Hârûn, Yahyâ b. Bermekî, onun oğulları Cafer b. Yahyâ, el-Fadl b. Yahyâ, Hasan b. Sehl, kardeşi el-Fadl b. Sehl, Ahmed b. Yûsûf, Amr b. Mes'ade ve el-Me'mûn (813 - 833)'un veziri el-'Utbî, Muhammed b. Yezdâd.³⁴

Bu asırda nesir zirvelere ulaşmış, ifadelerdeki kolaylık, lafızların seçkinliği, üslûptaki kalite, hayaldeki incelik bakımından temayüz etmiştir. Ayrıca bu asırda kâtipler itnaba temayül etmişleridir.³⁵

Bu dönemde nesrin en fazla geliştiği alan edebiyat olmuştur. Dolayısıyla Abbâsilerin ilk başlarından itibaren edebiyatın muhtevası daha da genişlemiş ve zenginleşmişti. Edebiyat, terbiyenin sağladığı güzel ahlâkı, övünülecek şeylere temâyülü ve bilgileri ifade ediyordu.³⁶

Bir taraftan Arap Edebiyatının temel kaynakları derlenerek edebî malzeme zenginleştirilirken, bir taraftan da Yunan, Hint ve Farslardan yapılan tercümelerle kültür ve edebiyat zemini genişletilmiştir. Bu durum dönemin diğer edebi türlerinde olduğu gibi nesir konusunda da önemli izler bırakmıştır. Mesela Arap edebiyatında ilk edebi ürünlerinden sayılan, tercüme yoluyla Arap edebiyatına uyarlanmış olan İbnu'l-Muğaffâ'nın *Kelile ve Dinme*, *el-Edebu's-Sağir* ve *el-Edebu'l-Kebir* adlı eserleri, daha sonraki ediplerin hem gelişmelerine hem de kaleme aldıkları eserler üzerinde açık bir tesiri olmuştur.

Yine nesrin gelişmesinde Abdulhamid b. Yahyâ, İbnu'l-Muğaffâ, Sehl b. Hârûn ve daha başka kâtipler gibi pek çok kişinin ferdi çabaları da rol oynamıştır. Sosyal, kültürel ve siyasî açıdan daha önceki dönemlerden farklı bir merhaleye giren bir topluluğun nesri de tabi ki bu ortama ve getirdiği medeniyetin unsurlarına uyacaktı. Öte yandan Arap – İslâm medeniyetinin temelini oluşturan çeşitli kültürler, nesre, pek çok değişik üslûplar ve mânâlar katmış, bir yandan kültürel imtizac, öte yandan yapılan nakiller, kazandırdıkları felsefî ve aklî mânâlarla nesrin gücünü artırmışlar, yabancı milletlerin metod ve üslûplarının, hayata bakış açılarının ve felsefelerinin girmeye

³⁴ el-Hafâcî, *el-Adâbu'l-Arabiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 271.

³⁵ el-Hafâcî, *el-Adâbu'l-Arabiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 272.

³⁶ Furat, I, 220.

başladığı nesir çok yönlü bir kültür nesri olmakla kalmamış, kendisine nakledilen ve naklolunan her iki dili çok iyi bilen seçkin nesirciler ve mütercimler, içerisinde Arapça terkip ve nahiv kurallarına bağlı kaldıkları yeni (müvelled) bir üslûp kullanmaya başlamışlardır.³⁷

İkinci Abbâsi dönemi (232 – 334/847 – 945),³⁸ el-Mütevekkil'in hilâfeti ile başlar. Birinci Abbâsi asrı, edebî ve kültürel alanda İranlıların etkisinin fazla olduğu bir dönem iken bundan sonra yani ikinci dönemden itibaren de Abbâsi halifelerinin üzerinde Türklerin nüfuzlarının arttığı bir dönemdir. Türklerin Abbâsi halifelerinin üzerindeki bu etkin oluşları hilafet boyunca devam etmiştir. Savaşçı yönleri daha ağır basan Türklerin nüfuzları edebî ve kültürel olmaktan çok siyasi alanda olmuştur. Zira bu dönemlerde Türkler askeri yönleriyle tanınmaktaydılar.

Bu asırda zındıklık³⁹ ve şuûbiyye⁴⁰ hareketleri de ön plandaydı. Zühd ve tasavvufu yok sayan akımlar ortaya çıkmıştı. Her iki akımında taraftarları vardı ve edebi alanda da, yani şiir ve nesirde de bu oluşumların yansımaları olmuştur. Mütedeyyinler, zındıklıkla mücadele ediyorlar, bir taraftan da bazı edipler şuubiyye akımına karşı çıkıyorlardı. Meşhur edip el-Câhiz ve İbn Kuteybe bu mücadeleyi veren ediplerin önde gelenlerindendi. el-Câhiz'in, özellikle *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinde şuubiyye'ye reddiye olarak yazdığı makaleleri vardır. Arapların bazı sosyal ve edebî hallerini eleştirerek onları kusurlu göstermek isteyen Arap düşmanlarına cevap vermektedir.⁴¹Örneğin Arap asıllı olmayanların ifadedeki acizlikleri konusunda şunları söyler: “Görmez misin ki bir Sindli Temîm'in en üst, Kays'ın en aşağı tabakası, Hevâzin'in acizleri arasında elli yıl kalsa bile cim harfini zâ okumaktan başka bir şeye gücü yetmez! Aynı şekilde hâlis bir Nebâtî de za'yı sin okur.Zavrak demek istediğinde “savrak” der. Öte yandan ayn harfini hemze yapar. “muşme'il” demek istediğinde “muşme'ill” der.”⁴² Bundan da önemlisi *el-Beyân ve't-Tebyîn*'de şuubiyyenin iddialarına cevaplarını içeren “*Kitâbu'l-asâ*” adında müstakil bir bölüm ayırmıştır.⁴³ Bu

³⁷ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 443.

³⁸ Şiir ve nesir konusunda daha geniş bilgi için bkz. Sait Uylaş, *II. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

³⁹ Sapıklık, dinsizlik, dine hile karıştırma.

⁴⁰ Arapların diğer kavimlerden daha üstün olduklarına inanmayan fırkanın adı” geniş bilgi için bkz. Kılıçlı, s. 71.

⁴¹ Kılıçlı, s. 245.

⁴² el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 70.

⁴³ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, III, 5.

bölüm Araplarla şuibilerin bir tür savaş meydanıdır. el-Câhiz, kendine özgü bir belagât ve hitabet şekliyle Arapların savunmasını yapmış ve bu hâliyle şuibiyenin katı muhâlifleri arasına girmiştir. İbn Kuteybe'nin de *Kitabu'l-Arab (er-Reddu 'alâ's-şuubiyye)* adında incelemeleri vardır. Kitabına şuibileri, Araplardan bütün faziletleri kaldırmaya ve onlara her türlü rezaleti yakıştırmaya, söz söylemede ve kötülerde haddi aşmaya yalanla iftiraya ve açıkça kibirlenmeye sevkeden hasetçi bir yaklaşımla başlamaktadır. Hasetlik eden kişinin, rabbinin nimetine küfreden bir nankör olduğunu açıklar. Bu başlangıç gerçekten konuya uygundur. Çünkü haset, üstünlük taslama hissinin başlangıcıdır. Böyle bir his sayesinde de âdî bir şahsiyet, faziletli birine hasetlik eder ve ona çeşitli kusurlar yakıştırır.⁴⁴

Bu asırda ilmi çalışmaların da büyük bir hızla artış gösterdiği farkedilmektedir. Başta halifeler olmak üzere valiler ve diğer devlet erkânı ile halk arasında öğretime olan ilgi artmıştır. Bu faaliyetlerin sürdürülmesi için camiler birer öğretim merkezleri hâline gelmiş ve kütüphaneler kurulmuştur. Yine islâmi ilimler alanında en ciddi teliflerin bu dönemde yapıldığı görülür. Örneğin hadis alanında en güvenilir kaynak olarak kabul edilen hadis külliyyatı “*Kütüb-i Sitte*” bu dönemde telif edilmiştir.

Abbâsîlerin getirmiş olduğu yeni medeniyetin gelişmesine paralel olarak Arap nesrinin de gelişimini sürdürdüğünü görmekteyiz. Hatta bu medeniyetin nesirdeki etkisinin şiirdeki etkisinden daha fazla olduğu açıkça görülmektedir. Zira şiirin daha baskın olduğu Câhiliye, Sadru'l-İslâm ve Emevî dönemlerinde nesir daha çok siyâsî, dini ve sosyal hitâbelerde varlığını göstermekteydi. Ancak yabancı dillerden çeviriler, yeni ilimlerin Abbâsi medeniyetine girmesi, devletin büyüyerek her sahada kurumlaşmaya gitmesi vb. birçok etken nesrin gelişmesinde önayak olmuştur.

Arap nesri ile ilgili olarak bilinen en eski örneklerin son Emevî halifesi Mervân'ın kâtibi olan 'Abdulhamîd b. Yahyâ'ya (öl. 132/750) ait risâlelerin olduğu kabul edilmektedir.⁴⁵ Kendisinden sonra onun öğrencisi olan İran asıllı İbnu'l-Muḳaffa risâle yazma geleneğini sürdürmüştür. Bu ikisinin dışında bu sahada diğer önemli sima ise Sehl b. Hârûn'dur (öl. 215/830). Bu üç edip ve yazar el-Câhiz (öl.255/869)'den önce nesir alanında önemli sayılacak ilerlemelere öncü olmuşlar ve bu alanda daha önce var

⁴⁴ Kılıçlı, s. 259.

⁴⁵ el-Mes'ûdî, III, 248; İbn Nedîm, s. 170.

olmayan yeni özellikler ilave etmişlerdir. el-Câhiz'in kendinden önceki kâtiplerden övgüyle bahsetmesi ve belâgatta onlardan daha ideal kimsenin olmadığını söylemesi,⁴⁶ onların bu alana sağladıkları katkının ve nesir alanındaki güçlerinin delilidir. Yani el-Câhiz gibi güçlü bir edip tarafından övülmüş olmaları, edebiyat alanındaki güçlerini gösteren önemli bir husustur.

Medeniyetin ilerlemesi, yerleşik hayatın tam anlamıyla istikrara kavuşması ve bunlara bağlı olarak hayat tarzının değişmesi, ediplerin anlayışlarında ve dolayısıyla edebiyatta da önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu değişiklikler bazen manâda, bazen üslûpta, bazen de lafızda kendisini göstermiştir. Zira edebî sanatların ve bedîî güzelliklerin değişiklikler üzerindeki etkisi de kaçınılmazdır. I. Abbâsî Asrı'nda ifade ve lafız yönünden edebî sanatların kullanılması, konuların zamanlarının şartlarına göre sosyal, siyâsî, ahlâkî, kültürel ve ilmî içerikte olması ve zarafete olan meyil neticesinde risâlelerin âyet, hadîs, emsâl ve şiirlerle süslenmesi vb. özelliklerle edebî nesir, etkin bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Çağımız edebiyat tarihçilerinden olan Butrus el-Bustânî her ne kadar edebî açıdan I. ve II. Abbâsî Asrı arasında bir fark görmüyorsa da II. Abbâsî Asrı'nda secî ve süsleme sanatlarının ileri bir seviyeye ulaştığını da belirtmektedir.⁴⁷ İleride de görüleceği üzere bu özelliklerin artması ve nesrin önemli bir parçası hâline gelmesi küçümsenecek bir seviyede değildir. Zira bu dönemde nesirdeki bu sanatlı üslup kabul görmüş ve yaygınlık kazanmıştır. Mesela II. Abbâsî Dönemi ediplerinden el-Câhiz'in, ömrünün büyük bir kısmını I. Abbâsî döneminde yaşamış olması, gerek şâir ve gerekse nesir yazarlarının arasında hoca talebe ilişkisi içinde bulunduklarını, birbirlerinden etkilendiklerini hatta hocalarından miras aldıkları üslubu sürdürdüklerini gösterir. Bundan dolayı bu dönemlerin ayırımının edebî değil siyâsî olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁸ Ancak siyâsî olaylara bağlı değişimlerin de edebiyat üzerindeki tesirini unutmamak gerekir. Ayrıca tasniflerde görülen gelişme ve tercüme anlayışındaki farklılıklar, bu iki dönemi birbirlerinden ayıran özellikler arasındadır. Şunu da eklemek gerekir ki, dönemler arası geçiş süreçleri fazlaca fark edilmeyebilir. Ancak dönem ilerledikçe kendisini hissettiren ilmî ve edebî farklılıklar dönemin sonuna doğru daha belirgin bir hale gelmektedir. Dolayısıyla dönemlerin geçiş zamanlarına

⁴⁶ Safvet, *Cemheretu Resâili'l-'Arab*, IV, 199.

⁴⁷ Butrus el-Bustânî, *Udebâu'l-'Arab fi'l-'Usûri'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1989, II, 259.

⁴⁸ el-Bustânî, II, 259.

değil dönemin başlangıcı ile sonlarını kıyaslamak daha sağlıklı bir sonuca ulaşılmasını sağlayacaktır.

Geçen döneme nazaran bu dönemde edebiyatta birtakım değişikliklerin olmasında, halifelerin, valilerin ve diğer devlet yöneticilerinin düşünce yapılarının değişikliğinin, halkın yaşam tarzının değişmesinin ve yabancı dillerden yapılan çevirilerin büyük tesiri olmuştur. Artık halifelerin Arapların eski savaş günlerini, onların mücadelelerini, başlarından geçen hadiseleri; ediplerin el-Esma‘î, Hammâdu’r-Râvîye ve Halefu’l-Ahmer gibi râvîlerin naklettiklerini, çölün ve çöl hayatının özelliklerini ve kabilelerin yaşadıkları olayları ve hayat tarzlarını öğrenmeye ve ayrıntılarıyla bilmeye ihtiyaçları ve öğrenme arzuları kalmamıştı. Zira bu dönemde bu tür bilgilere artık gerek duyulmuyordu. Bu durum da tedvîn ve tetkîk işiyle uğraşanların amaçlarını ticari gayeden çok, ilmi amaca yönlendirmelerine, işlerinde daha titiz davranmalarına ve edebî faaliyetleri dışında işlerini temin için başka işlerle uğraşmalarına yol açmıştır. Sonuçta ise yalnızca edebiyatla uğraşanların sayısı büyük ölçüde azalmıştır. Hiç şüphesiz bunun sebeplerinin başında çevrenin saf Arap unsurdan oluşmaması yer almaktadır. Zira devletin yönetiminde artık Araplardan çok yabancı unsurlar etkindi.⁴⁹

Otoritenin bozukluğu, hilâfet üzerinde sürekli çekişmeler, halifelerin ve önde gelenlerin başına gelen musibetler bütün herkesi rahatsız etmekteydi. Edipler ve şairler ise gerek sözlü gerek yazılı eserleriyle bu felaket ve sıkıntılara uğrayanları teselli etmeye, onların sıkıntılarını hikmetli sözlerle, zühdün ilkelerini ve faziletli insanların haberlerini hatırlatmakla hafifletmeye çalışmışlardır. Bunun sonucunda hikmet ve zühde dayalı şiir ve nesir türü edebî yazılar, edebiyat kitaplarında geniş yer işgal etmiştir. Ayrıca siyâsî alandaki kargaşa ve huzursuzluk, şiir ve inşâ gibi ruha ve psikolojiye dayalı türlerde de göze çarpmaktadır. Düşüncelerin düğümlenmesi ve yetenekli kişilerin azalması sonuçta ruhî ilimlerden çok müspet ilimlerin revaç bulmasını sağlamıştır.⁵⁰

Siyasî, sosyal ve ekonomik hayattaki kargaşa ve istikrarsızlıklara rağmen, ilim, edebiyat ve kültür alanında gözle görünür bir gelişmenin varlığı farkedilmektedir. Özellikle siyâsî arenadaki olumsuz etkenlere rağmen kültür ve edebiyat gelişmesini sürdürmüştür. Hatta h. IV. asrın islâmî ilim, kültür ve medeniyet bakımından altın çağlarından birini yaşadığını söylemek mübalağa sayılmamalıdır. Hatta bu durumun

⁴⁹ Şevki Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abâsiyyu’s-Sânî*, nşr. Dâru’l-meârif, Kâhire 1973, s. 9.

⁵⁰ el-Bustânî, II, 278-279.

edebiyatın gelişimini hızlandırdığı söylenebilir. Zira her siyasî ve sosyal düzensizlik, yeni arayışlara ve yeni düşüncelere sevkeder.⁵¹ Buna halifelerin ve diğer devlet ricalinin genel ilme ve ilmi araştırmalara ve özelde edebiyata değer vermeleri, başta şairler olmak üzere edip ve yazarları teşvik etmeleri eklenirse bilim, kültür ve edebiyat alanında bir durağanlığın bulunduğunu söylemek mümkün olmadığı gibi aksi yönde bir gelişim daha da hızlı bir şekilde seyretnmiştir.

Bu dönemde ahlâkî eğitimle alakalı olarak da birçok eserin ortaya çıktığına tanık olmaktadır.⁵² İbn Ebi'd-Dünyâ'nın (öl. 281/894)⁵³ es-Suyûtî (öl. 911/1505) tarafından özetlenmiş hâli Kâhire'de neşredilen *el-Ferec ba'de's-şidde* adlı eseri bu türdendir. Bununla birlikte Ebi'd-Dünyâ'nın seçkin ahlâkî nitelikleri anlatan çeşitli eserleri bulunmaktadır. Muhammed b. Halef el-Merzubân'ın (öl. 309/921)⁵⁴ da buna benzer eserleri bulunmaktadır. *Tafdülu'l-Kilâb 'alâ kesîrin mi'm-men lebise's-siyâb* adlı eseri bu türdendir. Ebû Bekr el-Harâitî es-Sâmirî'nin (öl. 327/939)⁵⁵ de buna benzer eserleri mevcuttur.

Yine bu dönemde halkın beğenisini kazanan ve özlem duyulan gece sohbetleri konusunda birçok eser verilmiştir. Bu eserler özellikle aşk hikâyeleri, cinler ya da bazı kadınlar çevresinde cereyan eden hikâyeler ve masallardan oluşmaktadır. Ayrıca nevâdir türünden olan ahmakların durumlarını, sözlerini ya da yaptıklarını tasvir eden, nedimler ve nedimlik konusunu ele alan, halkın ahlâkını tasvir eden eserler oldukça yaygınlaşmıştır. es-Şaymarî'nin *Mesâviu'l-'avâm ve aḥbâru's-sefele ve'l-eğtâm* adlı eseri bunlar arasındadır.⁵⁶ Bu tür eserler daha sonraki dönemlerde de gelişimini sürdürmüştür. Bunun en güzel örneği Abbâsilerin son dönemlerine doğru yaşamış olan Ebu'l Ferec İbnu'l-Cevzi (ö.597/1201)'nin *Aḥbâru'l-ḥamka ve muğaffelîn* adlı eseridir. Bu eser Enver Günenç tarafından *Ahmak ve Dalgınlar Kitabı* başlığıyla tercüme edilmiştir.⁵⁷ Aynı şekilde israiliyyat ve dini kıssalara dayalı olarak güzellik, güzel ve etkili konuşma, güzel koku, müstehcen söz ve hareketler, mizah, şaka, cömertlik, bağışlama gibi konuları kaleme aldığı *Aḥbâru'z-Zırâf ve'l-Mütemâcinîn* isimli eseri de

⁵¹ Fuâd Ma'sûm, *İhvânu's-Safâ, Felsefetuhum ve Ğayâtuhum*, Lübnan 2005, s. 19.

⁵² Şevki Dayf, *el-'Asru'l-'Abâsiyyu's-Sânî*, s. 525-526.

⁵³ Zirikli, IV, 260.

⁵⁴ Zirikli, VI, 348.

⁵⁵ Zirikli, VI, 297.

⁵⁶ Dayf, *el-'Asru'l-'Abâsiyyu's-Sânî*, s. 525.

⁵⁷ Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec", *DİA*, XX, 549.

bu alanda önemli bir yer tutmaktadır.⁵⁸ Bu konular İbn Kuteybe, İbn Abdi Rabbihi, Ebu Hayyân et-Tevhidî ve el-Câhiz ile devam etmiştir.⁵⁹

Edebiyat ve gece sohbetleriyle alakalı eserlerin dışında el-Câhiz tarafından şehirlerin tasvir edildiği yeni bir konunun açıldığı dikkati çekmektedir. el-Câhiz *Kitâbu'l-Emsâr ve 'Acâibu'l-Buldân* adlı eserinde Mekke, Medîne, Kureys, Mısır ve Basra şehirlerini ele almış, bu şehirlerden her birinin kendine özgü özelliklerini, halkının huylarını ve çevrelerinin bu konudaki etkilerini anlatmaya çalışmıştır. Ne var ki bazı yöreleri tasviri, bizzat kendisinin gözlemine değil, birtakım habercilere dayanır. Bu yüzden el-Mes'ûdî'ye göre el-Câhiz, zaman zaman hatalara düşmüştür.⁶⁰ el-Mes'ûdî'nin bu ifadesi her ne kadar el-Câhiz'in eserlerini daha çok gözleme dayalı olarak kaleme aldığı bilgisinin aksine olsa da, el-Câhiz'in kitâbet alanında açmış olduğu yeni konular ihtiva eden kitabının önemini azaltmaz. el-Câhiz'ı bu alanda başka eserler takip etmiştir. Bunlardan en önemlisi *el-Buldân* adlı eseriyle el-Ya'kûbî (öl. 292/905)⁶¹ dir. Başta el-Câhiz olmak üzere bu alanda yazılmış bütün eserlerin dönemin edebi üslubuna katkıda bulunması önemli bir husustur.

Üçüncü Abbâsi Dönemi (334-447/945-1055)⁶², Bağdat'ta Büveyhîlerin idareyi ele geçirmeleriyle başlar. Bu dönem, İbnu'l-Amîd ve es-Şâhib b. Abbâd'ın başını çektiği nesir sanatında, önceki dönemlere oranla daha değişik bir ekolün ortaya çıktığı bir dönemdir. Müsteşriklerin klasik ekol diye adlandırdıkları bu edebi ekol Araplar tarafından "*et-Tarîkatu'l-ibtidâiyye*" diye isimlendirilmiştir.⁶³ Gerek nesir üslubu gerekse kullanılan sanatlar bakımından kitâbetin zirveye çıktığı bu dönemde nesirde secî, tazmin, cinâs, teşbih vb. sanatların yoğun bir şekilde kullanılması kayda değer bir gelişme olarak algılanabilir. Bu bakımdan üçüncü Abbâsi asrında Arap nesri sanat açısından en parlak dönemini yaşamıştır. Çünkü bu döneme gelinceye kadar Arap kültür hayatında daha önce bahsettiğimiz gibi ilmî ve felsefî tercüme faaliyetleri büyük ölçüde tamamlanmış olmakla birlikte son safhaya ulaşmış olan tercüme alanında da önemli ilerlemeler kaydedilmiş, dolayısıyla III. Abbâsi asrındaki mütercimler birinci ve ikinci

⁵⁸ Bkz. Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *Aḥbâru'z-Zıraf ve'l-Mütemâcinîn*, nşr. Beşşar Abdulvahab el-Cebâbî, 1418/1998.

⁵⁹ Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *Aḥbâru'z-Zıraf ve'l-Mütemâcinîn*, Naşir muk. s. 27.

⁶⁰ el-Mes'ûdî, I, 114.

⁶¹ Zirikli, I, 90-91.

⁶² Şiir ve nesir konusunda daha geniş bilgi için bkz. Nurullah Yılmaz, *III. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Erzurum, 1995.

⁶³ ez-Zeyyât, s. 218.

Abbâsi asrında yapılmış olan harfî harfine tercüme metodunu aşır mânâ ve üslûpta yaptıkları yeniliklerle tercüme ve nakil alanında büyük mesafeler katetmişlerdir. Bu bakımdan III. Abbâsi asrında yabancı dilden yapılan bir tercüme eserine baktığımızda onun başka dilden bir çeviri olduğunu fark etmeyecek derecede sanki Arapça yazılmış gibi üslûbunun sağlam olduğunu görebiliriz. Özellikle felsefî konularda ortaya çıkan bu sağlam nesir üslûbu belli bir kitleye mahsus olmayıp kültürlü kesimin yanı sıra halk tabakasında da rağbet görmüştür. Yine bu dönemde Basra'da gizli bir şekilde faaliyet gösteren İhvanu's-Safa grubu İsmailiyye mezhebine taraftar kazandırmaya çalışırken görüşlerini yaymakta kullandıkları risâlelerinde de bu tür felsefî metotlara müracaat etmişlerdir.⁶⁴

Edebî alanda önemli bir yer tutan kitâbet sanatının nesir alanındaki gelişmelerde büyük bir payı vardır. Çünkü III. Abbâsi asrında kitâbet sanatı geçmiş dönemlerdeki gibi sadece dîvânlarla sınırlı kalmamış, medeniyet unsurlarının da gelişmesiyle önceki dönemlerde sırf şiire mahsus olan tasvir, medh, fahr ve hiciv konularına da ortak olup faaliyet alanını oldukça genişletmiştir. Nitekim risâle sanatını zirveye taşıyan büyük nesir ustası Ebû Bekr el-Harizmî (öl.383/994)'nin genç çağdaşı olan Bedîu'z-zemân el-Hemezânî (öl.398/1008)'nin, secîyi de diğer edebî sanatları da kapsayan risâle yazım üslûbunun (teressül) en son noktasını teşkil eden maḳâme sanatını keşfetmesiyle nesir türü zirveye ulaşmış oldu.⁶⁵ Bağdat'ta sosyal dengesizlik sonucu ortaya çıkan asalak bir zümrenin ürünü olan ve aynı zamanda Arapça lûgat ilminin bütün inceliklerinin sergilenmiş olduğu bu edebî türde el-Hemezânî, birtakım maceralar peşinde koşan ve başıboş bir hayat yaşayan bu zümreyi canlı bir şekilde tasvir etmiştir. Hemezânî 'den yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan el-Ḥarîrî (öl.515/1122), bu sanatı bir müddet devam ettirmişse de sonraki dönemlerde bu tarz, boş ve yavan bir üslûp hâline gelerek zamanla önemini kaybetmiştir. Bu durumda maḳâmeler halkın beklentilerine cevap verecek nitelikte olmadıkları için maḳâme sahiplerinin yerini halkı eğlendirmek amacıyla edebî alanda kendilerini gösteren kassâs denen sokak hikâyecileri almıştır.

⁶⁴ Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm, I-IV*, nşr. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut, tsz. I, 468.

⁶⁵ Ferrûh, III, 46.

Dördüncü Abbâsi dönemi (447-656/1055-1258),⁶⁶ Büyük Selçuklu devletinin Büveyhîler'i Bağdat'tan çıkarmalarının ardından (1055) Cengiz Hân'ın torunu Hulagu'nun yönetimindeki Moğolların 1258'de Bağdat'ı yakıp yıkmalarıyla son bulmuştur. Halife Mu'tasım'ı ve yakaladıkları hanedan mensuplarını öldürmüşlerdir. Böylece 508 yıllık Abbâsi Devleti son bulmuştur. Moğol hükümdarı Hulagu Hân Bağdat'ta içlerinde on binlerce yazma kitap olan kütüphaneleri yakıp yıktırıştır. Geri kalan kitapları da Dicle nehrine attırıştır. Eserlerin mürekkebi suya karışmış ve Dicle nehri günlerce bulanık akmıştır.⁶⁷

Bu dönemde, dindâr ve adil olan Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey (1055), Selçuklu hakimiyetini Abbâsi hilafetinin toparlanması için bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Selçukluların, hilafetin merkezi olan Bağdat'a gelişlerinden sonra halifenin kızı ile evlenerek hilafetle olan irtibatını daha da artırmıştır. Sultan Alparslan tahta çıktığı sıralar (456/1064) el-Kâim biemri'l-lah yine halifeydi. Hükümdarın veziri Nizamulmülk'ün devleti yeniden düzene koyup istikrara kavuşturmak yolundaki gayretleri, halife tarafından takdir ve şükranla karşılanmıştır. Alparslan'ın 1072 yılında ölümü üzerine yerine geçen Melikşah'ın saltanatı da hilafet makamınca tasdik edilmiştir. Melikşah, Bağdat'a geldiği 1087 yılında halife erkânı tarafından karşılanmış ve halife Muktedî (h.467 – 487) tarafından kendisine iki kılıç kuşatılmıştı. Melikşah'ın 20 yıl süren devri ilmî kurumların kurulduğu, dinî ve tabii ilimlerle edebiyatta büyük gelişmelerin gerçekleştirildiği bir dönem olmuştur. Sultan Alparslan zamanında Bağdat'ta Dicle kenarında kurulan Nizâmiye Medresesi, dinî eğitimin en üst seviyede yapıldığı bir kurum olarak sonraları İsfahân, Nişabur, Belh ve Herât'ta kurulan diğer medreselere örnek teşkil etmiştir.⁶⁸

Bu dönemde nesir, önceki dönemlerde olduğu gibi tevki'ât veya herhangi bir konu hakkında kısa yazılar yazılmakla kalmamış, başlı başına bir ilim olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda müstakil yazılar, şiir karışımı ile hikâye veya emsâl türü yazılar kaleme alınmıştır. Tefsir, dil, nahiv vs. gibi alanlarda ün salmış ilim adamları değişik konularda yazdıkları eserlerinin mukaddimelerinde güzel nesir örnekleri vermişlerdir. Bunların yanında dönemin askerî ve siyasî olayları da nesrin gelişmesine katkı sağlamıştır.

⁶⁶ Şiir ve nesir konusunda daha geniş bilgi için bkz. Selami Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.

⁶⁷ es-Suyûtî, s. 465.

⁶⁸ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 31; Furat, I, 288.

Dîvânu'l-inşâ adındaki kurumların ve buralarda görev yapan kâtiplerin sayesinde gelişen Dîvânî nesir bunların başında gelir. Emevîler'in son dönemlerinde yaşamış olan Abdulhamid el-Kâtib'in kâtiplere yönelik vasiyetleri bu dönemin sonunda semeresini vermiş olmalı ki burada çalışan görevlilerin genelde ilim erbabından olup zaman zaman bir takım yeniliklerde de bulundukları olmuştur. Devletin iyi bir şekilde işleyişini sağlamak için sürekli yenilik hareketlerine gitmiş olmaları, yazının ve nesrin önemli ölçüde gelişmesini sağlamıştır.

Devletler arası yapılan anlaşmalar veya vezirlik, emirlik ya da askerî komutanlık gibi değişik atamalar için kaleme alınan yazılar da nesir açısından önemli bir yer işgal etmektedir. Devletin gelişmesiyle birlikte hariciye diplomasisi de aynı şekilde bir gelişme seyri izlemiştir. Dışardan gelen yazıların tercümesi için Divânu'l-inşâ'da özel bir kalem oluşturulmuş, yapılan tercümeler için bir fihrist tutulmuş, nereden gelip kim tarafından tercüme edildiği kayda geçirilmiştir.⁶⁹

Dönemin siyasî ve dinî mezheplerine ait görüşler yanında, nefsin tezkiyesi gibi tasavvufî ve ahlâkî konulu eserler de telif edilmiştir. Bu ilmi çalışmalar yanında halk arasında halk deyişleri ve benzeri derlemeler ile bunlarla ilgili nesirler de önem arz etmektedir. İbnu'l-Esîr, bunlara büyük önem vermiştir. İbnu'l-Esîr gibi konuyu bir disiplin olarak gören el-Esad b. Memmâtî (öl.606/1209) de *Kavâninu'd-devâvîn*⁷⁰ adlı eserinde nesirle ilgili kâide ve kuralların tespiti üzerinde durarak konuyla ilgili görüşler serdetmiştir. Ayrıca kendisinin yazdığı nesirlerin bütün ilim adamlarının dikkatini çektiğini dile getirerek bu yazılarının üstünlüğünü vurgulamaya çalışmıştır.⁷¹

İbnu'l-Esîr gibi halk arasında dolaşan kısa, fakat mânâ yüklü sözlerle ilgilenen diğer bir edip İbn Şemsi'l-Hilâfe (öl. 622/1225)'dir. Bu konuyla ilgili *el-Adabu'n-nâfi'â* adındaki ünlü eserini kaleme almıştır. Diğer taraftan İbn Ebi'l-İsbâ' Kur'ân ve şairlerde, özellikle de Ebû Temmâm ve Mutenebbî'de geçen emsâller üzerinde çalışarak *el-Emsâlu'l-vâride fi'l-Kur'âni'l-Kerim* ve *'inde's-şu'arâ* adlı eserinde toplamıştır.⁷² Dönemin şairlerine bakıldığında pek çoğunun aynı zamanda iyi bir nesir yazarı olduğu

⁶⁹ el-Kalkaşendî, I, 170.

⁷⁰ Kehhâle, II, 249.

⁷¹ el-İmâd el-İsfehânî, *Haridetu'l-ğasr ve ceridetu'l-asr(Irak)*, I-V, nşr. M. Behcet el-Eserî – C. Said, Bağdat 1955 – 1975, I, 112.

⁷² Ferrûh, III, 477, 575.

görülür. Bu, özellikle ilim ve kültürle yakından ilgilenenlerde daha açıktır. Dîvân katibi olan Ebû Mansûr el-Kâtib bu tür nesirlerin güzel örneğini verenlerden biridir.⁷³

Halife, vezir ve komutanlar gibi devlet adamlarının veya “Sultân” olarak adlandırılan idarecilerin kazandıkları zaferler de Sultaniyyat adıyla nesir hâlinde dile getirilmeye başlanmıştır. Sultan Alparslan’ın Herat’ı fethiyle ilgili Ebû’l-Hasan Muhammed b. ‘Ubeydillah (öl.460/1067)’ın tasvirleri buna en güzel örnektir. Şiir ve nesir karışımı olan bu yazıların bir benzerini de el-Kâsım el-Vâsîtî vermiştir.⁷⁴ Abdullatif el-Bağdâdî’nin ilim tahsilini tavsiye eden risâlesi ile şiirde olduğu gibi nesir alanında da güçlü bir sima olan Emini’-d-devle b. Tilmiz’in oğluna yazdığı risâlesi bu yazılar için güzel bir örnek teşkil etmektedir.⁷⁵ Bunların dışında değişik konular hakkında tavsiye nitelikli nesirler de önemli bir yer tutmaktadır.

Bunun gibi şair olup aynı zamanda iyi bir nesir yazarı olan pek çok şahsiyet görülmektedir. Bu döneme ait nesirlerden günümüze ulaşanların çoğu resmî yazışmalar mahiyetinde olup ayrıca ulaşan nesirler şiire nazaran derli toplu olmayıp dağınık bir görünüm arz etmektedir.

Görüldüğü üzere nesir bu dönemde oldukça gelişmiştir. İbnu’l-Esîr’in kâide ve kurallarını verdiği, herhangi bir konu üzerinde yazılan edebi nesirler dışında resmi yazışmalarda, ilim adamlarının kaleme aldıkları eserlerin başında yazdıkları mukaddimeler, şiir temalarında görüldüğü gibi devlet adamlarının savaş veya zaferlerini dile getiren nesirler, vaaz, nasihat, vasiyet ve taziye gibi sosyal içerikli nesirler, düz yazı alanında önemli bir yer tutmaktadır. Bunun yanında felsefî veya fennî nesir olarak nitelendirilen nesirler de varlıklarını sürdürdükleri gibi bu gelişme içerisindeki yerlerini korumuşlardır. Yine öteden beri Arap edebiyatında var olan risâle, kitâbet ve Maqâme türleri de kendilerine has gelişme çizgileri içerisinde varlıklarını devam ettirmişlerdir.

4.2.ABDULHAMÎD B. YAHYÂ EL-KÂTİB (61-132 /680-750)

Ebû Gâlib Abdulhamîd b. Yahyâ 61/680 yılında Fırat nehrinin kıyısındaki Enbâr şehrinde gözlerini dünyaya açmıştır. Abdulhamîd aslen İranlı olup babası Beni Amir b. Lu’ey’in mevâlîsinden olan Yahyâ b.Sa’d’dır. Kendisinin risâlelerindeki bilgilere

⁷³ Muhammed et-Tenûhî, *Havle’l-Edeb fi’l-Asri’s-Selcûkî*, Bingazi 1974, s. 165.

⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, XVI, 298.

⁷⁵ Ferrûh, III, 319.

dayanarak Arâmî asıllı olduğuna dair görüşler ileri sürülmüş ise de aslen İranlı olduğu görüşü daha kuvvetlidir.⁷⁶

Abdulhamîd b. Yahyâ zamanla kitâbetteki dehasından dolayı “el-Kâtib” lakabını almış ve artık “Abdulhamîd el-Kâtib” diye meşhur olmuştur. İlk zamanlarda hayatını Kûfe’de halife, emir veya komutanların çocuklarını eğiten bir muallim olarak devam ettiriyordu. Daha sonra Şam’a giderek orada Hişâm b. Abdilmelik’in mevlâsı olan ve onun devrindeki dîvânü’r-resâili kuran, aynı zamanda ona katiplik yapan Ebu’l-’Ala’ Sâlim b. Abdullah⁷⁷ ile tanışmıştır. Sâlim’den kitâbet sanatını öğrenmiş, böylece kitâbet alanına kayan ve bu alanda yoğunlaşan üstün yeteneği ortaya çıkmaya başlamıştır. Sâlim bu dostluğu akrabalık bağı ile pekiştirerek Abdulhamîd’in kız kardeşi ile evlenmiştir.⁷⁸

Abdulhamîd ve İbnu’l-Mukaffâ arasında da kuvvetli bir dostluk bağı ve ülfet oluşmuştur. Birbirlerine karşı olan vefalarını ömürlerinin sonuna kadar devam ettirmişlerdir. İbnu’l-Mukaffâ’nın Farsça’daki üstün dil bilgisi ve Fars edebiyatından Arapçaya çok sayıda nakil yapması Abdulhamîd’in kitâbetini zenginleştirmesi açısından yeni bir kaynak olmuştur. Daha önce Yunan edebiyatının özelliklerinden yararlandığı gibi bundan da yararlanmıştır. Abdulhamîd sahip olduğu Arapça üslubu bozulmadan bu iki kaynakla kitâbetteki yeteneğini besleyerek olgunlaştırmış, bu iki dilin edebiyatını tercüme yoluyla öğrenmiştir. Sahip olduğu temel üslup fasih Arapça’ya dayanmaktaydı. Abdulhamîd’in nesillere yön veren kitâbeti, hayat yolunda karşısına çıkan hocası Sâlim, Mervân b. Muhammed ve İbnu’l-Mukaffâ ile arasında geçen olumlu diyaloglar sayesinde zengin bir alt yapıya kavuşmuştur.⁷⁹

Mervân’ın hilafeti zamanında danışman ve devletin işlerini çekip çeviren yönetici konumunda olan Abdulhamid’in, Mervân’la olan bağı İskender’in Aristoyla olan bağına benzetilmektedir. Abdulhamid devletin akıydı, çeşitli bölgelerde imparatorluğun siyasetini ve en önemli işlerini şekillendiriyordu. Bu yönüyle veliahtlara yazdığı risâleler Emevi devletinin son dönemlerinin siyasi bir vesikası niteliğindedir. Abdullah b. Mervân’a yazdığı risâlesinde⁸⁰ veliahtın genel olarak kendisinde bulunması gereken

⁷⁶ İbn Hallikân, III, 228.

⁷⁷ es-Şafedî, XV, 55.

⁷⁸ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi’n-Nesri’l-Arabî*, s. 113.

⁷⁹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi’n-Nesri’l-Arabî*, s. 115.

⁸⁰ Risâle metni için bkz. el-Kalkaşendî, X, 195.

kültür, edebiyat ve ahlakî özellikleri ele almıştır. Velihtın adabını ve alışkanlıklarını gözden geçirerek çevresiyle ilgili davranışlarını, diğer taraftan maiyetinin kendisine karşı olan adabını ele almıştır. Daha sonra ordunun genel yönetimi ve iç düzeni hakkında bilgi vermiştir. Nasihatlerden dolayı veliahtlerin öfkelenebileceklerini de düşünen Abdulhamid, ona insanların her ne kadar büyük ve azametli olsalar da eğitim ve nasihate ihtiyaç duyduklarını söylemeye çalışmıştır.⁸¹

Bu risâlede Abdulhamid'in kitâbetteki üslûbuyla ilgili olan özelliklerin hemen hepsi karşımıza çıkmaktadır. Bu risâleden hareketle onun kısmen İran ve Yunan kültürünün tesirinde kaldığını görmek mümkündür.⁸² Yani yüksek bir kültür ve bilgiye sahip olduğu, adeta bir eğitimci ve rehber gibi davrandığı görülmektedir. Risâlede üslup ve lafızların seçiminin özenle yapıldığı görülmektedir. Öyle ki risâlenin geneli, cümlelerin uyumlu bir şekilde kullanılmasından, secîlerden, belirli bir paragrafta mef'ûlun bih, ism-i tafdîl, temyîz, ism-i fâil ve hâl gibi bazı özel sîgalara yer verilmesinden kaynaklanan uyumdan epeyce nasiplenmiştir. Cümledeki lafızların birbirine karşılık gelmesi ve aralarındaki uyum kulağı okşamaktadır. Ayrıca Abdulhamîd kitâbetinde teradüf de oldukça bol kullanmıştır.

Abdulhamid'in nesri parlak bir nesirdir. Kolay lafızlar ve mânâsı açık ifadeler seçer. Bölümleri birbirine bağlar. Onun nesrinde müzikal nağmeler terennüm eder.⁸³

Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib'in Nesirdeki Yeri

İslâmiyetin ilk yıllarından itibaren yerini yavaş yavaş nesre bırakmaya hazırlanan şiirin zinciri, Emeviler döneminin ünlü katibi Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib ile kırılmıştır.

Emeviler döneminden itibaren bütün yazıların Arapça olarak tutulmaya başlandığı dîvânlarda, daha önce imla şeklinde olan kitâbetin tamamen yazara bırakılması ve Abdulhamid b. Yahyâ'nın başlatmış olduğu resmi kitâbet tarzına dayanan bir risâle türünün geliştirilmesi, kitâbetin ve dolayısıyla nesrin gelişmesindeki önemli aşamalardır.

⁸¹ Şakir Ergin, "Abdulhamid el-Kâtib", *DİA*, I, 225.

⁸² Nassâr, s. 136.

⁸³ Şalâk, I, 278.

Yazı yazmada uyulması gereken ilkeler, ilk dönemlerde güçlü yazarların kaleme aldıkları yazılarda, diğer bir ifadeyle örnek yazılar içerisinde uygulamalı olarak gösterilmiş ve diğer kâtiplerden yazılarını bu örneğe göre yazmaları istenmiştir. İşte bu metodu ilk başlatanların başında, klasik tarz risâle şeklini gözden geçirerek ve muhtevasını genişleterek bu alana yeni bir üslûp kazandırmış olan ünlü risâle yazarı Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib gelmektedir. Nesrin kâide ve kurallarını tespit eden kişi olarak bilinen Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib, doğrudan yazım kurallarını vermek yerine örnek bir yazar olabilmek için kâtiplere önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Ancak Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib'in yaptığı işlerin en önemlisi Arapların mensur ve manzum yazıda ihtiyaç duydukları hususları veya kuralları, Farsça'dan Arapça'ya aktardığı örnek yazılarda uygulamalı olarak göstermeye çalışmış olmasıdır.⁸⁴ Abdulhamid, kâtipler için yazdığı risâlesine⁸⁵ kâtipleri muhatap alarak başlamakta, onlara Allah'ın insanları Peygamberlerden ve ululuk sahibi meliklerden sonra sınıflar hâlinde yarattığını, kâtipler topluluğunu da edep, kişilik, ilim ve rivâyet ehli olarak en şerefli ve üstün alanlarda yarattığını söylemektedir. Bundan dolayı kâtiplere dinlerini, Kur'an'ı ve Arapça'yı öğrenmelerini tavsiye eder. Kâtiplerden, niteliksiz sanattan kaçınmalarını, kibirden uzak durmalarını istemektedir. Hilafetin işlerinin kâtipler sayesinde düzenlendiğini, kâtiplerin nasihatleri sayesinde halifelerin adaletli davrandıklarını, halifelerin ülkelerinin kâtipler sayesinde ma'mûr hale geldiğini söyler. Kâtiplerin hükümdarlar nezdindeki konumunun duydukları kulakları, gördükleri gözleri, konuştukları dilleri ve atıp vurdıkları elleri değerinde olduğunu ifade eder.

Abdulhamid'in kâtiplere hitaben yazdığı bu öğretici risâlesi, kitâbet sanatıyla uğraşan insanlara bir çağrı niteliğindedir. Zira o, kitâbette bir noktaya kadar sanatın gerekliliğini savunuyor. Kitâbeti, bir görevi yerine getirme misyonundan alarak aynı zamanda edebi açıdan bir sanat misyonuna yani güzel yazı yazma konumuna taşımıştır.⁸⁶ Peygamberler ve meliklerden sonra mümtaz bir tabaka olarak gördüğü kâtipleri, kalem ve kağıt kullanmaktan öte devletin düşünen beyni, kendisine danışılan hatta bir nevi vezir-i a'zamı, günümüz ifadesiyle devlet idaresinde ikinci güç konumunda olan kişiler olarak nitelendirmektedir.

⁸⁴ Selami Bakırcı, "Klasik Arap Edebiyatında Nesrin Biçim ve İlkelerinin Şekillenmesi", *A.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2003, Sayı 30.

⁸⁵ Risale için bkz. el-Cehşiyârî, s. 73.

⁸⁶ Şalâk, I, 294.

Risâlesinin bir yerinde şöyle demektedir:⁸⁷

...بكم تنتظم للخلافة محاسنها، وتستقيم أمورها، وبنصائحكم يصلح الله للخلق سلطانهم، و تعمر بلادهم، لا يستغني الملك عنكم، و لا يوجد كاف إلا منكم. فموقعكم من الملوك موقع أسماعهم التي بها يستمعون، و أبصارهم التي بها يبصرون و ألسنتهم التي بها ينطقون، و أيديهم التي بها يبطشون، فأمتعكم الله بما خصكم من فضل صناعته، و لا نزع عنكم ما أضفاه من النعمة عليكم...

...Hilafetin güzellikleri sizin sayenizde düzene girer, işleri sayenizde dosdoğru olur. Allah, sizin nasihatleriniz sayesinde halkın yöneticisini ıslah eder ve onların ülkelerini ma'mur eder. Saltanat sizden müstağni değildir,(saltanat sizsiz olamaz), sadece sizden biri yeterli olur. Hükümdarlara göre konumunuz onların duydukları kulakları, gördükleri gözleri, konuştukları dilleri ve tutup yakaladıkları (zaptettikleri) elleri gibidir. Allah size nasib ettiği sanatınızın faziletiyle sizi faydalandırsın. Ve size bolca ihsan ettiği nimetten sizleri mahrum bırakmasın...

Abdulhamid'in kâtipler için yazdığı risâlenin Arap edebiyatındaki telif hareketleri üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğunu da belirtmek gerekir. Risâle adetâ Divânu'r-Resâil'de yazmak için şart olan ve oraya girmek için tabi olunması gereken kuralları ve ilkeleri ortaya koymaktadır. Abdulhamîd, kâtiplere evvela kendilerinin donanmış olmaları gereken kişisel davranışlardan, âdaptan bahsetmekte, daha sonra davranışların eğitimle ilgili olan genel özelliklerini vermeye başlayarak, bu davranışların elde edilmesi için din, fıkıh ve tarih gibi pek çok öğretim kaynaklarını ele almaktadır. Onun sunduğu bu genel bakış açısı ondan sonra gelen edipler arasında etkili olduğu gibi, edipler ayrıca bu konuları araştırma ve inceleme konusu yaparak üzerinde eserler vermeye başlamışlardır. Mesela; “Edebu'l-kuttâb” da özel eğitim alanlarını inceleyen es-Sûlî, “Edebu'l-kâtib” adlı eserinde dili inceleyen İbn Kuteybe, “Nihâyetu'l-Ereb fi funûni'l-edeb”⁸⁸de Arap edebiyatının ilk dönemlerinden itibaren kendi dönemine kadar pek çok özelliğini, sanatını, ediplerini sistematik bir şekilde inceleyen en-Nuveyrî ve “Şubhu'l-A'şâ” adlı eserinde eğitim ve ahlâkla ilgili edebiyatı inceleyen el-Kalkaşendî bu müelliflerin başında gelmektedirler.

Abdulhamîd b. Yahyâ Arapça kitâbet sahasında oluşan sanat okulunun öncüsü idi. Eski ve yeni edebiyat eleştirmenleri onun mektup yazma sanatının ilk hocası

⁸⁷ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, II, 455.

⁸⁸ Emine M. Cemaleddin, *en-Nuveyrî ve Kitâbuhi Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb, Masaduruhi'l-Edebiyye ve Ârâuhu'n-Nakdiyye*, Kâhire 1404/1984, mukaddime.

olduğu ve Arap kitâbetinde yeni bir devrin öncüsü olduğu hususunda hem fikirdirler. O, kitâbet için belirli bir metot belirlemiş, bu metodun esaslarını koyarak mektup yazmayı tek başına usulü ve kuralları olan bir sanat hâline getirmiştir. O, beyân ve üsluplarını uygulamada zekasını, yeteneğini ve sahip olduğu her şeyi kullanmış ve onun belagatı, faydalar devşirme ve ruhları cezbe etme açısından sihrin aciz kaldığı bir halde karşımıza çıkmıştır.

Abdulhamid sözlerini seçen bir insandı, yalnızca mânâyı yansıtmak değil, mânâlara çekici bir giysi de giydirmek istiyordu. Onun için cümlelerini özenle tasnif etmeye çalışır. Örneğin cümleler uzun ise, hemen hemen hepsi aynı uzunlukta; kısa ise, yine hemen hemen hepsi aynı kısalıkta olurdu. Kısacası cümleleri dengeli ve adeta ölçülerek yapılmıştı. Zaman zaman da zorlayıcı ve yapmacık olmayan secîlerle süslediği olmuştur. Hayale, düşünceye daha açıklık kazandırır diye tezat ifadeler de yer vermiştir. Mervân b. Muhammed ile birlikte yenilgiye uğradığı zaman ailesine yazdığı mektupta bu özellikler açıkça görülmektedir. Bu mektupta mânâları ifade eden kelimeler seçilmiş, cümleler güzel dizilmiş ve uyumlu bir şekilde sıralanmıştır. Dolayısıyla eş anlamlı kelimelerle *itnâbî*⁸⁹ en çok yapan kâtiplerden biri de Abdulhamid olmuştur. Bir kısmı te'kid ve kendinden öncesini izah etme, bir kısmı da düşünceyi açmak ve etkisini artırmak maksadıyla bir mânâyı değişik ifadelerle tekrarı da yine ilk defa kullanan o olmuştur.⁹⁰

Abdulhamid el-Kâtib, savaşa teşvik ve fetihlerle ilgili mektuplarını alışılmadık bir şekilde uzun tutmuştur. Örneğin, Mervân b. Muhammed'in oğlu veliaht Abdullah'a yazdığı mektup beş yüz satırdan fazladır.⁹¹ Ancak yazıları bu kadar uzun olmasına rağmen okuyucuyu yormaz, çünkü yazılarını akıcı bir üslupla yazmıştır. Bu tarz mektupları tekrar tekrar okunacak güzellikte ve akıcılıktadır.

Abdulhamid'in Mervân b. Muhammed'e yazdığı bir av risâlesi de⁹² meşhurdur. Bu risâlesinde üç gün süren bir av yolculuğunu tasvir etmektedir. Bu risâlede kendisinin ve halifesinin ava olan sevgisini açıklamaktadır. Avın dünyanın dört bir tarafında bolluk

⁸⁹ Bir ifadeyi gerektiğinden daha uzun cümlelerle ifade etme sanatı. eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Beyrut, tsz., s. 13.

⁹⁰ Osman Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşâ Sanatının Gelişmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1996, s. 148.

⁹¹ Bkz. el-Kalkaşendî, X, 195; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, II, 473.

⁹² Risale metni için bkz. el-Kalkaşendî, X, 215 – 216.

içinde yaşayan insanların sporu olduğu bir gerçektir. Abdulhamid'in bu risâlesi Ebu Nuvâs'ın *Ṭardiyyât*⁹³ındaki girişiyle örtüşmektedir. Yani Abdulhamid avı nesirle gözler önüne sererken Arap şiirinin öncülerinden olan Ebû Nuvâs şiirle avı tasvir etmektedir. Her iki edibin bu tasvirleri, o günlerde bu sporun dönemin ileri gelenleri nezdinde önem arzettiğine işaret eden sosyal birer vesikadır. Abdulhamid, yaşadığı dönemde ortaya çıkan ayaklanmalar, isyanlar gibi toplumsal olaylara karşı da risâleler yazmıştır. Bu yönüyle risâleler tarihi bir vesikadır. O dönemde Emevi devletinin içinde bulunduğu sıkıntılı durumu bildirmektedir.⁹⁴

Bütün bu bilgiler ışığında yazım sanatının özelliklerine ilk kez değinen Abdulhamid el-Kâtib, yazım kurallarını ifade ederken öncelikle yazarın şahsından başlamıştır. Buna göre katip alçak gönüllü, sabırlı, metanetli, giyim kuşamında düzenli, konuşmalarında vakurlu, insanlara karşı merhametli olmalı; ahlâkî ve insanî değerler taşımalıdır. Ayrıca güçlü ve sağlam bir zekaya, zengin bir hayale, keskin bir düşünceye, çabuk bir anlayışa, güçlü bir hafızaya, fasîh bir dile ve isabetli bir görüşe sahip olmalıdır. Bilgi donanımı yönüyle kâtibin başta dini ilimler olmak üzere, ilmî ve edebî pek çok alanda bilgi sahibi olmasını ve güzel yazı yazmasını istemiştir. İyi bir kâtibin başta dilbilgisi, beyân, bedîî, meânî, güzel yazı yazma, hitâbet, tarih, dinî ilimler; edebiyat, coğrafya, beşerî coğrafya, genel kültür, astronomi, matematik, az da olsa yabancı dil gibi önemli çok değişik alanlarda bilgi sahibi olması gerekmektedir. Katibin yazacağı konu ise üzerinde söz söylenecek, yazı yazılacak ve açıklama yapılacak her türlü şey olabilir. Yazılan şeylerde bilginin kaynağı, başta Kur'ân, hadis, şiir, kitâbet, hitâbet, emsâl gibi Arap edebiyatının temel kaynaklarıdır. Yine yazı yazma sanatı için gerekli olan bilginin kaynaklarından biri de halkın kendisidir. Özellikle İbnu'l-Esîr'e göre, halk arasında deyişler, kısa sözler ve halkın ürettiği mânâlar yazma sanatı için büyük önem taşımaktadır. Üslup olarak düşünceden doğan iyi yazı, anlatımı açık, düzgün, özentisiz bir üsluba sahip olur ve yine iyi bir yazıda, buluş, plan ve anlatım gibi üç önemli özellik bulunur. Bu üç unsuru Arap nesrinin ilkeleri içerisinde görmek mümkündür. Yazıdaki plan ise, yazının maksadını belirleyen Matla' (giriş); sultanlara ve dostlara yazılan yazılarda bulunan Dua; esas konuya geçiş için kullanılan Tâhâllus

⁹³ *ed-Dîvân*, s. 210.

⁹⁴ Şalâk, I, 291.

(gelişme) bölümlerinden oluşur. Bu ilkeleri olmazsa olmaz ilkeler olarak kabul edilmiştir.⁹⁵

4.3.ABBÂSÎ DÖNEMİ NESRİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Arapların, başka milletlerle yaşamaya alışması ve hatta kaynaşmasına bağlı olarak ortaya çıkan ilmi, edebi ve kültürel etkileşimle birlikte yabancı dillerden yapılan tercümeler, bir bütün olarak toplumun düşünce yapısında köklü değişikliklere yol açmıştır. Anlayış ve düşünce yapısındaki bu değişimler sonucu edebî nesir, ilmî nesir, fennî nesir ve tarihî nesir gibi türlere ayrılan Arap nesri, dönemin bütün ilimlerini ifade edebilecek bir seviyeye yükselerek sadece bir konuyu ifade etmekle kalmamış, aynı zamanda sanatsal açıdan okuyucuyu da ikna etmeyi ve doyurmayı hedeflemiştir. Bu yüzden edipler yazılarında lafız seçimine büyük özen göstermişlerdir. Karmaşık (ta'kîd) ve anlaşılmasız (tekellüf) cümlelerden kaçınmışlardır. Kelimelerin cümlede yerleştirilmesinde ve mânâ ile ilişkisinde daha zarif davranmaya özen göstermişlerdir. Bu hususta el-Câhîz, I. Abbâsî asrı kâtiplerinden övgüyle bahsederken, bunların anlaşılmasız ve sokak kelimelerini kullanmamış olmalarını takdirle karşılar ve bu nedenle onların belâğatte ileri seviyede olduğunu belirtir.⁹⁶ Bu itibarla bu dönem nesrinin en belirgin özelliği, zarif ve güzel lafızların seçimine dayanan, yani fasih bir nesir türünün ortaya çıkmış olmasıdır. Genelde edipler, lafızları fesâhat şartlarına ve muktezây-ı hâle (durumun gerekliliğine) ve edebî şartlara göre seçmeye çalışmışlardır.⁹⁷

Edipler ve yazarlar, gerek konunun bütünü içerisinde cümlelerin yerleştirilmesine gerekse cümlelerin birbirleriyle bağlantılı olmasına ve uyum sağlamasına oldukça önem vermişler; secî ve sözlerin birbirine uyum sağlaması demek olan izdivâc konusuna, secîde ölçüye, cümleler arasında dengenin sağlanması demek olan tevâzun konusuna vb. edebi sanat üslûplarına itina göstererek yazının üslûp ve güzellik, alımlılık ve estetik bakımından cazib olmasını sağlamışlardır.⁹⁸ Abdulhamid b. Yahyâ, İbnu'l-Mukaffâ', Sehl b. Hârûn, Ahmed b. İsmail, Ahmed b. Yusuf, Amr b. Mes'ade vb. gibi yazarların risâlelerinde bu hususlar açık bir şekilde görülmektedir.

⁹⁵ Selami Bakırcı, "Klasik Arap Edebiyatında Nesrin Biçim ve İlkelerinin Şekillenmesi", *A.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2003, Sayı 30.

⁹⁶ el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 137.

⁹⁷ Abdulhakîm Belba', s. 166.

⁹⁸ Anâd Gazvân İsmail, *el-Edebu'l-Arabi*, Bağdat 1394/1974, s. 308.

İbn Kuteybe *Edebu'l-Kâtib*'de, el-Mübereed *el-Kâmil fi'l-luğa*'da, İbn Abdi Rabbihi *el-İkdu'l-Ferid*'de, tenkitçi Ebû Hilâl el-Askerî *Kitâbu's-Sînâateyn*'de, el-Husrî *Zehru'l-Âdâb*'da ve Cem'u'l-Cevâhir eserlerinde, İbn Reşik *el-Umde*'de, tenkitçi ve dil bilimci el-Curcânî, *Delâilu'l-İcâz* ve *Esrâru'l-Belağa*'da, Usâme b.Mungiz *Lubâbu'l-Âdâb*'da ve daha pek çok edipler gerek yazıda gerek eserlerinde Câhiz'in açmış olduğu yolu takip etmişler ve onun üslubundan etkilenmişlerdir. Bu eserlerinde el-Beyân ve't-Tebyîn'deki üslubu sürdürmüşlerdir.⁹⁹

Edipler Câhiliye'den bu yana Arap edebiyatında mevcut olan mecâz, teşbih, istiâre, kinâye, hayal vb. gibi beyân ve bediî sanatları bu dönemde daha fazla nesre nakletmişlerdir.

Nesirciler duruma göre bazen îcâza bazen de itnâba yönelmişlerdir. Emeviler döneminin sonunda Abdulhamid b. Yahyâ'nın başlattığı itnâb eğilimine bu dönem nesircileri de uymuş, bazen mânâların daha anlaşılır olması için ifade etmek istedikleri şeyleri daha dolambaçlı yollardan anlatmışlardır. Arap nesrinde itnâba gerçek anlamda yaygınlık kazandıran II. Abbâsi asrı ediplerinden ve II. dönem nesir tabakasının öncüsü sayılan el-Câhiz (öl. 868m.) olmuştur.

Abbâsiler dönemi nesrinde mânâ açıklığı, mânânın tafsilatlı bir şekilde izah edildiği, hakikatlerin ortaya konduğu ve gerçeklerin araştırılmasında derinleşmeye gidildiği görülür. İbnu'l-Mukaffâ ve Sehl b. Hârûn gibi yazarların nesrinde bu durum açıkça görülmektedir. Bu dönem nesrinin en belirgin üslup özelliklerinden biri de uzun risâlelere ön sözler (mukaddime) ilave edilmesi, risâlelerin başlangıç ve bitişine özen gösterilmesidir. Gerek risâlelerde gerekse diğer edebi çalışmalarda Kur'ân'dan âyetler, hadisler, şiir ve emsâllerden iktibas yapılması veya bunlara göndermeler (telmîh) yapılmış olması bu dönem nesrinin temel özelliklerinden biridir.¹⁰⁰

Abbâsiler dönemi nesrinin içeriğine, yani ihtiva ettiği konulara gelince; bu dönemde nesrin sosyal, siyasi, ahlâkî, kültürel ve ilmî olmak üzere pek çok konuyu içerdiği görülür. Başta bu dönemin medenî hayatı ile Arapların yeni tanıdıkları kültür ve medeniyetlerin getirdiği birçok konu edebiyatın konusu olmuştur. Kısaca Abbâsi

⁹⁹ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, s.14-15, naşir muk.

¹⁰⁰ Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, s. 138

döneminde fenni nesir, hayatın hemen hemen bütün yönlerini ve hemen hemen sosyal ve siyasi her problemi ele almıştır.

İkinci Abbâsi asrında, nesirde ortaya çıkan önemli türlerden biri de *inşâ sanatı*dır. İnşâ, cümle diziminde mânâların nasıl kullanılacağına, cümle içinde nasıl yer alacağına ve ardından duruma uygun nasıl bir sözle ifade edileceğine dair bir yazım sanatıdır.¹⁰¹ Yani bir bakıma nesirde güzel kompozisyon yapma ve nesir içindeki ifadeleri yerli yerince kullanma demektir. “Yazarın ve yazılan eserin edebiyat ve her bilim dalına uygun özel ıstılahlar bakımından durumunu açıklamak” şeklinde de ifade edebiliriz.

İnşâ, II. Abbâsî Asrı’ndan itibaren dîvân kâtiplerinin ellerinde olgunlaşarak örnek bir edebî tür hâline gelmiştir. Bu dönemde inşâ sahasında çığır açmış meşhur inşâ yazarlarının yetiştiğine tanık olmaktayız. Hiç şüphesiz bunların önderi yine el-Câhiz’dir.

el-Câhiz bu alanda, kendinden sonrakilerin takip edecekleri bir üslup ortaya koymuştur. Bu secîli, kafiyesiz ve vezinsiz ifadelere dayalı bir üsluptur. el-Câhiz bu durumun, ilim adamları ve edebiyatçılar arasında ihtilaf konusu ve dinî açıdan yasaklanmış olduğunu beyan konusunda etkili bir sanat olduğunu¹⁰² ifade eder. Aşağıdaki örnekte bu durum açık bir şekilde görülmektedir.¹⁰³

جَنِّبَكَ اللَّهُ الشَّبْهَةَ، وَعَصْمَكَ مِنَ الْحَيْرَةِ، وَجَعَلَ بَيْنَكَ وَبَيْنَ الْمَعْرِفَةِ سَبِيحًا وَبَيْنَ الصَّدَقِ نَسْبًا، وَحَبَّبَ إِلَيْكَ الثَّبْتَ، وَزَيَّنَ فِي عَيْنِكَ الْإِنْصَافَ، وَأَذَاقَكَ حَلَاوَةَ التَّقْوَى، وَأَشْعَرَ قَلْبَكَ عِزَّ الْحَقِّ، وَأَوْعَدَ صَدْرَكَ بَرْدَ الْيَقِينِ، وَطَرَّدَ عَنْكَ ذُلَّ الْيَأْسِ...

Allâh seni şüpheden uzak tutsun, şaşkınlıktan korusun, seninle marifet arasına bir yol, seninle doğruluk arasına ise bir soy yakınlığı koysun. Sana kararlılığı sevdirdin, adaleti gözüne güzel göstereceğini, sana takvanın lezzetini tattırsın, kalbine hakkın yüceliğini hissettirdin, göğsüne kesin inanç hırkasını giydirdin ve senden ümitsizliğin zilletini atsın...

Bu örnekte el-Câhiz, secî sanatını muhteşem bir şekilde kullanmış, cümleler arasında bir ahenk oluşturmuş ve böylece cümlelerin birbirleriyle bağını mükemmel bir şekilde kurmuştur. Öyle ki cümlelerdeki anlamlar arasında bir akıcılık hemen göze çarpmaktadır.

¹⁰¹ Cebbûr Abdu’n-nur, *el-Mu‘cemu’l-Edebî*, nşr. Dâru’l-ilm, Beyrut 1984, s. 38.

¹⁰² el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, I, 11.

¹⁰³ el-Câhiz, *Kitâbu’l-Hayavân*, I-VIII, nşr. M.A. Harun, Beyrut 1938, I, 3.

Secî, kafiye ve birbiriyle uyumlu kısa kısa ifadeleri sık sık kullanan el-Câhiz'e göre, asıl olan şekil değil anlamdır. Bunu dinî delillere ve Kur'ân'dan âyetlere dayandırarak Arapların sağlıklı düşünce yapısı, belâğat, ifadelerde inceliğin arapların en önemli özelliklerinden olduğunu hatta düşmanlarına (hasımlarına) karşı bile yeni bir silah olarak kullandıklarını belirtir. Ona göre Araplar açık sözü sevinçle ve ünsiyetle karşılamayı misafirliğin ve ikramın olmazsa olmazlarından sayarlar. Buna “*ilk başta güzel söz, yemeği sürdürme esnasında sözü uzatmak ziyafetin (misafire ikramın) tamamındandır*” atasözünü delil getirmektedir.¹⁰⁴ Cahiz'a göre söz ne kadar açık olursa o kadar güzel olur. Zira sözü anlatanla (müfhim) sözü anlayan (mütefehhim) üstünlük bakımından aynıdırlar. Ancak öğretenin (muallim) öğrenene (müteallim) üstün olması gibi sözü iyi anlatan anlayandan daha üstündür.¹⁰⁵ el-Câhiz her ne kadar secînin diğer edipler tarafından kullanılmasını uygun görmüşse de anlama ve araştırmaya önem vermiştir.

el- Câhiz'in kullandığı üslup çağdaşları tarafından benimsendiği gibi kendinden sonraki pek çok edip ve yazar tarafından da taklit edilmiştir.¹⁰⁶ Örneğin el-Câhiz, dua cümlelerini çok kısa tutarken¹⁰⁷ daha sonraki edipler bunu oldukça uzatmışlardır. Bunun en güzel örneği II. Abbâsî Asrı ediplerinden olan ve Ebû Nuvâs'ın dîvânının derleyen Ebû Abdillâh Hamza b. el-Hasan el-İsfehânî¹⁰⁸ (öl.351/970)'nin Ebû Nuvâs'ın Dîvân'ına yazdığı mukaddimesinde görmekteyiz:¹⁰⁹

سألتني- أبقاك الله، وأعلى قدرك، وبلغك أقصى أملك، وزادك من أفضل ما خوّلك، وأحسن ما منحك، ولا أعدمك جميل ما عوّذك-، أن أصرف لك عِنَايَتِي إلى عمل مجموع من شعر أبي نواس يشتمل على كلّ أشعاره، وجلّ أخباره. وقد أسعفتك -أيذك الله- بطلبك وأجبتك إلى مُلْتَمَسِك...

Sen, -Allâh ömrünü uzun etsin, kadrini yüceltsin, seni en uzak emeline kavuştursun, lutfettiklerinin en iyisini ve sana bahsettiklerinin daha üstününü kat kat versin, sana verdiklerini güzel kılsın, alıştıklarının güzellerini senden yoksun bırakmasın- bütün gücümü Ebû Nuvâs'ın şiirlerinden tamamını ve haberlerinin büyük

¹⁰⁴ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 8 – 10.

¹⁰⁵ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 11.

¹⁰⁶ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 14-15, nâşir muk.

¹⁰⁷ Örnek için bkz. el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 12. “حفظك الله” şeklinde çok kısa kullanmıştır.”

¹⁰⁸ Zirikli, II, 309; Zeydân, II, 317.

¹⁰⁹ *Divânü Ebî Nuvâs*, (birivâyeti Hamza el-İsfehânî) nşr. İskender Asaf, Kahire 1898, muk.

bir kısmını içerecek biçimde toplama işine sarf etmemi istedin. Allâh seni güçlendirsın, ben de hemen senin talebine uydum ve isteğini yerine getirdim...

Metinde görüldüğü gibi ara cümle metnin esasından daha çoktur. Halbuki el-Câhiz’de bu üslup kısa ve daha kolay anlaşılır biçimdedir.

Bu kadar uzun cümlelerin karşılığı kısa tutma îcâzdır. Gerek uzatmanın gerekse îcâzın mutlak olarak kabul görmediği duruma göre (muktezay-ı hâl) yapılması gerektiğini savunmaktadırlar. İbn Kuteybe, îcâzın her yerde güzel olmadığını ve her katip tarafından tercih edilmediğini söyleyerek Kur’ân’da böyle durumların olmamasını kendisine delil getirmektedir. Konuyu pekiştirmek için uzatma daha iyi anlaşılması için tekrar yapıldığı gibi zaman zaman da gereksiz olacağı düşüncesiyle îcâz yapılmıştır. Bunu yapan yazarları da ağır bir şekilde eleştirmiştir.¹¹⁰ Buna örnek olarak Mervân’ın biat konusunda yavaş davrandığı haberini alan Yezîd’in ona yazdığı şu îcâzlı ifadeler İbn Kuteybe tarafından eleştirilmiştir.¹¹¹

أما بعد، فإني أراك تقدّم رجلاً وتؤخّر أخرى، فاعتمد على أيّهما شئت، والسلام.

“Şimdi... Ben senin bir ayağını ileri atıp diğerini geri çektiğini görüyorum. Artık onlardan dilediğin birine güven, ve’s-selâm.”

Mervân’ın bu sözünü *Edebu’l-Kâtib* adlı eserinde eleştiren İbn Kuteybe: “Herhangi bir katip Yezid’in Mervân’a yazdığı bu mektubu herhangi bir ülkeye itaate çağrı isyandan sakınma için bu mektubu(yukarıdaki) yazsa Mervân’da bıraktığı etkiyi o ülkede bırakmaz. Zira şimdi doğru olan bu sözün uzatılması, tekrar edilmesi, iade edilmesi, yeni baştan söylenmesi, uyarıcı ve ikaz edici olmasıdır”¹¹² diyerek kendi dönemindeki ifade anlayışının daha önceki ifade anlayışlarından farklı olduğunu açıkça ortaya koymaya, yani îcâz yerine itnâbın daha geçerli olduğunu belirtmeye çalışmıştır.

Bu dönem ediplerinin her açıdan tek bir üslûbu olduğunu söylemek elbette mümkün ve doğru değildir. Her edibin kendine özgü bir üslûbunun olması elbetteki doğal bir husustur. Ancak I. Abbâsî dönemi ediplerinin üslûplarının birbirine yakın olduğu açıkça görülmektedir. Bunlardan kimi daha aktif ve üretici davranmış, kimi ise güçlerinin yettiği ölçüde kendine ait üslubu olmakla birlikte başkalarını takip etmiştir. Mesela,

¹¹⁰ Bkz. İbn Kuteybe, *Edebu’l-Kâtib*, thk.M. Ahmed ed-Dâli, Beyrut 1981, s. 20-21.

¹¹¹ İbn Kuteybe, *Edebu’l-Kâtib*, s. 20.

¹¹² İbn Kuteybe, *Edebu’l-Kâtib*, s. 20.

gerek birinci asırda gerek ikinci asırda edebiyat çevresinin önderi olan el-Câhiz, inşâ yazarları için de bir model olarak edebiyat sahnesine yerleşmiştir.

Bu dönemde bazı devlet adamlarının devleti zayıf düşüren bazı hususlara girişimlerinden dolayı edebiyatı canlandırma ile ilgilenmemeleri, insanların felsefeye, tabiat ve mantık ilimlerine yönelmeleri, Şu‘ûbiyye’nin yayılması ve Araplarla eşit haklara sahip olma mücadeleleri ve getirdikleri yeni ilimler yüzünden şiirde görülen gerileme ve verimsizlik edebiyatın diğer kollarını da etkilemiştir. Bu da beraberinde kalitesi düşük edebiyatçıların türemesine yol açmıştır. İbn Kuteybe *Edebu'l-Kâtib*'de bu konu hakkında şunları söylemektedir: “*Zamanımızın kâtiplerinden birçoğunun, haksız kazanç ve sebepsiz makam elde ettiklerinden, sebepsiz yere rahata alıştırdıkları, acziyet bineğine bindiklerini, kendilerini bakıp düşünmekten ve gönüllerini düşünme sıkıntısından soyutladıklarını gördüm... Halifelerin kendileri için seçtikleri ve sırlarına razı oldukları kâtiplerin halife için bir arkadaş olması ne kadar aşağı bir şeydir!..*”¹¹³ diyerek kâtiplerin durumunu ağır bir dille eleştirmiştir. Hatta bunların insanın ağızında kaç diş olduğunu bilmeyecek kadar cahil, halifenin yanında kitap okuyup da okuduğu kelimelerin anlamını bilmeyen yazarlar olarak niteleyip başta halifeye, ülkeye ve insanlara zarar verdiğini açıkça belirtmektedir.¹¹⁴

Daha önce değindiğimiz gibi dönemin başlarında yaşamış olan Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib, edip ve kâtiplerin dil ve estetik açıdan donanmalarını, bilgi donanımlarını artırmalarını isterken, ibn Kuteybe kâtiplerin kendilerini ıslah edip sağlam bilgi edinmelerini, cehaletten kurtulmalarını istemektedir. Hiciv yapabilmek, dili düzeltmek ve kelime kalıplarının korunması gibi dil ilimlerinin yanı sıra özellikle İslâmî ve edebî ilimlerde geniş bilgi sahibi olmayı bunların arasında saymaktadır. İbn Kuteybe, daha çok zamanındaki dîvân kâtiplerine seslenerek onların fesahat, bilim, edebiyat, bilgi, inanç açısından yarışmalarını, devlet erkanı arasındaki yazışmaların nasıl yapılacağının usullerini öğrenmelerini önermektedir.¹¹⁵

Üçüncü Abbâsi asrında, devletin siyasi olduğu kadar kültürel alanda da merkezi olan Bağdat’ın önemi, geniş sınırların her noktasındaki hakimiyetin zayıflaması ile ortaya çıkan küçük devletler kurulunca sarsılmıştır. Halep’te Hamdânîler (281–392),

¹¹³ İbn Kuteybe, *Edebu'l-Kâtib*, s. 7.

¹¹⁴ Bkz. İbn Kuteybe, *Edebu'l-Kâtib*, s. 12-13.

¹¹⁵ İbn Kuteybe, *Edebu'l-Kâtib*, s. 15-16.

Fars ve Irak'ta Büveyhîler (332 –447), Horasan'da Sâmâîiler (250–395) kurulmuş ve bu devletler kapılarını, ilim ve edebiyat mensuplarına açarak bu faaliyetlerin hâmisî durumuna geçmişlerdir. Özellikle edebî cephesi bulunan, edebiyat ve ilim mensuplarını himaye etmiş olan Buveyhî halifesi Ağûdu'd-devle (ö.338/946) Bağdat, Isfahân, Şiraz gibi şehirlerde kütüphane, hasTâhâne ve benzeri müesseseler kurarak süslemiştir. Meşhur edip Ebu Bekr el-Harizmî (ö.383/993) Şiraz'da Ağûdu'd-devle'nin büyük ihsanlarına nâil olmuş ediplerin başında gelir.¹¹⁶

III. Abbâsî asrındaki bu siyasi ve sosyal ortam, şüphesiz edebî alanda da bir etki göstermiştir. Özellikle nesir alanında bu dönemde yeni bir üslup gelişmeye başlamıştır. Bu üslup *teressül* üslûbudur. Teressül, “رسل” kökünden gelip yazma işini sürekli yapma işine denir. *Teressül* kelimesini ilk ele alıp inceleyen isim İbn Vehb'dir. *el-Burhân* adlı eserine “*risâle yazma işini sürekli yapmaya*” teressül adını vermektedir.¹¹⁷ Uzun veya kısa teressül yazarlarının başında Sehl b. Hârûn gelmektedir. Ama risâlelerin pek azı günümüze ulaşmıştır. En önemli risâlesi el-Câhiz'in *Kitâbu'l-Buhelâ* adlı eserinin başında zikrettiği risâlesidir.¹¹⁸

İnşa sanatı teressül olarak değerlendirildiği gibi, genel olarak risâleler, hutbeler ve kitap mukaddimleri birbirlerine benzemeleri açısından teressül türü içerisinde değerlendirilir.¹¹⁹ Teressül sanatı, Arap edebiyatının bütün dönemlerinde Câhiliyeden itibaren ve farklı şekilleriyle görülmektedir.¹²⁰

Teressül sözlükte “*bir şeyi yavaş yavaş veya ağır ağır okuma, anlama*” yada secî ve kafiye olmaksızın bir yazıyı kaleme almak demektir. Istılâhî mânâda ise tenkitçilerin, belâğatçilerin ve ediplerin terminolojisinde ise hicri IV. ve V. asırdan itibaren kullanılmaya başlandığı görülmektedir.¹²¹ Bu ifadeyi ilk kullanan da IV. asır tenkitçilerinden İbn Vehb olmuştur. İbn Vehb'in “*risâle yazma işini sürekli yapma*” tanımından hareketle teressülün birçok yönleriyle risâle yazmak anlamında, özellikle

¹¹⁶ İbn Hallikân, IV, 400; Mubârek, II, 318; ez- Zeyyât, s. 239; Ferrûh, II, 545.

¹¹⁷ İbn Vehb, *el-Burhân fî Vucûhi'l-Beyân*, thk. Muhammed Şeref, Mektebetu's-şebâb, Kâhire 1969, s. 192.

¹¹⁸ Bkz. el-Câhiz, *Kitâbu'l-Buhelâ*, thk. Muhammed Suveyd, Beyrut 1412/1992, s. 29.

¹¹⁹ Faysal Huseyn – Tuhaymir el-Ali, *Fennu't-Teressül inde 'Abdi'l-hamid el-Kâtib ve İbni'l-Amîd*, Nablus-Filistin 1420/2001, s. 12.

¹²⁰ Faysal Huseyn – Tuhaymir el-Ali, s. 13.

¹²¹ Merzûkî, *Şerhu Divâni'l-Hamase*, I, 18.

devlet veya hilâfet dîvânlarında çalışan kâtiplerin kaleme aldığı yazılar için söylenmiştir.¹²²

Hicri V. asırdan itibaren teressülün “risâle yazımı” anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Zaman ilerledikçe gelişen teressül sanatı konusunda hicri VIII. asır ilim adamlarından ve Dımaşk’ta Dîvânu’l-İnşâ başkanı olan Şihâbuddin Mahmud b. Süleyman el-Halebî (ö.725h.) dîvân risâlelerinin yazımını konu alan *Hüsnü’t-Tevessül ilâ Sınâati’t-Teressül*¹²³ adında bir eser telif etmiştir. Hicrî IX. asrın başında el-Kalkaşendî (ö.821h.) döneminin dîvân kâtiplerini ilgilendiren özelde inşâ, teressül ve kitâbet genelde ise nesir kurallarını içeren *Subhu’l-A’sâ fî Sınâati’l-İnşâ* eserini kaleme almıştır. Dolayısıyla teressül anlamının özellikle VII. ve VIII. asırdan sonra daha geniş bir zemine doğru oturduğu görülmektedir. Ömer Ferrûh ise *er-Resâil ve’l-Makâmât* adlı eserinde teressül sanatının idarî yazışmalar ve” ilk risâleler” adı altında Hz. Peygamber döneminden itibaren Emevilerin son dönemine kadar kurulmuş olan dîvânlardaki yazışmaları alırken “teressül sanatı” araplarda bilinen bir sanat olup Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib kâidelerini ve kuralları belirleyerek sanat hâline getirmiştir. Dolayısıyla risâle sanatını uzatan ilk kişi de odur. Aynı zamanda Abdulhamid teressül sanatını resmî yazışmalardan alıp sosyal tarafa çekmiştir.¹²⁴ Teressül sanatı diğer bir yerde ise Emevîler döneminde icâd edilmiş, belirli şartları ve özellikleri bulunan bir sanat haline gelmiştir demektir.¹²⁵

İnşâ ise korku, tehdit ve tenbihlerin etkisinde kalmaksızın gerçekleri ortaya çıkarma amacına yönelik tarihî ve ilmî eserlerin yazı ile ifade ediliş şeklidir. Şahsi infiallerin ve hezeyanların tarihî ve ilmî gerçekleri saptırması söz konusu olamayacağı için inşâ üslûbunda pek az değişikliğe rastlanır. Bu vesile ile belâğat ilmine vakıf olan müelliflerin ifade tarzları genelde birbirine benzer nitelikte olup aralarında pek az farklı yönlerin bulunduğu görülür. Bu farklı taraflar ise yazarın bizzat kendisi, düşünce yapısı ve kitabının konusuyla ilgilidir. Çünkü her yazarın kendisine özgü ifade tarzı ve yine her sanatın da ona özgü yazıyı ahenkli bir üsluba bürüyecek birtakım ıstılahları vardır. Mesela fıkıhçının ifade tarzı tarihçiden farklı olduğu gibi bir felsefecinin ifade tarzı da matematikçiye benzemez. Bunun yanı sıra aynı müellif yazmış olduğu değişik

¹²² İbn Vehb, s. 192.

¹²³ Keḥḥâle, XII, 167.

¹²⁴ Ferrûh, II, 360.

¹²⁵ Ferrûh, II, 361.

konularda da farklı ifade ve deyimler kullanabilir. Ancak bütün bu hususlar farklı olmakla beraber temelde teressül üslûbuna dayanır.¹²⁶

İnşâ sanatının ortaya çıkmasıyla birlikte III. Abbâsi asrı nesrinde önemli ölçüde değişiklikler meydana gelip bu alanda yeni kâide ve kuralların konduğunu görmekteyiz. Bu tarzdaki nesir sanatının temel hedefi, maksadı en açık şekilde ifade edecek bir üslûp geliştirmektir. Teressül aslında ifadelerin açık, belirgin, anlaşılır olmasına karşılık¹²⁷ bu dönemde sanata ve tekellüfe dayanmaktadır. Daha önce geçtiği üzere İbn Kuteybe'nin belirttiği gibi ya cahil kâtiplerin ya da sanatı aşırı kullanan kâtiplerin yazılarından ibaret kalmıştır. Yani teressül üslûbunu işleyenlerin önde gelenleri vezir, emir veya bunlara yakın kişilerin olması bunun en açık bir delilidir. Sosyal hayatın ilerlemesi üsluplarına, sanatlarına yansımıştır. İfadelerinde süslemeye, diğer bir ifadeyle sanata ağırlık vermeleri en büyük gayelerinden biri olmuştur. İfadelerinin aşırı sanatlı ve süslü oluşu, bunların şatafatlı bir hayat yaşadıklarını ve bu konforlu hayat tarzını nesire de yansıtmaya çalıştıklarını göstermektedir. Fakat bedî sanatlarında aşırıya gidilmesiyle bu defa dönemin kâtiplerinde gramer ve belâgat açısından hatalar belirmeye başlamıştır.¹²⁸ Hiç kuşkusuz nesirde bedî sanatlar I. ve II. Abbâsi asrı nesrinde de vardı. Edipler hiç zorlanmadan, üstelik inşâ sanatının değerini düşürmeden bütün lafız ve mânâ güzelliklerini sergileyebiliyorlardı. Ancak III. Abbâsi asrına gelince, nesil değişimiyle birlikte Arap olmayan edipler bu inşâ üslûbunu kendi zevk ve edebî anlayışlarına göre düzenleyerek nesri, edebî sanatların en uç noktasına kadar götürmüşlerdir. Kuşkusuz bu alanda, yani inşâ sanatının gelişmesindeki en büyük pay, Buveyhî emiri Ruknu'd-devle'nin veziri İbnu'l- Amîd ile aynı dönemlerde Buveyhî emirleri Mueyyidu'd-devle ve Fâhru'd-devle'nin vezirliklerini yapmış olan es-Şâhib b. 'Abbâd'a aittir. Zira teressül üslûbu bu iki katip tarafından zirveye yükselmiştir. Bundan sonraki kâtipler de, bu iki katibi kendilerine örnek almışlardır. Devrin önemli simalarından sayılan Ebû Bekr el-Harizmî, Ebû İshâk es-Şâbî, Bedî'ü'z-zemân el-Hemezânî ve Ebû Mansûr es-Seâlibî bu iki katibin yolunu takip edenlerin¹²⁹ başında gelmektedirler.

¹²⁶ Zeydân, II, 268.

¹²⁷ Merzûkî, *Şerhu Divânî'l-Hamase*, I, s. 18.

¹²⁸ İbn Kuteybe, *Edebu'l-Kâtib*, s. 8.

¹²⁹ el-Bustânî, II, 378.

Geniş bir kültür birikimine sahip olan İbnu'l-Amîd 'in, üçüncü Abbâsi asrı nesri alanında önemli bir yeri olup hocaların hocası¹³⁰ olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde secî ve itnâb oldukça yaygınlaşmış, risâleler hikmetli sözler, darbimesel, şiir, ilmî ve tarihî iktibaslar veya işaretler, edebi nükteler, mizah gibi çok çeşitli konuları içeren bir üsluba bürünmüş, teressül adeta vezin, beyit ve şatır olmayan bir şiir görünümüne bürünmüş, hatta bazen şiirle nesir birbirine karışmıştır. Risâlelerde emirleri, halifeleri veya ileri gelen devlet adamlarını aşırı derecede tazim ve övgüyü içeren sözlerle dolmuştur. Daha önce değindiğimiz gibi dua cümleleri oldukça uzun, risâle yazılan kişilerin isimlerinden ziyade lakap ve onları gereğinden fazla öven künye ile hitap edilmiştir.¹³¹ Bunun yanı sıra bu dönemde hayalde incelik, düşüncede derinlik, mânâlarda çeşitlilik, şiir, âyet, hadis gibi edebî malzeme ile tazmîn ve istişhâd gibi nesre katkılar yapılmıştır. Bu hususlar özellikle İbnu'l-Amîd ve es-Sâhib b. 'Abbâd'ın risâlelerinde görülmektedir. Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin söylemiş olduğu şu sözler, İbnu'l-Amîd'in kitâbet sanatındaki kariyerini göstermektedir: *“O, güneşin gözü, dağın dili, Buveyhi emirinin direği, emirliğin başveziri, kitâbet sanatının ustası ve yönetim işlerini en iyi bilen kişidir. Kendisine üstad ve reis dendiği gibi onu “el-Câhîzu'l-ahîr” diye isimlendirenler de olmuştur. Kendisi belâğatta ölçü olarak alınır, nesir sanatında diğer nesirciler onu ulaşacakları hedef olarak belirlerler, hatta onun için şehirler içinde Bağdad, insanlar içinde üstad şeklinde darbî meseller söylenmektedir.”*¹³² Seâlibî'nin bu rivâyetinden anlaşılacağı üzere İbnu'l-Amîd bu şöhretine siyasi otoritesi ile değil, sanat gücüyle kavuşmuştur. Bilindiği kadarıyla İbnu'l-Amîd, ilk resmî kâtip olması sebebiyle kelimenin tam anlamıyla *tasnî'* sanatının ustasıdır. Dönemin sonuna doğru kitâbet, geçim kaynağına dönüşmüş, dolayısıyla taklide dayalı sanat, tekellüf, dil kâide ve kurallarına özen göstermeme gibi hususlar artmıştır.¹³³

Tasnî', secînin ve söz süslerinin yoğun şekilde kullanıldığı bir üsluptur. Özellikle IV./X. yüzyıl dîvân kâtiplerinin genellikle kısa olan resmî mektup ve yazışmalarında görülür. Bu üslup Abbâsi halifesi Muktedir-Billah zamanından (908–932) sonra yaygınlık kazanmasıyla diğer edebî nesir ürünlerine de yansımış ve IV./X. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Bu türün başlıca temsilcileri Büveyhî vezir ve kâtipleri olan

¹³⁰ İbn Hallikân, V, 103.

¹³¹ Faysal Huseyn-Tuhaymir el-Ali, s. 128-129; es-Sibâi Beyyûmî, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, 1958, III, 140-146.

¹³² es-Seâlibî, *Yetimetu'd-Dehr I-IV*, Beyrut 1983, III, 137.

¹³³ Faysal Huseyn- Tuhaymir el-Ali, s. 132.

İbnu'l-Amîd, es-Sâhib b. Abbâd, Ebû İshâk es-Sâbî, Ebû Bekr el-Harizmî ve Bedî'ü'z-zemân el-Hemezânî'dir.¹³⁴

İbnu'l-Amîd, cinâs, tıbak gibi bedî sanatlara tamamiyle vakıf olduğu kadar kitâbet sanatında secîyi istediği şekilde çok rahat bir biçimde kullanan biridir. Onun nesir anlayışında dikkati çeken bir diğer husus da nesirde tasvir sanatını çok iyi ve kusursuz bir şekilde işlemiş olmasıdır. Tasviri o derece etkili kullanmıştır ki, yazısını okuyan bir kişi tasvir edilen madde veya nesneyi sanki canlı bir resimmiş gibi gözleri önünde canlandırır. Cinâs ve tıbak sanatını kusursuz bir şekilde kullanması da tasvirlerinin bu denli canlı oluşuna katkı sağlayan önemli bir faktördür. Risâlelerinin çoğunda bedî sanatlarla secî sanatı içiçe olup izlemiş olduğu metodunda bu sanatların özüne inmeye çalışmış ve bedî sanatlarını secîli lafızlarla süslerken adeta bir süs servetini andıran üslûplar keşfetmiştir. İbnu'l-Amîd aynı zamanda nesir sanatının hilelerini de çok iyi bildiği için yazılarında çok sık hileye başvurur ve özellikle ibareleri kısma yoluna gider. Bu ise onu diğer dîvân katibi şairlerden ayıran en önemli becerisidir. Bu arada yeri geldiği zaman sözü uzatmak da kâtiplerin yapmak zorunda oldukları bir sanat meziyetidir. O halde sık sık ibareleri kısaltma hilesine başvuran bir katip bunu nasıl yapabilecektir? İşte İbnu'l-Amîd'in yeteneği burada kendini göstermektedir. Çünkü İbnu'l-Amîd, söz uzadığı zaman bu güç anında kısa bir süre düşünüp bu düşüncüyü çabucak hileye dönüştürerek kulağa hoş gelecek ses uyumu ve musiki açısından birbirine benzeyen kelimeleri peşpeşe dizmeye başlar. Böylece ses uyumu da gerçekleşmiş olur.

İbnu'l-Amîd'in Ramazan ayında Ebu'l-A'la es-Serûrî'ye yazdığı ramazan risâlesi de şöyledir.¹³⁵

کتابي - جعلني الله فداك - و أنا في كد و تعب، منذ فارقت شعبان، و في جهد و نصب من شهر رمضان و في العذاب الأدنى دون العذاب الأكبر من ألم الجوع و وقع الصوم، و مرتهن بتضاعف حرور، لو أن اللحم يصلى بعدها غريضا أتى أصحابه و هو منضج، و ممتحن بهواجر يكاد أوارها يذيب دماغ الضب و يسرف وجه الحرباء عن التحنق و يزويه عن التبصر بقبض يديه عن إمساك ساق و إرسال ساق....

Kitabım, -Allah, beni sana feda etsin- Ben Şaban ayı ıkalı beri bir yorgunluk ve bitkinlik içindeyim. Ramazan ayı nedeniyle de bir koşuşturma ve yorgunluk içindeyim.

¹³⁴ İsmail Durmuş, "Nesir", *DİA*, XXIX, 6.

¹³⁵ es-Se'âlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, III, 190.

Büyük azaptan başka hal-i hazır bir azap içerisinde, açlık acısında ve orucun baskısı altındayım. Şiddetli bir sıcağın esiriyim. Şayet taze bir et ateşte şöyle biraz pişirilse etrafındakiler daha pişmemişken ona gelip bu yarı pişmiş ve üzerinde buhar kalkan ete üşüşmeleri gibi kelerin beynini eriten, yüzünü kıpkırmızıya çeviren ve elinin tuttuğunu gözlerinin görmemesini sağlayan sıcaklığın etkisiyle oldukça bitkin bir haldeyim.

Görüldüğü gibi risâlenin başında ramazanın sıkıntısından, orucun meşakkatinden, susuzluktan ve sıcaktan şikâyet ederken risâlenin ilerleyen kısmında Ramazanın feyiz ve bereketini umarak Allah'a hamdetmekte, Allah'tan insanların küfürden, ahlaksızlıktan, sıkıntıdan, fakirlikten korumasını dilemektedir. Bu risâlede dil akıcı, secî oldukça fazla, fakat tekellüften uzak, anlaşılır bir üslup göze çarpmaktadır. Ayrıca âyet ve şiiirlerden iktibaslar da yapılmıştır.

İbnu'l-Amîd'in oldukça fazlaca yazıştığı¹³⁶ kişilerden biri de Ebu Abdillâh et-Taberî¹³⁷dir. Yine İbnu'l-Amîd'in Ağûdu'd-devle'ye, doğan çocuğunu tebrik için gönderdiği risâlesi, sosyal içerikli olup aynı özellikleri yansıtmaktadır.¹³⁸ İbnu'l-Amîd'in darbimesel gibi kullanılan hikmetli ve anlam dolu sözleri de vardır.¹³⁹

خير القول ما أغناك جده و ألهاك هذه

Sözlerin en iyisi, ciddisi seni birşeye ihtiyaç bırakmayan, şakası da seni eğlendirendir.

Anlaşıldığı gibi ister şaka ister ciddi olsun sözün bir anlam ifade etmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Üçüncü Abbâsi asrı nesir sanatında İbnu'l-Amîd'in yanı sıra ekol sahibi hâline gelmiş güçlü ediplerden biri de es-Şâhib b. Abbâd'dır. es-Şâhib b. Abbâd, sanatıyla herkesi hayrete düşüren biri olup aynı zamanda hazır cevapları ve esprileriyle ün kazanmıştır. Edebiyat tarihi kaynakları, onun herhangi bir münakaşa, münazara veya basit bir diyalog anlarında bile karşısındakini umulmadık bir anda mahcup edecek derecede nüktedan biri olduğu hususunda birleşmişlerdir. Nitekim *Mu'cemu'l-*

¹³⁶ Risale örnekleri için bkz. el-Husri, *Zehru'l-âdâb III*. s.885, 876; V, s.1064,1065; Zeki Mubârek neşri, IV, 179-180.

¹³⁷ Ebû Abdullâh et-Taberî'nin kim olduğu konusunda kaynaklarda herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Faysal Huseyn, s. 132.

¹³⁸ Bkz. el-Husri, IV, 194-195.

¹³⁹ es-Se'âlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, III, 193.

Udebâ'nın müellifi, onun bu özelliği ile ilgili oluşan genel kanaatleri pekiştirecek mahiyette şöyle bir hadise rivâyet etmiştir:

es-Şâhib b. Abbâd yanına gelen Şamlı bir adama, ağzından laf almak maksadıyla “Sizin memlekette kimin risâleleri okunur?” diye sorar. Adam, İbn Abd'in risâleleri diye cevap verir. Bu cevaptan hoşlanmayan İbn Abbâd, “Kimin” diye soruyu tekrarlar. Oysa adam, onun İbn Abd ismini hiç duymadığını zannederek bu defa meşhur adıyla es-Sâbî diye cevap verir. Orada bulunanlardan biri es-Şâhib b. Abbâd'ın bu duruma çok bozulduğunu farkederek adama göz ucuyla “İbn Abbâd'ı söyle” gibisinden işaret eder. Fakat adam yine durumu farketmez. Bunun üzerine es-Şâhib b. Abbâd, hiçbir şey hissetmeyen eşek gibi bakıyor diyerek adamı mahcup eder.”¹⁴⁰

Sâhib b. Abbâd, secî sanatına aşırı derecede tutkun birisidir. Onun secî sanatında göze çarpan en önemli özelliği, lafızların tatlı, hafif ve aynı zamanda sade oluşudur. Nitekim onun Rey'den İsfahan'a yolculuk ettiği bir sirâda söylemiş olduğu:

کتابي هذا من النوع بهار يوم السبت في نصف النهار

“Bu mektubum, Cumartesi günü gün ortasında (yazılmış) ilkbahar türündendir.”¹⁴¹

risâlesinde lafızların ne kadar tatlı ve nağmelerinin ne kadar hoş olduğu görülmektedir. Zira o, Üçüncü Abbâsî asrı tasnî sanatı hocalarından biridir. Hatta İbnu'l-Amîd'in bile zorlandığı tüm musikî unsurlarını rahatlıkla kullanmıştır. O da İbnu'l-Amîd gibi secîli kısa ibareler kullanmaya dikkat etmiş, en uzun hikâyeleri bile, kısa ve secîli ibarelerle anlatarak dinleyicinin sıkılmamasına özen göstermiştir. Tabi ki bütün bunları yaparken bedîî sanatları kullanmayı da ihmal etmemiştir. Bol bol tabiat tasvirleri yaptığı risâleleri, döneminden özelliği olarak manzum hale dönüşecek kadar şiire benzemektedir. Nitekim onun:

و کتابي هذا و قد أرخى سدوله و سحب الظلام ذيوله

Bu kitabım, eteklerini sarktı (ortaya çıktı) ve karanlık eteklerini çekti.

şeklindeki sözü risâlelerinin şiire ne derece yakın olduğunu göstermektedir. Sözlerindeki tatlılık ve ahenk onun tasnî sanatının en belirgin yönünü oluşturmakta ve

¹⁴⁰ Yâqût el-Hamevî, VI, 259.

¹⁴¹ Yâqût el-Hamevî, VI, 220.

mensur şiire geçiş noktasını oluşturmaktadır. Burada ayrıca İmruu'l-Kays'ın şiirlerinde geçen kelimeleri kullanarak Câhiliye dönemindeki lafızların da kullanıldığını göstermektedir. Sanatlı, şiiri andıran bir üslup kullanmıştır.

 ğrenim hayatının ilk yıllarında felsefe okuyup sonra tıp öğrenimi gören, daha sonra ise aşamalı olarak hendese, kozmografya, astroloji ve matematik ilimleriyle meşgul olan Eb  Hilâl es-Sâbî ( l. 374–984), edebiyata yönelerek asıl yeteneğini kitâbet sanatında sergilemiş ve bu alanda büyük şöhret kazanmıştır.¹⁴² Aynı zamanda dil ve şiir ilminde de geniş bir bilgi birikimine sahip olan es-Sâbî, hilafet merkezi Bağdat'ta Dîvânu'r-Resâil'in başında dîvân katibi olarak sorumluluğu altındaki işleri büyük titizlikle yürütüp çağdaşları arasında önde gelen ediplerden büyük ilgi ve saygı görmüştür. Nitekim es-şâhib b. Abbâd ile Ebû İşh k es-Sâbî arasında birbirlerine karşı saygı ve muhabbeti dile getiren ve birbirlerini öven yazışmalar geçmiştir.¹⁴³ öte yandan es-Se libi'nin *“es-Sâbî, Iraklı şairlerin edebiyat meclislerinde övdüğü ediplerin başında gelmekteydi.”*¹⁴⁴ şeklindeki sözü bu hususu teyit etmektedir. Hiç şüphesiz ona yöneltilen bu övgüler onun beyân ve belâgat sanatında gösterdiği maharetinden ileri gelmektedir.

es-Sâbî, gerçek bir belâgat alimi olduğu için risâlelerinde lafızları büyük bir dikkat ve özenle seçmiş, sec  sanatını yaparken ibareleri ayıklamış, böylece m kemmел bir risâle üslûbu oluşturmuştur. Onun m kemmел risâle üslûbunu Allah'ın şanını vasfettiği aşağıdaki ris lesinde¹⁴⁵ rahatlıkla görebiliriz:

لا تحدہ الصفات، ولا تحوزہ الجهات، ولا تحصرہ قرارات مکان، و لا یغیرہ مرور الزمان، و لا تتمثلہ العیون بنواظرہا، و لا تتخیل القلوب بخواطرہا...

Sıfatlar onu sınırlandıramaz, yönler onu h iz değildir, yerin derinlikleri onu kuşatamaz, zamanın geçmesi onu değiştirmez, gözler bakışlarıyla onu tasavvur edemez, kalpler temayülleriyle onu tahayyül edemez...

Burada dikkatimizi çeken husus, es-Sâbî'nin secîyi kısa tutmasıdır. Sec den oluşan nağmeler uzadığı zaman dahi kısaymış gibi bir his vermeye çalışmıştır. Tıpkı İbnu'l-Amîd'in üslûbunda olduğu gibi lafızlar kendi aralarında dengeli ve ahenkli bir

¹⁴² Yağ t el-Hamevî, XXI, 35, 55.

¹⁴³ Yağ t el-Hamevî, II, 23.

¹⁴⁴ es-Se libi, *Yetimetu'd-Dehr*, II, 218.

¹⁴⁵ Mübârek, II, 360.

haldedir. Göze çarpan diğer önemli bir husus ise cinâs ve tasvir sanatına önem vermiş olmasıdır. Aslında bu durum es-Sâbî'nin yazı sanatının özünü teşkil eder. Öte yandan başarılı bir tasnî' ustası olması sebebiyle musikiye de önem vermiş olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü yazım sanatında kelimeleri karşılıklı tutmuş ve bunun sonucunda kelimelerin sesleri de sanki bir nesir değil, bir şiir nazmediyormuşcasına dengeli hale gelmiştir.¹⁴⁶ Ancak hemen burada gerek İbnu'l-Amîd'in gerekse onun öğrencileri es-Şâhib b. Abbâd ve Ebû İshâk es-Sâbî'nin şiir ile nesir üslûbunun arasını ayrı tuttuklarını belirtmek gerekir.

İbnu'l-Esir, es-Sâhib b. Abbâd'ı bir çok noktada eleştirmektedir. Aynı mânâyâ gelen kelimelerin peşpeşe kullanılmasının ve aynı mânâyâ gelen secîlerin yapılmasının gereksiz ve güzel bir şey olmadığını vurgulamakla birlikte bazı yerlerde beğendiğini de açıkça belirtmektedir.¹⁴⁷

İbnu'l-Amîd, es-Şâhib b. Abbâd ve Ebû İshâk es-Sâbî'nin yanında onların çağdaşı olan diğer dîvân kâtipleri de kitâbet sanatında secî ve bedîî sanatlara dayalı tasnî' üslûbunu benimsemişlerdir. Ayrıca bu kâtiplerin tasnî' sanatı çerçevesinde kendilerine has bir yer edinebilmek için çaba harcamaları veya bir başka deyişle ekol olmaya çalışmaları bu dönemde nesir sanatında büyük aşamaların kaydedilmesine yol açmıştır. Nitekim üçüncü Abbâsi asrında yaşamış olan ediplerin biyografisini içeren *Yetimetu'd-Dehr*'de bu asırda yaşamış olan dîvân kâtiplerinden birkaçı da Abdulaziz b. Yûsuf, Ebû'l-Abbâs ed-Ḍabbî, Ali b. Muhammed el-İşkâfî ve Ebû'l-Feth el-Bustî'dir.¹⁴⁸ Bu saydığımız kâtiplerin hepsi risâlelerine büyük önem vermişlerdir.

Abdulaziz b. Yûsuf hem Buveyhîlerin vezirliğini hemde Aḡûdu'd-devle'nin dîvân katipliğini yapmıştır. es-Seâlibî ondan bahsederken onun kitâbet sanatında önde gelenlerinden biri olduğunu ve döneminde adından övgüyle bahsedildiğini kaydeder.¹⁴⁹ Ebû İshâk es-Sâbî, Abdulaziz b. Yûsuf'un risâlelerini değerlendiren cevabî risâlesinde, “ *Belâğatin farkını nasıl ayırdığını, karşındakine hitap edebilmendeki becerini, beyan*

¹⁴⁶ Mubârek, II, 360 – 361.

¹⁴⁷ İbnu'l-Esir, *el-Meşelu's-Sâir*, I-III, nşr. Dâru Nahdati Mısır, Kahire 1983, I, 84.

¹⁴⁸ es-Seâlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, III, 339.

¹⁴⁹ es-Seâlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, II, 287.

sanatındaki ustalığını ve nasıl iyilik yapma duygularına yöneldiğini çok iyi anladım.”¹⁵⁰ şeklinde iltifatlar yağdırmaktadır.

Bir başka dîvân katibi Ebû'l-Abbâs ed-Dabbî, es-Sâhib b. Abbâd'ın öğrencisidir. es-Seâlibî ondan bahsederken “O, es-Şâhib b. Abbâd'ın ateşinde pişen bir cezve ve onun denizinde akan bir nehirdir. Aynı zamanda o, es-Şâhib b. Abbâd öldükten sonra yerini alabilecek tek kişidir. Çünkü Ebu'l-Abbâs, çocukluğundan beri onunla arkadaşlık etmiş, böylece onun sanatında uzmanlaşmıştır.”¹⁵¹ şeklinde görüş bildirmiştir.

Abbâsiler döneminde hicri IV. asırdan itibaren emirlikler ve devletçikler hâlinde siyasi bölünmüşlüğe bağlı olarak birbirlerinden farklı özellikler arzeden hatta birbirleriyle yarışan edebi çevreler oluşmuştur. Bunların başında Irak, İran, Şam, Mısır ve Endülüs gibi önemli edebi merkezler gelmektedir.¹⁵²

Bu dönemde tasnî' sanatının önde gelen temsilcilerinden biri olan Ebu Bekr el-Harizmî¹⁵³ 'nin risâlelerinde işlemiş olduğu edebi sanat türü, secî ve bedî' sanatlarının ağır bastığı tasnî' ve tasannu' üslûbudur. el-Harizmî'nin sanatı incelendiğinde uyguladığı tasnî' üslûbunda bu sanatın kurallarını tamamiyle yerine getirdiğini görülür. Daha doğrusu tahvilât (boş kelime oyunları) ve mübâlağa unsurlarına bolca yer vermiş, tasvirleri ise oldukça uzun tutmuş, secî ve bedî' sanatlardaki uustalığını sergilemek için itâle (uzatma) sanatını kullanmıştır. Aynı şekilde secî sanatını yaparken de cinâs, tıbâk ve tasvir sanatlarını mükemmel bir şekilde uygulamıştır. Gerçekte el-Harizmî'nin metninin sağlamlığı ve ibarelerinin kusursuz dizilişi onun risâlelerinde gösterdiği sanat metodunun temelini oluşturur.¹⁵⁴

Şüphesiz burada bahsedilen tasnî' üslûbunun bir de tasannu' üslûbu şeklinde ortaya çıkışı vardır. Tasannu', nesir sanatında tabii metotların dışına çıkıp kelimelerin diziminde, secî ve bedî' sanatlarını kullanmada, yani süsleme yapmada aşırıya kaçmadır. Buna da *tasannu'* veya *ta'kid* denir. Bu durumda, secî ve bedî' sanatların dışında hiçbir şeyin varlığı hissedilmez. Metin anlaşılmaz bir hale gelir. Gerçekte asrının belâgat ve beyân ilmi ile meşgul olmuş ve aynı zamanda tasnî' üslûbunu tüm

¹⁵⁰ es-Se'âlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, II, 293.

¹⁵¹ es-Se'âlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, III, 339.

¹⁵² Selami Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1992, s.58.

¹⁵³ İbn Hallikân, I, 523.

¹⁵⁴ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 235.

gerekliliyle beraber ustaca kullanmış bir edibin şahsi risâlelerinde ikinci bir üslûba, tasannu üslûbuna yönelmiş olması ve bunun gereği olarak kelime oyunları ile aşırıya kaçması garipsenebilir. Ancak büyük bir ihtimalle onun, risâlelerinde öğrencilerine bir fikir dahilinde kullanılması mümkün olabilecek bütün ifade şekillerini gösterebilmeyi amaçladığı da düşünülebilir.¹⁵⁵

el-Harizmî 'nin risâlelerinde göze çarpan en önemli özelliklerden biri de tarihi olaylara işaret etmiş olmasıdır.¹⁵⁶ Risâlelerinde bol bol şiirlere de yer vermiştir. Aşağıda, bir risâlesinin mukaddimesinden alınmış örnekte olduğu gibi:¹⁵⁷

كتابي و أنا في سلامة إلا من الحر الذي يُذهب دماغ الضبّ و يُشبه قلب الصب و هذا سرقته من رسائل الوزير الجليل ابن عباد و ليس بأول غارة الكردي على الحاجي و لا بأول بأخذ الطرار مال التجار.

“Kitabım. Kertenkelenin beynini eriten ve aşığın kalbine benzeyen sıcağın dışında ben rahatım. Bu onun büyük vezir el-Celil b. Abbâd'ın risâlelerinden çalıntısıdır. Bu ne kürdün hacılara ilk saldırısı, ne de yankesicinin tüccarın malını ilk kez çarpmasıdır.”

el-Harizmî'nin bu sözlerinden kendisinden önce yaşamış olan meşhur kâtiplerin alıntı yaptığını, şiirdeki hırsızlık olayının nesre de yansıdığını vurgulamıştır.

Tasnî sanatını kullanan meşhur yazarlardan biri de Bedî'u'z-zemân el-Hemezânî'dir. Üçüncü Abbâsi asrının meşhur makâm sanatı ustası olan Bedî'u'z-zemân el-Hemezânî, tasnî üslûbuna çok fazla önem vermiş, hatta kitâbet sanatını tasnî üslûbu dahilindeki tüm sanatları kullanarak fazla aşırıya kaçmıştır diyebiliriz. Nitekim el-Harizmî'nin yaptığı gibi o da mübalağa ve kelime oyunlarına bolca müracaat etmiş olup bu hususta el-Harizmî'yi de geride bırakmıştır. el-Hemezânî'nin, kitâbet sanatında sürekli yenilikler araması makâm türünü kitâbete kazandırmakla bu alanda erişilmez bir seviyeye ulaştırmıştır. Aşağıdaki risâlesinde onun kitâbet sanatında daima yenilik ve arayış peşinde olduğu görülmektedir:¹⁵⁸

كتابي و أنا أحمد الله إلي الشيخ و أذمّ الدهر فما ترك لي فضة ألا فضّها و لا ذهباً إلا ذهب به و لا علّقاً إلا علّقه و لا عقاراً إلا عقره و لا ضيعة إلا أضاعها و لا مالا إلا مال اليه...

¹⁵⁵ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi 'n-Nesri 'l-Arabî*, s. 236.

¹⁵⁶ *Resâilu 'l-Harizmî*, İstanbul 1297/1878, s. 35 – 94.

¹⁵⁷ *Resâilu 'l-Harizmî*, s. 79.

¹⁵⁸ *Resailü 'l-Harizmî*, s. 104.

Kitabım. Ben şeyh'e müntesip olmakla Allah'a şükrediyor ve zamandan yakınıyorum. (Zaman) bana hiç gümüş bırakmayıp hepsini almış, altın bırakmayıp hepsini götürmüş, kıymetli eşya bırakmayıp hepsini aşırılmış, bereketli birşey bırakmayıp hepsini bereketsizleştirmiş, hiçbir arazi bırakmayıp hepsini zayi etmiş, mal vermiş ama gönlü onda...

Yukarıdaki risâleden de anlaşılacağı üzere el-Hemezânî aşırı cinâs kullanarak süsleme sanatında tabii sınırların çok üzerine çıkmıştır. el-Harizmî 'de olduğu gibi onun da tasni' üslûbunun sınırlarını zorlaması Hemezânî'yi tasannu üslûbuna itmiştir. Ancak el-Hemezânî'de gördüğümüz asıl husus, onun başta el-Harizmî olmak üzere diğer çağdaşlarını geçebilmek için bilhassa cinâs sanatını aşırı bir biçimde kullanmış olmasıdır.¹⁵⁹ Mesela Arapların yabancılara karşı üstünlüklerini sergilemeye çalıştığı aşağıdaki risâlesinde cinâsa sığındığını görmekteyiz.¹⁶⁰

العرب أوفى وأوفر وأقى وأقر وأنكى وأنكر وأعلى وأعلم وأحلى وأحلم وأقوى وأقوم وأبلى
و أبلغ وأشجى وأشجع وأسمى وأسمح وأعطل وأعطف وأعطى وأطف وأحصى وأحصف...

“Araplar en vefakâr ve en cömert, en koruyucu ve en ağırbaşlı, en galip ve en öldürücü, en yüce ve en bilgili, en tatlı ve en yumuşak huylu, en kuvvetli ve dayanıklı, en dayanıklı ve en belîğ, en cesur ve en kahraman, en büyük ve en müsamahakar, en bağışlayıcı ve en merhametli, düşmânâ karşı en acımasız ve en lütfkâr, en erişilmez ve en sağlam insanlardır..”

Yukarıdaki risâle örneğinde görüldüğü gibi her kelimenin müteradifini kullanarak kelime ve sözlük alanındaki maharetini ortaya koymuştur. Cinâsı bu denli fazla kullanmasının nedeni dil cambazlığını, dil alanındaki bütün gücünü ortaya koyma özentsidir.¹⁶¹ Yani yukarıdaki kelimelerin bir kısmı atılsa yine anlamda bir değişme olmaz, verilmek istenen anlam gâyet rahat anlaşılabilir. Sanatı ön plana çıkaran bir ekolün müntesibidir. el-Hemezânî'nin ısrarla üzerinde durduğu sanat unsuru sadece cinâs olmayıp risâlelerinde sanki sanatını güzelleştirmede gayelerinden biriymiş gibi garip lafızlara çok sık yer verilmiştir . Bununla birlikte el-Hemezânî, makamâtında âyet,

¹⁵⁹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi 'n-Nesri 'l-Arabî*, s. 243.

¹⁶⁰ *Resâilu 'l-Harizmî*, s. 279.

¹⁶¹ Saddam Huseyn - Mahmud Ömer, *Makamatu Bediizzeman el-Hemezani beyne's-sanati ve't-tasannu*, Camiatu'n-Necâh, Master Tezi, 2006, s. 80-81.

hadis, emsâl, şiir, hikmetli sözler gibi çok farklı yerlerden iktibaslar yaparak “tazmîn” sanatını kullanmıştır.

el-Hemezânî, vezir el-İsferâiyyi’ye yazdığı bir risâlesinde: “*Ben sözüme meftunum, kalemimin sesine ve fikirlerimin eriyip dökülmesine (kağıt üzerine) hayranım. Ben o yazılarımı sadece benim inancıma inanana, gönlüm gibi bana meyl edene ve benim başımın gözleriyle bakana gönderirim.*”¹⁶² diyerek yazılarında kullandığı sanatı çok beğendiği, kalemiyle adeta meydan okuduğu anlaşılmaktadır.

İbnu’l-Amîd’in öncüsü olduğu ekol nesirde bedî ve beyân sanatlarına dayanırken el-Hemezanî tekellûf derecesinde sanat kullanarak “tasannu” üslubunu ön plana çıkarmıştır. Başta makâmeleri olmak üzere yazılarının anlaşılmasız olduğunu belirten İbnu’l-Esîr’in yanında İbnu Taktâkî’ye göre de ancak inşâ sanatında üst düzeyde olan nesir ve nazım sanatından anlayan kişiler, el-Hemezânî’nin yazılarını kavrayabilirler.¹⁶³

Buraya kadar sözünü ettiğimiz sanat faktörleri Üçüncü Abbâsi asrında başlayan tasnî sanatının gereklerinden olup hem el-Harizmî’de hem de el-Hemezânî’de bunun etkileri açıkça görülür. Fakat el-Hemezânî, el-Harizmî ’ye oranla tasnî’e daha meyillidir. Belki de bu durum onun kelime oyunlarına daha çok önem vermesinden kaynaklanmış olabilir. Başta es-Seâlîbî olmak üzere, İbn Hazm el-Endelusî ve el-Husrî gibi pek çok edip el-Hemezânî’nin makâmelerini ve risâlelerini hoş, alıcı, çekici, kolay anlaşılır olarak bulmuşlardır.¹⁶⁴ Yazılarını çok beğenen el-Hemezânî, el-Harizmî ile giriştiği rekabet sonucunda teressül üslûbunda 104 çeşit metot geliştirdiğini söyler. Bu metotlar arasında hiç "ج" ve "د" harfî ve ayrıca "ل" takısı kullanmadan ve bunun yanı sıra atıf harfî bulunmayan kitap yazması, bazen yazdığı satırların hepsinin "م" ile başlayıp "ح" ile bitmesi gibi ilginç yazım teknikleri bulunduğunu bildirmektedir.¹⁶⁵

Bedîu’z-zemân, herşeyden önce Maâmelerinin tümünü secî ve bedî sanatlarına dayalı olan belâğat metotları etrafında toplamaya çalışarak süslemeye büyük önem vermiştir. Ağır secî kullanmış olmakla birlikte yazılarında ses unsuruna oldukça önem vermiştir. Kelimelerin anlamlarını düşünmekten uzaklaştıran bir üslub hakimdir. Nesrin

¹⁶² *Resâilu l-Hemezânî*, s. 118.

¹⁶³ Saddâm Huseyn - Mahmud Ömer, s. 69.

¹⁶⁴ Saddâm Huseyn - Mahmud Ömer, s. 70.

¹⁶⁵ *Resâilu Bedîu’z-Zemân el-Hemezânî*, s. 74.

akışı içerisinde duruma uygun kelimler olduğu gibi yer yer anlamı sıkıntıya sokacak kelimeler de vardır. Ama Hemezânî bu secîyi yapmakta herhangi bir sıkıntı çekmemektedir. Secî onun için bir engel değil zevk veren bir husustur. Kolayca yapabileceği, başarılı olduğu bir alandır.¹⁶⁶ Bu nedenle konunun önemini ikinci plana atıp “tersî”¹⁶⁷ ve “tecmil” metodunu ana gaye edinmiştir. Bu iki metot onun sanatındaki gayesidir. Gerçekten onun maḳâmelerine bakıldığında adeta kitâbet sanatında maharetlerini göstermeye çalıştığı hissini vermektedir. O, daima tasvire önem vermiş, ifadelerinin sağlam olmasına özen göstermiştir.¹⁶⁸

Makâmât’ında bolca garip lafızlar kullanan el-Hemezânî, gerek Hind Maḳâmesi gerekse Hemedân Maḳâmesindeki at tasvirlerinde o kadar çok garip kelime kullanmıştır ki, bu hâliyle maḳâmesi edebi bir yazı türünü değil, sanki garip kelimeler hakkında yazılmış gramer kitabı ya da sözlük izlenimini vermektedir. Böylece onun *Makamat*’ının sırf hikâye üslûbuyla yazılmayıp aynı zamanda didaktik bir amaç taşıdığını anlamaktayız.¹⁶⁹

Selçuklu hükümdarlarından Tuğrul Bey’in Bağdat’taki Büveyhî hakimiyetine son vermesinden sonra Sultan Alparslan zamanında (456) Bağdat’ta Dicle kenarında kurulan Nizâmiye Medresesi, daha sonra kurulacak diğer medreselere örnek teşkil etmiştir. Özellikle Melikşah’ın 20 yıl süren (465 – 485) döneminde ilmî müesseseler kurulmuş, dinî ve tabii ilimlerle edebiyatta büyük gelişmelerin gerçekleştirilmiştir. Bütün bu siyâsi ve sosyal gelişmelere bağlı olarak dördüncü Abbâsi döneminde edebî gelişmeler ivme kazanmıştır. Bu dönemde kitâbetle ilgili nesrin özellikleri konuya ve yazarın ekolüne göre farklılıklar arz etmektedir. Dîvânu’l-inşâ’da yazılan yazılar genelde açık, kolay anlaşılır, kelimeleri fasih, tekellüfsüz ve sade bir biçimdedir.

Bu dönemde şiir alanında olduğu kadar nesir alanında öncü edipler yetişmiştir. Bunların başında el-Kâdî el-Fâdıl, el-İmâd el-İsfehânî ve İbnu’l-Esîr gibi edipler gelmektedir.

Bu dönemin nesir öncülerinden sayılan el-Kâdî el-Fâdıl’ın yazdığı risâleler secîli ve açıkça kelimelerle oynadığı görülmektedir. Sanat ve süse önem verdiğinden tekellüf

¹⁶⁶ Saddâm Huseyn - Mahmud Ömer, s. 58-59.

¹⁶⁷ Tersî’, bir cümledeki bütün kelimelerin kafiye bakımından birbirine uymasıdır.

¹⁶⁸ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi’n-Nesri’l-Arabî*, s. 250; Saddam Huseyn - Mahmud Ömer, s. 80-81.

¹⁶⁹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi’n-Nesri’l-Arabî*, s. 254; Saddam Huseyn - Mahmud Ömer, s. 82 ve devamı.

vardır. el-Kâdî el-Fâdîl'ın ekolüne mensup olan el-Îmâd el-Îsfehânî'de de aynı husus göze çarpmaktadır. Aslında Ebû Hilâl el-Askerî'nin “*Nesir yazıları müzdevic ve secîli olmadığı sürece güzel ve tatlı olmaz*”¹⁷⁰ şeklindeki sözünün açıkça belirttiği gibi h.IV. asırdan itibaren bir akım hâline gelmeye başlamış olan secî sanatını kullanma bu iki yazar ile artık bir ekol hâline dönüşmüş ve zirvesine ulaşmıştır. Bunun için kâtipler yazılarını kaleme aldıklarında, secî sanatını kullanmak için uygun düşecek veya yazılarını süsleyecek kelimelerin seçiminde büyük bir gayret içerisine girmişlerdir. Bu durum sanatı ve secîyi esas aldığından tekellüf de beraberinde getirmiştir. Bu iki şahsiyetin divânu'l-inşâya da etkileri küçümsenmeyecek niteliktedir. el-Îmâd el-Îsfehânî'nin el-Kâdî el-Fâdîl'a gönderdiği bir risâlesinde bu husus açıkça görülmektedir. Bu risâlesinde cinâs, tıbâk vs. sanatların çokça kullanıldığını kendisi de açıkça belirtmiştir.¹⁷¹

و هذه الرسالة قد وفيتها حقها من التجنيس و التطبيق...

“*Bu risâlenin, cinâs ve tıbak sanatındaki hakkını verdim...*”

el-Îmâd el-Îsfehanî, yazıların sağlamlığı ve dakikliği ile bilinmektedir. Buna Nurettin Zengî hakkında el-Âdid el-Fatımî'ye yazdığı risâlesi örnek verilebilir.¹⁷²

الخدام يهنئ بما سناه الله من الظفر الذي أضحك شئ الإيمان و حصل أهل الشرك في شرك الخزلان و أعاد جيش الكفر واهي الجأش و يد الضلالة بأيد الإرتعاش.

Bu hizmetçi, imanlı dişleri gülümseten, şirk içinde olanları şirk alçaklığına düşüren, küfür askerine titretici korkuyu veren ve sapıklık elini titreten bu zaferle Allah'ın yüceltmesiyle (efendimizi) tebrik eder...

el-Kâdî el-Fâdîl'ın üslûbu secî, tıbâk, cinâs ve geniş hayal gücüne dayanmakla beraber mânâ ve lafızlar da tekrar edilmiştir. Bunun yanında cümleleri uzun olduğu gibi yazıları da uzundur. Eseduddin Şirkûh'un vezirliğe atanmasıyla ilgili risâlesi bu açıdan önem arzetmektedir.¹⁷³

Nesir yazılarında bir sanat hâlini alan secî sanatını kullanma, hemen hemen dönemin bütün yazarlarında görülmektedir. Dönemin ünlü şairlerinden olan

¹⁷⁰ Ebû Hilâl el-Askerî, s. 199.

¹⁷¹ el-Îsfehânî, I, 44.

¹⁷² el-Îsfehânî, I, 44.

¹⁷³ Risale için bkz. el-Kalkaşendî, X, 80.

Ebîverdi'nin yazdığı risâlelerde aynı durum göze çarpmaktadır. *en-Necdiyyât*¹⁷⁴ adlı şiirlerinin mukaddimesinde secî ve tîbâk sanatları tam anlamıyla kullanılmıştır. Secî sanatının fazlaca kullanıldığı, daha dönemin başlarında yaşamış olan Baharzî'nin yazılarında da görülmektedir. Bu durum yazarı kelime seçmekte ve sanatını yerli yerinde kullanmakta büyük sıkıntıya soktuğu kadar, okuyucunun da anlamasında güçlük çekmesine yol açmaktadır. Kelimeler tek tek bilinmekle birlikte oluşturulan cümle yapısı ve vurgulanmak istenen mefhum sanata büründüğünden yazı kompleks bir hâl almaktadır. Örneğin Bâharzî'nin eseri *Dumyetu'l-Kasr*'ın son kısmına yerleştirdiği ve çalışmasını övdüğü şu yazısında bu durum açıkça görülmektedir.¹⁷⁵

قد أنضيت بدر " هذا " التأليف إلى هلاله ومضيت من تاج هذا التصنيف إلى خلخاله وأودعته من روائع الحكم نهذا لأولي الألباب وضمنته من بدائع " الكلم نزها للأرباب " وأخذت فيه ولمسك الشباب لطفة في الوفرات . وفرغت منه ولكافور المشيب لطفة على القسمات ...

Bu eserin dolunayını hilale çevirdim, bunun tacından halhalına geçtim (geldim). Bu esere, akıl sahiplerine yarayacak çok değerli hikmetler koydum, içeriğini edebiyat sahiplerine fırsat olacak sanatlı sözlerle doldurdum. Ben ona, gençlik kokusundan bolca olduğu bir zamanda başladım, eklemlerimde ihtiyarlığın kokusundan bolca olduğu bir zamanda da bitirdim...

İlk bakışta şekil bakımından oldukça secîli görünen parça sanat bakımından da oldukça teşbih ve istiare sanatlarıyla zengindir. Yazar, eseri *Dumyetu'l-Kasr*'ı önce dolunaya benzetmiş, sonunda özet mahiyetinde yaptığı kısmı da hilale benzetmiştir. Yazarın vurgulamak istediği şey, muhteva bakımından aynı değerde olan kısımların nicelik yönleridir. Birisi kabarık ve dolu, diğeri ise özet olduğu için az ve özdür. Eseri yazarken kendi durumunu anlatması konusunda da aynı sanatları kullanmaya ve kelimeleri seçmeye büyük özen göstermiştir. Misk ve kâfûr, her ikisi de güzel kokudur. Ancak, miski daha çok gençlik ve dinamik olmanın bir sembolü, kâfûru ise ihtiyarlığın ve hatta ölümün bir sembolü olarak kullanmıştır.

Bu dönemde İslâm kültürünün hakim olması ve dîvânlarda görevli kâtiplerin tam anlamıyla bir İslâm kültürüne sahip olmaları ve eğitim ve öğretimlerini de bu yönde almış olmaları bakımından kaleme aldıkları yazıları da bu kültürün görüntülerini

¹⁷⁴ Bkz. *Divânu'l-Ebiverdî*, II, 132.

¹⁷⁵ el-Bâharzî, *Dumyetu'l-Kasr*, I-II, nşr. Sâmî Mekî el-Ânî, Kuveyt 1405/1985, II, 513.

yansıtmıştır. Hatta kâtiplerin mutlaka öğrenmesi gereken temel bilgilerin başında fıkıh, tefsir, hadis vs. gibi dini ilimler sıralanmış olmasından dolayı bu bilgilerin ve yazıların üslûp ve muhtevasına yansımaları tabii bir durum olarak karşılamak gerekir. Bunun yanında İslâm'ın bir unsuru olan hilafete ait dîvânlardan ve gerekse hilafete bağlılığını ilan eden siyasi otoritelerin emrinde olan dîvânlardan çıkan yazıların aynı üslûpta olması da aynı sebebe dayanmaktadır. Risâlelerde, menşûrlarda, atama risâlelerinde (taklid) vs. gibi diğer resmi yazılarda hamd, salât, duâ ve düşmanlara bedduâ, besmele vs.nin bulunması adı geçen kültürün tabii bir sonucudur. Âyet ve hadislerden yapılan iktibaslarla da vurgulanmak istenen asıl maksada işaretler yapılmıştır.¹⁷⁶

Halifelere tebrik vs. gibi konularda gönderilen risâlelerde halifeye duadan sonra, hilafet makamına son derece saygı ve bağlılık bildiren kelimeler ve ifadeler kullanılmıştır. Örneğin bir ara Bağdat'ı terk eden Ebîverdî'nin hilafet tarafından geri çağırılması üzerine Ebîverdî, halifeye gönderdiği risâlenin başında hilafetin nimetlerini saymış, hemen peşine halifeye dua ve düşmanlarına beddua okumuştur. Halifeye son derece bağlı olduğunu tekrar dile getirmiş ve özür diledikten sonra risâlesini halifeyi övdüğü bir kasîde ile bitirmiştir.¹⁷⁷

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi teşbih, istiâre ve kinâye gibi sanatlar kullanılarak zihinlerinde canlandırdıkları düşünceleri risâlelerde somutlaştırmaya gitmişlerdir. Bu da İbn Reşîk'in ifadesiyle ruhun anlayabileceği şekilde zihindeki mânâların veya beyanın tam anlamıyla ortaya konmasıdır.¹⁷⁸

Yazarların, yazılarında tasvir ettikleri hususları anlatırlarken ilham aldıkları kaynakların da farklı olduğu görülür. Bazı yazarlar insanların fiziki yapısını ele alırken, bir kısmı da kendilerine referans olarak dini konuları seçtikleri görülmektedir.

Bu dönemde şiir de olduğu gibi nesirde de bedîî sanatlar, değişik şekillerde kullanılmıştır. Yazarlar bedîî sanatları kullanmada ustaca bir tutum sergilemeye çalışmışlar ve buna özen göstermişlerdir. Bunların başında yine, sanatı ön planda tutan ekolün temsilcisi olan el-Kâdî el-Fâdîl ve el-İmâd el-İsfahânî gelmektedirler. En belirgin sanatlar ise secî, cinâs, tıbak, âyet ve hadislerden ustaca yaptıkları iktibaslardır. Bu sanatları aşırı bir şekilde kullanan yazarlar, yazılarını süsleme için fasılaları şiirdeki

¹⁷⁶ Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, s. 227.

¹⁷⁷ Yakût el-Hamevî, XVII, 274.

¹⁷⁸ İbn Reşîk el-Kayravânî, *el-'Umde, I-II*, Beyrut 1972, I, 254.

kafiyelere benzetmişlerdir. Edebiyat tenkitçilerine göre secî ve nesirdeki fasılalar tekellûf olmadığı sürece güzeldir. Ancak adı geçen iki yazarın da yazılarında aşırı bir şekilde secî kullandıkları görülmektedir. Bu iki yazarın risâlelerinin edebi olduğu kadar tarihi kıymetleri de vardır. Âdeta devletin sözcüsü olan bu şahıslar, olayları, savaşları ve kahramanlarını bu yazılarıyla kayda almışlardır. Üstünlükleri konusunda tartışmalar ve farklı görüşler bulunan ve aynı dönemde yaşadıklarından ve birbirleriyle karşılaşan bu iki edip ve şair, sanat yapmakta adeta yarışmışlardır. Risâleleri arasında büyük bir benzerlik vardır. Edip ve tenkitçiler el-Kâğî el-Fâğıl'ın risâlelerinin daha üstün olduğunda ittifak etmişlerdir.¹⁷⁹

Yine, dördüncü Abbâsi döneminde, İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir* adlı eserinde dönemin edebiyat zemininde nesrin temel ilkelerini ve kurallarını belirlemeye çalışmıştır. Müellifin bu eseri dönemin sanat düşüncesinin temel özelliklerini de yansıtmaktadır. Arap kültürünün kaynaklarına yeniden hayatıyet kazandırılması, yayılması ve işlenmesi amaçlanmıştır. Büyük bir edip ve aynı zamanda iyi bir katip olan İbnu'l-Esîr, katipliğin sıradan bir görev olmadığını, bütün ilimlerden haberdar olması gerektiğini vurgulayarak¹⁸⁰ ideal ettiği bu görüşün uygulamalarını kendi yazılarında uygulamaya çalışmıştır. Zira eseri incelendiğinde âyet, hadis, şiir, daha sonraki ilim adamlarının görüşleri ve Câhiliye dahil o zamandan bu yana söylenmiş şiirlerden bir hayli eserine aldığı, bunlar üzerinde düşünüp değerlendirmeler yaptığı ve bunlardan hareket ederek yeni yazılar yazdığı görülmektedir.

İbnu'l-Esîr, iyi bir edip veya şair olmayı başta cesarete bağlı olan girişim ile doğal bir zevkin bulunması yanında sarf, nahiv, dil, emsâl, eyyâmu'l-Arab ve belâgat bilgilerini, nazım veya nesir olarak öncekilerin sözlerini bilmek; devlet işleriyle ilgili hususlar, Kur'ân, hadis gibi edebî ve dinî ilimlerle iyi bir donanımına sahip olmanın gerekliliğine bağlamaktadır. Halk kültürüne de çok önem veren İbnu'l-Esîr, bunların yanında, düğün vs. gibi günlerde kadınlar arasında berberin, pazardaki seyyar satıcının sözlerinin dahi yazar tarafından bilinmesi gerektiğini dile getirir.¹⁸¹ Bütün bunların değerlendirilmesine bakıldığında edebiyatçının çok geniş bir kültüre sahip olmasını gerekli gördüğü gibi yazı sanatının zenginleşmesine de verdiği önemi göstermektedir.

¹⁷⁹ Yakût el-Hamevî, XIX, 14; İbn Hallikân, III, 158; el-Kalkaşendî, II, 208.

¹⁸⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-Sâir*, I, 55.

¹⁸¹ İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-Sâir*, I, 58.

Bütün bunlardan İbnu'l-Esîr nazım veya nesir olarak herhangi bir yazı yazmanın kurallarını tespit etmiş, *usûlü'l-edeb*¹⁸² terimini edebiyata kazandırmıştır. Verilen kurallar büyük ölçüde kompozisyon kurallarına benzemektedir.

İbnu'l-Esîr, nesir konusuna iki açıdan yaklaşmaktadır. İlk olarak yazarın donanımına önem veren müellif ikinci olarak yazının planına ayrı bir önem vermektedir. Sadece yazarın bilgili olmasının yeterli olmayacağı görüşünde olup, yazının anlaşılması bakımından şekil ve plana bir düzen getirmiştir. Plan maddelerini dini ilimlerde olduğu gibi şart ve rükun esaslarıyla açıklamış ve bunları beş maddede toplamış, katibin, bir yazı veya kitapta her şeyi anlatması gerekmediğini belirtmiştir. İbnu'l-Esîr'in bu dönem için olağanüstü sayılabilecek değerlendirmeleri şöyledir:¹⁸³

1-Yazının girişi çok ciddi ve maksat açık olmalıdır. Çünkü giriş, yani matla' kısmı, katibin en güzel şekilde yapması gereken en önemli hususlardan biridir. Giriş aynı zamanda yazının amacını belirleyen bölümdür. Dolayısıyla bu bölüm "giriş bölümü" olarak adlandırılır. Kâtipler kadar şairler de bu şartlara uymak zorundadırlar.

2-Kitabın başlığı, kitabın muhtevasından alınmış olmalıdır. İbnu'l-Esîr'in *ed-Du'a* adını verdiği bu kısım, kâtibin zekasını ve maharetini gösterdiğinden kendisinin yazdığı yazıların çoğunda bunu göstermeye çalışmış ve özellikle özen gösterdiğini belirterek, başka kâtiplerin dikkat etmesi gereken bir husus olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁸⁴

İbnu'l-Esîr burada görüldüğü gibi, bir anlamda kompozisyon kurallarını vermektedir. Ona göre iyi bir kompozisyonun beş temel esası bulunmaktadır. Öncelikle yazının başlığının büyük bir önem taşıdığını ve başlığın muhteva ile uyum içerisinde olması gerektiğini vurgulayarak bu maddeyi ikinci sırada vermiştir. Aslında bu maddelerin yer değiştirmesi daha uygun olacaktır kanaatindeyiz. Zira yazının girişinden önce konunun ne olduğunu yansıtan başlık İbnu'l-Esîr için de önemlidir.

3-Yazıda konudan konuya geçişler birbiriyle bağlantılı olmalıdır. Bu durumda yazının tamamı bir bütünlük arzeder ve yazı kısaltılmış olmaz. Buna "Tâhâlluş" adını vermiştir. Yani yazarın önce herhangi bir konuda yazı yazıp ardından başka bir mânâda ikinci bir yazıya geçmesidir. Birinci konu ikinci konuya sebep oluşturur. Birinci konuyu

¹⁸² İbnu'l-Esîr, *el-Meşelu's-Sâir*, I, 45.

¹⁸³ Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, s. 223.

¹⁸⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Meşelu's-Sâir*, I, 151.

bitirmeden ikinci konuya rahatlıkla ve bir kopukluk olmadan geçer. Bunun zıddı olan duruma da “ıktıdab” denir. Yani konular arasında hiçbir bağlantının bulunmamasıdır.¹⁸⁵

4-Kelimeler çok kullanılmakla yıpratılmamalıdır. Bununla garip lafızların kullanılmasını kastetmediğini açıklayan İbnu’l-Esîr, bu lafızların kullanılmasının daha büyük kusur olduğunu belirtir. Buradaki asıl maksat kelimelerle insanlar arasında dolaştığı halde bunu duyanların, halkın arasında dolaştığını biliyormuş gibi okuyucuya hoş gelen güzel bir sıralamada olması demektir. İşte yazar, burada zihninin ve muhakemesinin gücünü ve genişliğini, fesahatinin mücadelesini ve kullandığı kelimelerin parlaklığını sergiler. Bu biraz da zevk ve maharete bağlıdır. Belki de kullanılan kelimeler aynı kelimelerdir. Ancak dizim ve tertip, bu güzelliği ortaya koyar.¹⁸⁶

İbnu’l-Esîr, bu şartları verdikten sonra, yazara da seslenerek, “*Eğer bu dereceye ulaşabilirsen işte o zaman bunların, senin bedenindeki ruh gibi olduğunu anlarsın*”¹⁸⁷ demektedir. Zevk ve fitrattan yoksun, sadece sanata dayalı olan bir edebiyatı, aptal birisinin çok güzel ve parlak sanatına benzeterek ilginç bir tanımlamada bulunur. Dolayısıyla kelimelerin çok güzel ve şerefli bir mânânın cesedi olması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak herşeye rağmen, anlatıldığı gibi sanata dayalı güzel bir mânânın elde edilmesi yukarıda işaret edilen lafızların elde edilmesinden daha kolay olduğunu belirtir.

İbnu’l-Esîr, iyi bir edip veya şair olmanın temel şartlarından birini de zevk ve tabiata bağlamaktadır. Dolayısıyla iyi bir şairin veya edibin, alim veya eğitim görmüş olmasının zorunlu olmadığı görüşündedir. Zamanının imamı saydığı Müberrid’in edip veya şair olamamasını örnek vererek bu görüşünü desteklerken sokak insanlarından da çok anlamlı sözler işittiğini defalarca dile getirmektedir.

5-Yazının Kur’ân, hadis vs. gibi mânâlarla zenginleştirilmesi gerekir. Zira bunlar fesâhat ve belâğatin kaynağı ve zirvesidir. İbnu’l-Esîr, çok zor olarak değerlendirdiği bu şartın pek çok şair tarafından gerçekleştirilemediğini savunmaktadır. Ancak kendisinin

¹⁸⁵ İbnu’l-Esîr, *el-Meşelu’s-Sâir*, III, 147.

¹⁸⁶ İbnu’l-Esîr, *el-Meşelu’s-Sâir*, I, 152.

¹⁸⁷ İbnu’l-Esîr, *el-Meşelu’s-Sâir*, I, 152.

bunu çok kolay bir şekilde kullandığını da yine kendine ait üslûbuyla anlatmaya çalışmıştır.¹⁸⁸

İbnu'l-Esîr, bu şartların gerek yazarlar ve gerekse şairler için geçerli olduğunu sık sık tekrarlamaktadır. Günümüzdeki kompozisyon kurallarından giriş, gelişme ve sonuç bölümlerini ele alarak şekle ait hususları saymakla birlikte konuyu ve yazarı ilgilendiren hususları da belirtmiştir. Müellifin bir yazısından örnek şöyledir:¹⁸⁹

الخدام واقف موقف راجٍ هائب لازم بكتابه هذا، وقار حاضرٍ عن شخص غائب، موجه وجهه إلى ذلك الجنب الذي تقسم فيه أرزاق العباد، ويتأدب به الزمان تأدب ذوي الاستعداد...

Hizmetçi olan kişi ümitvar ve endişeli, bu yazıya gereği gibi sarılan, olmayan şahsın huzurunda vakarla duran, yüzünü, kulların rızıklarının dağıtıldığı makama yönelten ve zamanın köle edinenlerin terbiye olunması gibi terbiye olduğu kişi gibidir.

İbnu'l-Esîr, hilâfet makamı adına bir valiliğe gönderdiği bu yazısında konuya uygun bir giriş yapmıştır. Hilâfet makamının bir hizmetçisi olarak gördüğü valinin bu makamdan ümitli olduğu kadar her an saygı ve korku içerisinde olması gerektiği hususunu vurgulamaya çalışmıştır. Bir taşra vâlisi için bu tutum, devletin bekası açısından oldukça önem arz etmektedir. Yazının daha sonraki bölümlerinde, yazarın koyduğu kuralların nispeten uygulandığı görülmektedir.

4.4.ABBASİLER DÖNEMİNDE NESİR TÜRLERİ

Abbâsiler dönemi daha önceki dönemlere göre her yönden zengin bir dönemdir. Örneğin Câhiliye dönemi sırf Araplardan oluşan bir sosyal yapının edebiyatını yansıtırken, islamiyetle birlikte renklenmeye başlamış olan Sadru'l-İslâm ve Emeviler döneminde yine Araplar ve dolayısıyla Araplara daha yakın edebiyat türleri hakimdir. Ancak Abbâsilerle birlikte çok farklı sosyal yapılardan oluşan devlet aynı zamanda siyasi yapı bakımından da oldukça zengin bir hale gelmiştir. Bütün bunlara bağlı olarak ilmî ve edebî alanda da bir çok farklılıkların bir arada bulunduğunu ve zengin bir edebi malzemenin ortaya çıktığını ve duygu, düşünce, bakış açısı ve inanç yapısı bakımından da önceki dönemlere göre zengin bir ortamın meydana geldiğini görmekteyiz.

¹⁸⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Meşelu's-Sâir*, I, 154.

¹⁸⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Meşelu's-Sâir*, I, 316.

Abbâsiler asrında bilinen nesir türleri; halifelerin, devlet ricâlinin, seçkin hatiplerin ve belâğat sahibi ediplerin siyasî, sosyal ve dinî hutbelerini içeren **hitâbet**; başta dîvân yazıları olmak üzere, Abbâsi devleti ile hilâfet üzerinde mücadele eden muhâlif gruplar arasında cereyan eden siyasî yazışmaları ve yine gerek devlet ricâli, gerekse halk tabakası içerisinde insanlar arasında teâti edilen ve dostluk, tebrik, taziye, medh, hiciv, itab, af dileme, ihsan talep etme vb. gibi sosyal konuları ihtiva eden ve *İhvaniyyât* (sosyal muhtevalı risâleler) olarak bilinen risâleleri kapsayan **kitâbet**; belirli bir konuda râvisi ve kahramanı bulunan, dil ve garip kelimeleri gibi belirli bir konuyu öğretme gayesi taşıyan, çeşitli edebî sanatlarla, özellikle secî sanatı ile bezenmiş olan **Mağâme**; halife ve devlet adamlarının gelen resmî ve gayr-ı resmî yazı ve dilekçelere, vâli ve komutanların mektuplarına yazdıkları, daha çok îcâz ve belâğat yönüyle temâyüz eden **tevki'ât**; yine halife, vezir, komutan, fikir ve din adamları ile çeşitli mezheb ve akide taraftarlarının siyasî, dinî öğüt ve tavsiyelerini ihtiva eden **vasiyetler**; din ve mezhep ilimleriyle uğraşanlar arasındaki ilmi ve edebi tartışmaları konu alan **münâzara**; nesir sanatının alt kolu olarak değerlendirebileceğimiz ve edebiyat tarihi kaynaklarında “*Fennu'l-kasas ve'r-rivâyât*” olarak geçen **hikâye** sanatı gibi farklı başlıklar altında toplanabilir.

4.4.1.Hitâbet

Daha önceki dönemlerde de bahsettiğimiz üzere hitâbet güzel söz söyleme, vaaz ve nasihat etme vb. anlamlara gelmektedir. Terim olarak bir topluluğu herhangi konuda ikna edip zihinlerde etki uyandırma, his ve duyguları harekete geçirmek amacıyla yapılan güçlü ve etkili konuşma sanatı için kullanılmaktadır.

Hitâbet insanlık tarihi kadar eskidir. Savaş ya da hissi gerilimin yüksek olduğu alışılmadık olaylar, üzüntülü veya sevinçli anlar çoğu zaman hitâbeti gerektirmiştir. Arap edebiyatında hitâbetin Câhiliye döneminden itibaren varlığı bilinmekte ve İslâm öncesi Araplarının hitâbete büyük önem verdikleri ve meşhur hatipler yetiştirdikleri kaynaklarda geçmektedir.

Câhiliye dönemi hitâbetinin konusu genellikle karşılıklı övgü ve yergi içeriklidir. Kahramanlık, cömertlik gibi erdemlerin yanında, özellikle bu tür konuşmalarda kabileler arası savaşlarda intikam duygularını kabartıcı ifadelerle de yer verilmektedir. Bunların yanında ara bulma, barışa çağrı, birtakım törenlerde yapılan konuşmalar ve

panayırlardaki hitâbeler dönemin hitâbet türleri içerisinde yer almaktadır. Ne var ki sözlü rivâyete dayanan bu tür edebî mahsullerin büyük bir kısmının günümüze kadar ulaşmadığı kuvvetle muhtemeldir. Nesrin kaybolan kısmı şiirin günümüze aktarılan kısmından daha çoktur. Diğer taraftan günümüze ulaşanların da sıhhati, güvenilirliği ve hatiplere nisbeti konusunda bir takım tartışmalar bulunmaktadır. Nitekim eski Arap şiirine tereddütle bakan Mösyö Marchais gibi birtakım şarkiyatçılar yanında Tâhâ Huseyn gibi bazı çağdaş Arap edebiyatçıları, şiir konusunda olduğu gibi Câhiliye dönemi hitâbetine de şüpheyile yaklaşmakta ve bunların büyük bir kısmının Emevîler döneminde üretildiğini iddia etmektedirler.¹⁹⁰

İslâmî dönemle birlikte, Arap toplumunun yeni tanıştığı İslâm dininin öğretileri doğrultusunda hitâbetin büyük bir gelişme gösterdiği dikkati çekmektedir. Bu dönem hitâbetinin gelişmesine etki eden faktörlerin başında muhâlif bir ortamın oluşması gelmektedir. Yani, Hz. Peygamber'in topluma takdim ettiği değişimi savunanlar ile buna muhâlif olanlar arasında cereyan eden tartışmalar, genelde edebiyatta olduğu gibi özelde hitabet alanında da önemli izler bırakmıştır. Dönemin hitâbet alanındaki ilk ve en önemli örneği, Hz. Peygamber'in insanları İslâm'a davet amacıyla Safa tepesinde yaptığı hitabesidir.¹⁹¹ Aynı şekilde Hz. Peygamber'in *Vedâ Hutbesi* adıyla anılan konuşmasını dönemin en mükemmel hitâbe örneklerinden biri olarak saymak mümkündür. Zira bu hutbeleri daha sonraki hutbeler, üslup, içerik ve şekil bakımından örnek almışlardır. Kısaca Asr-ı Saâdet ve Râşit Halifeler dönemi hitâbet konusunda Arap edebiyatının altın çağı olarak anılmaktadır. Bundan sonraki dönemlerde başta halifeler olmak üzere vâliler, ordu kumandanları ve diğer devlet ricâli sık sık hitâbete başvurmuşlardır.

Arapçılık ruhunun, hilâfet konusunda tartışmaların ve siyasî mücadelenin zirveye çıktığı Emeviler dönemi, hitâbetin de en üst noktaya ulaştığı dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu konuda Mu'âviye ve onun hilâfetteki hakkını savunan taraftarlarıyla Hz. Ali ve evlatlarının hilâfet hakkını savunan taraftarlarının hitabet alanında önemli bir yer işgal ettikleri görülüyor. Zira bunlar arasındaki karşılıklı iddialar ve düşünceler hitâbeler yoluyla dile getirilmeye ve duyurulmaya çalışılmış ve bu sayede destek aranmıştır. Bu alandaki siyasî mücadeleler hitabetin yanında münâzara konusuna da yansımıştır.

¹⁹⁰ Mubârek, I, 38.

¹⁹¹ İbn Hişâm, IV, 203; el-Câhiz, *el-Beyân ve 't-Tebyîn* II, 38; İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 147.

Emevîler döneminin siyasi gruplarının başında gelen Hâricî ve Şîî mezheplerinin hitâbeti siyâsî hitâbet alanında önemli bir yer tutmaktadır.¹⁹²

Ayrıca dînî ve fetih amaçlı hitâbelerin İslâm ordularının büyük zaferler elde etmeye teşvik etmesi bakımından önem arz etmektedir. Bundan dolayı bu tür hutbelerin de büyük gelişme gösterdiği görülür.

Abbâsiler döneminde hitabetin şekil değiştirdiği görülmektedir. Özellikle siyasi gruplarla birlikte hitâbet aynı zamanda bir tartışma ve münâzara aracı olmuştur. Siyasi gruplar kendi görüşlerinin propagandasını yapmada ve görüşlerini savunmada bu yöntemi uygulamışlardır. Bundan dolayı dönemin ünlü ediplerinden el-Câhiz'in hitâbet sanatına özel bir önem verdiği görülmektedir. Şüphesiz hitabet propagandanın temel dayanaklarından biri olmuştur. Özellikle Mu'tezile mezhebi tartışma ve münâzaraya oldukça önem verdiği için hitabete de önem vermiştir.¹⁹³

el-Câhiz hitâbetin Kur'ân'dan ve şiirden yapılan iktibaslarla daha güzel ve etkili olacağı görüşündedir. Bu arada nikah vs. gibi hitabet türlerinde nasıl bir üslup takip edileceğini de belirtmektedir. Hatibin sözleri kadar jest ve mimik hareketlerinin de etkili olacağını¹⁹⁴ ileri süren el-Câhiz, kitâbetin önemine binaen bazı eserlerinde hatipler için bir bölüm ayırarak¹⁹⁵ bunlardan meşhur olanların ismini vermiştir. Ayrıca hitâbetin şiir kadar etkili olduğunu belirterek hem hatip hem de şair olan kişilerin de nadir olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁶

Abbâsiler döneminde herşeyden önce hilâfet tartışmalarının odağında hitâbetin etkin bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Bunların başında daha ilk halifelerden el-Mansûr, el-Mehdî, er-Reşîd ve el-Me'mûn önde gelen hatipler arasında yer almaktadır.¹⁹⁷ Diğer taraftan Abbâsi hilafetinin propagandacıları ve muhâliflerinin güçlü birer hatip oldukları dikkat çekmektedir. Hitâbet bir ikna aracı olarak kullanılmıştır. Hatipler hemen hemen her yerde Abbâsiler'in hilâfete ve insanların idarecisi olmaya daha layık olduklarını, ileri sürdükleri delillerle ilan ve isbat etmeye çalışmaktaydılar. Bu konuda amaçlarına ulaşabilmek için dini bayramları, kutsal gün ve ayları bir fırsat

¹⁹² Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 64.

¹⁹³ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* I, Nâsir mukaddimesi, 10.

¹⁹⁴ Bkz. el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 91.

¹⁹⁵ Bkz. el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 307.

¹⁹⁶ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* I, 45.

¹⁹⁷ ez-Zeyyât, s. 218.

olarak değerlendirmişlerdir. Özellikle mescitlerde insanların arasına karışarak namazı müteakip imâmet, hilafet, din işlerinin yüceltilmesi, İslâm'a karşı duyarlılıkları vb. konularda hitâbette bulunmuşlardır. Yine bu dönemde hitâbet ırkçılık, hizipçilik ve onların yeni inkılaplarını ortaya koyan devlet anlayışları, keskin mezhebî propagandaları ve şiddete başvuran halk isyanları sebebiyle bir müddet daha etkisini devam ettirmiştir.

Emeviler dönemine nazaran derin bir siyasî değişim sonucu kurulmuş olan Abbâsi devletinin kuruluşu, çok renkli bir sosyal yapı üzerine dayandığı gibi duyguları sarsan, ruhları coşturan, insanları münâzara ve tartışmalara ittiği kadar yakınlaşmayı, bir birini tanımayı ve anlaşılmayı da beraberinde getiren önemli bir inkılap sayılır. İşte böyle renkli ve mücadeleci bir dönemin kültür yapısı taşlarından biri olan hitâbet, önceki dönemlerden devraldığı özellikleri sadece korumakla kalmamış, aynı zamanda bu inkılabın yarattığı havadan etkilenmiş, hem sosyal hem de düşünce bakımından renkli bir ortamda kendini besleyen faktörlerin varlığı nedeniyle gelişmesini sürdürerek devam etmiştir. Her şeyden önce Emeviler döneminde hitâbetin revaç kazanmasını sonuçlandıran sebepler Abbâsiler döneminin başlarında da mevcudiyetini devam ettirmiştir. Buna karşılık Abbâsi inkılâbının hilafet üzerinde hak sahibi olduğunu iddia eden ve Emevileri yeren Abbâsi inkılabının propagandacılarının söylemleri ve propaganda unsurları da giderek güçlenmeye başlamıştır. İşte bu fikri mücadele ortamında her iki tarafa mensup hatiplere önemli görevler düşmekteydi. Özellikle devletin dini esaslar üzerine kurulduğunu göstermek isteyen hatipler, hitâbet vasıtasıyla insanların gönüllerini cezbetme, yeni kurulmuş devlete ısındırma; Arap ırkçılığını esas alan Emevi dönemine ve sahiplerine karşı insanların nefretini uyandırma konusunda dini bayram ve benzeri münasebetleri fırsat bilerek bunu etkili bir şekilde kullanmışlardır.¹⁹⁸

Abbâsilerin kuruluşuyla birlikte özellikle siyasi hitabet canlılık kazanmış, özellikle ilk Abbâsi halifeleri ve diğer devlet adamları selefleri olan Emevi devletini gerek dini gerek siyasi açıdan ağır bir şekilde eleştirmişler, hilafetin ve devlet idaresinin

¹⁹⁸ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 284.

kendilerinin hakkı olduğunu savunmuşlardır. İlk halife Ebu'l-Abbâs es-Seffâh ve daha sonraki halifeler hutbelerini bu düşünce üzerine kurmuşlardır.¹⁹⁹

Edebiyat Tarihi kaynaklarında Abbâsi devletinin kurucusu es-Seffâh ve sonraki diğer Abbâsi halifelerinin ve devlet ricalinin Şam, Kûfe vb. gibi önemli merkezlerde vermiş oldukları hutbelerde Emevileri yeren, onları halka zulmetmekle suçlayan, kötülüklerini ön plana çıkaran pek çok hutbe bulunmaktadır.²⁰⁰ es-Seffâh'ın Kûfe'de halife olduğunda yaptığı hitabesinde²⁰¹, kendisinin Hz. Peygamber ve ailesine daha yakın olduğunu belirttikten sonra şia ve hâricîler gibi siyasi grupları sapıklık içinde olduklarından hilâfete layık olmadıklarını, Emevilerin ise halka zulüm ve haksızlık yaptıklarını, adaletli davranmadıklarını, hilafetin kendilerine (Abbâsilere) geçmekle halka hak ve hukukun iade edildiğini belirtmektedir.

I. Abbâsi asrının başlarında hitâbetin seçkin bir yere sahip olmasının nedenlerinden büyük bir kısmı siyasi olmakla birlikte dil ve edebiyata dayalı önemli faktörler de bulunmaktadır. Bunlarında başında ilk dönem Abbâsi halifelerinin ekserisinin dil ve edebiyat açısından büyük bir yeteneğe sahip olmaları gelmektedir. Fesâhat, belâğat ve beyanın hâlâ mevcut olduğu çöllerde yaşayan insanların hilâfet makamından bir istekte bulunma, bir şikâyet arzetme veya af dileme gibi sebeplerle düzenlediği heyetlerin başında etkili ve güzel konuşan hatip kişilerin bulunması da diğer önemli bir etkidir. Bunların yanında lahn adı verilen ve aslında gramer çalışmalarının doğuşunda en önemli faktörlerden sayılan dil hatalarının had safhaya varmış olması da hitâbetin önemini artıran ve dilin düzeltilmesi yanında hitabetin gelişmesini sağlayan diğer faktörler arasında yer almaktadır.²⁰²

I. Abbâsi asrında hızlı bir şekilde ilerlemesini devam ettiren hitabet, özellikle Abbâsiler dönemi boyunca aynı gelişim sürecini koruyamamıştır. Aksine devlet yönetiminin istikrara kavuşmasıyla birlikte siyasi grupların yavaş yavaş ortadan kalkması, kuruluş yıllarındaki siyasi ve fikri mücadelenin durağan hale geçmesi, edip ve fikir adamlarının irticâlen söyledikleri hutbeler yerine uzun ve daha derin boyutlu düşünerek fikirlerini ifade etme imkânı buldukları kitâbeti tercih etmeleri sonucu

¹⁹⁹ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 449.

²⁰⁰ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 449.

²⁰¹ Hutbe metni için bkz. Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, III, 1-3.

²⁰² Demirayak, *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, s. 141.

hitâbet, I. Abbâsi asrının sonlarına doğru eski önemini kaybetmiş²⁰³, bunun yerine kitâbet geçmeye başlamıştır. Ayrıca iç istikrarın sağlanması nedeniyle saraydaki günlük normal yaşantılarına dönmüş olan halifelerle halk arasındaki ilişkilerini azalması sebebiyle hitâbete olan önem azalmıştır. Bu nedenle halifeler, vâliler ve emirler cuma günleri hutbe okumaları için seçkin hatipler görevlendirmeye başlamışlar ve halifeler sadece bayramlarda hutbe okumakla yetinmişlerdir.²⁰⁴

Abbâsi devletinde siyasi alandaki gelişmelerin istikrara kavuşmasından ve devlet içindeki yabancı unsurlar(mevâlî) devlet yönetiminde ve ordu komutanlığında görevler almalarından sonra devlet içindeki muhâlif unsurlarla çekişmeler, mücadeleler azalmış, buna bağlı olarak da hitabet zayıflamıştır. Artık hitabet cuma ve bayram namazlarıyla, evlilik gibi bazı sosyal alanlarla sınırlı kalmıştır. Hitâbetin yerini halifeler ve vâliler arasındaki resmi yazışmalar, edipler ve fikir adamları arasında yazışılan risâleler ve münazaralar almıştır.²⁰⁵

Bu asrın en meşhur hatipleri halifelerden es-Seffâh Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdillâh b. el-Abbâs, Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdillâh b. el-Abbâs, el-Mehdî Muhammed b. Ebî Ca'fer el-Mansûr, er-Reşid Hârûn b. el-Mehdî b. el-Mansûr, el-Emin Muhammed b. Hârûn er-Reşid ve el-Me'mûn Abdullah b. Hârûn er-Reşid; emirlerden el-Mansûr'un amcaları Dâvûd b. Ali, Abdullah b. Ali, Salih b. Ali, Dâvûd b. Ali'nin oğulları Abdulmelik, İsmail ve Ali, yine emirlerden Süleyman b. Ali, oğlu Cafer ve Cafer'in oğulları Süleyman, Dâvûd ve Eyyûb, Alevî ve hâşimîlerden Cafer es-Sâdık, Abdullah b. el-Hasan ve oğulları Muhammed ve İbrahim, vezirlerden el-Fadl b. Sehl, kardeşi ve el-Me'mûn'un hem veziri hem de evlilik yoluyla akrabası olup Zu'r-riyâseteyn olarak adlandırılan el-Hasan b. Sehl, Cafer b. Yahyâ el-Bermekî, Beytu'l-Hikme'de maliye işlerine bakan Sehl b. Hârûn, Tâhir b. el-Huseyn, Abdullah b. Tâhir, Kulsum b. Amr el-Attâbî, Hâlid b. Safvân, Sudeyf b. Me'mûn ve Şebîb b. Şeybe'dir.²⁰⁶

²⁰³ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabîyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 287; Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 450 -451.

²⁰⁴ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabîyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 286; Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyi's-Sâni*, s. 527; Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 452.

²⁰⁵ ez-Zeyyât, s. 219; el-Fahûrî, *el-Câmi' fi Târihi'l-Edebi'l-Arabî*, s. 528; Mahfûz, s. 30.

²⁰⁶ Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, s. 142.

Abbâsiler döneminde hitabetin bizatihi öğretildiği de görülmektedir. Bişr b. el-Mu'temir (öl.210/826), bir gün aynı zamanda hatip olan İbrahim b. Cebele b. Mahreme'nin yanına girdiğinde, onun gençlere hitâbet öğrettiğini görür. Bunun üzerine Bişr, bir sayfa getiriniz der ve yazdığı sayfayı dolu olarak onlara geriverir. İşte bu sayfaya *Sahîfetu Bişr* denilmiştir. Bunun üzerine İbrahim b. Cebele, “canım sana feda olsun, benim bunu öğrenmeye bu gençlere bunu öğretmekten daha çok ihtiyacım vardı” der.²⁰⁷

I. Abbâsî Asrı'nın sona ermesinden itibaren hitâbeti yönlendiren etkenlerin de ortadan kalkması ve devlet idaresine Arap olmayan unsurların hakim olması sonucu hitâbette büyük ölçüde bir zayıflama olmuştur. Çünkü artık devletin siyâsî anlamdaki otoritesi sağlanmış ve Abbâsî devletinin idaresi sadece sözle değil güç ve otorite ile de sağlanmış oldu. Dolayısıyla hitâbet toplulukları yönlendirmek ve isyanları bastırmak için bir faktör olmaktan çıkmış; grupların ve isyancıların ateşinin sönmesiyle birlikte Arap fesahatına olan ihtiyaç da azalmıştı. İnsanları ikna hitabet yerine yazının yaygınlaştırılması, risâle ve fermanların kullanılması, insanların kültür ve kitâbete yönlendirilmesi sağlanmış, özellikle ordularda hitâbet geçersiz bir olgu hâline gelmiştir. Söylem ile hitabın yerini kalem ve kitâbet almıştır. Artık hutbeler, bayram, cuma ve evlilik törenleri gibi dini ve sosyal aktivitelerle sınırlı kalmıştır. Dini yönünün ağırlıkta olduğu hitâbet, yine halifelerin zaman zaman namaz için camiye çıkıp orada insanlara hitapta bulunmalarından öteye gitmemiştir.²⁰⁸

Her ne kadar Cuma günleri camilerde verilen dinî hitâbelerin parlaklığı bir süre devam etmiş ise de halifelerin dahi dil ve belâğat açısından zayıflamalarının da etkisiyle gerileme göstermiştir. Hatta takva yaşantısıyla meşhur olan ve yaklaşık bir yıl hüküm süren halife el-Muhtedî (h.255-256)'nin dışında halifelerin Cuma günleri hitâbede bulunmamaları artık gelenek hâlini almıştır. Sadece halife el-Muhtedî her Cuma Sâmerâ'daki Mescidü'l-Câmi'e giderek insanlara bizzat kendisi imamlık yaparak hutbe okumuştur.²⁰⁹

Hutbelerin gerilemesine neden olarak gösterilen belâğat ve dolayısıyla hitabet gücünün zayıflamasına belirgin bir örnek olarak halife el-Mu'ta'îd verilmektedir. Bir

²⁰⁷ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 136.

²⁰⁸ el-Fahûrî, *el-Mûcezz fi'l-Edebi'l-'Arabî*, I-IV, Beyrut 1411/1991, II, 38-39.

²⁰⁹ el-Mes'ûdî, IV, 96.

bayram namazında namaz kıldırıktan sonra insanlara hitâbede bulunmak isteyen halifenin dili tutulmuş ve hutbede ne dediği duyulamamıştır.²¹⁰ Bundan sonra da halife er-Râdî (h.312-329) dışında hiçbir halife hutbe irat etmemiştir. Ne var ki minbere çıkıp hutbe okuyan son halife olan er-Râdî'nin hutbeleri de yeterince etkili değildi.²¹¹

Bu dönemdeki hitâbet dini konularla sınırlı kalmıştır. Bunun yegâne sebebi siyâsî ve sosyal hitâbeti tetikleyen etkenlerin oldukça zayıflamasıdır. Sosyal refahın oldukça gelişmesi, dünyaya aşırı meyil, lüks ve refaha düşkünlük ayrıca yabancılarla karışım sonucu içki ve eğlence meclislerinin artması gibi nedeler de dinî içerikli hitabelerin zayıf kalmasına neden olmuştur.

III. Abbâsi asrına gelindiğinde genel olarak sönük bir aşama içerisine giren hitâbetin önceki dönemlere oranla konu bakımından fakirleştiği görülmektedir. Buna mukabil risâlelerin, idari ve uluslararası yazışmaların, ilmî ve edebî münâzaraların önemi artmaya başlamıştır. Bu durum karşısında zühd, tasavvuf ve Hz. Peygamberi konu alan medihlerin yaygınlaşmasına paralel olarak hutbeler, başta Hz. Peygamber için salât, dua, münâcât ve tasavvufî şahsiyetlere yönelik methiyeler niteliğinde dinî ağırlıklı özellikte olmaya devam etmiştir.²¹² Bu dönemin ediplerinden biri olan Ebu'n-Nasr b. Abdulcabbâr el-Atebi'nin hutbesi bu türden bir hutbedir:²¹³

أمتع الله الشيخ بعنوان الشتاء، وبأكورة الديم والأنواء، وهنأه الله اليوم الذي هو نسخة جوده، ومجاجة ماء أرواه الله بماء المجد من عوده. وعرفه من بركاته، أضعاف قطر السماء بأقطاره و ساحاته، وأضحك قلوبنا ببقائه، كما أضحك الرياض بأندائه، وحجب عنه صروف الأيام، كما حجب السماء عنا بأجنحة الغمام، قد حضرني أيد الله الشيخ عدة من شركائي في خدمته، فارتحت لاشتراكهم إياي فيما ادرعته من فضل نعمته، وأشفت من سمة التقصير لديه...

Allah, şeyhi kışın başlangıcıyla, bol ve bereketli yağmurların ürünleriyle nasiplendirsin. Onun cömertliğinin bir nüshası olan, cömertliğiyle kendisine şeref suyundan içirdiği, göğün yörüngelerinin ve enginliğinin kat kat damlalarıyla ve bereketli kıldığı (bereketini tanıttığı) bugünü ona mübarek kılsın. Onu hayatta kılmakla kalplerimizi neşelendirsin. O, yağmurun çiğleriyle bahçeleri neşelendirdiği gibi zamanın musibetlerini ondan perdelersin (gidersin). Bulutların kanatlarıyla gökyüzünü

²¹⁰ et-Taberî, X, 31.

²¹¹ Dayf, el- 'Asru'l- 'Abbâsiyyu's-Sânî, s. 527.

²¹² Tâhâ Hüseyin, *Min Hadisi's-Şi'r ve'n-Nesr*, Beyrut 1992, s. 52; Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, II, 231.

²¹³ es-Se'âlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, IV, 462.

nasıl örtüyorsa zamanın felaketlerini ondan kapatsın. Benimle birlikte bulunan bir kaç hizmetçi yanıma geldi. Onun nimetinin fazlından zırhlanmış olmam hususunda onlara katılmamdan dolayı rahatladım. Onun huzurunda noksanlık belirtisi olmaktan endişelendim...

Görüldüğü gibi ilk dönemlerde hilâfetin otoritesini sağlam kılma, halkı yönetime karşı sadık olmaya yöneltme, muhâlif gruplara haksızlıkları ifade edip iddialarına cevap verme yönünde içerik olarak daha kapsamlı olan hitâbet, artık içerik olarak sönük bir vaziyete bürünmüş, dönemin önde gelen şahsiyetlerini övme gibi daha basit ve etkisini yitirmiş bir içerik kazanmıştır.

Özet olarak III. Abbâsi asrında hutbe, mânâ ve maksat bakımından sınırlı, ideolojik içerikten uzaklaşan bir hüviyet kazanmış, böylece daha çok dinî ve sosyal öğütleri içeren bir hal alıp Cuma ve bayram günleri camilerde okunmakla sınırlı kalmıştır.

4.4.1.1.Hitâbetin Genel Özellikleri

Hitâbet, I. Abbâsi asrında Kur'ân âyetlerinden ve hadis-i şeriflerden bol miktarda iktibas yapılarak ve vurgulanmak istenen ana fikir için istişhâd getirilerek dinî bir karakter kazanmıştır. Zira devlet ricâli kendilerinin, zulme dayalı bir devleti yıkarak dinî prensiplere dayalı bir devleti yeniden ikâme etmek amacıyla gönderilmiş olan Allah'ın askerleri olduklarına inanıyorlardı. Bundan dolayı hutbelerinde genelde râşid halifelerin üslûbunu takip etmişler ve kendilerinin adil yöneticiler olduklarını çeşitli âyet ve hadislerle desteklemeye çalışmışlardır.²¹⁴ Dolayısıyla bu dönemde halifelerin verdikleri hutbelerin, âyetlerden yapılmış iktibaslarla veya âyetlere yapılan telmihlerle dolu olduğu görülür. Ayrıca şiir ve hadislerden yapılmış iktibaslar da bulunmaktadır.²¹⁵

Bu dönemin hutbelerinde lafızlar kuvvetli ve üslup akıcı olup garip lafızlar fazla kullanılmamıştır. Bu durum, hatiplerin hâlâ fasih konuşan Araplardan olduğunu ve dili ustaca kullandıklarını, lafızları yerinde ve tekellüfsüz bir şekilde kullandıklarını göstermektedir. Cümleler son derece muntazam ve tertipli olup konu bir bütünlük içerisinde. Dolayısıyla cümleler arasında bir ahenk ve uyum hemen fark edilir. Bazen

²¹⁴ es-Sibâ'i, *Târîhu Edebi'l-Arabi I-III*, Mısır 1376/1958, III, 79.

²¹⁵ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-Abbâsi'l-Evvel*, s. 289.

bir cümle kendi başına kaim ve müstakil mânâyı ifade etse de hutbedeki genel bütünlüğü ve uyumu kaybettirmez.²¹⁶

Bu dönem hitâbetinde secî fazla görülmez. Kullanılan secî konunun akıcılığına uygun bir şekilde kullanılmıştır. Bu itibarla I. Abbâsi asrı hitâbetine bakıldığında Emeviler dönemi hitâbetine benzerlik arzettiği görülür. His ve duygularla daha fazla ilgili oluşu ve ses tonu ile daha etkileyici olması nedeniyle dini hutbelerde secîye biraz meyledildiği ve önem verildiği görülür. Ancak dini hutbelerin dışındaki diğer hutbelerde bu durum fazla göze çarpmaz. Abbâsilerin son dönemlerinde bazı nesir yazarları her ne kadar itnaba biraz fazla önem vermişlerse de Abbâsilerin ilk dönemlerinde hatiplerin, şartların gerektirdiği yerler dışında îcâz ve itnaba fazla yöneldikleri söylenemez.

II. Abbâsi döneminde hitâbet, devletin siyasi istikrara kavuşmasıyla ilgi alanı giderek daralmakla birlikte üslûbunun güzelliği, lafızlarının mükemmelliği, garip lafızların fazla kullanılmaması bakımından edebi önemini ve eski durumunu muhafaza ettiği söylenebilir. Abbâsîler döneminde medeniyeti daha geniş bir perspektif kazanmış olması nedeniyle hitabet zengin mânâlar, geniş konular, ince üslûplar, yumuşak lafızlar kazanmıştır. Bu da hitâbete etkisini kat kat artırdığı gibi güzellik ve görkem katmıştır. Ayrıca etkili, tasvirlerinin üstün oluşu ve dînî motiflerle şekillenmesi, bir çok yerde *Kur'ân* âyetlerinden iktibaslar yapılmış olması *Kur'ân*'ın üslûbunun devam ettiğinin açık bir belirtisidir. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in sözleriyle delil getirilmiş olması da Hz. Peygamberin sözlerinin genelde edebiyat üzerindeki, özelde ise hutbelerdeki etkisini göstermektedir.

III. Abbâsi döneminde ise hitâbet önceki dönemlere oranla hem genel olarak sönük bir aşama içerisine girmiş, hem de konu bakımından fakirleşmiştir. Bu nedenle hitâbetin yerini risâleler, idarî ve uluslararası yazışmalar, ilmî ve edebî münâzaralar almış; zühd, tasavvuf ve nübüvvet konulu medihlerin yaygınlaşmasıyla birlikte hutbeler, dini içerikli olmakla sınırlı kalmış, din ve tasavvuf alanında önder sayılan şahsiyetlere övgü ve dua niteliğinde dini ağırlıklı hutbeler ortaya çıkmıştır.²¹⁷ Böylece hitâbet daha çok dînî içerikli bir hal alıp Cuma ve bayram günleri camilerde okunmakla sınırlı kalmıştır.

²¹⁶ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabîyye fî'l-Asri'l-Abbâsi'l-Evvel*, s. 289.

²¹⁷ Tâhâ Hüseyin, *Min Hadisi's-Şi'r ve'n-Nesr*, s. 52; Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, II, 231.

4.4.1.2.Hitâbet Türleri

Abbâsiler döneminde her yönden çeşitlilik kazanan hitâbeti sosyal, siyâsî, dînî ve edebî hitâbet olmak üzere temel dört ana bölüm hâlinde ele almak mümkündür.

Siyâsî hitâbet, daha çok Abbâsî halifelerinin ve devlet adamlarının hitabelerinden; sosyal hitâbet, farklı sosyal münasebetlerle ortaya konulanlardan; dînî hitâbet ise vaaz, menkıbe, hikâye vs.'den oluşmaktadır. Edebiyat alanında önemli bir mevkiye sahip olan edebî hitâbeler ise, daha sonraki dönemde bir tür olarak ortaya çıkacak olan maşkâme sanatının doğmasına zemin hazırlayan ve genelde sohbet şeklinde kurulmuş olan meclislerde söylenmiş ve halkı eğlendirme veya bilgilendirme amacına yönelik olan hitâbelerdir.²¹⁸ Dili güzel, akıcı ve cazibeli bir üslupta kullanan edipler arasında cereyan eden bu hitabeler üslûp, belâğat, fesâhat ve beyân açısından mükemmel bir görünüm arzemesi bakımından dönemin en güzel hitâbet örnekleri arasında yer almaktadırlar.

4.4.1.2.1.Sosyal Hitâbet

Sosyal içerikli hitâbeler denince, elbette ilk başta toplumun edebiyatla ilgilenen kesimi veya edebiyatın topluma yönelik olan veçhesi akla gelmektedir. Bu bağlamda Abbâsiler döneminde hitabet övme, yermeye, af dileme, ihsan isteme, nasihat, ta'ziye, kutlama gibi sosyal ilişkilerin ifadesi için kullanılmış ve bu tür duygu ve dilekleri ifade etmede bir vasıta olarak değerlendirilmiştir. Emeviler döneminde daha çok siyasi ve dini alanda yaygın olan hitâbetin bu dönemde, daha çok sosyal alanda kullanılmasının nedenlerinin başında, çeşitli milletlerden oluşan toplumun birbiriyle kaynaşmış, iç içe yaşar bir duruma gelmiş ve farklı kültürler birbiriyle kaynaşmış ve Abbâsî toplumunun sosyal alanda yeni bir şekil kazanmış olması gösterilebilir.

Sosyal hitabet yine bu dönemde halifenin yakınlarının ölümü gibi durumlarda bazı hatiplerin taziye ifadeleriyle sınırlı kalmıştır. Bunun dışında bir halifenin ölüp yerine yeni bir halifenin gelmesi gibi durumlarda tebrik ve taziye muhtevalı hutbeler irâd edilmiştir.²¹⁹ Bu tür hutbeye en güzel örnek, İbn Utbe'nin hilafet makamına geçen el-

²¹⁸ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabîyye fî'l-Asri'l-Abbâsî'l-Evvel*, s. 287.

²¹⁹ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 450.

Mehdî'yi tebrik ettiği ve aynı zamanda babası Mansûr'un ölümünden dolayı da taziye bulduğu hutbesidir:²²⁰

آجر الله أمير المؤمنين على أمير المؤمنين قبله، وبارك لأمير المؤمنين فيما خلفه له أمير المؤمنين بعده، فلا مصيبة أعظم من فقد أمير المؤمنين، ولا عقبى أفضل من وراثة مقام أمير المؤمنين، فاقبل يا أمير المؤمنين من الله أفضل العطية واحتسب عنده أعظم الرزية.

Allah, (oğul) emirü'l-mü'mini kendinden önceki (baba) emirü'l-mü'mine mükafat verdi. (Baba) emirü'l-mü'minin için kendisinden sonra halife olarak bıraktığı (oğul) emirü'l-mü'mine mübârek kıldı. Müminlerin emirini kaybetmekten daha büyük bir musibet yoktur. Aynı zamanda müminlerin emirinin makamına varis almaktan daha faziletli bir sonuç yoktur. Öyleyse ey müminlerin emiri! Allah tarafından verilen ihsanların en güzelini kabul et ve yine en büyük musibetin onun katından olduğunu say.

Görüldüğü gibi sosyal hitâbet, hilâfetin üstlenilmesinden dolayı tebrik ve halefin ölümünden dolayı taziye şeklinde, içerik olarak iki farklı amacı barındırabilmiştir. Yani hem acıyı hem de sevinci barındırmış, acıyı da sevince dönüştürebilmiştir. Halifeye babasının ölümünü aynı zamanda Allah'tan bir ihsan olarak ifade etmiştir. Herşeyin Allah'tan geldiği vurgusu inanç gereği ön planda olmuştur. Şekil olarak da yine anlaşılır ve akıcı ifadeler kullanılmış, secîli ama tekellüfsüz olup cümleler arasında ahenk sağlanmıştır.

Sosyal hitabetin övme amacıyla da kullanıldığını ifade etmiştik. Bunun en güzel örneklerinden biri de Şebîb b. Şeybe'nin minberde halife el-Mehdî'yi medhettiği şu hutbesidir:²²¹

ألا، إن لأمير المؤمنين أشباهاً أربعة، الأسد الخادر والبحر الزاخر والقمر الباهر والربيع الناضر، فأما الأسد الخادر فأشبه منه صولته ومضاءه، وأما البحر الزاخر فأشبه منه جوده وعطاءه، وأما القمر الباهر فأشبه منه نوره وضياءه، وأما الربيع الناضر فأشبه منه حسنه وبهاءه.

Dikkat edin, müminlerin emirinin dört benzeri vardır: İninde duran arslan, coşkun deniz, parlak ay ve göz alıcı bahar. Emirü'l-mü'minin atılganlığı ve kararlılığıyla atılgan aslana, cömertliği ve ihsanıyla coşkun denize, , aydınlığı ve ışıltısıyla parlak aya, güzelliği ve alıcılığıyla göz alıcı bahara daha çok benzer.

²²⁰ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 192.

²²¹ İbn Abdi Rabbihî, IV, 221.

Bu hutbede de üslup olarak anlaşılır bir dil kullanılmış, secîli cümlelerle hutbeye sanatsal bir güzellik kazandırılmıştır. Akıcı ve tatlı ifadelerle içeriğe uygun bir hava oluşturulmuştur.

Sosyal hitâbet I. Abbâsi asrının sonlarına doğru gittikçe önemini kaybetmiş ve çok uzun dönem aralıklarıyla nadir olarak söylenen bir tür hâline gelmiştir. Bunun sebebi ise islâmî dönemde olduğu gibi bu dönemde artık heyetlerin halifelerin saraylarına gelmemeleri ve buna bağlı olarak da bu heyetlerin hatiplerinin halifelerin huzuruna gelmemeleri ve bu tür hutbeler irâd etmemeleridir. Halife ile tebaası arasında bir mesafe çekilmiş ve artık halifeler gerek heyetlerle gerekse de hatipleriyle doğrudan görüşmez olmuştur.²²²

4.4.1.2.2.Siyâsî Hitâbet

Abbâsiler, devletin kuruluşunun ilk yıllarında otoritelerini güçlendirmek ve ideolojilerini halk nazarında kabullendirmek için çaba sarfetmişlerdir. Bu sebeple kendilerini savunmak ve insanları kendi taraflarına çekmek için siyasi hitabeti bir araç olarak kullanmışlardır. Öteden beri süregelen siyasi mücadeleler, bu dönemde siyasi hitabetin canlı kalmasını sağlamıştır. Bu sebeple siyasi hitabet es-Seffâh, el-Mansûr, el-Mehdî, er-Reşîd gibi ilk Abbâsi halifeleri döneminde gelişimini sürdürmüştür. Bununla birlikte hutbelerden yardım alarak kendilerine muhâlif olan grupları susturmak için de çaba sarfetmişlerdir.²²³

Abbâsilerin ilk dönemlerde Emevilerle ve Alevî gruplarla mücadeleler siyasi hitâbetin canlılığını korumasını sağlamıştır. Devletin temellerini kuvvetlendirme, halka kendi yönetimlerinin geçerliliğini anlatma, düşmanla mücadele etme, askeri cesaretlendirme, zaferi kutlama, Emevileri ve diğer muhâlif grupları eleştirip onların taraftarlarına göz dağı verme hususunda siyasî hitâbeti bir propaganda aracı olarak değerlendirmişlerdir.²²⁴

²²² Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 450.

²²³ Mahmûd Abdurrahim Sâlih, *Funûnu'n-Nesr fi'l-Edebi'l-Abbâsî*, nşr. Dâr Cerîr, Ürdün 2006, s. 14.

²²⁴ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 448.

Bu dönemde siyasî hitabetin gelişme gösterdiği zamanlarda söylenen siyâsi hutbelerden biri halife es-Seffâh'ın Kûfe'de kendisine bey'at edildikten sonra 133/750 yılının Rebiu'l-evvel ayında²²⁵ irâd ettiği hutbesidir.²²⁶ Hutbesine:

الحمد لله الذي اصطفى الإسلام لنفسه تكرامة، وشرفه وعظمه واختاره لنا وأيده بنا، وجعلنا أهله وكهفه،
وحصنه والقوام به والذابين عنه...

Hamd, şerefli kılmak için kendisine İslâmı seçen, onu şereflendiren, yücelten, onu bizim için (din olarak) seçen, onu bizimle destekleyen, bizi İslâm'ın ehli, sığınağı, kalesi kılan, gerekliliklerini yerine getiren, onu savunan kimseler kılan Allah'a olsun...

sözleriyle başlamış, daha sonra Abbâsiler'in Hz. Peygamber'e olan yakınlığını şu âyetle ifade etmiştir:

إنما يريد الله ليذهب عنكم الرجس أهل البيت ويطهركم تطهيرا

Ey Ehl-i beyt! Allah sizden pislikleri gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor.(Ahzab Suresi, 33. Âyet)

Görüldüğü üzere siyâsî alanda irâd edilen hutbelerde halifeler, kendi otoritelerini sağlamlaştırmak maksadıyla Kur'ân'dan âyetler iktibas ederek halkı kendi hilâfetlerine ısındırmak gayesini gütmüşlerdir.

es-Seffâh ve el-Mansûr'un amcaları Dâvûd b. Ali'nin Kûfe'de halka irâd ettiği hutbe de, Abbâsilerin hilafet üzerindeki haklarını anlatan ve Emeviler başta olmak üzere muhâlif grupları tenkid eden siyasî hitâbete bir örnek teşkil eder.²²⁷

Abbâsilerin ilk yıllarında, Şia taraftarları güçlü muhâlif gruplardan biriydi. Abbâsilere karşı intikam peşinde koşmuşlar ve hitâbeti, insanları kendi taraflarına çekmek ve Abbâsilere karşı kışkırtmak amacıyla kullanmışlardır. en-Nefsu'z-Zekiyye olarak bilinen Muhammed b. Abdillâh b. el-Hasan'ın Medine'de 145/762 yılında halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'a karşı ayaklanma sırasında minbere çıkarak halka okuduğu hutbe de, Abbâsilere muhâlif grupların irâd ettikleri siyasi hutbelere güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu hutbenin önemli kısmı şöyledir:²²⁸

²²⁵ el-Mes'ûdî, III, 270; es-Suyûtî, s. 239.

²²⁶ Safvet, Cemheretu *Hutabi'l-Arab*, III, 1-3.

²²⁷ Bkz. Safvet, Cemheretu *Hutabi'l-Arab*, III, 9.

²²⁸ Safvet, Cemheretu *Hutabi'l-Arab*, III, 32.

...وإن أحق الناس بالقيام في هذا الدين أبناء المهاجرين الأولين والأنصار المواسين، اللهم إنهم قد أحلوا حرامك وحرّموا حلالك وعملوا بغير كتابك وغيروا عهد نبيك وآمنوا من أخفت وأخافوا من آمنت، فأحصيهم عددا واقتلهم بددا ولا تُبق على الأرض منهم أحدا.

Şüphesiz bu dini yaşamaya en layık olanlar ilk muhacirlerin ve herşeyi kendilerine denk tutan ensarın çocuklarıdır. Ancak ne var ki (Allah'ım), onlar senin haramlarını helâl, helâllerini haram ettiler. Senin kitabından başka kitaplarla amel ettiler ve Peygamberine verdikleri sözü değiştirdiler. Senin korkuttuklarına güven verip güven verdiklerini ise korkuttular. Onların sayılarını say ve onları kahret; yeryüzünde onlardan bir tek kişi dahi bırakma.

İmam Hasan, bütün hutbelerinde Muhâcir, Ensâr ve Hz. Ali'nin soyu olması nedeniyle ehl-i beyt'in çocuklarının bu dini ikame etmeye layık olduklarını dile getirerek dikkatleri bu noktaya çekmekte ve onları bu minval üzere bir araya toplamayı istemektedir. Hz. Ali'nin soyu hâlâ ayakta iken Abbâsilerin dedelerinden muhâcir ve ensâr olmadığından hilâfete haklarının olmadığını vurgulamaktadır.

Görüldüğü üzere genel olarak hilâfeti üstlenenler ve muhâlif gruplar siyâsi hutbelerde bu konu üzerine yoğunlaşmışlar ve Hz. Peygamber'e olan yakınlıklarını vurgulamaya çalışmışlardır.

Sonuç olarak; siyâsi hitâbet, Abbâsilerin yönetime gelmesinden sonra ilk dönemlerde önemini korumuştur. Zira yeni bir devletin kuruluşu ve daha önceki idarenin etkilerinin henüz devam etmesi kurulan Abbâsi devletinin ilk dönemlerinde ciddi siyasi mücadelelere sahne olmuştur. Bu bağlamda Abbâsilerin hilâfetlerini sağlamlaştırmak, halkı bu konuda ikna etmek için siyasi hitabeti araç edinmeleri kaçınılmaz olmuştur. Diğer taraftan idareyi kaybetmiş olan Emeviler ve muhâlif güç olarak ortaya çıkmış olan Şia ve Hâricî gruplar da aynı şekilde yeni yönetime karşı taraftarlarını kışkırtmak amacıyla siyasi hitabeti kullanmışlardır. Devletin istikrara kavuşmasının ardından fikri mücadelenin azalması, Abbâsilerin gücünün artması ve siyasi grupların önemini kaybetmesi sonucu hitabet zayıflamaya başlamıştır.

4.4.1.2.3. Dinî Hitâbet

Dinî hitabet, Abbâsiler döneminde de İslâmi kimliğin ön planda olması sebebiyle ilerleme ve gelişme imkanını her zaman bulmuştur. İslam'a davet, müslümanlar

arasındaki sorunların çözümü ve özellikle Cuma ve bayram namazlarında farz olması gibi sebeplerle dini hitabet bu dönemde revaç bulmuştur.

Abbâsiler döneminde dinî hitâbet, Emeviler döneminde hitâbeti gerektiren va'd, va'îd, teşvik, dünyaya fazla meyletmeme ve ahireti hatırlatma gibi dini mazmunların bu dönemde de mevcut olması nedeniyle gerek Abbâsiler ve taraftarları gerekse muhâlif gruplarca bir propaganda vasıtası olarak benimsenmiştir. Dini hitâbete bizzat iştirak eden halifeler, saraya gelip giden, el-Mansûr'un vaizi Amr b. Ubeyd el-Mu'tezilî, el-Mehdî'nin vaizi Sâlih b. Abdilcelîl ve er-Reşîd'in vaizi İbnu's-Semmâk gibi vâiz ve zâhid kimseleri dinî hitâbete teşvik etmişlerdir.²²⁹ Devletin temellerinin dinî esaslar üzerine kurulduğunu her fırsatta dile getirmeye çalışan ilk Abbâsi halifeleri, dinin insanların ruh ve duyguları üzerindeki sihir ve etkisi nedeniyle, insanların kalplerinin kendilerine meyletmesini ve düşmanlarına öfke duymasını sağlamak amacıyla gerek mescitlerde gerekse mescitler dışında bol miktarda dinî hutbeler irâd etmişlerdir.²³⁰ Bu hutbelerin malzemesini ise çoğunlukla Kur'ân'dan âyetler, hadis-i şerifler ve sahabenin sözleri oluşturmaktaydı. Hatta, es-Seffâh'ın son Emevi halifesi Mervân b. Muhammed'in öldürülmesinden sonra Şam'da halka irâd ettiği hutbede de görüldüğü gibi bazı hutbelerin hemen hemen tamamını Kur'ân âyetleri oluşturmaktadır. es-Seffâh'ın irâd ettiği bu hutbe şöyledir:²³¹

ألم تر إلى الذين بدلوا نعمة الله كفراً وأحلوا قومهم دار البوار، جهنم يصلونها ويؤس القرار. نكص بكم يا أهل الشام آل حرب وآل مروان، يتسكعون بكم الظلم، ويتهورون بكم مداحض الزلق، يطئون بكم حرم الله وحرم رسوله، ماذا يقول زعماءكم غدا؟ يقولون: ربنا هؤلاء أضلونا فآتهم عذاباً ضعفاً من النار. إذن يقول الله عز وجل: لكل ضعف ولكن لا تعلمون. أما أمير المؤمنين فقد ائتم بكم التوبة، واغفر لكم الزلة، وبسط لكم الإقامة، وعاد بفضله على نقصكم، وبحلمه على جهلكم، فليفرخ روعكم، ولتطمئن به داركم، وليقطع مصارع أوائلكم، فتلك بيوتهم خاوية بما ظلموا".

Allah'ın nimetini nankörlüğe çevirenleri ve sonunda kavimlerini helak yurduna sürükleyenleri görmedin mi? Onlar cehenneme girecekler. O ne kötü bir karargahtır!(İbrahimSûresi, 24. Âyet). Ey Şam halkı! Savaşanlar ve Mervân ailesi size kötülükler bıraktı, sizi zulumle yönettiler, ayağınızı kaydırmakla sizi korkuttular. Allah'ın ve Hz. Peygamber'in sizdeki haklarını çiğnediler. Yarın (kıyamet günü)

²²⁹ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 453.

²³⁰ Abdulhakim Belbe', s. 137.

²³¹ İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 184; Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, III, 8.

liderleriniz ne derler? “Diyecekler ki: Rabbimiz, bizi işte bunlar saptırdılar, onun için onlara ateşten bir kat daha fazla azap ver.(Araf, 38)” Allah (c.c.) da: Herbiri için bir kat daha fazla azap vardır, fakat siz bilmezsiniz.(Araf, 38), diyecek. Müminlerin emiri ise sizin af dilemenizle sizdeki hatayı bağışlayacak, sizin ikamet yerlerinizi genişletecek, sizin noksanlıklarınıza karşılık erdemliğiyle, cehaletinize karşı yumuşaklığıyla dönecek. Böylece korkularınız gitsin, eviniz huzura kavuşsun ve sizden öncekilerin ölümü kesilsin. “İşte haksızlıkları yüzünden çökmüş evleri! (Neml Suresi, 52. Âyet)”

Herşeyden önce bu hutbe âyetle başlamaktadır. Şahıslar âyetlerin diliyle tasvir edilmiş ve olaylar âyetlerle anlatılmıştır. Burada tazmin sanatı te’vile birlikte kullanılmış, yani âyetin ifade ettiği anlam kendi anlamında değil hatibin tasvir ettiği olayları ve şahısları tasvir etmek için kullanmıştır. Bunu da dile getirdiği olayların etkinliğini ve şahıslara yönelttiği yergiyi güçlendirmek için kullanmıştır. Bu hitabeye bir akıcılık kazandırdığı gibi ikna gücünü de artırmıştır. İleri sürdüğü iddiayı da dellillendirmeye çalışmıştır. Ayrıca içerik olarak Emevi hanedanının kötülükleri, insanlara yaptıkları zulümler âyetlerle desteklenerek Abbâsi hilafetinin insanlar nazarında sempati kazanmasına yönelik ifadeler yer almaktadır. Üslup olarak kısa ve anlaşılır cümleler kullanılmakla birlikte yer yer secîli cümlelere rastlanmaktadır.

Halife er-Reşîd’in de dinî hitabet türünde irâd ettiği hutbeleri vardır. Bu hutbelerinden birinde Kur’an âyetlerine telmihler ve Hz.Peygamber’in hadislerinden iktibas yapmış, halkını İslâm’ın temel prensiplerine uymaları noktasında teşvik etmiştir. Bu hutbesinin bir kısmı şöyledir:²³²

عباد الله، إنكم لم تخلقوا عبثا و لن تتركوا سدى، حصّنوا إيمانكم بالأمانة ودينكم بالورع وصلاحكم بالزكاة، فقد جاء في الخبر أنّ النبي صلى الله عليه و سلم قال: لا إيمان لمن لا أمانة له ولا دين لمن لا عهد له ولا صلاة لمن لا زكاة له...

Ey Allah’ın kulları! Siz boş yere yaratılmadınız ve başıboş bırakılmadınız. İmanınızı güvenilir olmakla, dininizi takva ile, namazınızı zekat ile koruyunuz. Hadislerde şöyle gelmiştir ki Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmaktadır: Emaneti (güvenilirliği) olmayanın imanı, verdiği sözü tutmayanın dini ve zekatı olmayanın da namazı yoktur....

²³² İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 191.

I. Abbâsi asrının sonlarına doğru, genel anlamıyla hitabetin yavaş yavaş eski önemini kaybetmesiyle birlikte dini hitabet de zayıflamaya başlamıştır. Her ne kadar camilerde dinî vaazların devam etmesiyle bir süre daha önemini korumuşsa da zamanla halife ve emirlerin halkla ve mescitlerle ilişkilerini koparmaları doğrultusunda zayıflamaya başlamıştır.

4.4.2.Kitâbet

Daha önce bahsedildiği üzere, kitâbet kelimesi sözlük anlamı itibariyle **فعالة** vezninde yazım sanatı, yazma, el yazısı gibi anlamlara gelmektedir.²³³ Istilâhî olarak da gelişim sürecine göre farklı tanımlarla ifade edilmiştir. el-Kalkaşendî (öl.321/933)'ye göre "kitâbet" kelimesi yazıdan önceki anlamıyla "*birşeyi birbiri ardına dizmek, toplamak, biraraya getirmek*", "*kurbanın bağlama noktaları*" ya da "*önce deri parçalarının dikilmesi, sonra ise örfte harflerin birbirine çatılması*" eylemine verilen addır.²³⁴ Yine İbn Haldûn *Mukaddime*'sinde kitâbeti "*nefiste/akılda olan şeye delalet etmek üzere kulak vasıtasıyla işitilen kelimeleri gösteren harf biçimindeki bir takım resimler ve şekiller*" olarak tarif etmektedir.²³⁵

Edebî anlamda kitâbet, aracı kalem ve hedefi bilgilendirme ve tehzib (edebî ve eğitici) olan; ruhlarda bir hoşluk ve hayranlık uyandıran derin ve edebi mânâların ifade edildiği bir sanatı ifade eden ve kâtiplerin içerisinde yazıdaki incelikleri gösterdikleri, tenkitçi alimlerin üzerinde çalıştıkları ve ezberledikleri el-Kitâbetü'l-İnşâiyye, el-Kitâbetü'l-Fenniyye ve el-Kitâbetü'l-edebiyye olarak isimlendirilen nesir türü kastedilmektedir. Ayrıca kitâbet, kâtiplerin yazarken hassasiyetle davrandıkları, sözlerini seçerek yazdıkları edebi ve sanatsal yazıların genel adıdır. Çünkü kitâbet belâğat ve beyanın sergilendiği bir tür; coşku ve heyecanı barındıran bir sanattır.²³⁶

Arapların "acem" olarak nitelendirdikleri Arap olmayanlarla karışması ve içiçe yaşaması, Farsların devlet yönetiminde daha fazla söz sahibi olması ve hilafetin doğuda ve batıda üstün bir otoriteye sahip olması nedeniyle medeniyetin parladığı ve devlet işlerinin son derece genişlediği I. Abbâsi asrından itibaren halifeler, devlet işlerinin yürütülmesi için daha Hz. Ömer zamanında kurulmuş olan divânlara ek olarak pek çok

²³³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, **كتب** maddesi.

²³⁴ el-Kalkaşendî, I, 51.

²³⁵ İbn Haldûn, s. 375.

²³⁶ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 305.

yeni dîvânlar kurmuşlardır. Muâviye b. Ebî Süfyân döneminde kurulan *Divânu'l-Hâtim* ve benzerlerine ilave olarak *Divânu'l-harac* ve *'n-naḥakât*, *Divânu'l-mezâlim* ve *'ş-şurta*, *divânu'd-diyâ'* ve *'l-iḳtâ'ât*, *divânu'l-havâs* ve *'l-ceyş*, *divânu'l-mu'âvin*, *divânu'l-maşrık* ve *'l-mağrib*, *divânu'l-hisbe*, *divânu'l-ḳaḏâ* gibi pek çok dîvân kurmuşlardır. Dîvânu'l-Ceyş dışındaki bütün bu dîvânların idaresi vezirlerin elindeydi. Dîvânu'l-ceyş'in idaresine ise hilâfet ordusundaki büyük komutanlar bakar, halife bazen bizzat kendisi bu dîvân üzerinde tasarrufta bulunurdu. Vezir, eğer halifenin tam güvenini sağlamış ise, halife, dîvânların idaresi başta olmak üzere bütün devlet işlerinin yönetimin ona verirdi.²³⁷ Nitekim el-Me'mûn, güzel siyaseti ve aldığı tedbirler sayesinde Tâhir b. el-Huseyn komutasındaki ordunun Îsâ b. Mâhân'ın ordusunu yenmesi sonunda veziri el-Fadl b. Sehl'e duyduğu güven sonucu devletin bütün idari işlerinin yönetimini ona bırakmıştı. Böylesine önemli bir makama getirilecek bir kimsede siyasî yeteneğin yanı sıra edip, belîğ, tecrübeli ve kalem sahibi olmak gibi özellikler aranmaktaydı. el-Me'mûn, bir vezir seçtiğinde “*Ben işlerimin idaresi, yürütülmesi için her türlü üstün sıfatları ve şartları şahsında toplamış bir adam seçtim. O, yaratılışında ve huylarında, iffetli, tuttuğu yolda doğruluk sahibidir. Edeplerini güzel, tecrübelerini doğru buldum. Sırlarıma emin, güvenilir bir şahıstır. En önemli işleri yerine getirendir. Yumuşaklıkla susar, ilimle konuşur, anlamlı bir bakış ona maksadı anlatmaya yeter. Onda komutanların kuvveti, hikmet sahibi filozofların isabeti, alimlerin alçak gönüllülüğü ve hukukçuların anlayışı mevcuttur, güzel açıklaması ve tatlı lisanı ile insanların kalbini çalar*”²³⁸ diyerek, vezirinin üstün niteliklerini sayarken aslında vezirinde aradığı özellikleri dile getirmeye çalışmıştır.

Dîvânlardaki makamlara yükselen kişiler insanlar nazarında dirâyetli, zeki, edip kimseler olarak kabul ediliyordu. es-Seffâh'ın veziri Ebû Seleme el-Hilâl,²³⁹ el-Mansûr'un veziri Ebû Eyyûb el-Muriyânî,²⁴⁰ el-Mehdî'nin veziri Yakûb b. Dâvûd,²⁴¹ er-Reşîd'in veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî,²⁴² el-Me'mûn'un veziri el-Fadl b. Sehl ve kardeşi Hasan b. Sehl,²⁴³ Ahmed b. Yûsûf gibi vezirler bunlara örnek verilebilir. Bu

²³⁷ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 465

²³⁸ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabîyye fi'l-asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 307.

²³⁹ Bkz.el-Ceşşiyârî, s. 60.

²⁴⁰ Bkz.el-Ceşşiyârî, s. 65.

²⁴¹ Bkz.el-Ceşşiyârî, s. 115.

²⁴² Bkz.el-Ceşşiyârî, s. 134.

²⁴³ Bkz.el-Ceşşiyârî, s. 250.

isimler dönemin önde gelen isimleridirler. İlim ve edebiyatta önder kişiler oldukları gibi, ilim ve edebiyatı teşvik etmişler, tercüme faaliyetlerini desteklemişlerdir.²⁴⁴

Bu dönemde her vezirin ve her valinin, işlerine yardım eden bir veya birkaç kâtibi vardı. Mesela İbnu'l-Muḳaffâ, Kirman vâlisi Dâvûd b. Ömer b. Hubeyre'nın kâtipliğini yapmaktaydı. Kitâbet ve vezirlik alanında parlayan şahsiyetlerin büyük çoğunluğunu Fars asıllı kimseler oluştuyordu. Vezirler, üstün özelliklerinin olması dışında nadiren mevkilerine göre seçilirdi.²⁴⁵

Bu asırlarda, çeşitli mevkilere yükselmek için bir köprü durumunda bulunan kitâbet sanatında başarılı olmak çok da kolay bir iş değildi. Bir yandan halka hitap etmesi nedeniyle risâlelerin üslûp bakımından anlaşılır olmasını gerektiriyordu. Öte yandan dîvânlarda yazılan yazıların halife, vezir, vâli ve komutanlar adına kaleme alınması nedeniyle üstün bir sanatsal güzelliğe sahip olması gereken kitâbet sanatı, bu mesleğe yönelen kimselerin başta dil ilimleri olmak üzere pek çok ilmi iyi bilmesini ve belâğat kudretine sahip olmasını zorunlu kılıyordu.²⁴⁶

Böylece bir yandan kitâbet sanatının devlet kademelerinde böylesine önem kazanması ve halife, vezir vb. gibi devlet ricâlinin bu sanatı teşvik etmeleri, öte yandan yabancı milletler ve edebiyatlarıyla karışma sonucu Arap edebiyatı ve Arap düşünce hayatında meydana gelen değişiklikler, yabancı kültürlerden yapılan tercümeler ve başta risâle dîvânı olmak üzere diğer dîvânların da tesisi ile devlet ricali arasında yazışmaların artması vb. gibi hususlar I. Abbâsi asrında kitâbet sanatının, hiçbir dönemde şahit olmadığı bir gelişme safhasına girmesini sağlamıştır.²⁴⁷

Kitâbet sanatı kâtiplerin sanat değeri üstün olan görkemli yazılara yönelmeğe ve mânâları araştırmaya, yazılarına büyük bir dikkat ve özen göstermeye başladıkları el-Me'mûn döneminde zirveye ulaştı. Emeviler döneminin sonlarında Hişâm b. Abdilmelik'in mevlası Ebû'l-'Ala Sâlim b. Abdillâh ve öğrencisi Abdulhamid b. Yahyâ tarafından bazı kâide ve prensipleri konulan kitâbet, I. Abbâsi asrında en parlak sanatlardan biri hâline gelmiş ve bu dönemde başta Abbâsi hilafeti boyunca Arap nesrinde teşekkül eden dört ekolün birincisinin önderi olarak kabul edilen İbnu'l-

²⁴⁴ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabîyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 308.

²⁴⁵ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabîyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 308.

²⁴⁶ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 466.

²⁴⁷ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabîyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 311.

Muḳaffâ olmak üzere fesahat ve belâğatin zirvesine ulaşmış pek çok katip ve edip yetişmiştir. Yahyâ b. Bermek, Cafer b. Yahyâ el-Bermekî, el-Faḍl b. Yahyâ el-Bermekî, el-Faḍl b. Sehl, el-Hasan b. Sehl, Amr b. Mes'ade, İbrahim b. el-Abbâs es-Sûlî önde gelen kâtiplerdir.²⁴⁸

Kâtipler ve vezirler hakkında müstakil bir çok kitap yazılmıştır. İbn Kuteybe'nin *Edebu'l-Kâtib*'i; es-Sûlî'nin *Edebu'l-Kâtib*'i; İbn Durstuveyhi'nin *Kitâbu'l-Küttâb*'ı; el-Cehşiyârî'nin *Kitâbu'l-vüzerâ ve'l-küttâb*'ı bunların en önemlileri arasında yer almaktadır. Son olarak el-Kalkaşendî, hacimli kitabı *Şubhu'l-A'sâ fi sinâati'l-İnşâ*'yı telif etmiştir.²⁴⁹ Kitâbet, kâtipler ve vezirler hakkında müstakil eserlerin telif edilmesi bu asırda kitâbet sanatının ve kâtiplerin ne kadar önemi haiz olduklarını açıkça göstermektedir.

Kitâbetten veya kâtiplerden bahseden pek çok ilim adamı veya ediplerin sözlerine bakıldığında katibin iyi bir edip, güzel konuşan, etkileyici ve güçlü olması şartını aradıkları hemen hemen her edip ve ilim adamında görülmektedir. Ülkenin her türlü işi ve toplumun çıkarları elinde olan katibin sosyal, siyasi, ahlâkî, dini, ilmi, edebi özelliklerin en mükemmeline sahip olması, soylu, kişilikli ve keskin zekaya sahip olması ilk sıralarda yer alır. Zira kâtipler sultanın dili, devletin konuşan dili, yazan elidir. İyi bir kâtip kalemiyle maksadı anlattığından ordulara ihtiyaç bırakmaz. Büyük krallara yazdığı yazılarla memleketin onurunu yüceltmış olur.²⁵⁰ Bu itibarla kâtipler, günümüzdeki ifadesiyle iyi bir teknokrat veya iyi bir bürokrat olarak görülmüşlerdir. Bu hususları edebi bir dille anlatmaya çalışan el-Kalkaşendî, bu durumun kitâbetin türüne göre değiştiğine dikkat çekmiştir. Her kâtibin kendi konusunda bilgili olması gerektiğini zorunlu görmektedir.²⁵¹ Kâtipler çalıştıkları kurumla ilgili hususları yazılı hale getirmeye çalışmışlardır. İbnu'l-Esîr'in *el-Meselû's-sâir* adlı eseriyle; iyi bir şair olan İbn Memmâtî de *Kavâvinu'd-devâvin* adıyla bu kurumlarla ilgili birer eser vermişlerdir. Aziz Suriyâl Atiyye tarafından 1991 yılında neşredilmiş olan İbn Memmâtî'nin bu eseri üç ana başlıktan oluşmaktadır. Birinci bölümü Eyyûbiler döneminde Mısır bölgesinin tarihî ve coğrafî durumunu, ikinci kısmında devlet kademelerindeki her bir görevi ve dîvânların durumu, üçüncü bölümde ise yine Mısır'ın ziraatini, ekin ve hasad dönemleri

²⁴⁸ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 311.

²⁴⁹ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 309.

²⁵⁰ el-Kalkaşendî, I, 98.

²⁵¹ el-Kalkaşendî, I, 77.

gibi genel olarak Mısır'ın ziraati hakkında bilgi vermektedir. Burada kâtibin özelliklerini sayarken de herşeyden önce iyi bir edip olmasının gerektiğine işaret etmiştir.²⁵²

Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib ile başlayan ve İbn Kuteybe ile basit bir düzeyde devam eden eğitim ve öğretim için gerekli görülen hususlar, İbnu'l-Esîr ve bunu takip eden el-Kalkaşendî ile zirvesine ulaşmıştır. Devletin en üst düzeyindeki memurların başında gelen kâtipler tam anlamıyla kültürlü, eğitim ve öğretimini tam almış kişilerden oluşmaktadır. Gerek İbnu'l-Esîr'in ve gerekse daha detaylı bir şekilde el-Kalkaşendî'nin verdiği bilgilere bakılırsa böyle bir kişinin başta dilbilgisi, beyan, bedîî, me'ânî, güzel yazı yazma (hat), hitâbet, tarih, dini ilimler, diğer bir ifadeyle tam anlamıyla geniş bir İslâm kültürü yanında, edebiyat (emsal, ahbar, eyyâmu'l-Arab, önemli edip ve şairlerin sözleri, şiirleri vs.), coğrafya, beşerî coğrafya, genel kültür, astronomi, matematik, az da olsa yabancı dil gibi önemli bilgi alanlarında tam yetişmesi istenmiştir. Bunun yanında diplomatik ve bürokratik bilgiler ile işlemlerin pratikleştirilmesi için önemli bilgiler vermektedirler. Kâtibin, birer disiplin olarak ele alınan mali, siyasî, idarî, ekonomik, istihbarat ve sosyal tecrübeler alanında donanımlı olması aranmıştır. Mesleki bilgilere fazla gerek duyulmasa bile el-Kalkaşendî'nin müsamahası ile en azından terminolojik bilginin tam olmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Devletin bekası düşünüldüğünden, özellikle hariciyeye yönelik olarak, aynı zamanda iç asayişin sağlanması bakımından bunu sağlayacak hususlar üzerinde sürekli durulmuş ve sultanın vekili olarak görülmüştür. Dolayısıyla devletin bir memuru olarak katibe büyük görevler düştüğü vurgulanmıştır. Kâtibin devlet kademesindeki bu konumu yanında sosyal yönüne de dikkat çekilmiştir. Edebiyle, sanatıyla, liyakatiyle, halka karşı olan davranışıyla toplumu yönlendirici ve eğitici bir özelliğe sahip olması aranmıştır. el-Kalkaşendî, kitâbetin ihdasını, gelişmesini ve dîvânu'l-inşâların kurulmasını medeniyetin ilerlemesine bağlamaktadır.²⁵³

Kitâbet, Abbâsilerin nüfuz alanları olan bölgelerden farklı olarak Mısır bölgesinde de Fâtımîlerle birlikte başlamış ve hızla gelişmiştir. Buralarda özellikle Eyyûbiler dönemine kadar pek çok müslüman kâtipler yanında gayrı müslim kâtipler de

²⁵² el-Kalkaşendî, I, 99.

²⁵³ el-Kalkaşendî, I, 120.

yetiştir. Eyyûbiler ile birlikte dönemin en güçlü kalemi sayılan el-Kâdî el-Fâdîl dîvânü'l-inşâ başkanlığı yapmıştır.²⁵⁴

Abbâsilerin son dönemlerinde kitâbet sanatının oldukça geliştiği ve bu alanda önemli simaların yetiştiğini görmekteyiz. Bundan dolayı en güzel yazı yazan ve bundan daha güzel yazan bulunmadığından “fahru'l-kuttâb” ünvanını alan el-Hasan b. Ali el-Cuveynî (öl. 586/1190) yazdığı her yazının altına ismini yazma geleneğini başlatmıştır.²⁵⁵

İbnu'l-Esîr, kitâbette fikhî bir terim olan *ictihâd*ı önermektedir. İbnu'l-Esîr'in bu teklifi her şeyden önce bir yazarın başka yazarları taklit etmemesi, kaleme alacağı yazının kendine ait olması demektir. Ayrıca dini ilimlerde olduğu gibi, başta Kur'ân ve hadis olmak üzere öncekilere ait ilmî ve edebî eserleri çok iyi okuyup kavradıktan sonra, bunları taklit etmeden ve bunların etkisi altında kalmadan tamamen şahsın kendine özgü yeni bir yazı ortaya koyması anlamına gelmektedir. Bunu yaparken çoğu zaman isabetli durumların olabileceği gibi hataların da olabileceğine dikkat çekilmiş, fakat genellikle başarılı olabileceği güvencesini vermeyi de ihmal etmemiştir. İşte bunu, Hanefî, Şafîî vs. çeşitli mezheplere mensup fakihlerin yaptığı gibi bir ictihâd, yani yeni fikirler, yeni bir üslûp ve yeni bir görüş ortaya atılmakla bunu bir yenilik (ihtirâ) kabul eder.²⁵⁶ İbnu'l-Esîr, bununla taklit çemberini de kırmak istemiş ve gelişmeye açık ve geliştirmeyi amaçlayan bir hedef çizmeye çalışmıştır. Ancak bütün bunları göz önüne sermeye çalışan İbnu'l-Esîr, katibin bunları yapabilmesi için iyi bir donanım ve yeteneğe sahip olmasına son derece önem vermektedir. Kâtibin, yukarıda sayılan bilgi ve donanımdan noksan olması hâlinde gerek ilmi çevre ve gerekse halk arasında alay konusu olacağını belirtir.²⁵⁷

Kitâbetin yazılması konusunda da bir takım kâide ve kuralların tespit edilmesi daha ilk dönemlerde göze çarpmaktadır. Bunların başında Ebû Hilâl el-Askerî'nin *Kitâbu's-şinâ'ateyn* adlı eseri gelmektedir. Bu eser tenkid kitabı olmakla birlikte ilmî nesrin güzel bir örneği olması yönüyle bir edebiyat kitabıdır. Müellif bu eserinde okuyucuya yeni nesrin ve belîğ şiirin değişik yönlerini sunmayı hedeflemiştir. Tek bir

²⁵⁴ el-Kalkaşendî, I, 130.

²⁵⁵ Yakût el-Hamevî, IX, 44.

²⁵⁶ el-Kalkaşendî, II, 342.

²⁵⁷ Ebû Hilâl el-Askerî, s. 160.

şahitle yetinmeyip edebi zevki olan risâlelerden alıntılar yapmaktadır. Diğer tenkit kitaplarında pek az bulunan belîğ nesir örneklerini de içermektedir.²⁵⁸

Kitâbu's-sînâ'ateyn'in bir tenkid kitabı olmasının yanında aynı zamanda bir edebiyat kitabı olduğuna delalet eden bir diğer yönü ise istitrâdın çokça bulunmasıdır. İstitrâd, edebiyat kitaplarında ağır basan, *kudemân*ın edebî bilgileri neşretmek için kullandıkları güzel bir yöntemdir. Bu yönüyle istitrâd, bugünün diliyle genel kültür olarak isimlendirilebilir.²⁵⁹

Ebû Hilâl el-Askerî'ye göre lafzın güzelliği mânânın güzelliğine bağlıdır. Mânâ cılız ise lafzın güzel olmasının hiç bir etkisi yoktur. Kelâm ise kolaylığı, lafzının hayranlık uyandırması, mânâsının isabetli olması, zaruret olmaksızın bölümlerinin eşit olması, biraraya getirilirken manzum ifadelerin mensur ifadeler gibi olması, terkiplerinin tam olması yönleriyle önem arzeder. Kelâmın kolay olmasını tercih eder ve onu şâir ve kâtibin gücüne yol gösterici olarak değerlendirir.²⁶⁰ Kolay sözden sonra (*cezl*) açık ve net kelam gelir. Ona göre *cezl*, işitildiğinde herkesin anladığı fakat konuşmada herkesin kullanamadığı şeydir. *Sehl* ve *cezl* arasındaki fark ise, sehlin halk tarafından anlaşılıp halkın aczine rağmen onları doyurması; *cezl* ise halkın anlayıp hissetmesinin yanında onu yapmaya muktedir olamamasıdır.²⁶¹

Ebû Hilâl el-Askerî, mânâyı bedene lafzı ise giysiye benzetir. Lafız bir cesetse mânâ da onun ruhudur. Mânânın ve amaçlanan şeyin arasının ayırılması gerekir. Çünkü Ebû Hilâl el-Askerî ve diğer tenkitçilerin tenkid ve beyân kitaplarında izledikleri yol, şiirde tek bir beyte, nesirde ise tek bir fasılaya odaklanmaktır. Bununla birlikte sözün öne sürülme gayesinin birliği üzerinde düşünmek gerekir.²⁶²

Abbâsi dönemi ediplerinden İbnu'l-Esîr'in *el-Meselû's-Sâir* adlı eseri kitâbette kâide ve kuralları tespit etmesi açısından ayrı bir öneme sahiptir. el-Kalkaşendî de aynı tespitlere değinmekle birlikte İbnu'l-Esîr'in bu eserinden oldukça faydalandığı anlaşılmaktadır. Zira kâtiplerin resmi yazışmalarda takınmaları gereken tavırları yanında iyi bir yazı yazabilmeleri için kuralları verirken adı geçen eserden alıntılar yaparak konuyu anlatmaya çalışmıştır. Bu da İbnu'l-Esîr'in tespit etmeye çalıştığı

²⁵⁸ Mubârek, II, 127.

²⁵⁹ Mubârek, II, 127.

²⁶⁰ Mubârek, II, 130.

²⁶¹ Mubârek, II, 132.

²⁶² Mubârek, II, 133.

kuralları benimsediğini ve aynı metotları takip etmeye çalıştığını ve aynı ekolü sürdürdüğünü göstermektedir.²⁶³

Her iki yazara göre de kitâbette ilham kaynağının başında âyet ve hadisler gelmektedir. Bundan dolayı yazılan yazılarda âyet ve hadislerin istişhad olarak kullanılmasının önemine işaret edilmiştir. Sultanlara veya emirlere yazılan vasiyetlerde, nasihatlerde vs.de delil olarak ileri sürülmesi yazının etkinliği bakımından önem arz etmektedir.²⁶⁴

Kitâbette göz önünde bulundurulması gereken konulardan biri de şiirin veya nazmın nesre aktarılmasıdır. İbnu'l-Esir bu üslubu hallu'n-nazm (şiir çözümü)²⁶⁵ olarak adlandırmaktadır. Açıklama ve izah etmek anlamına gelen hall (çözüm), kâtibin herhangi bir şiiri alıp nesir hâline getirmesini amaçlamaktadır. Değişik şekillerde âyet, hadis, emsâl vs. ile destekleyerek açıklanan ve izaha kavuşturulan şiir, bu çerçevede günümüzdeki kompozisyon yazma sanatına benzemektedir. Bu, önemli bir sanat olup yazarların maharetini ve gücünü sergilediği bir durumdur. Kâtibin, edebi gücünü, hafızasının genişliğini ve kompozisyon yeteneğini sergilediği bu durum nesirde önemli bir konu olarak değerlendirmektedir.²⁶⁶

Kitâbet sanatında önemli sayılan hususlardan biri de “tazmîn” sanatıdır. Bu âyet, hadis veya bir şiirin iki beytinin veya tamamının nesirde yer almasıdır. Şiirin tamamı üzerinde bir yazı yazılabildiği gibi bir veya birkaç önemli kelimesi üzerinde de yazılabilir veya şiirde vurgulanmak istenen mânâyı alıp bunu başka kelimelerle ifade etmesi de mümkündür. Bu husus şiir üzerinde olduğu gibi emsal üzerinde de yapılabilir. Öteden beri Arapların meşhur olan emsalleri yanında, muhdes şairlere ait emsal de kullanılabilir. Gerek İbnu'l-Esîr gerekse el-Ğalkaşendî gibi dönemin ediplerinin üzerinde özellikle durduğu bu sanatı en güzel şekilde kullananlardan biri de el-Ğadı el-Fâdıl'dır. Tazmîn sanatını kullandığı bir yazısı şöyledir:²⁶⁷

أعاذ الله أيامه من الغير و بين بخطر مجده نقص كل خطر، و جعل ذكره زادا لكل كرب و أنسا لكل
سمر، و منحه من فضل ما لا عين رأت و لا أذن سمعت و لا خطر على قلب بشر.

²⁶³ Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, s. 235.

²⁶⁴ Bkz. el-Ğalkaşendî, I, 249.

²⁶⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Meseli's-Sâir*, I, 46.

²⁶⁶ Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, s. 237.

²⁶⁷ el-Ğalkaşendî, I, 207.

Allah onun günlerini kıskançlıktan korusun, onun şerefının büyüklüğü ile bütün önemli işlerin noksanlığı belirtsin. Onu anmayı her felaket için azık ve gece sohbetlerinde arkadaş yapsın, ona gözlerin görmediği, kulakların işitmediği ve hiç bir insanın aklına gelmediği üstünlükleri bağışlasın.

Burada yazarın, kutsî bir hadisten bir kısmını yazısına aldığı, diğer bir ifadeyle tazmîn sanatını kullandığı görülmektedir. “Gözlerin görmediği, kulakların işitmediği ve hiçbir insanın aklına gelmeyen”²⁶⁸ ifadesi ile tazmîn yapılmıştır. Bu hadis, Allah’ın Cennet’te kulları için hazırladığı nimetleri tasvir ettiği bir hadistir.

Risâle dîvânlarında yazılan yazıların aynı zamanda kontrolden geçtiği de anlaşılmaktadır. Zira kâtiplerin yazdıkları dîvân başkanı tarafından kontrol edilir, tashif (kelime hataları), lahn (yanlış kullanma) vs. gibi hatalar varsa düzeltilir. Buna büyük bir özen gösterilirdi. Zira katibin hatası yukarıda belirttiğimiz gibi sultana, dolayısıyla devlete mal edilmiş olacaktır.²⁶⁹ Gerek İbnu’l-Esîr ve gerekse el-Ğalkaşendî’nin adı geçen eserlerine baktığımızda kitâbetle ilgili pek çok hususun belirli esaslar üzerine oturtulduğu ve bu kurallar çerçevesinde yazıldığı takdirde yazının önem kazanacağına dikkat çekilmiştir. Bu da el-Ğalkaşendî’nin işaret ettiği gibi medeniyetin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu itibarla Moğolların Bağdat’ı istilasıyla kitâbet makamı resmiyetini kaybettiği²⁷⁰ için önemini de kaybetmesi kaçınılmaz olacaktır.

4.4.2.1.Kâtiplerin Tabakaları

Kâtipler, kâtibi oldukları Abbâsi halifelerinin dönemlerine göre I. Abbâsî Asrı’ndan itibaren şu tabakalara ayrılmaktadır.²⁷¹

Birinci tabaka: Bunlar Emevî ve Abbâsî devletinin her ikisine de tanık olanlardan oluşur. Bunlar arasında halife el-Mansûr için kâtiplik yapmış olan İbnu’l-Muğaffâ, Yahyâ b. Ziyâd el-Hârisî, ‘Ammâre b. Hamza, Ebû Eyyûb el-Mûriyânî yer almaktadır.

²⁶⁸ Buḥârî, *Tecrid-i sarîh*, s. 1720.

²⁶⁹ el-Ğalkaşendî, I, 148.

²⁷⁰ el-Ğalkaşendî, I, 127.

²⁷¹ el-Ğafâcî, *el-Âdâbu’l-Arabîyye fî’l-Asri’l-Abbâsiyyi’l-Evvel*, s. 315-316.

İkinci tabaka: Bunlar arasında halife el-Mehdî, el-Hâdî ve er-Reşîd'e kâtiplik yapmış olan Ebû 'Ubeydillâh b. Mu'âviye, el-Mehdî'nin veziri Ya'kûb b. Dâvûd, Yahyâ b. Bermek ve Yûsuf b. el-Kâsım yer almaktadır.

Üçüncü tabaka: Bunlar arasında halife er-Reşîd, el-Emîn ve el-Me'mûn'a kâtiplik yapmış olan Ca'fer b. Yahyâ ve kardeşi el-Fadl b. Yahyâ, İsmâ'îl b. Sabîh, el-Hasan b. Sehl, Ahmed b. Yûsuf, 'Amr b. Mes'ade, Ahmed b. Ebî Hâlid el-Ahvel yer almaktadır.

Dördüncü Tabaka: Bunlar halife el-Me'mûn dönemine de yetişmiş, Arap kökenli veya Araplaşmış, edebiyat ve belâgatta söz sahibi, aynı zamanda Yunan, Fars ve Hint eserlerini okumuş olmalarıyla geniş bir kültüre sahip olanlardan oluşmaktaydı. Bu tabaka belâgatta zirveye ulaşmış ve bedî' sanatının kapılarını açmış olan ediplerdir. Zira bu tabakanın önde gelen ediplerinin, şiirin önde gelen şairlerini geçtiklerini görmekteyiz. Bunlar arasında el-Câhîz, Muhammed b. 'Abdilmelik ez-Zeyyât, İbrâhîm b. 'Abbâs es-Sûlî, Sa'îd b. Humeyd, el-Hasan b. Vehb, Suleymân b. Vehb vb. el-Me'mûn'dan sonra halifelere kâtiplik yapan edipler yer almaktadır.

Son dönem bazı edebiyat tarihçileri kâtipleri halifeler ya da kâtiplerin yaşadıkları dönemler itibariyle değil, üslûpları bakımından ekol teşkil eden edipler ve bunlara tabi olan kâtipler olarak tasnif ederler.²⁷²

Birinci tabaka: Başında İbnu'l-Mu'kaffa'nın bulunduğu tabakadır. Başta İbnu'l-Mu'kaffa olmakla birlikte bu ekolün üslûbu, ibarelerinin çeşitlilik arzemesi, cümlelerin kısa olması, kelimeler arasındaki yakınlık ve secîden uzaklaşma olarak özetlenebilir. Ayrıca İbnu'l-Mu'kaffa'nın, döneminde belâgatta en üst noktaya ulaştığını da unutmamak gerekir. Bu ekolün başlıca temsilcileri Ca'fer b. Yahyâ, Hasa b. Sehl, Amr b. Mes'ade, Sehl b. Hârûn, Hasan b. Vehb ve Yakûb b. Dâvûd'dur.

İkinci tabaka: Başında el-Câhîz'in bulunduğu tabakadır. İbarelerin kolaylığı ve açıklığı bakımından o da İbnu'l-Mu'kaffa'a benzemektedir. el-Câhîz cümleleri secîli ya da secîsiz olmak üzere farklı şekillerde ele almakla öne çıkmıştır. Lafızlarda ve cümlelerde aşırı derecede itnâp yaparak konudan konuya geçmektedir. Ciddiyi ve şakayı iç içe işlemiş, mânâyı analiz ve sorgulama metodu ile aklî ve mantikî kararlara büyük ölçüde yer vermiştir. Dua cümlelerini metin içine serpiştirmede aşırıdır.

²⁷² ez-Zeyyât, s. 217-218.

Üçüncü tabaka: Başında İbnu'l-Amîd'in bulunduğu tabakadır. es-Şâhib b. Abbâd, el-Mühellebî, Bedîu'z-zemân el-Hemezânî, Ebû İshâk es-Sâbî, Ebû Bekr el-Harizmî ve es-Se'âlîbî bu tabakanın önde gelen temsilcileri arasında yer almaktadır. Kısa cümlelerle secî, hayal ve teşbihte sınır tanımamazlık, istiḥadda aşırılık, tarihi bilgileri kullanma bu tabakanın önemli özelliklerindendir.

Dördüncü tabaka: Bu ekolün öncüsü el-Ḳādî el-Fâdıl'dır. *el-Meselü's-Sâir*'in sahibi İbnu'l-Esîr ve el-İmâd el-İsfehânî önde gelen temsilcilerindendir. Secîde ve bedî sanatlarında üçüncü tabakayı takip ettikleri söylenebilir. Tenvîye ve cinâsta aşırıya kaçmışlardır.

Bu kâtiplerin tümü belâgatçıların, fesâhatçıların ve beyân erbabının en seçkinlerini oluşturmaktadır. Onlar belâgatçıların çıkmazlarını gidermişlerdir. Eserleri uzun ömürlü olmasıyla, işleniş tarzındaki mükemmellikle, üslûplarındaki parlaklıkla, yüksek mânâları hâvi olmasıyla, engin ve güzel hayaller içermesiyle, zaman zaman izdivâc, zaman zaman da secî vb. güzellikleri barındırmasıyla seçkinlik kazanmıştır.

4.4.2.2. Abbâsiler Döneminin Önde Gelen Kâtipleri

Arap edebiyatı nesri, asırların değişmesiyle birlikte değişik merhaleler geçirmiş ve her dönemde değişik özellikler ve değişik metotlar kazanmıştır. Bunların en tanınmışları dört ekol oluşturmıştır. Bu ekollerden herbirinin kurucusu ve taraftarları ve her ekolün kendine özgü üslûbu ve özellikleri bulunmaktadır.

Bu dönemde oluşan nesir ekolünün önderi kabul edilen kâtipleri ve onlara tâbi olan edipleri başlıklar hâlinde inceleyelim.

İBNU'L- MUḲAFFA' (109-145 / 727-762)

Abdullah b. el-Muḳaffa. Kendisinin asıl adı Ruzbih ve babasının adı Dâzeveh'tir. Hicri 106'da doğmuş ve Basra'da yetişmiş olan İbnu'l-Muḳaffa'nın babası Mecûsî olup Haccâc b. Yusuf'un harac tahsildârıydı. Devletin malından bir kısmını kendi zimmetine geçirdiği için cezaya çarptırılmış ve bu yüzden kolu çolak olduğundan kendisine çolak anlamında "el-Muḳaffa" denmiş, oğluna da "İbnu'l-Muḳaffa" lakabı verilmiştir. Aslen Fars asıllı olan İbnu'l-Muḳaffa Arap çevrede ve İslami bir geleneğe göre yetişmiştir. Zengin bir ailenin çocuğu olduğu için geçim sıkıntısından uzak bir şekilde ilim tahsili

ile meşgul olmuştur. Genç yaşta Arapça ve Farsça kitâbette üstün bir seviyeye ulaşmıştır. Halife el-Mansûr'un amcası İsa b. Ali'in telkiniyle Müslüman olmuştur.²⁷³

Babası ömrünün sonuna kadar Mecûsî dini üzerinde yaşadığından İbnu'l-Mukaffa'nın da ilk eğitimini Cûr şehrinde Mecûsî geleneği üzerine aldığı sanılmaktadır. İslam dinini kabul etmeleri nedeniyle Müslümanlarla birlikte yaşamaya başlayan Fars unsurları, Sâsânîlerden beri devam ettirdikleri kâtiplik mesleğindeki tecrübelerinden dolayı Emevilerin bürokratik kademelerinde imtiyazlı konumlara sahip olmuşlardır. Ancak dîvânların Arapçalaştırılması İranlı kâtiplerin imtiyazlarına büyük bir darbe indirmiştir. Bundan dolayı İbnu'l-Mukaffa'nın Basra'da geçirdiği çocukluk dönemi aynı zamanda Abdulmelik b. Mervân'ın (65/685-86/705) Farsça ve Rumca tutulan dîvânları ve resmi yazışmaları Arapçalaştırma reformlarını yaptığı döneme rastlar. Bu reformların en hızlı gerçekleştiği yerlerden biri de el-Haccâc'ın vâililiğini yaptığı Irak bölgesi idi.²⁷⁴ İbnu'l-Mukaffa'nın babası da diğer İran asıllı kâtipler gibi kâtiplik mesleğinin geleceğinin artık Arapça bilmekten geçeceğini erken fark edenlerdendi. Bundan dolayı oğlunun bürokrasi mesleğindeki geleceğini garantiye almak maksadıyla Arap-İslâm kültürü ile yetişmesini sağlamış, oğlunun eğitimiyle bizzat kendisi yakından ilgilenilerek Arap geleneğine göre yetişmesi amacıyla Basra'daki ünlü ediplerden dersler almasını sağlamıştır. Hatta daha da ileri giderek Arap geleneğinde olduğu gibi oğluna Ebû Amr künyesini vermiştir.²⁷⁵

İleri derecede Arap diline vakıf olan İbnu'l-Mukaffa'nın en dikkat çeken bir diğer özelliği de tarih, felsefe, ahlâk, mantık, siyâset, edebiyat ve özellikle çeviri alanında geniş bir kültürel ve ilmi birikime sahip olmasıdır. Bu birikimi kazanırken yetiştiği Basra'daki entelektüel muhitten etkilenmiş, devrin alimlerinden, ediplerinden ve şairlerinden bir hayli dersler almıştır. Bu dönemde zengin ve canlı bir kültür merkezi olan Basra, dini ilimler kadar felsefi fikirlerin de okutulduğu ve tartışıldığı bir yerdi. Bu zengin kültür muhiti içinde sadece Arap edebiyatı ve dini ilimler değil, aynı zamanda kendini ait hissettiği güçlü bir İran siyâsî geleneği ile Yunan ve Hint kültür ve medeniyetine ait bilgileri de edinmiştir. Bu hâliyle İbnu'l-Mukaffa Basra'nın çok hararetli kelim, dil, tarih ve felsefe tartışmaları içinde yetişmiş genç bir aydın portresi

²⁷³ İbn Nedîm, s. 118; İbn Hallikân, II, 151; ez-Zeyyât, s. 226; el-Fahûrî, *Târîhu 'l-Edebi 'l-Arabî*, s. 437; Keḥḥâle, VI, 156.

²⁷⁴ İbn Hallikân, III, 231.

²⁷⁵ İsmail Durmuş, "İbnu'l-Mukaffa", *DİA*, XXI, 130.

çizmektedir. Çok erken sayılabilecek bir dönemde Yunan felsefi metinlerinin en ağırlarından olan Aristo'nun Mantık kitaplarına ilgi duyması, hatta bunları çevirebilecek bir yeterliliğe sahip olması bile onun ulaştığı bilgi ve birikim seviyesini gösterir.²⁷⁶

Kâtip bir babanın çocuğu olan İbnü'l-Muḳaffa Emevîlerin sonlarında ilk olarak Irak genel valisi Ömer b. Hubeyre'nin oğulları olan Basra vâlisi Yezid b. Ömer ile Kirmân valisi Dâvûd b. Ömer'in (127/744-130/748) kâtipliği ile işe başlamıştır. Abbâsîlerin kuruluş yıllarında da seçkin konumunu kaybetmemiş, önce Basra vâlisi Süleyman b. Ali'nin (132/750-139/756), ardından Kirmân vâlisi Îsâ b. Ali'nin sekreterliğini yapmıştır. Esas şöhretine ise Îsâ b. Ali zamanında (132/750-134/752) ulaşmıştır. O zamânâ kadar Mecûsi inancını muhafaza eden İbnü'l-Muḳaffâ'nın, İsa b. Ali'nin teşvikiyle Müslüman olduğu rivâyet edilir.²⁷⁷ Bir süre Halife Mansûr'un amcalarından Musul ve Ahvâz vâililiklerinde bulunan İsmâil b. Ali'nin kâtipliğini ve çocuklarının eğitiminde bulunmuş, kısa bir süre de Nişabur vâlisi Mesîh b. Havârî'nin yanında kâtip olarak çalışmıştır. Müslüman olduktan sonra zaten fazla yaşamamış, dolu dolu bir hayat sürerek 36 gibi genç yaşında, 140/757 tarihine doğru hem kişisel hem de siyâsi nedenlerden dolayı Basra vâlisi Süfyân b. Muâviye (139/756-144/761) tarafından öldürülmüştür.²⁷⁸

İbnü'l-Muḳaffa'nın öldürülmesi hakkında kaynaklardaki yaygın rivâyetlere baktığımızda yazdığı bir emân belgesinin halife ile aralarının açılmasına sebep olduğu gösterilir. Mansûr'un halifeliğini kabul etmeyerek isyan eden Suriye vâlisi ve amcası Abdullah b. Ali, yenildikten sonra Mansûr'dan af dilemişti. Halife de kendisinden yazılı olarak af dilemesi hâlinde bağışlanacağını bildirmişti. Ancak Mansûr'un bir fırsatını bulup Abdullah'ı cezalandıracağı tahmin ediliyordu. Îsâ b. Ali tarafından İbnü'l-Muḳaffa bu "*Emân*" metnini hazırlamakla görevlendirilmişti. İbnü'l-Muḳaffa halifenin hiç bir açık bulamaması için yoruma kapalı, büyük bir zeka ürünü ve ağır şartlarla dolu bir emân metni yazdı. Emannâmede, halife eğer sözünden döner ve şartları ihlal ederse; "*karıları boş, köleleri azat edilmiş, biatı batıl ve bütün dinlerde kâfir sayılacağı...*" gibi oldukça ağır ifadeler bulunmaktaydı. Bu ifadelere çok kızan Mansûr'un, aralarında husumet bulunan Basra valisi Süfyân b. Muâviye eliyle İbnü'l-

²⁷⁶ Said el-Endelûsî, *Ṭabakâtu'l-Umem*, nşr. Lois Şeyho, Beyrut 1912, s. 77.

²⁷⁷ ez-Zeyyât, s. 226; Zeydân, II, 133; 'Umer ed-Deḳḳâk, *A'lâmu'n-Nesri'l-Fennî fi'l-Asri'l-Abbâsî*, nşr. Dâru'l-kalemi'l-Arabî, Suriye 2004, s. 22.

²⁷⁸ el-Ceşşiyârî, s.109; İbn Hallikân, II, 152; Brockelmann, III, 93.

Muḳaffa'yı öldürttüğü nakledilmektedir. Ancak halifenin olaya dahil, o zaman dahi bir zandan öteye geçmiştir. Basra valisinin yanına emirinin bir işi vesilesiyle giden İbnu'l-Muḳaffa'nın, oradan bir daha çıkmadığı aktarılır. Yaygın rivâyete göre Basra vâlisi Süfyân b. Muâviye tarafından parça parça kesildikten sonra fırında yakılmıştır.²⁷⁹

Öyle anlaşıyor ki İbnu'l-Muḳaffa'nın esas ölüm sebebi, Irak vâlisi ile aralarındaki kişisel husumettir. Ancak yazdığı "emân" mektubunda halifenin tepkisini çekmesi, daha sonraki dönemlerde yaygınlaşan hakkındaki zındıklık suçlamaları; toplumda ortaya çıkan siyasi bloklaşmalar ve Abbâsîlerin kuruluş aşamasındaki iktidar mücadelesinde, İranî unsurların siyasi blokunda yer alan açık sözlü ve kendinden emin tavırları ile siyasi rakiplerinin tepkisini ve kinini üzerine çekmiştir. Bu yüzden de bu istenmeyen adamın Basra vâlisi eliyle kişisel bir husumet ve siyasî bir hesaplaşma gerekçesiyle öldürüldüğünü gösterir.

Halife II. Mervân'ın kâtibi Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib ve İbnu'l-Muḳaffa'dan önce Arap nesri, aralarında mantıkî bir irtibat bulunmayan, garip ve nadir kelimelerin yoğun bir şekilde kullanıldığı özlü sözler ve kopuk cümleler şeklindeydi. Lafız az, anlamı geniş söz (îcâz) belâğat sayılmaktaydı. İlk defa İbnu'l-Muḳaffa, "el-Mübâşiru'l-Muḳaffâ" veya "el-Üslûbu'l-müsâvî" diye anılan yeni bir ifade tarzının çığırını açmıştır. Bu yeni üslupta cümleler daha uzun, lafızlar daha kolay ve anlaşılır, lafızla mânâ nicelik itibariyle denktir. Cümleler arasında mantıkî bir silsile ve irtibat olup inşâ ve hikâye tarzı mezcedilmişdir. Lafız güzelliğinden çok mânâ güzelliğine özen gösterildiğinde başta secî olmak üzere lafzî sanatlara nadiren yer verilmiş, hatta bu durum alay konusu yapılmıştır. Mânâlarla ilgili olarak kullanılan sanatlarda tabîilik hakimdir. Güç ve anlaşılmaz kelimelerden uzak, açık, abartısız ve gerçekçi bir anlatıma ağırlık verilmiştir. Farsça ve Arapça üslubu birleştirmiş, Kur'ân'ın üslubundan etkilenme olduğundan lafız, ifade ve kıssalardan iktibaslar yapılmıştır. Abdulhamid el-Kâtib'in üslubundan en önemli farkı, cümleler arasında mantıkî irtibatın bulunması, gerek cümlelerin gerekse lafızların sun'î sanatlardan (süslerden) uzak olmasıdır. İfadeleri çok çeşitli ve renklidir. Cümle öbekleri ve kelimeler arasında insicâm vardır. Mânâyı esas alıp secîden kaçınmıştır.²⁸⁰ Belâğat yapayım derken anlamın muğlak ifadelerle boğulmasına karşı çıkmıştır. Ona göre belâğat, duyduğunda cahilin bile benzerini yapabildiğini

²⁷⁹ el-Ceşiyârî, s. 104; İbn Hallikân, II, 153.

²⁸⁰ ez-Zeyyât, s. 226.

söyleyebileceği kadar anlaşılır söz ve yazı sanatıdır. Risâle türü yazılarında ise toplumsal, siyasal, ahlâkî ve hikemî sözlere yer verme bakımından çağdaşı olan tüm yazarlara üstünlük sağlamıştır.²⁸¹

Edebi ve Entelektüel Kişiliği:

Çok genç yaşlarından itibaren baba mesleği kâtiplikle işe başlayan İbnu'l-Mukaffâ, bir kâtipte olması gereken belâğatı (dil gücünü), zenginliği, cömertliği, dostlarına olan sadakati, zerâfeti, geniş kültürü, ılımlı tavırları ve asâleti ile İslâmî değerleri şahsında bütünleştirmiş, zarif hayat yaşayan asilleşmiş bir *mevlâ* örneğini ve kendi devrinin “aydın” adamı modelini temsil etmiştir. Etrafındaki dostları, risâlede kendinin de kısmen vurguladığı gibi edipler, fakîhler, vâliler, önde gelen komutanlar, kabile reisleri hatta daha sonra vezirlik makamına gelen vezirler gibi yüksek tabakadan oluşmaktadır. Eğer genç yaşında öldürülmeseydi İbnu'l-Mukaffâ'nın da Abbâsîlerde vezirlik makamına kadar yükselmesi ve bir çok reform niteliğindeki dönüşüme imza atması muhtemel görünmektedir.²⁸²

İbnu'l-Mukaffâ, Emevîlerin yıkılışı ve Abbâsîlerin kuruluş yıllarında yaşadığından dolayı, Emevîlerin son döneminin siyâsî, kültürel ve sosyal olaylarının canlı bir şâhididir. Emevîlerin yıkılışını ve onun sebeplerini bizzat hadiselerin en merkezinde yaşayarak gözlemlemiştir. Yaşadığı devrin siyâsî çalkantıları ve yeni bir devletin tesisi karşısındaki entelektüel sorumluluğunun ve arayışının bir sonucu olarak, döneminin siyâsî ve toplumsal hayatına aktif olarak katılmıştır. Görevleri, siyâsî kişiliklerle olan ilişkileri ve tecrübeleri ile iki devlet arasında sağlıklı karşılaştırmalar yapma fırsatı bulmuştur. Ancak görüşleri halkın genel anlayışını değil, yeni oluşmaya başlayan seçkinlerin bakışını yansıtır. Özellikle de mevâlî sınıfının ve kâtiplerin nazarında Emevîler kötü bir sisteme sahip olması nedeniyle iflas etmiş bir devlettir. İbnu'l-Mukaffâ, çökmüş bir geçmiş ve henüz belirsiz bir gelecek arasında tarihsel hafızaya ve birikime sarılır. O'na göre Sâsânî modeli en iyi modeldir ve Abbâsîlere de zımnen bu modeli önerir. Bu çerçevede Hint, Yunan ve İran düşünce dünyasının siyâsî yönlerine ilgi duymuş ve yazılarını da bu konulardan seçmiştir. O, bu hâliyle siyasi ve ahlâkî yönleriyle belirginleşen bir akımın öncüsü olarak ortaya çıkar; bir bilge ve siyâsî

²⁸¹ el-Fahuri, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, s. 548; ez-Zeyyât, s. 226.

²⁸² Mustafa Demirci, “Emeviler'den Abbâsîler'e Geçiş Sürecinin Bir Tanığı (Abdullah İbnu'l-Mukaffâ), *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XXI, İzmir 2005, s. 120.

feylesof olarak devlete, hükümdara, bürokrasiye, iktidarın kullanımına, din-devlet ilişkilerine, tebaaya ve yönetime ilişkin öneriler sunar. Devrim yıllarının aşırılıkları onu siyâsî düşüncelerinde oldukça itidalli ve ihtiyatlı olmaya zorlamış görünüyor. Düşünce sistematığının hiçbir yerinde şiddete başvurmayı düşünmez.²⁸³

Emevîlerin aksine kapılarını farklı milletlere ve kültürlere açan Abbâsîlerin kuruluşu ile birlikte, Hint, Yunan ve İran medeniyetleri ve kültürlerinden temel eserler tercüme edilmeye başlanmıştır. Bu alanda İbnu'l-Mukaffâ öncü bir rol da oynamış ve *Kelile ve Dimne*, *el-Mülûk*, *Âyinnâme* ve *Aristo'nun Mantık* kitaplarını tercüme ederek geride İslâm kültürünün en kalıcı eserlerini bırakmıştır. Bu tercümeler ile Hind'in, Sasâniler'in, Yunan-Roma geleneğinin yüzyıllar içinde biriktirmiş oldukları tecrübelerini İslâm siyâsî düşüncesine katmaya çalışmaktadır. Bu faaliyetleri çerçevesinde siyâset alanında iki mühim kitap yazmıştır: *el-Edebu's-Sağır*'de seçkinlerin sultanla kurması gereken ilişkilerde uyulması gereken kurallardan söz eder. *Edebü'l-Kebîr*'de ise Yunan siyâsî düşüncesindeki şehir siyasetini ele almıştır. Her iki kitabında da muhatabı halk değil yalnızca devlet adamıdır. Müellif bu eserlerinde öncelikle yönetim kademesinde bulunan kâtiplere, vâlilere ve emirlere seslenir.²⁸⁴

Câbirî, derin Araplık hissiyatı içinde İbnu'l-Mukaffâ'nın bu faaliyetlerini, su götürmez derecede Arap hakimiyetine karşı gizli siyâsî hedefler gözettiğini düşünmektedir. O'nun yabancı eserleri çevirmedeki asıl amacının da Fars milliyetçiliği ile alakalı olduğunu söylemektedir.²⁸⁵ Halbuki dikkatli bir şekilde incelendiğinde görülecektir ki O'nun temel kaygısı siyasettir; İçinde yaşadığı toplumun sıkıntılarına siyaseten çözüm bulma ve bir aydın tavrı içinde Abbâsî devletini geniş bir tarih perspektifi üzerine kurma arayışı içindedir. Bundan dolayı Aristo'nun Mantık kitaplarını çevirmekle İslâm toplumunun dil, düşünce ve hukuk metodolojisinde kıyasın kullanımını kurallara bağlamayı; İran siyasetine ve tarihine dair eserlerin çevirisiyle, Abbâsîlere göre daha köklü ve gelişmiş bir düzene sahip olan bu düşüncenin İslâm siyaset ve idaresine yeni ufuklar açmayı; Hint hikmetine dair eserlerin çevirisiyle de fert ve toplum hayatına yeni açılımlar kazandırmayı hedeflemektedir. Yaptığı bu tercüme ve telifler ile üç büyük klasik medeniyetin (Yunan, Hint ve İran) siyâsî, felsefî ve ahlâkî

²⁸³ Demirci, s. 121.

²⁸⁴ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 327.

²⁸⁵ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Naḳdu'l-Akli'l-Arabî*, (Çev. İbrahim Akbaba), İz Yayınları, İstanbul, 1997, s. 96.

birikimini ve değerlerini kaynaştırmış, bunları İslâm kültür muhitine aktararak faydalanma zemini oluşturmuştur. *Kelile ve Dimne* ve Aristo'nun Mantık risâlelerinin tercümeleri de gösteriyor ki onun entelektüel birikiminin kökleri, M.S. V. asırda Sasanî hükümdarı I. Hüsrev zamanında Cündişapur ve Ahvâz'da Yunanca ve Hintçe'den yapılan tercümelerle başlayan "İran aydınlanmasına" dayanmaktadır.²⁸⁶

Eserleri: Kısa fakat hareketli bir hayatın kahramanı olan İbnu'l-Muḳaffa'nın çalışmalarını tercüme ve telif olarak iki kısımda incelemek gerekir. Tercüme olarak zikredilmesi gereken ilk eseri *Kelile ve Dimne*'dir. Bu eserin aslı Sanskritçe dilindedir ve mîlâdî 300 yılına doğru kaleme alınmıştır. Pañçatatra adını taşıyan eser, kralların siyasetini konu edinir. Keretekâ ve onun arkadaşı Demenekâ arasında geçen konuşmaları ihtiva eden kitap Arapça'ya *Kelile ve Dimne* olarak tercüme edilmiştir.²⁸⁷ Eserin Hindistan'ın neresinde, kimin tarafından ve kesin olarak ne zaman yazıldığı da bilinmemektedir. Bilinen husus, kitabın Husrev Enûşîrvân (m. 531 – 579)'ın arzusu ile özel doktoru Burzoe tarafından Pehlevîce'ye tercüme edilmiş olmasıdır. Bu tercüme Borzoe'nin tercüme-i hâli ile onun Hindistan'a gönderilmesini anlatan bir kısım, Enûşîrvân'ın veziri Buzurcumihir tarafından eklenmiştir. Ancak bu tercüme de elimizde yoktur.

Kelile ve Dimne ahlâkî bir masal mecmuasıdır. Kahramanları çeşitli karakterlerdeki insanları temsil eden hayvanlardan seçilmiştir. Arapça'ya Pehlevîce'den tercüme edilen bu eser, bir giriş ile tantra adını taşıyan (insanın zekasını kullanacağı hal) beş kısımdan meydana gelmektedir. Ancak İbnu'l-Muḳaffa, sadece tercüme ile yetinmeyip esere bir mukaddime ile "Zahid ve Misafir" gibi bazı kısımlar da eklemiştir. Eser aslında münevver tabakanın okuyabileceği bir kitaptı; ancak muhtevasının çekiciliği, onu kısa zamanda halkın da okuduğu bir kitap hâline getirdi. Bu yüzden müelliften müellife geçerken de bazı değişikliklere uğramıştır. Nitekim İbn Kuteybe'nin "*Uyûnu'l-ahbâr*"ında mevcut olan bilgiler, bugünkü nüshaya pek uymamaktadır.²⁸⁸

Kelile ve Dimne, en eski ve en tanınmış Arapça kitaplardan biridir. Hint, Fars ve Arap kültürlerini barındıran bu eser İbnu'l-Muḳaffa'nın kendi ifadesiyle hikmeti ve

²⁸⁶ Demirci, s. 125.

²⁸⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn I-II*, nşr. M.Ş. Yaltkaya-R. Bilge, İstanbul 1360/1941, I, 507; el-Fahûrî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, s. 538; Şalak, II, 31.

²⁸⁸ el-Fahûrî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, s. 539; Furat, I, 222.

eğlenceyi bir arada ihtiva eder. Eser dört temel özelliğe sahiptir. Bunlar, anlatılmak istenen konunun hayvanların diliyle anlatılması, insan bedeninin farklı hayvan suretleriyle anlatılması, kralları ve halkları temsil eden bu suretlerin felsefi nitelikte anlatılması ve her konunun bir ders içermesidir.²⁸⁹

Farklı tarihlerde farklı yayımları bulunan esere birçok mukaddime yazılmıştır. Vezir Enûşîrvân, Louis Şeyho, kâhin Deyru'ş-şîr ve Ali İbnu'ş-şâh el-Fârisî'nin yazdığı mukaddimeler bunlardandır. Beşinci mukaddimeyi de eserin mütercimi İbnu'l-Muḳaffa yazmıştır.²⁹⁰

Siyeru'l-Mulûk: Bu kitabın aslı Pehlevîce Hudây nâme adlı bir tarih kitabıdır. Bu kitap, Sâsânî devletinin resmi salnamalarından, Yecdîcerd zamanında bir veya birçok müellif tarafından yazıldığı nakledilmektedir. Ancak eserin daha başka tercümelerinin olduğu da ortaya çıkmıştır.²⁹¹

İbnu'l-Muḳaffa'nın kaleme aldığı bu eser, Fars edebiyat kültürü ve Sâsânî saray âdâbının Arap edebiyatına girmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu eser, Sâsânîler tarihinden bahseden Arapça ve Farsça bütün eserlere doğrudan doğruya bir kaynak teşkil etmiş, Firdevsî'nin *Şahnâme*'si de dahil olmak üzere bütün Arapça ve Farsça telifler bu eseri yegâne kaynak olarak kabul etmişlerdir.²⁹²

Kitabu'r-Rusû veya Kitabu'l-Â'yin: Eserin aslı Âînnâme adlı Pehlevîce bir kitap olup Sâsânî devletinin teşkilat ve idare sanatından bahsetmektedir.²⁹³ Bugün elimizde herhangi bir nüshası yoktur. Fakat daha sonraki kaynaklarda ondan yapılmış iktibaslara tesadüf edilmektedir.²⁹⁴

Kitâbu't-tâc: Vezir Enûşîrvân(öl.m.579)'ın siyerini ihtiva eden, hükümdarlar için faydalı bilgilerden bahseden ve İbnu'l-Muḳaffa'nın Farsça'dan Arapça'ya tercüme ettiği eseridir.²⁹⁵

Yukarıda bahsettiğimiz tercüme eserlerin yanında İbn el-Muḳaffa'nın telif eserleri de şunlardır:

²⁸⁹ Şalak, II, 30.

²⁹⁰ Şalak, II, 49.

²⁹¹ Brockelmann, III, 97; Furat, I, 223.

²⁹² Dayf, *el-Fenn ve ezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 138.

²⁹³ Brockelmann, III, 97.

²⁹⁴ Furat, I, 224.

²⁹⁵ İbn Nedîm, s. 172; Brockelmann, III, 97.

el-Edebu'l-Kebîr: Eserin diğer bir adı da *ed-Durretu'l-yetime fî ta'âtî'l-mulûk*'tur. Hükümdarlara karşı nasıl hareket edilmesi gerektiğini gösteren bir eserdir. Dostluğu ve sadakati de konu edinir. İki makaleden oluşmaktadır. Birinci makalede iki bab vardır ve birincisi sultanların edepi ve hayat düzenleri hakkındadır. İkinci kısım ise sultanların sohbetlerinden bahsetmektedir. İkinci makale ise dostluklar ve insanlarla ilişkileri konu edinmektedir. Hacmi küçük ve yaklaşık 60 sayfadan oluşan bu eser bir çok defalar basılmıştır. İlk baskısı 1897 yılında bir emir olan Şekîb Arslan tarafından yapılmıştır.²⁹⁶

el-Edebu's-Sağîr: Bu eser devrinde hakim olan edeb telakkisini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Ahlak, öğüt, felsefe ve toplum konularını ele alan eserin giriş bölümünde İbnu'l-Muḳaffa: “*Bu kitaba, kalplerin zenginleşmesine, cilalanmasına ve bakışlarının güzelleştirilmesine yardım eden, düşünmeyi canlandıran, tedbir almayı sağlayan, övünülecek işleri ve yüksek ahlaki gösteren sözler koydum*”²⁹⁷ demektedir. Mukaddime ve asıl mevzu olmak üzere iki bölümden oluşan bu eser Ahmed Zeki Paşa tarafından 1329 yılında İskenderiye’de neşredilmiştir.²⁹⁸

Risâletu's-Sahâbe: Emeviler döneminin sonu ile Abbâsî döneminin başlangıcındaki siyasi, edebi ve tarihi konuları ele alan, dönemin ahlâkî yönden bozulma olarak gördüğü yönlerin düzeltilmesi için öğütler içeren ve yanlışlıkları eleştiren bir eserdir. Yazarın ahlak edebiyatına dair olan bu eserinde geçen sahabe’den maksat; Hz. Peygamber’in sahabeleri değil, halifenin yakın çevresini oluşturan vali, kadı, komutan ve vezir gibi saray erkanıdır.²⁹⁹ Birkaç risâle ve Resâilu'l-buleğâ adlı eserleriyle birlikte 1960 yılında Beyrut’ta basılmıştır.³⁰⁰

İbnu'l-Muḳaffa’nın burada hatırlatılması gereken bir diğer eseri de İtalyan şarkiyatçı ve Sami diller uzmanı Michelangelo Guidi (1844-1935)’nin zikrettiği, İbnu'l-Muḳaffa’nın Kur’ân-ı Kerim’e karşılık olmak üzere yazmış olduğu iddia edilen *el-Muâraḳa li'l-Kur’ân*’ıdır. Ancak bu kitabın ona ait olup olmadığı hususu ihtilaflıdır. Ancak bu eseri İbnu'l-Muḳaffa’ya nisbet edenlerin en büyük delili, Zeydî imamlarından el-Kâsım b. İbrahim (öl.246/860) tarafından yazılan reddiye mahiyetindeki *el-Redd*

²⁹⁶ Brockelmann, III, 99; Zeydân, II, 136; el-Fahûrî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, 545; Şalak, II, 62.

²⁹⁷ Abdullah b. Mukaffa, *el-Edebu'l-Sağîr ve'l-Edebu's-Kebîr*, nşr. Dâr-ı sadr, Beyrut, s. 15.

²⁹⁸ Brockelmann, III, 100; Zeydân, II, 136.

²⁹⁹ Ahmed Emin, *Ḍuḥa'l-İslâm*, I, 83.

³⁰⁰ Şalak, II, 66.

'alâz-zındîkî'l-lâin İbni'l-Muḳaffa adlı eserdir. M. Angelo Guidi tarafından neşredilen³⁰¹ ve günümüze kadar ulaşan bu eser ve eserde yazılmış olan bazı hususlar, yazara nisbet edilen mezkur eserden alınan iktibaslardır. Kabul cephesine göre İbnu'l-Muḳaffa böyle bir eser yazmamış olsaydı böyle bir reddiyenin yazılmasına da gerek kalmazdı. Yazarın zındıklıla itham edilmesi ve İslam'ı gerçekten kabul etmediği gibi rivâyetler de bu cephenin ileri sürdüğü kanıtlardır.³⁰² İbnu'l-Muḳaffa'nın karakter yapısını göz önünde bulunduran diğer bazı çağdaş yazarlar da onun Kur'ân gibi yüce bir kitaba karşılık böyle bir eser yazmasına ihtimal vermiyorlar. Onlara göre hiçbir dış baskı olmaksızın İslam dininin kabul eden, oğluna nasihatle bulunurken kendi aleyhine bile olsa doğruluktan ayrılmamayı tavsiye eden, Müslüman olmakta hiçbir maddi çıkarı olmayan böyle bir kişinin yeni girdiği dinin en kutsal temeli olan Kur'ân'a karşı böyle şuursuzca bir eser yazması ihtimal dahilinde değildir.³⁰³

İbn el-Muḳaffa, Pehlevî edebiyatının bazı önemli eserlerini Arapça'ya kazandırmış, bu çalışmalarıyla Arapça'da edebi bir yazı dili meydana getirmiştir.³⁰⁴

SEHL B. HÂRÛN (öl.215/ 830)

Sehl b. Hârûn, İbnu'l-Muḳaffâ ekolünün önde gelen nesircilerinden hatip, kâtip³⁰⁵ ve şâir birisiydi. Hârûn er-Reşîd döneminde kendini göstermiş Fars asıllı birisi olan Sehl b. Hârûn Destmeysân'da doğmuştur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 215/830 yılında vefat etmiştir.³⁰⁶

Doğduğu köyden henüz küçük yaşta iken Basra'ya gitmiş, orada eğitimini tamamlayıp Bağdat'a dönmüştür. Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin kâtipliğini yapmış ve onun için medih şiirleri yazmıştır.³⁰⁷ Bu durum halife el-Emîn dönemine kadar devam etmiştir. el-Me'mûn hilafete geçince el-Faḍl b. Sehl onu halife ile tanıştırmış ve onun fesâhat ve belâğatine hayran kalan halife kendisini tercüme ve ilmî araştırmalar

³⁰¹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 136.

³⁰² Ahmed Emin, I, 224.

³⁰³ Bkz. "İbnu'l-Muḳaffa", *DİA*, V, 867.

³⁰⁴ Ahmed Emin, *Duḥa'l-İslâm*, I, 203.

³⁰⁵ İbn Hallikân, II, 269.

³⁰⁶ İbn Nedîm, s. 133.

³⁰⁷ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* III, 352.

akademisi olan Dâru'l-hikme'nin başına getirmiştir. Ölünceye kadar da bu görevi yürütmüştür.³⁰⁸

Sehl b. Hârûn'un yaşadığı dönemdeki pek çok ilme vakıf kültürlü, zeki ve fetanetli birisi olduğuna dair deliller bulunmaktadır. Zira kendi dili olan Farsça'dan Arapça'ya bir çok tercüme yapmıştır.³⁰⁹ Ancak onun edebî ve ilmî kimliği, yaptığı tercümelere değil tasnif ve te'lif ettiği eserlere dayanır. Bu yönüyle İbnu'l-Muqaffa ile bir ayrılığa düşer. Zira İbnu'l-Muqaffa Arap edebiyatı nesri konusunda tercümeleriyle ve Arap üslubunu yabancı kültürler üzerinde uygulamalarıyla öne çıkarken Sehl b. Hârûn te'lif ettiği, güzel bir şekilde yazıya döktüğü ve geliştirdiği üslubuyla ortaya çıkan bir ediptir.

Sehl b. Hârûn'dan tercüme yapanlar onun bir ekolün milliyetçisi ve Araplara karşı da şiddetli bir taassub duyan birisi olduğu konusunda fikir birliğindedirler. el-Fihrist'in müellifi İbnu'n-Nedîm, bu konuda Sehl b. Hârûn'un çok sayıda kitabı olduğunu bildirmektedir.³¹⁰ Şuubiyyelikle meşhur olduğu gibi hikmetle de meşhur olmuştur. Öyle ki ona “*Bezircumhuri'l-İslâm*” lakabını takmışlardır.³¹¹

el-Câhiz onun hakkında şöyle der: “*Sehl b. Hârûn b. Rahibûnî el-Kâtib, şiiri, hitâbeti, uzun ve kısa risâleleri, değeri yüksek kitapları, yazıya geçirilmiş güzel siyerleri, ortaya çıkmış haberleri toplayan şair hatiplerdendir. Seâ'le ve Afrâ' fi muarefeti kitabı Kelile ve Dimne, Kitâbu'l-İhvân, Kitâbu'r-resâil, Kitâbu'l-Mahzumî ve'l-hezeliyye ve buna benzer bir çok kitabın sahibidir.*”³¹² İbn Nedîm'in zikrettiği kitaplardan bazıları da *Kitâbu'n-nemr ve's-sa'leb*, *Kitâbu'l-Vâmiğ ve'l-azrâ'*, *Kitâbu Nedûd ve Vedûd ve Ledûd*; *Kitâbu'l-Ğazâlin*; ayrıca İsâ b. Abbân'a hüküm verme konusunda yazdığı kitap ve *Kitâbu tedbiri'l-mulûk ve's-siyâset*'tir.³¹³

Sehl b. Hârûn'un, İsâ b. Abbân'a yazdığı kitabıyla *Kitâbu tedbiri'l-mulûk ve's-siyâset* adlı eseri onun kitâbetteki amacının, tıpkı İbnu'l-Muqaffa'da olduğu gibi, siyaset ve hikmet olduğunu göstermektedir. Belki de bütün bu kitapların en önemlisi *Kelile ve Dimne*'ye karşılık olarak hayvanların hikâyelerini bölümler hâlinde yazdığı *Kitâbu*

³⁰⁸ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 145.

³⁰⁹ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, III, 29.

³¹⁰ İbn Nedîm, s. 133.

³¹¹ Yakût el-Hamevî, XI, 266; el-Husrî, *Zehru'l-âdâb I-II*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, tsz. II, 258.

³¹² el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 40.

³¹³ İbn Nedîm, 133; Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 148.

Suâle ve Afrâ' dır. Bu kitap günümüze ulaşmamış, yalnızca bir bölümü Husrî'nin *Zehru'l-Adâb*'ında geçmektedir.³¹⁴

Serhu'l-Uyûn'un sahibi, Sehl b. Hârûn'un kendi döneminde belâgat ve hikmetiyle tek olduğunu ve kitapları ilk kitapların aksine tasnif ettiğini söyler.³¹⁵ el-Câhiz'in, ilk zamanlarında te'lif ettiği kitaplarının tanınması için te'lif ettiği kitapları Sehl b. Hârûn'a nispet ettiği de ifade edilmektedir.³¹⁶ Bu da Sehl b. Hârûn'un yaşadığı dönemin önde gelen ediplerinden olduğunu ve eserlerinin büyük bir ilgi gördüğünü göstermektedir.

Sehl b. Hârûn'un eserlerinden el-Câhiz, İbn Nedîm ve diğer ediplerin bahsettiği ciddi çalışmalardan çok azı bize ulaşmıştır. Şâyet el-Câhiz'in *el-Beyân ve't-Tebyîn* ve *Buhalâ*'sında Sehl b. Hârûn'un eserlerinden zikrettikleri de olmasaydı onun sanatı ve belâgatı konusunda bir hüküm veremezdik. Zaten el-Câhiz'in Sehl b. Hârûn adına kaydettiği en önemli şey, ilk kez *Kitâbu'l-Buhalâ*'sında bahsettiği risâlesidir.³¹⁷ Bu risâlede Sehl b. Hârûn'un cimriliğe ciddi anlamda karşı çıktığı ve onun fesahati görülmektedir. Sehl b. Hârûn'un üslubunun ana hatları meşakkatsiz ve tekellüfsüz olması, musiki etkisi olan kelimeleri seçmesi, kastettiği mânâları muhatabının zihnine iyice yerleştirmek için anlamca birbirine yakın sözcükler kullanmak, davasının ispat için hadislerden, sahabenin söz ve davranışlarından, bilge kişilerden rivâyet edilen hikmetli sözlerden örnekler vermektir.

HASAN B. SEHL (166 – 236 / 782 – 851)

Fars asıllı olan Ebû Muhammed el-Hasan b. Sehl es-Serahsî, bir süre el-Me'mûn'un vezirliğinde bulunmuştur. Önde gelen ediplerden ve güzel konuşanlardan (fesahat sahibi kişilerden) biri olup tevki'âtlarıyla meşhur olmuştur. Fakir olmasına rağmen cömertliğiyle tanınmıştır.

Hasan b. Sehl'in önceleri Mecûsî olduğu rivâyet edilir. Halife Hârûn er-Reşîd (170-193/786-808) döneminde kardeşi Fadl ve babasıyla birlikte Müslüman olmuşlar ve daha sonra kardeşiyle birlikte el-Me'mûn'un hizmetine girmişlerdir.³¹⁸ Her iki kardeş de Me'mûn'un Horasan'daki hakimiyeti sırasında onun yanında olmuşlardır. Yine halife

³¹⁴ el-Husrî, II, 258.

³¹⁵ İbn Nubâte el-Mısırî, *Serhu'l-Uyûn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, Kâhire 1383/1964, s. 132.

³¹⁶ Brockelmann, III, 34.

³¹⁷ el-Câhiz, *Kitâbu'l-Buhalâ*, s. 10; Risaletu'l-Buhalâ'nın tamamı için bkz. İbn 'Abdi Rabbihi, V, 213 – 218.

³¹⁸ İbn Hallikân, IV, 41.

Me'mûn döneminde h. 196 yılında Dîvânü'l-harâc'a getirilen Hasan b. Sehl, el-Me'mûn nezinde büyük insanlardan biri olmayı başarmıştır. Fadl b. Sehl'in ölümünden sonra halife el-Me'mûn Hasan b. Sehl'i kendisine vezir yapmış ve ayrıca Hasan b. Sehl'in kızıyla evlenmiştir. Hasan b. Sehl'in, Bağdat kadısı Muhammed b. Semâ'a'nın bazı işlerini üstlenecek bir şahsın seçimi konusunda yazdığı bedî' bir risâlesi vardır.³¹⁹ Bu risâlede³²⁰, seçilecek kişide bulunması gereken hasletleri tanımlamıştır.

EL-CÂHİZ (150-255 / 767-869)

Asıl adı Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kenânî olan el-Câhiz 321 asrının önde gelen nesir ekolünün öncüsüdür. Yaşadığı dönemin ilim ve edebiyat merkezi olan Basra'da doğmuş ve burada büyümüştür. Kitap okumaya ve incelemeye düşkün biri olarak tanınan el-Câhiz, kitapçı dükkânlarını kiralamış, buralarda değişik alanlardaki kitapları okumuş ve incelemiştir. Bundan dolayı dinî ve dinî olmayan pek çok alanda derinlemesine bilgi sahibi olmuştur ve kısa sürede büyük bir şöhrete kavuşmuştur. Halife el-Me'mûn döneminde Dîvân-ı resail'de görev almış, fakat bu görevde sadece üç gün kalmıştır.³²²

el-Câhiz, ömrünün son yıllarını felçli olarak geçirmiş ve yedi yıl bu şekilde yaşamıştır. Fakat buna rağmen güçlü hafızasıyla te'liflerine devam etmiştir. Hayatının ilme vakfeden el-Câhiz'in son nefesini kitaplar arasında verdiği hatta 96 yaşlarındayken üzerine devrilen kitap yığınlarının ölümüne sebep olduğu söylenmektedir.³²³

el-Câhiz, hicri II. ve III. asırlarda yaşamış bir edip ve aynı zamanda felsefî yönü ağır basan bir yazardır. Eserlerine bakıldığında, dünyadaki varlıkların hem dış görünüşleri hem de iç dünyaları konusunda eserler vermiş derin düşünceye sahip bir edip ve yazardır. İnsan, bitki, hayvanlar, canlı veya cansız pekçok varlıklar hakkında düşünen, inceleyen ve eserler veren biridir. Ayrıca insanların fiziki özellikleri, fikirleri ve toplum içerisinde veya varlıklar alemindeki yerini ve önemini enine boyuna incelemiştir. Bunlardan bir kısmı gözleme, bir denemeye ve bir kısmı da akıl yürütmeye dayanmaktadır. el-Câhiz, gözleme önem veren ve insanlar arasında sözlü olarak dolaşan olayların gerçekçi olup olmadığını gözlemleyerek doğrulamaya veya gerçek dışı

³¹⁹ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 474.

³²⁰ Risale metni için bkz. el-Emâli, I, 253.

³²¹ İbn Hallikân, III, 470; Yakût el-Hamevî, XVI, 74; Keḥḥâle, VIII, 7; Brockelmann, III, 106.

³²² Ferrûh, II, 304; el-Fahûrî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabi*, s. 556.

³²³ Ferrûh, II, 304.

olduğunu tespit etmeye çalışmıştır.³²⁴ Kelamcı, filozof, doğa bilimcisi, dilci, edip ve edebiyatçıdır. Mutezile tarafından karşılaştığı tenkitler ve düşmanlık dışında hemen hemen her kesimden övgüler almıştır.

el-Câhiz, kelamcılarının şeyhi sayılmıştır. Siyaset alanında Hz. Ömer, vaaz ve nasihat alanında Hasan el-Basrî, kelam ve edebiyat alanında ise el-Câhiz lider sayılmıştır.³²⁵ el-Câhiz'dan daha çok kitap bileninin olmadığını ve bu kitaplardan önce akıl sonra da edebiyat öğrendiğini ifade edilmektedir.³²⁶

el-Câhiz, kaleminin gücü yanında, başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere hadis, tarih, edebiyat, şiir, kelam, felsefe ve benzeri pek çok alanda geniş çaplı bilgi sahibiydi. Zira ülkeler ve ülkelerin insanlar üzerindeki etkileri konusunda bilgi sahibi olan veya bilgi veren ilk kişidir. Yine hayvanlar hakkında kapsamlı Arapça bir eser yazan ilk yazardır.³²⁷

el-Câhiz'in eserlerini çalışan pek çok araştırmacı ve bilim adamı, el-Câhiz'in iyi bir gözlemci olduğu kanaatine varmışlardır. Hatta hayvanlar üzerindeki denemeleri ve bunu bizzat kendisinin dile getirmesi³²⁸ bu durumu teyit etmektedir.

el-Câhiz'a göre aklın önemi oldukça büyüktür. Kendi görüşleri içerisinde aklın ayrı bir yeri vardır. Bunu şu sözleri ile dile getirmektedir. Arap geleneği üzere ant içerek şöyle der: “Şüphesiz gözler yanılabılır, duyular yalan söyleyebilir(yanıltabilir). Kesin hükmü veren zihindir, doğru beyan verme de akla aittir.”³²⁹

el-Câhiz, sadece bir edebiyatçı değil, eserleri ve eserlerindeki görüşlerinin incelendiği kadarıyla aynı zamanda tabiatın değişik alanlarında felsefi değerlendirmeleri bulunan bir düşünce adamıdır.³³⁰ O, herşeyden önce birinci derecede bir ediptir.

el-Câhiz'in kendine mahsus bir üslûbu vardır. Bu üslûp ilk sayılıp ondan başka kimseye nisbet ettirilemez. Onun üslûbunu iyi bilen bir kişi, herhangi bir yerden yardım almaksızın okuduğu eserin Câhiz'a ait olduğunu hemen anlayabilir. Teliflerinde yumuşak ve konferans tarzında bir üslûp kullanmıştır. Kendisi üslûbunda büyük ölçüde

³²⁴ *Cevletun fî Edebi'l-Câhiz*, s. 25.

³²⁵ Mahfûz Ali Azam, *Felsefetu'l-Cahiz*, nşr. Dâru'l-hidâye, 1416/1995, s. 13, 14; İbn Nubata, s. 248.

³²⁶ İbn Tağriberdî, IV, 135.

³²⁷ Azam, s. 15-16.

³²⁸ Azam, s. 22, [Kitabu'l-hayavan, V, 365].

³²⁹ el-Câhiz, *Risâletu'r-terbi*, s. 19; Azam, s. 24.

³³⁰ Azam, s. 28.

bağımsız olduğu yani başka müelliflerin üslubundan etkilenmediği gibi kendi dönemindeki alimler ona bağlanmışlardır. Örneğin hocası el-Ahfeş'in üslûbu olan ciddiyete yapışma ve belirsizliği garip görmüş, sürekli olarak ciddiyetin içine şaka karıştırarak konularını ele almıştır. Yani ciddi ortamdan eğlence ve şaka ortamına geçebilmeyi başarılı bir şekilde yapmıştır. En zor ve en derin konuların içinde olduğu bir sirâda aniden hafif ve rahatlatıcı bir olaya geçerek insanın elinden tutar, ruhunu hafifletir ve sıkıcı ve bunaltıcı havayı dağıtır. el-Mes'ûdî onun bu özelliğinden övgüyle bahsetmektedir.³³¹

el-Câhiz'in hemen hemen her eserinde edebî tartışmalara rastlamak mümkündür. Özellikle yaşadığı dönemde mu'tezile ve kelamcılar arasında parlak tartışmalar süregelmekteydi. Mu'tezilî düşüncenin önde gelen simalarından olan el-Câhiz da, eserlerinde bu konuyu tasvir etmiştir.³³²

el-Câhiz, yazılarında konuya en uygun ve en yakışır lafızlar seçmeye itina göstermiştir. İster şiir, ister nesir, ister hikmet, ister nadirattan olan her hangi bir konudaki inceleme ve araştırmasında ilmi tahkikin ardından hemen bunların edebî yönüne geçmiş ve konuyu aynı zamanda edebî yönden de ele almaya yönelmiştir. Bundan dolayı eserlerinin tamamında ilim ve edebiyat iç içedir. Bununla birlikte teorik delillerden de vazgeçmediği gibi herhangi bir kısıtlamada da bulunmamış, aksine tarihten, şiirden, bildiği hadiselerden ve kendi tecrübelerinden de yararlanarak tezini desteklemeye çalışmıştır. Bu itibarla öğrendiğini okuduğu, duyduğu, gördüğü ve denediği şeylerle uyumlu bir şekilde karışık halde ele almıştır.³³³

el-Câhiz'in üzerinde uzun uzadıya durduğu konulardan biri de sözün dinleyenlere ya da okuyuculara uygunluğu düşüncesidir. Bununla ilgili olarak *el-Beyân ve't-Tebyîn*'de şu değerlendirmeyi yapmaktadır. Konuşmacı ya da kâtibin sözlerinin, ihtiva ettiği anlam itibariyle dinleyicilerle ve mevcut durumla uyum içinde olmasına dikkat etmelidir. Her durum farklı bir ifadeyi gerektirdiği gibi, ifadeler yerine göre farklı anlamlara gelebilir. Dolayısıyla ifadeler dar bir kalıpta kalmamalı, dinleyiciler açısından garip gelecek ifadelerden kaçınılmalıdır. Ona göre, insanların değişik karakterlere sahip oldukları gibi kelimelerin ve mânâların da değişik karakterleri vardır. Sıradan kelimeler

³³¹ el-Mes'ûdî, I, 432-433.

³³² Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 579.

³³³ Ahmet Emin, *Duha'l-İslâm*, I, 389-390.

kaçınılmaz olarak gelişigüzel anlamlar taşırlar. Soylu kelimeler ise sıradan olmayan güzel mânâlar içerirler. Kelimelerin mânâları ya sıcaktır ya da soğuktur. Her iki özelliği de taşımayan kelimelerden daha sıkıcı bir şey ise yoktur.³³⁴

el-Câhiz, hem okuyucu veya dinleyiciye ve hemde yazıya önem veren bir tutum içerisinde olmuştur. Yazının anlaşılması için okuyucu veya dinleyicinin anlamasını esas almıştır. Yazının sirâdan olmaması veya bilimsel bir yazı ise önemini koruması için de yazıya gereken önemin verilmesini ileri sürmüştür. Sözün dinleyicilere uygunluğu düşüncesini esas alması onun oldukça bilimsel ve aynı zamanda pedagojik bir yaklaşımı olduğunu açıkça göstermektedir. Örneğin kelimelerin avama karşı kelam ilminin ıstılahlarıyla konuşmalarının doğru olmadığı gibi, kelam alimlerine karşı da garip kelimelerle dolu, bedevi, sıradan, bayağı avamca ifadeler kullanmalarının doğru olmayacağı görüşündedir. O bu konuda şu ifadelerle yer vermektedir: “*Kelamcıların hutbede, risâlede, avama veya aile efradına hitapta kelamcıların lafızlarını kullanmaları çirkindir. Aynı şekilde kelam sanatında bedevi ve avamca lafızlara yönelmesi de hatadır. Her pozisyon için söylenecek söz, her sanat için bir şekil vardır.*”³³⁵

İcâz konusunda İbn Kuteybe’nin de el-Câhiz’in bu görüşleriyle örtüşen bazı düşüncelere sahip olduğunu görmekteyiz. Edip icâzın her yerde seçkin ve övülecek bir durumu olmadığını belirterek, el-Câhiz gibi her konum için söylenecek sözün bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre icâz her durumda övülecek bir şey olsaydı Allâh da *Kur’ân*’ı sırf bu üsluba hasr ederek indirirdi. Oysa ki Allâh Teâlâ böyle yapmamış, aksine bazen te’kit için sözü uzatmış, bazen icâz için hazfetmiş ve bazen de anlaşılması için tekrar etmiştir.³³⁶

el-Câhiz dil ve hafıza hatta dil ve beyin arasında ilginç bir teori ortaya atmaktadır. Dilin gücü ve insan beyni arasında ilişki kurarak, mânâların bilinçaltında gizli olup hakikatının burada saklı olduğunu söylemektedir. Bu mânâlar uygun biçimde ifade edildiklerinde hayata döner ve gerçek güçlerini o zaman gösterirler; uzağı yakın, hâlihazırda olmayanı mevcut, karmaşığı basit, yabancıyı bilini hale getirecek şekilde canlanırlar. Öyleyse mânâlar anlatımları veya ifade edildikleri uygunluk ölçüsünde canlı

³³⁴ el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, I, 77-78.

³³⁵ el-Câhiz, *Kitâbu’l-Hayavân*, III,368; *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, I,144; *Resâilu’l-Câhiz*, I-IV, nşr. M.A. Harun, Kâhire 1399/1979, II, 93.

³³⁶ İbn Kuteybe, *Edebu’l-Kâtib*, s. 19.

ve etkili olurlar. O zaman açık vurgulama ya da beyânın mânâyı ortaya çıkaran her şey olduğunu söylemek mümkün olur. Bu yüzden el-Câhiz açıklık ve netliğe, kâtip veya alimin anlaşılmayacak ve bir muamma olacak derecede sözünü kısaltmamasına bıkıp usanmadan çağrıda bulunmaktadır. Nitekim onun bu tür bütün zorlukları yediği gibi zorluğundan ve kapalılığından dolayı hocası el-Ahfeş'in kitaplarını da yediğini görmekteyiz.³³⁷

el-Câhiz, birçok yerde lafızların açıklığından, güzelliğinden, birbiriyle özdeşleşmesi ya da aykırılığından, kullanıldığı yer itibariyle güzel ya da kötü konumundan bahsetmektedir. Kelimeleri seçmedeki titizliği ve bu konudaki yorumları mânâyı olan hassasiyetini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Nitekim insanların kelimeleri az da olsa gerçek anlamından farklı bir anlamda kullanmalarını benimsemekte ve bunu kelimelerin layık olmadıkları yere konulmuş saymaktadır. Örneğin Allâh, جوع (açlık) kelimesini ceza, fakirlik ve gözle görünür bir acziyetin olduğu yerlerde kullandığı halde insanların bunu “aşırı açlık” anlamında değil, “güçlü ve sağlıklı oldukları halde açlık” anlamında kullanmalarına olumlu bakmamaktadır. Yine مطر (yağmur) kelimesi konusunda da aynı tutumu sergilemektedir. Bu kelime genelde *Kur'ân*'da intikam ve öç alma gibi şiddet içeren yerlerde kullanılmış olmasına karşın, avamın tamamı ve havassın büyük çoğunluğunun, bu kelimeyi “rahmet ve bereket” anlamındaki غيث (yağmur) kelimesinin yerinde kullanmalarını eleştirmektedir.³³⁸ Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi el-Câhiz defalarca lafızların seçilmesi, uygun ve yerli yerinde kullanılmasının güzelliği üzerinde durmaktadır.

el-Câhiz'a göre sözün iyisi, azı çoğuna ihtiyaç bırakmayandır. Burada mânâlar kelimeler tarafından bütün yönleriyle taşınmaktadır. Eğer birbirlerine uygun iseler kalbin üzerine, iyi toprağa düşen yağmur gibi düşerler. Mânâlar ve kelimeler duyan kişinin kalbine doğru giriştikleri yarışta birbirlerinin yerini alarak koşarlar.³³⁹

el-Câhiz, krallar, emirler, idare edenler ve idare edilenler, alimler, cahiller, zenginler, fakirler, tüccarlar, sanatkârlar gibi çeşitli kategorilere giren insan grupları yanında, ahlakî olmayan veya toplum tarafından hoş karşılanmayan hırsızlar, yan kesiciler, cimri veya tufeyli olan insan gruplarını da gözleme dayanan bir metotla

³³⁷ Bkz. el-Câhiz, *el-Beyân ve 't-Tebyîn*, II, 8 – 16.

³³⁸ el-Câhiz, *el-Beyân ve 't-Tebyîn* I, 20.

³³⁹ el-Câhiz, *el-Beyân ve 't-Tebyîn* I, 83.

incelemiş ve değerlendirmeye almıştır.³⁴⁰ Bu arada insanları ırk ve cinsiyet bakımından da ele almıştır. Örneğin kadın erkek arasındaki farkları veya benzerlikleri, beyaz ırk ile siyah ırk arasındaki özellikleri, Arapla Arap olmayanları, Fars ve Türk gibi ırkları da gözlemlemiş ve incelemiştir.³⁴¹

el-Câhiz'in önemli nesir türü eserlerinden biri de risâlelerdir. Risâlelerinde, tekrarlara yer verdiği, secî ve izdivaç arasında gidip geldiği ve bununla birlikte itnap, teradüf gibi konunun iyice anlaşılmasını sağlayan üslûpların varlığını hissettirdiği göze çarpmaktadır. *el-Hâsid ve'l-mahsûd* isimli risâlesinde el-Câhiz, hasedin zararlarını açıklamakta, ondan nefret ettirmesinin yanında gizli yönlerini de ortaya çıkarmaktadır. el-Câhiz buradaki üslûbunda bir psikolog gibi davranarak hasetçi kişilerin gizli düşüncelerini, hislerini duygularını yani kısacası psikolojilerini kuvvetli bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bu tip psikolojik tahlilleriyle edibin, kâtiplerin, belâgatçıların ve diğer edebiyatçıların önüne geçtiği görülür. Ayrıca yine edebî üslûbunun dışındaki bu vb. yönleriyle el-Câhiz, edebiyatı ve Arap dilini önemli ölçüde zenginleştirmiştir.³⁴²

el-Câhiz'in risâlelerinin temel özelliklerinden biri *itnâb*dir.³⁴³ Fakat bu üslup okuyucuyu bıktırmadığı gibi onu metnin içine çekmektedir. Çünkü bu ifadelerde el-Câhiz, ifadelerine nükteler karıştırarak okuyucuyu eğlendirmektedir. Eş anlamlı kelimelerle de mânâların derinlerine inerek zihinleri uyarmayı hedeflemektedir. Yine lafızların seçimine ve bunların birbirine bağlanıp aralarında kuvvetli bir bağ oluşturulmasına(itnâd) büyük özen göstermiştir. Ayrıca duyguları kontrol altına almak amacıyla secîyi de kullanarak cümleleri bölümlere ayırmıştır. Zaten secî, bu dönemin sonlarında risâlelerde bir üslup olarak benimsenmiş ve sonraki dönemlerde de bu özelliğini sürdürmüştür. Okuyucuyu bıktırmamak için ciddi yazılarda bile şaka ve eğlenceli konulara yer vermiştir. Mânâları en ince noktalarına kadar tahlil etmiş ve konu içerisinde dua vs. ara cümleleri fazlaca kullanmıştır.³⁴⁴

Yine risâlelerinde görüldüğü gibi el-Câhiz konuşma sanatında ve kitâbet üslûbunda çok ileri bir seviyeye ulaşmış ve kalplere işlemeyi, gönülleri etkilemeyi, duyguları açığa çıkarmayı ve hisleri kontrol altına almayı başarmıştır. Keskin zekası ve

³⁴⁰ Azam, s. 186.

³⁴¹ Azam, s. 187.

³⁴² Anâd Ğazvân, *el-Edebu'l-'Arabî*, II, 299.

³⁴³ Itnâb: Sözü gerektiğinden fazla kelime ile uzatma yada lafzın manadan çok olması, icâz karşısı.

³⁴⁴ ez-Zeyyât, s. 217.

kuvvetli ifadeleriyle kişilerin hislerine ve içlerindeki gizliliklerine ulaşmayı başarmaktadır. Şüphesiz zekasının yanında aklın ve mantığın etkisi kaçınılmazdır. Bu özellikler ona kendisi için bir hedef belirlediğinde veya bir şeye niyet ettiğinde herhangi bir zorlukla karşılaşmadan amacına ulaşmasına yardımcı olmaktadır.

el-Câhiz'in risâlelerinde dikkatimizi çeken üstün ilmi ve edebî yeteneği, dönemin büyük edip ve alimlerinden aldığı üstün ve nitelikli ilim tahsiline dayanmaktadır. Bu yüzden onun hocalarına kısaca değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Herşeyden önce el-Câhiz'in ilmi ve edebî inkılabın yaşandığı en güzel bir dönemde doğduğu bilinmektedir. Dolayısıyla ilmin ve edebiyatın revaçta olduğu bu dönemde kelim sahasında İbrâhîm b. en-Nazzâm el-Mu'tezilî (öl.231/845)'den ders almıştır.³⁴⁵ Nahvi el-Ahfeş (öl.h.207)'den öğrenmiş ve belâğatta Abdulhamid el-Kâtib (öl.132/750), İbnu'l-Muâffa (öl.145/762), Sehl b. Hârûn el-Attâbî (öl.215/830) ve arkadaşlarının ekolüne katılmıştır.³⁴⁶ Ardından kendisi nesir sahasında ekol sahibi olmuş, öğrenciler yetiştirmiş ve kendisi gibi öğrencileri de bu alanda şöhret bulmuşlardır. Zira dil ve edebiyat konusunda büyük bir zenginliğe sahip olduğu, kitâbet üslûbunda kendisi adına ya da ona nisbet ettirilecek düzeyde bir ekol oluşturduğu hususunda hiç kimsenin şüphesi yoktur.³⁴⁷

Eserleri: el-Câhiz çeşitli konularda bir çok eser yazmıştır. Bu eserler yaşadığı dönemde bilinen birçok ilmi ve edebi alanlarda yazılmıştır. Bunların başında *el-Beyân ve't-Tebyîn*, *Kitâbu'l-Hayavân*, *el-Mahâsin ve'l-Ezdâd*, *el-Buhalâ*, *Dîvânü Resâilü'l-Câhiz* vs. eserleri bulunmaktadır. Bir kısım eserlerinde ise insan psikolojisi üzerine geniş bilgiler vermiştir. Bu eserleri içerik ve üslup açısından onun kendi döneminde bir nesir ekolü olmasını teyit etmektedir. el-Câhiz'in te'lif ettiği eserlerinden öne çıkan belli başlı kitapları şunlardır:

Kitâbu'l-Hayâvân: el-Câhiz'in edebiyat alanındaki en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen bu eser, konusu alanında daha önce görülmemiş, yani hayvan konusunu ele alan ilk eser olarak kabul edilmesi³⁴⁸ sebebiyle önem arz etmektedir. Bu kitap hacimce ve ilmî ve edebî sanatları birlikte ele alması bakımından el-Câhiz'in en büyük ve en önemli eserlerinden biridir. Daha önce görülmemiş, ilgi çekici ve faydalı

³⁴⁵ İbn Tağrıberdî, IV, 196.

³⁴⁶ Ramazan Şeşen, "el-Câhiz", *DİA*, III, 12 – 14.

³⁴⁷ Anâd Ğazvân, *el-Edebu'l-'Arabî* II, 296-300.

³⁴⁸ Abdusselâm Harûn, *Kitabu'l-Hayavân* I. Cilt eki, II. Baskı, Kahire 1949-1950, s. 14.

ve ayrıca hayvan konusunu ele alan ilk kitap olması sebebiyle de önem arz etmektedir. Bunu yapmasındaki sebep, insanlara ilmi öğretmek değil, onlara ilmi sevdirmek olmuştur.³⁴⁹ Hayvanların özelliklerini, yaşamlarını, türlerini ele alan özel bir sözlük niteliğindedir. Ebu Ubeyde, el-Esmâ’î, en-Nadr b. Şumeyl, Ebû Zeyd el-Ensârî, Ebû Hâtem es-Sicistânî, İbnu’l-Arabî ve birçok müellifin “Kitâbu’l-ibl, Kitâbu’l-hayl, Kitâbu’ş-şâ’, Kitâbun fi’l-vuhûş, Kitâbu’t-tayr” adında hayvanlarla ilgili bir çok müstakil kitap yazmış olmalarıyla birlikte el-Câhiz’in bu kitabı adı geçen eserlerin bütününe ihtiva etmesi bakımından ayrı bir önem arz etmektedir. Bu kitapta el-Câhiz, coğrafi konuları, ülkelerin özelliklerini, hayvanların, insanların ve ağaçların çevreye etkisini³⁵⁰, hayvanlarda ve insanlardaki hastalıkları nadir Arap şiirinden ve emsallerden örneklerle dile getirmektedir.³⁵¹

el-Câhiz’in *Kitâbu’l-Hayavân* adlı eseri her ne kadar ilk bakışta hayvanlar alemiyle ilgili bir eser olarak gözükse de, bu eser aynı zamanda Arap ve Arap olmayan birçok milletlere ait kültürel ve edebi bilgiler yanında şiir, nesir, dil, edebiyat, ahbâr gibi eski Araplara ait pek çok sosyal ve beşeri bilimi içeren bir ansiklopedik eser niteliğinde, hatta biyoloji, psikoloji, sosyoloji alanında dahi önemli bilgiler ihtiva eden bir eserdir. el-Cahiz’in yaşadığı dönemde bilinen ilimleri kapsayan bir kültür ansiklopedisi niteliğindedir. el-Cahiz, kitabın asıl konusunu oluşturan hayvanlardan bahsederken bu ilimleri de ele alır ve tıp, eczacılık, veraset, toplumla uyum, felsefi ve kelami akımlar, mezhepler, edebiyat, dil ve belâğat ekolleri, Kur’ân ve hadis ilimleri, astronomi, coğrafya, tarih, etnoloji, âdet ve gelenekler eserin başlıca konularını oluşturmakta ve bütün bu konularla ilgili bilgiler Kur’ân, hadis, şiir ve emsalden şevahid getirilerek hayvan konusu işlenirken okuyucuya sunulmaktadır. Müellif, okuyucuyu sıkmamak için bazen konu dışına çıkar, hoş ve eğlendirici konulara geçer, uzun cümleler kurmaktan kaçınır ve dua ve itiraziye cümlelerine sık sık yer verir.³⁵²

Kitâbu’l-Beyân ve’t-Tebyîn: el-Câhiz, kendi dönemine kadar olan Arap kültürüyle alakalı edebi malzemeyi, arapların edebi hayatlarını, şiirlerini, hutbelerini, ahbarını ele alan, bu türleri edebiyat açısından değerlendiren ve Arap edebiyatına

³⁴⁹ Ferrûh, II, 307.

³⁵⁰ Bkz. Azam, *Felsefetu’l-Câhiz*, s. 79.

³⁵¹ Ferrûh, II, 308; ed-Dekâk, s. 161.

³⁵² Kenan Demirayak-, M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, A.Ü. Fen – Edb. Fak. Yay., Erzurum 2000, s. 27.

kazandıran ilk ve en önemli eserlerden biridir. Bu kitap el-Câhiz'in edebî sanatını ve edebi zevkini ortaya koyan bir kitap olması yönüyle de farklılık arzeder.³⁵³

Ebû Hilâl el-Askerî, İbn Reşîk el-Kayrevânî ve İbn Haldûn gibi daha ilk dönem ilim ve edebiyat alimlerinin dikkatini çekmiş ve pek çok ilim adamının beğenisini kazanmıştır. Özellikle Ebû Hilâl el-Askerî belâğat konusunda bazı eleştiriler getirse de Arap edebiyatı hakkında verdiği genel bilgiler bakımından bu eser eşsiz bir eser olarak değerlendirilmektedir.³⁵⁴ İbn Haldûn'un İbn Kuteybe'nin *Edebu'l-Kâtib* adlı eseri, el-Mubberred'in *el-Kâmil fi'l-luğa* adlı eseri ve Ebu'l-Âlî el-Kâlî'nin *en-Nevâdir* adlı eserleriyle birlikte el-Câhiz'in *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserini de Arap edebiyatının dört temel direği olarak sayması³⁵⁵ bu eserin ne kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

el-Câhiz'in *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eseri gerek konusu, unsurları ve kaynakları bakımından gerekse Arapların üstünlüklerini ve önemli yanlarını ihtiva etmesi ve Arap olmayan unsurlara ait çok az şeyin bu kitaba girmesi bakımından, bu kitabın Arapların diğer milletlere olan üstünlüğünü vurgulamak amacıyla yazıldığını göstermektedir. Bunun yanında Arapların bazı ictimai ve edebi hallerini eleştirerek onları kusurlu göstermek isteyen Arap düşmanlarına cevap vermek istediği de gözden kaçmamaktadır. Yani açıkça Şuubiyye meselesine yer vermektedir.³⁵⁶ Eserde beyan ve belâğat, hutbeler, şiirler, secîli nesir örnekleri, vasiyet ve mektuplardan seçmeler, zahidlerin ve vazilerin sözlerinden bazı örnekler, ahmaklardan bazı sözler, vecizeler, belâğatla ilgili bazı metinler ile Kur'an ve hadisten bol miktarda istişhadlar bulunmaktadır. Bu yönüyle ansiklopedik bir eser mahiyetindedir.³⁵⁷

Kitâbu'l-Buḥalâ': Konusuyla tek, üslubuyla daha önce görülmemiş bir kitaptır. Bu kitapta el-Câhiz, cimri insan olgusunu gözler önüne sermiş ve seçtiği bu konu itibariyle de Arap nesrine yeni bir mazmun getirmiştir.³⁵⁸ Eserde verilen hikâyelerden çoğu gerçek hayattan ve yaşanmış olaylardan alınmakla beraber hikâyelerin ait olduğu kişilerin isimleri zikredilmemiştir. Eserde kişilerin yaratılışları, kendi nefislerine

³⁵³ Ferrûh, II, 309.

³⁵⁴ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 6 (Nâşir Mukaddimesi).

³⁵⁵ İbn Haldûn, s. 508.

³⁵⁶ Kılıçlı, s. 244.

³⁵⁷ Bkz. el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I,7 (nşr. Mukaddimesi); ed-Deḳḳâk, s.168.

³⁵⁸ ed-Deḳḳâk, s. 172.

cimrilik yaparak mallarını artırmak için bedenlerini türlü eziyetlere sokanların durumları³⁵⁹, Abbâsiler döneminin ilk yıllarında cimrilerin durumları, Abbâsiler döneminin başlangıcında meydana gelen ekonomik değişiklikler nedeniyle fakir iken birden zengin olanların hayat tarzları ele alınmaktadır. el-Câhiz'in, bu eseri Arapların iftihar vesilesi olan cömertlik meziyetini taşımayan mevâliye mensup cimrileri, özellikle de İran ve Horasan halkını kötülemek için yazdığı söylenir.³⁶⁰

el-Câhiz'in *Kitâbu'l-Buhalâ* adlı eserinde üzerinde durduğu önemli konulardan biri de insan psikolojisidir. İnsanlarda görülen cömertliğin ve cimrilüğün sebepleri üzerinde durmaktadır. Cimrilerin hal ve hareketlerini, davranışlarını, düşünce tarzlarını, duygularını ve mallarından harcama yapmamaları için başvurdukları çareleri ve olaylara nasıl baktıklarını ve nasıl değerlendirdiklerini konu alan kısa anekdotlar vermektedir. Verdiği bu örnek metinler “nevadir” yani az karşılaşılan, çok az olarak rastlanan olaylar olarak değerlendirilmektedir. Cimrilerin psikolojik durumlarını anlatmak için başka bir metot daha izlemiştir. Bu da insanların düşünce metodunu yansıtan deliller şeklinde olmuştur. Bu delilleri Sehl b. Hârûn, el-Kindî vs. meşhur filozoflara dayandırmaktadır³⁶¹

el-Câhiz'in *Kitâbu'l-Buhalâ*'daki üslubu hissi ve maddidir. Avamca kelimeler kullansa da bu kelimeler arasında özellikle okuyucunun zihninde hissi suretleri yaklaştıran kelimeleri kullanmaya özen göstermiştir. Anlattığı hikayelerin amacını çok az açıklamış, asıl amacın ne olduğunu okuyucunun anlayışına bırakmıştır.³⁶² Ayrıca *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinde olduğu gibi bu kitabında da el-Câhiz, Şuûbileri eleştirip Arapları savunmaktan geri durmamıştır.³⁶³

Bu önemli eserleri dışında el-Câhiz çok sayıda ilmî ve edebî eserleri vardır. Bunlar arasında *Kitâbu'z-Zer ve'n-Nahl*, ekin ve hurma hakkında; *Kitâbu's-Sürâha ve'l-Hucâna*, nesebi asıl olanlar ve olmayanlar hakkında; *Kitâbu's-Sudân ve Bizzâm*, siyah ve beyaz ırklar hakkında; *Kitâbu'l-Meâdin*, mâdenler hakkında; *Kitâbu'l-Mesâil*, kibir ve kıskançlık hakkında; *Kitâbu'n-Nisâ*, kadınlar hakkında; *Risâle fî Beyâni Fezâilî'l-Etrâk*, Türklerin üstünlükleri hakkında; *Kitâbu'l-Mârifet*, *Kitâbu'r-Reddi ale'n-Nasârâ*,

³⁵⁹ Ferrûh, II, 308.

³⁶⁰ Demirayak-Çögenli, s. 17.

³⁶¹ Azam, s. 177.

³⁶² Ferrûh, II, 308.

³⁶³ Kılıçlı, s. 254.

Kitâbu'l-Lusûs, Kitâbu'l-Esnâm, Kitâbu'l-Mîzâh ve'l-Ciddi, Risâletün fî Kitabi'l-Kimyâ, Kitâbu'l-Âlim ve'l-Câhil belli başlı ilmi eserleridir. Ayrıca muhtelif konularda yazmış olduğu çok sayıda risâleleri mevcuttur.³⁶⁴

İBN 'ABDİ RABBİHİ (246-328 / 860-939)

Ahmed b. Muhammed b. Abd Rabbihi b. Habîb b. Hudeyr b. Sâlim el-Kurtûbî, İslâm dünyasının batısındaki Endülüs'te Arap dili ve edebiyatının önde gelen edip ve şâirlerinden birisidir. Emevî halifesi Hişâm b. Abdurrahman'ın azatlı kölesi olan Ebû Umer Ahmed, dedesinin adıyla İbn Abd Rabbihi olarak tanınmıştır. Endülüs'te tanınmış hadis ve fıkıh alimlerinden dersler almıştır. Arap dil, şiir ve tarihine dair geniş bilgisi olan edip, şiire yatkın mizacıyla da hayatının hemen hemen her devresinde farklı konularda şiirler söylemiştir.³⁶⁵

İbn Abdi Rabbihi'nin en meşhur eseri, dil ve edebiyat alanında belli başlı eserlerinden biri sayılan *el-İkdu'l-Ferîd* adlı eseridir. Müellif, eserine bu ismi vermesinin sebebini, içerisinde değerli sözler taşımasına bağlamaktadır.³⁶⁶ Eser, değerli taşların isimlerini taşıyan yirmi beş bölümden ve her bölüm de iki kısımdan oluşmaktadır. Her bölümün ismi de değerli bir taş ile isimlendirilmiştir. Bu eserde el-Cahîz ve İbn Kuteybe gibi şiir ve nesir şaheserlerini, ahabâr ve nevâdiri derlemiştir.

el-İkdu'l-Ferîd'deki bölümler sırasıyla şu konuları içermektedir:

Siyaset ve idarecilerin yapması gerekenleri anlatan Kitâbu Lu'lue fî's-Sultân; savaşta karşılaşılabilecek durumları, Arapların Câhiliye ve islamî dönemlerdeki atlarını ve atlılarını anlatan Kitabu'l-Ferîde fî'l-Hurûb; cömertlik ve iyiliğe teşvik konularını içeren Kitabu'z-Zebercede fî'l-Ecvâd ve'l-Esfâd; Câhiliye ve İslâmî devirlerdeki siyasî elçileri ve heyetleri anlatan Kitabu'l-Cumâne fî'l-Vufûd; melikler karşısında alınacak tavırları ve kullanılacak ifadeleri içeren Kitâbu'l-Mercâne fî Muhâtabâtî'l-Mulûk; ilim, ilmin özellikleri, hikmet ve edebi anlatan Kitâbu'l-Yâkûte fî'l-İlm ve'l-Edeb; atasözlerini ele alan Kitâbu'l-Cevhere fî'l-Emsâl; öğütleri, büyük zevatın halifelerle olan hatıralarını, büyük zahid ve abitleri ve duaları ihtiva eden Kitabu'z-Zümürüd fî'l-Mevâiz ve'z-Zühd; ölüm karşısında söylenen taziye ve mersiyeleleri anlatan Kitâbu'd-Durre fî't-Teâzi

³⁶⁴ Ferrûh, II, 306.

³⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, IV, 211, İbn Hallikân, I, 110; Kehhâle, II, 115; el-Fâhûri, *el-Câmi' fî Tarihü'l-Edebi'l-Arabi*, s. 907; Zeydân, II, 177.

³⁶⁶ İbn 'Abdi Rabbihi, I, 7.

ve'l-Merâsî; neseb ve şecereleri, Arapların üstünlüklerini ihtivâ eden Kitâbu'l-Yetîme fi'n-Neseb ve Feğâilî'l-Arab; Arapların muhtelif konulardaki sözlerini ele alan Kitâbu'l-Ascede fi Kelâmi'l-Arab; muhtelif kişilere verilmiş güzel cevapları içeren Kitâbu'l-Mucenneb fi'l-Ecvibe; hutbeleri ihtiva eden Kitâbu'l-Visâte fi'l-Huteb; muhtelif kişilere yazılacak yazılardaki başlıkları, tevkîleri içeren Kitâbu't-Tevki'ât; Hz. Peygamber'in hayatı, dört halife, Abbâsi dönemi olaylarını anlatan Kitâbu'l-Ascede fi'l-Hulefâ ve Tevârihihim ve Eyyâmihim; Irak vâlisi Ziyâd ve el-Haccâc'ın hadiselerini anlatan Kitâbu'l-Yetime fi Ahbâri Ziyâd ve'l-Haccâc; Arapların Câhiliye dönemindeki savaşlarını anlatan Kitâbu'd-Dureti's-Sâniye fi Eyyâmi'l-Arab ve Vekâi'ihim; şiir, gazel, medih ve hiciv hakkında söylenenleri ihtiva eden Kitâbuz-Zümürred fi Feğâilî's-Şi'r; şiir ile kafiye ve vezinler hakkındaki Kitâbu'l-Cevhereti's-Sâniye fi Eârizi's-Şi'r ve 'İleli'l-Kavâfi; müsiği ile musikişinâslar hakkındaki Kitâbu'l-Yâkûteti's-Sâniyeti fi İlmi'l-İlhân; kadın ve kadınların özelliklerini ihtiva eden Kitâbu'l-Mercâneti's-Sâniyeti fi'n-Nisâ' ve Sıfâtihinne; peygamberlik iddia edenlerle tufeyliler, mecnunlar ve pintiler hakkında yazılmış Kitâbu'l-Cemâneti's-Sâniye fi'l-Mütenebbiîn ve'l-Buhelâ' ve't-Tufeyliyyîn; insan psikolojisi, elbiseler, hayvanlar ve muhtelif ülkelerin hususiyetlerini ihtiva eden Kitâbu'z-Zebercedeti's-Sâniye fi Beyâni Tebâi'i'l-İnsân ve Sâiri'l-Hayavân ve Tefâzili'l-Buldân; Arapların yemekleri, yasaklanan içki hakkında değerlendirmeleri anlatan Kitâbu'l-Ferîdeti's-Sâniyeti fi't-Taâm ve's-Şerâb; eğlenceli hoş hadiselerden ve haberlerden bahseden Kitâbu'l-Lu'lue's-Sâniye fi'n-Netef ve'l-Hedâyâ ve'l-Fukâhâ ve'l-Mulâh.³⁶⁷

İbn Abdi Rabbihi'nin üslubunu anlamak ve *el-İkdu'l-Ferîd* adlı eserini şekil ve muhteva yönüyle tanımak adına eserin siyasetçi ve idarecilerin yapması gerekenleri anlatan *Kitâbu'l-Lu'lue fi's-Sultân* adlı bölümünü kısaca inceleyelim.

Müellif, Fereşu'l-kitâb başlığıyla başladığı bölümde kısa ve anlaşılır ifadelerle bölümün muhtevasını vermektedir. Bahsettiğimiz bölümün giriş kısmında:

السلطان زمام الأمور و نظام الحقوق و قوام الحدود و القطب الذى عليه مدار الدين و الدنيا...

“Sultan, işlerin dizgini, hukukun düzenleyicisi, sınırların koruyucusu; din ve dünyanın işlerinin döndüğü merkezdir...”³⁶⁸

³⁶⁷ İbn ‘Abdi Rabbihi, I, 7-8; Şalâk, III, 22.

³⁶⁸ İbn ‘Abdi Rabbihi, I, 9.

ifadeleriyle bu bölümdeki içeriği okuyucuya bildirmektedir. Daha sonra sultanların, yönetimde izlemesi gereken yolları, halka karşı adil olmalarının gerekliliğini âyet, hadis ve şiirlerden iktibaslarla vurgulamaktadır. Bunun yanında yöneticilere itaatin gerekliliğini bir başlık hâlinde sunarak yine âyet, hadis ve şiirlerden iktibaslarla vurgulamaktadır. Örneğin “*Ey iman edenler! Allah’a, Peygamberine ve sizden olan emir sahiplerine(idarecilere) itaat edin.*(Nisa Suresi, 59. Âyet)” âyetiyle yöneticilere itaatin gerekliliğini anlatır. Daha sonra Kelile ve Dimne’den “bir Hintlinin krala nasihatı” başlığıyla hikaye anlatır. Ardından konuyla ilgili olarak Câhiliye ve İslâmî dönem vasiyetlerinden ve hutbelerinden örnekler serdedir.

Abbâsi döneminin önde gelen ediplerinden biri olan es-Sâhib b. Abbâd (öl.385/995), *el-İkdu’l-Ferîd*’i inceledikten sonra “*bu bize geri verilmiş olan sermayemizdir*” diyerek kitabın Arap edebiyatındaki edebi değerini ve önemini ifade etmektedir.³⁶⁹ Zira İbn Abdi Rabbihi, bu eserin telifinde ve konuların seçiminde dönemindeki birçok kaynağa müracaat etmiştir. Bunların başında Kur’ân ve hadis gelmektedir. Ayrıca edebi ve tarihi kitaplara başvurmuştur. Bunların başında üslubunu da taklit ettiği İbn Kuteybe’nin *Uyûnu’l-Ahbâr* ve *el-Meârif*; el-Câhiz’in *el-Hayavân*, *el-Buhalâ*, *el-Beyân*; el-Müberred’in *el-Kâmil*; İbnu’l-Mukaffa’nın *Kelile ve Dimne*, *el-Edebu’l-Kebir* ve *’s-Sağir*; Ebû Ali el-Kâlî’nin *el-Emâlî* adlı eserleri gelmektedir. Yine Câhiliye ve İslâmî dönemdeki bir çok şairin de şiir dîvânlarına başvurmuştur.³⁷⁰

İBNU’L-AMÎD (ö.360 / 970)

Asıl adı Ebû ’l-Faḍl Muhammed b. el-Huseyn’dir. Fars asıllıdır ve Kom şehrinde doğmuştur. Kom şehri Şiilerin yaşadığı bir yerdir. İbnu’l-Amîd de Şia mezhebine mensuptur. Edip ve kâtiplerin bulunduğu bir ailede yetişmiştir. Babası da aynı zamanda bir kâtiptir. İlk olarak Büveyhî hükümdarı Rüknu’d-devle’nin vezirliğini yapmış, daha sonra da ölümüne kadar Aḡḡu’d-devle’nin vezirliğini sürdürmüştür. İbnu’l-Amîd, güçlü hafızasıyla temâyüz etmiş ve asrının bütün ilimlerine vakıf olmuştur. Asrının bütün ilimlerini kendisinde topladığından kendisine “İkinci Câhiz” denilmiştir.³⁷¹

³⁶⁹ el-Fâhûrî, *el-Câmi’ fî Târihi’l-Edebi’l-Arabi*, s. 907.

³⁷⁰ İbn ‘Abdi Rabbihi, I, *Nâşir Mukaddimesi*.

³⁷¹ İbn Hallikân, V, 103; Keḡḡâle, IX, 257; Brockelmann, II, 119; Zeydân, II, 272; el-Fahûrî, *Târihi’l-Edebi’l-Arabi*, s. 716; Ferrûh, II, 500; Mubârek, II, 235.

İbnu'l-Amîd, hicri IV. asır kâtiplerinin önderi kabul edilir. Zeki Mübârek, kitâbet sanatının İbnu'l-Amîd ile başladığı fikrini kabul etmez fakat onun asrının kâtiplerinin önderi olduğunu da inkar etmez. İbnu'l-Amîd'in kitâbet sanatına daha öncekilerin bilmediği farklı üsluplar ve ifadeler getirdiğini söyler. Bu yönüyle İbnu'l-Amîd hicri IV. asır kâtiplerinin önderi olduğunu söyler. Bununla birlikte kitâbet sanatına Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib'in getirdiği yenilikleri getiremediğini fakat farklı üslubuyla temâyüz ettiğini ifade eder. Bu da kalemi sevmesi ve onu en üst dereceye taşımasıdır. İbnu'l-Amîd'in nesrini okunduğunda kişinin kendisini zorbaların önünde eğildiği aklî bir yüceliğin huzurunda bulunduğunu söyler. O yazdığı zaman yazısında çağdaşlarının da yaptığı gibi sanatı mütâlaa etmediğini, aksine bütün kelimelerin ortaya çıktığı kalbini, ruhunu ve aklını mütâlaa ettiğini ifade ederek kullandığı kelimelerin tıpkı sarsılan bir kalp ve ayaklanan bir ruh gibi ortaya çıktığını söyler. İbnu'l-Amîd'de kitâbet onunla eğlenilen parlak bir süs yada kâtiplerin rekabet ettiği dilsel bir devrim değil, aksine ona göre kitâbet aklî yada vicdanî bir ihtilaldir.³⁷²

Hicri IV. asrın önde gelen şahsiyetleri kitâbetin Abdulhamid ile başlayıp İbnu'l-Amîd ile son bulunduğunu söylerler.³⁷³ Kitâbete önceki kâtiplerin vakıf olmadığı ifade ve üsluplar kazandırmıştır. Bu yönüyle asrının bu alanda önde gelen şahsiyeti olmuştur. İbnu'l-Amîd'in günümüze gelen risâleler onun nesri hakkında fikir edinmemizi sağlamaktadır. Buna göre onun nesri konusu itibariyle iki türdür. Birincisi Ruknu'd-devle'nin veziri iken yazdığı resmi risâleleri, ikincisi ise sevdiklerine ve yakınlarına gönderdiği, muhtevasında kendini ifade ettiği şahsi risâlelerdir. Her iki türün de kendine has özellikleri vardır. Halifeye yazdığı resmi risâlelerinde güçlü ve özgür bir üslupla konuşur. Kendi irâdesini, risâleyi ismine yazdığı kişinin irâdesinden daha çok ortaya koyar.³⁷⁴

İbnu'l-Amîd'in yazılarının edebiyat çevresinde etkili olduğu kadar toplum üzerinde de bir hayli etkin olduğu anlaşılmaktadır. Bu etkinin özellikle kâtip memuru olduğu devletin, siyasi olayları konusunda da görülmektedir. Şöyleki, Ruknu'd-devle'ye karşı ayaklanan haricilere yazdığı bir risâlesinde³⁷⁵, üslubu ile asileri tedrici olarak sakinleştirip onları geçmişleri ve gelecekleri arasında bir tereddüte sürüklemektedir. Bu

³⁷² Mubârek, II, 245 – 246.

³⁷³ es-Se'âlibî, *Yetimetu'd-Dehr* III, 183.

³⁷⁴ Mubârek, II, 246.

³⁷⁵ Risale metni için bkz. Mubârek, II, 246.

yönüyle, ruhunun ve kaleminin gücünün farkında olan bir ediptir. Şahsi risâlelerinde ise vicdani bir şiir sanatı vardır. Sadakati ince bir anlayışla idrak ettiğinden bu sadakat onun kalbinde aşka dönüşmüştür.³⁷⁶

İbnu'l-Amîd, *tasnî* sanatında döneminin üstadı kabul edilen, geniş kültüre sahip bir vezirdi. Buveyhîler döneminde, Buveyhî sarayının veziri, İran menşeli ve devrin aydın şahsiyetlerinden İbnu'l-Amîd, didaktik nesrin ve pek çok önemli risâlelerin yazarı olmakla bu dönem risâle yazısının öncüsü olmuştur. O dönemde, edebi yazılarında edebi sanatların hemen hemen tamamını kullanmış olan İbnu'l-Amîd'in risâleleri oldukça secîli, müteradif kelimeler fazlaca kullanılmış ve kelime süsleriyle dolu olduğundan sanattır.

Hannâ el-Fahûrî, edebiyat tarihçilerinden Mahmûd Ğınâvî ez-Zehîrî'nin İbnu'l-Amîd hakkındaki şu sözlerini nakletmektedir: “İbnu'l-Amîd edebi yönüyle kendi dönemindeki kâtiplerin hocası, dönemin katibi, onunla özdeşleşmiş ve ismiyle bilinen kitâbet sanatında ekol sahibidir. Kitâbetteki bu edebi yönüyle kendi dönemindeki ve kendinden sonraki kâtipleri etkilemiş bir ediptir. Veziri olduğu Buveyhî emiri Ruknu'd-devle'nin şahsiyetini bile aşan güçlü bir şahsiyete sahipti. İbnu'l-Amîd, bütün bu özellikleriyle Buveyhî iktidarı döneminde ilmî ve edebî kalkınmada etkisi olan, bir şahsiyet olmuştur.”³⁷⁷

İBN DUREYD (223-321 / 838-933)

Edip, şair, dilci, nahivci ve nesebci olan Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Dureyd el-Ezdî³⁷⁸, hicri 223 yılında Abbâsi halifesi olan el-Mu'tasım'ın hilâfeti döneminde Basra'da doğmuştur. Daha sonra Ammân'da bir süre kalmış ve oradan İran'a geçmiştir. İran'da da bir süre kaldıktan sonra Bağdat'a gelmiş ve ölünceye kadar burada kalmıştır.³⁷⁹ Lakabı olan “Dureyd”, dedesinin adı olup الأدر kelimesinden küçültme ismidir. “Dişleri olmayan” anlamındadır.³⁸⁰ Aslen Me'rib'de oturan Ezd kabilesinden olduğu için Ezdî nisbesiyle de anılır.³⁸¹

³⁷⁶ Mubârek, II, 248.

³⁷⁷ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târihi'l-Edebi'l-Arabî*, s. 643.

³⁷⁸ İbn Hallikân, IV, 323; Keĥhâle, IX, 189; Zeydân, II, 192; Mubârek, I, 278; Şalak, III, 80.

³⁷⁹ Ferrûh, II, 416; Keĥhâle, IX, 189; Mubârek, II, 278.

³⁸⁰ İbn Hallikân, IV, 328; Şalak, III, 80.

³⁸¹ Nasuhi Ünal Karaaslan, “İbn Dureyd”, *DİA*, XIX, 416.

İbn Dureyd, dil, edebiyat ve şiir sahasında asrının önde gelen isimlerindendir.³⁸² el-Mes'ûdî de, İbn Dureyd'in dil ve şiir sahasındaki üstünlüklerini, döneminin önde gelen isimlerinden olduğunu ifade etmektedir.³⁸³ Onun için "alimlerin en şâiri, şâirlerin en âlimi" ifadesi kullanılmaktadır.³⁸⁴

Eserlerinden bazıları *el-Cemhere fi'l-Luğa*, *el-İştikâk*, *Edebu'l-Kâtib*, *el-Maksûr ve'l-Memdûd*, *el-Luğât*, *es-Serc ve'l-Licâm*, *Zuvvâru'l-Arab*, *el-Vişâh*'dir.³⁸⁵

İbn Dureyd çok sayıda şiir yazmış ve döneminin önde gelen şairlerinden birisidir. Bu alandaki en meşhur eseri Şâh b. Mîkâl ve onun iki oğlunu övdüğü, 229 beyitten oluşan ve içerisinde Arap ahhâr, hikmet ve mesellerinin geçtiği eseri *el-Maksûr*'dur.³⁸⁶

İbn Dureyd, yaşadığı dönemde nesir sanatının gelişmesine de büyük katkılar sağlamıştır. Zeki Mübârek makâme türünde ilk eser yazanın İbn Dureyd olduğunu, Bedîu'z-zeman el-Hemezânî (398/1008)'nin makame türündeki eserini İbn Dureyd'in *Erbe'une Hadîsen* adlı kitabındaki hikayeleri taklit ederek yazdığını, dolayısıyla makâme türünün ilk defa İbn Dureyd tarafından ortaya konduğunu ileri sürmektedir.³⁸⁷

Şevki Dayf ise, İbn Dureyd'in Ebu'l-Abbâs el-Mîkâlî'yi eğitmek ve Arapça güzel konuşma yeteneğini geliştirmek amacıyla kaleme aldığı *Erbe'une Hadîsen* adlı eserinin tarihi ve aşkı konu edinen eski Arap hikaye ve kıssalarından oluştuğunu söylemekte ve makâme türündeki olayların ise dilencilik konusu etrafında geliştiğini ve hayalden ibaret olduğunu ifade etmektedir. Bu yönüyle konusu itibarıyla İbn Dureyd ve el-Hemezânî'nin eserlerinin birbiriyle alakalı olmadığını iddia etmektedir.³⁸⁸ Bu yüzden İbn Dureyd'in bu eserini ilk makâmât örneği değil de makâmât türünün kökleri olarak değerlendirmek daha isabetli görünmektedir.³⁸⁹

EBÛ BEKR ES-ŞÛLÎ (ö. 335 / 947)

Edip, kâtip ve râvi olan ve Ebû Bekr es-Sûlî eş-Şaṭrancî ismiyle tanınan Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh b. el-Abbâs b. Muhammed b. Sûl, Bağdat'ta

³⁸² İbn Hallikân, IV, 323; Şalâk, III, 80.

³⁸³ el-Mes'ûdî, *Murucu'z-zeheb*, IV, 320.

³⁸⁴ İbn Hallikân, IV, 324; Şalâk, III, 80.

³⁸⁵ İbn Hallikân, IV, 324; Keḥḥâle, IX, 189; Şalâk, III, 80; Zeydân, II, 192.

³⁸⁶ Zeydân, II, 193.

³⁸⁷ Mübârek, I, 278.

³⁸⁸ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 248.

³⁸⁹ Nasuhi Ünal Karaaslan, "İbn Dureyd", *DİA*, XIX, 417.

doğmuş ve gençlik yıllarını Bağdat'ta geçirmiştir. Ebû Davûd es-Sicistânî, Ebû'l-Abbâs Sa'leb ve Ebû'l-Abbâs el-Müberred gibi alimlerden ilim tahsil etmiştir.³⁹⁰ Halife el-Muktefî ve el-Muktedir'in meclislerinde bulunmuştur. el-Muktedir ona karşı muhabbet beslemiş ve satrançtaki üstün kabiliyetinden dolayı es-Sûlî'yi ta'zim etmiştir. satrançtaki bu yeteneğinden dolayı da "eş-Şatrancî" adıyla da isimlendirilmiştir.³⁹¹

es-Sûlî, Arapça ilimlerdeki maharetiyle kendini göstermiş, dil, edebiyat ve ahbâr sahasında bir öncü olmuştur. Öyleki râviler ve edipler Sûlî'den alıntılar yapmışlardır. Halifeler onu, çocuklarının eğitimi için görevlendirmişler ve es-Sûlî'yi kâtipleri olarak vazifelendirmişlerdir.³⁹²

es-Sûlî'nin aleviliğe karşı bir meyli ortaya çıkınca Bağdat'ta kalmak onun için bir sıkıntı olmuş, bunun üzerine Basra'ya hicret etmiştir. Basra'da ölünceye kadar gizli bir mu'tezilî olarak yaşamıştır.³⁹³

Ebu Bekr es-Sûlî'nin bir çok eseri vardır. Bunlardan en çok tanınlar arasında *Edebu'l-Kâtib*, *Kitabu'l-Vüzerâ'*, *el-Evrâk fî Ahbâri'l-Hulefâ'*, *Ahbâru Ebî Temmâm*, *Ahbâru Ebî Amr b. A'lâ*, *Ahbâru İshâk b. İbrahim*, *Kitabu'ş-Şatranc*, *Ahbâru Şuarâi'l-muhaddisin*, *Ahbâru'r-Râdi* ve *'l-Mütevekkil* sayılabilir.³⁹⁴

EBU'L-FEREC EL-İSFEHÂNÎ (284-356 / 897-967)

Ali b. el-Huseyn b. Muhammed b. Ahmed b. el-Heysem el-Emevî el-İsfehânî, edip ve şâir birisi olup soyu Emevilere dayanan ve şîâ'ya mensup birisidir. Dedesi, son Emevi halifesi olan Mervân b. Muhammed'dir.³⁹⁵ İlme merakı olan ve seyahat etmeyi seven birisidir.³⁹⁶ Zira seyahat sayesinde orjinal bir çok kitabı okuma imkanı bulmuştur. Kûfe, Basra, Rey, Kadisiye, Rikka, Halep, Antakya ve bir çok yere seyahat etmiştir. İçki içen, elbisesinin temizliğine dikkat etmeyen, tek başına yaşayan birisi olduğu söylenmektedir.³⁹⁷

³⁹⁰ İbn Hallikân, IV, 356; es-Şafedi, V, 125; Keĥhâle, XII, 105; Brockelman, III, 51; Zeydân, II, 178; Ferrûh, II, 438.

³⁹¹ Brockelman, III, 51.

³⁹² Ferrûh, II, 439.

³⁹³ İbn Hallikân, IV, 360; Brockelman, III, 51; Ferrûh, II, 439.

³⁹⁴ İbn Hallikân, IV, 356; Brockelman, III, 52-53; Keĥhâle, XII, 105; Ferrûh, II, 439; Zeydân, II, 178.

³⁹⁵ İbn Hallikân, III, 307; Yâkût el-Hamevi, XII, s.94; İbn Nedîm, 127; Keĥhâle, VII, 78; Zeydân, II, 283.

³⁹⁶ Brockelmann, III, 68.

³⁹⁷ Şalak, III, 28.

Ebu'l-Ferec el-İsfehânî'nin ailesinin edebiyata ve ğınâ(şarkı) ya eğilimli bir aile olduğu, babasının ğınâ(şarkı)yı sevdiği, halasının ise aynı şekilde şarkıya ve şiire meyli olduğu konusunda bilgiler mevcuttur.

Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, devrinin önde gelen hocalarından dersler almıştır. Özellikle edebiyat, şiir, dil ve nesep ilimlerinde dönemin önde gelen alimlerinden Ebubekr b. Dureyd, Ebubekr b. el-Enbârî, el-Fadl b. el-Habbâb el-Cumehî, el-Ahfeşu's-Sağîr, Meşhur nahiv âlimi İbrahim en-Naftuveyhî, yine tarihçi ve büyük müfessir Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Ca'fer b. Kudâme ders aldığı önemli alimlerdenidir. Bunların dışında daha bir çok büyük alimden dersler almıştır.³⁹⁸

Ebu'l-Ferec el-İsfehânî'nin te'lif ettiği bir çok eseri vardır. Edebiyat tarihçileri yaklaşık on sekiz tane eserini zikretmişlerdir.³⁹⁹ Bunların başında *el-Eğânî*, *Kitâbu'l-Memâliki's-Şu'arâ*, *Kitâbu Mekâtîl't-Tâlibîn*, *Kitâbu'l-Hammârin* ve *l-Hammârât*, *Kitâbu Nesebi Beni Abdîşems*, *Kitâbu't-Ta'dîl* ve *l-İntisâf fî Ahbâri'l-Kabâil* ve *Ensâbihâ*(Cemheretu Ensâbi'l-Arab). Ayrıca Ebû Temmâm, Ebû Nuvâs, Buhturî gibi bir çok şâirin de dîvânlarını toplamıştır.⁴⁰⁰

Ebu'l-Ferec daha çok Seyfu'd-devle'ye hediye ettiği *el-Eğânî* isimli kitabıyla meşhur olmuştur. Bu kitabın edebi değeri ve kıymeti konusunda bir çok edip fikir beyan etmişlerdir. Yakût el-Hamevî, bu kitabın çok değerli bir kitap olduğunu, içerisinde faydalı ilimleri barındırdığını ifade ederek böyle bir kitabı dört gözle beklediğini ve yazıldıktan sonra da büyük bir ilgiyle defalarca okuduğunu söylemektedir.⁴⁰¹ İbn Haldun ise, *el-Eğânî*'nin Arapların dîvânı olduğunu, şiir, tarih, ğına vb. diğer alanlardaki bir çok sanatı ihtiva ettiğini söyleyerek bu alanda bilinen hiçbir kitabın *el-Eğânî*'ye denk olamayacağını söylemektedir.⁴⁰² İbn Hallikân, es-Sâhib b. Abbâd'ın seferlerinde yanına kendisi için edebiyat kitaplarını taşıyan otuz kişilik bir grubu aldığını fakat kendisine *el-Eğânî* ulaştıktan sonra kitabın zengin içeriği diğer kitaplara ihtiyaç bırakmadığından artık yanına başka kitap almadığını söylemektedir.⁴⁰³

³⁹⁸ Yakût el-Hamevî, XIII, 95, Abdulğani İrânizâde – Nasrullah Şâmilî, *el-Edebu'l-Arabi ve'l-İraniyyûn*, Tahrân 1389, s. 184.

³⁹⁹ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târihi'l-Edebi'l-Arabi*, s. 585.

⁴⁰⁰ Keĥhâle, VII, 78; Ferrûh, II, 491.

⁴⁰¹ Yakût el-Hamevî, XIII, 98.

⁴⁰² İbn Haldûn, s. 573.

⁴⁰³ İbn Hallikân, III, 307.

İlmî nesrin önde gelen örneklerinden biri olan *el-Eğânî*, şarkı sözlerini ihtiva etmesinin yanında ediplerin biyografik bilgilerini de içermektedir. Bir çok Câhiliye, muhadram, İslamî dönem ve muhdes şairlerin biyografilerini içermesi yönüyle eski şiirin varlığını koruyan bir eserdir. Edebiyat tarihçileri, eğer *el-Eğânî* olmasaydı bir çok eski Arap şiirinin kaybolacağını ifade etmektedirler.⁴⁰⁴ Müsteşrikler bu kitaba büyük bir önem vermişlerdir. Bu kitapta, Ebu'l-Ferec, secîli bir üslup kullanmış, el-Câhiz gibi serbest bir üslup benimsemiş, bedîî sanatları fazla kullanmaktan sakınmıştır. Eser, kolay lafızların ve mânâların özenle seçilerek alınmış olması, ifadelerin kalıba dökülmesindeki incelik, aralarındaki bağın sağlam bir üslupla kurulması yönüyle tek görülmektedir.⁴⁰⁵ *el-Eğânî*'nin en faydalı yönlerinden birisi de kaybolmuş bir çok kitaptan nakiller yapmış olması ve dil sözlüklerinde bulunmayan kelimeleri şerh etmesidir. Bu yönüyle müelliflere önemli bir kaynak teşkil etmektedir.⁴⁰⁶

Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, sanatında ve edebi ekol olarak çağdaşlarının metodunu ve üslubunu benimsemiştir. Ebu'l-Ferec, Arap dilinin müfredatına vakıf birisi olarak eserlerinde amacına ve ekolüne uygun kelimeler seçmiştir. Eserlerindeki mevzulara uygun lafızlar kullanarak gösterdiği dildeki derin bilgisini kanıtlamış, bu alandaki yerini sağlamlaştırmış, seçtiği kelimeleri ve terkipleri halkın hâlihazırda kullandığı ve kolay anlaşılan lafızlardan seçmiştir. Sanatsal açıdan ise anlamı tamamlayan tek bir kelime ile nitelendirmeler yapması temel özelliklerindendir. Örneğin insanın herhangi bir durumunu mucez(açık, net) lafızla tasvir edebilmiş ve buradan hareketle kendi zekasını ortaya koyabilmiştir.⁴⁰⁷

EL-ÂMİDÎ (ö. 370/980)

Hasan b. Bişr b. Yahyâ, Ebû'l-Kâsım el-Âmidî, Basra'da doğmuş, gençlik yıllarını Basra'da geçirmiş ve daha sonra Bağdat'a gelmiştir. Burada halife Muktedir lillâh döneminde Ahmed b. Hilâl'in halifesi olan Ebû Ca'fer b. Hârûn b. Muhammed ed-Dabbî'nin katipliğini yapmıştır. el-Ahfeş, ez-Zeccâc, İbnu's-Serrâc ve İbn Dureyd'den nahiv ve dil dersleri almıştır.⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târihi'l-Edebi'l-Arabî*, s. 590.

⁴⁰⁵ İrânizâde – Şâmilî, s. 185.

⁴⁰⁶ Şalâk, III, 31.

⁴⁰⁷ İrânizâde – Şâmilî, s. 186.

⁴⁰⁸ es-Şafedî, XI, 311; Mubârek, II, 100; Ferrûh, II, 525; Şalâk, III, 38.

el-Âmidî'nin yazdığı teliflerinden hareketle onun şiir alanında hırslı bir tenkitçi olduğu görülmektedir. Zeki Mübârek, şâyet el-Âmidî'nin eserleri günümüze kadar gelmiş olsaydı hicri üçüncü ve dördüncü asırda yaşamış şairlerin edebi bilgilerinden çok şeye ulaşılabileceğini ifade etmektedir.⁴⁰⁹

el-Âmidî'nin bir çok eseri vardır. Bu eserler içerisinde en tanınmış *el-Muvâzene Beyne't-Ṭâiyeyn: Ebî Temmâm ve'l-Buhtûrî* adlı eseridir.⁴¹⁰ Bu kitap Araplar nezdinde edebi tenkit kitaplarının en bilinenidir. el-Âmidî bu kitabı, el-Buhtûrî'nin üstünlüklerini ve faziletlerini ayrıca Ebû Temmâm'ın şiirdeki yerini açıklamak için yazmıştır. İsmi geçen her iki şairin de nesebi Tay kabilesine dayanmaktadır. el-Âmidî, el-Buhtûrî'ye karşı bir fanatizm beslemektedir. Bunun nedeni Buhtûrî'nin ifadelerindeki güzellik ve şiirindeki muzikal tınılardır.⁴¹¹

el-Âmidî'nin bu eserinde ince ve açık bir üslup görülmektedir. Boş ve önemsiz sözcüklerden ve ifadelerden uzak bir dil kullanılmıştır. el-Âmidî'nin şiir tenkidi hakkındaki görüşleri, onunla bizim aramızdaki on asıra rağmen bugün dahi bizleri hayrete düşüren isabetli, doğru, olumlu ve yerinde görüşlerdir.⁴¹²

Örneğin el-Âmidî, bu görüşlerinden birinde yetenek (mevhibe) ve tecrübe üzerinde yoğunlaşmaktadır. Edebi zevkin yani yeteneğin, sürekli uğraşyla elde edilemeyeceğini aksine yoğunlaşarak elde edilebileceğini savunmaktadır. Tecrübenin ise şiir üzerinde çokça incelemeler yapılarak kazanılabileceğini ifade etmektedir. Bu duruma iki atı ve iki cariyeyi örnek vermektedir. Onların güzelliklerinin ancak zevk ve tecrübe sahibi kişiler tarafından idrak edilebileceğini söylemektedir. Bu da bizim günümüzde edebi his yada sanatsal his olarak bildiğimiz şeydir.⁴¹³

el-Âmidî'nin diğer eserleri şunlardır: *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif fî Esmâ'i's-Şu'arâ, Meânî Şi'ri'l-Buhturî, el-Hâs ve'l-Müşterek fî Meânî's-Şi'r, Nesru'l-Manzûm, Tebyîn-i Ğalati Kudâme b. Ca'fer fî Kitâbihi Nakdi's-Şi'r, Tafdîlu Şi'ri'l-mri'i'l-Kays ala'l-Cahiliyyin* ve yüz sayfadan oluşan *Dîvânu Şi'r*'dir.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ Mubârek, II, 101.

⁴¹⁰ Yağûd el-Hamevî, III, 58; Mubârek, II, 102.

⁴¹¹ Şalak, III, 38.

⁴¹² Mubârek, II, 102.

⁴¹³ Şalak, III, 38.

⁴¹⁴ Zirikli, II, 185; Ferrûh, II, 526.

EBU BEKR EL-HARİZMÎ (323-383 / 934-994)

Ebû Bekr Muhammed b. el-Abbâs el-Harizmî, Harezm’de varlıklı bir ailenin çocuğu olarak dünya gelmiştir. Babası Horasan’dan ve annesi de Taberistan’dan olduğu için “Taberhazmî” olarak da isimlendirilmiştir.⁴¹⁵ İlim tahsil edebilecek ve rızkını kazanabilecek bir yaşta Harezm’den ayrılarak birçok emir ve melikin hizmetinde bulunmuştur. Şam’da Buveyhî emiri Seyfu’l-devle’nin hizmetinde bulunmuş, Buhara, Nişâbur ve Sicistan’a gitmiş ve nihâyet es-Sâhib b. Abbâd’ın ihsanlarıyla Nişâbur’da yerleşmiştir. Ağûdu’l-devle için yazdıklarıyla büyük hediyeler elde etmiştir. Ömrünün son dönemlerinde Bedî’z-zemân el-Hemezânî ile bir münâzara yapmıştır. Yaşlı döneminde gerçekleşen bu münazaranın el-Harizmî’nin aleyhinde büyük bir yenilgiyle sonuçlanması onda vefatına kadar devam eden büyük tesirler yaratmıştır.⁴¹⁶

el-Harizmî, güçlü hafızasıyla tanınan biriydi. es-Sâhib b. Abbâd’ın huzuruna gittiği zaman onu kapıda karşılayan hâcib, es-Sâhib b. Abbâd’a gelerek kapıda kendisiyle görüşmek için izin isteyen bir edibin olduğunu söyler. es-Sâhib b. Abbâd ise hâcibden el-Harizmî’ye, ancak yirmi bin beyit şiir ezberlemiş kimselerin huzuruna çıkabileceğini söylemesini ister. Bu sözü el-Harizmî’ye ilettiği zaman el-Harizmî şöyle cevap verir: “Git sor bakalım, bu miktar erkek şairlerden mi yoksa kadın şairlerden mi?” Bu olayı es-Sâhib b. Abbâd’a söylediğinde der ki: “İşte bu el-Harizmî’dir.”⁴¹⁷

el-Harizmî, edip, şâir ve nesirci olmasının yanında aynı zamanda dil ve ensab konusunda önde gelen birisiydi.⁴¹⁸ Arap şiir ve ahbarını bilen, dilin inceliklerine vakıf ve çok sayıda şiir ezberlemiş birisidir. Nesirde sezgilerini mükemmel bir şekilde kullanan belliğ bir üslup hakimdir. Dil, nahiv ve şiir kitaplarını çokça okuyan; hoş, nükteli ifadeleri ve tatlı bir üslupla ince mânâları kullanan bir ediptir.⁴¹⁹

Ebu Bekr el-Harizmî, İbnu’l-Amîd’in nesir tabakasına tabii bir ediptir. Amacın yüceliği noktasında İbnu’l-Amîd’i; ifadelerinin tatlılığı noktasında el-Hemezânî’yi; eserlerinin çokluğu noktasında da et-Tevhîdî’yi takip etmiştir.⁴²⁰ Nesirde teressül üslubunu benimsemiş, risâlelerindeki mükemmellikte birlikte şiirde de en üst

⁴¹⁵ İbn Hallikân, IV, 400; Zeydân, II, 274; Ferrûh, II, 544; Kehhâle, X, 119.

⁴¹⁶ Mubârek, II, 318; ez-Zeyyât, s. 239; Ferrûh, II, 545.

⁴¹⁷ İbn Hallikân, IV, 401; Yakût el-Hamevî, III, 108; Kehhâle, I, 290; ez-Zeyyât, s. 239; Zeydân, II, 274; el-Fâhûri, *el-Câmi’ fi târihi’l-Edebi’l-Arabî*, s. 844; Mubârek, II, 317.

⁴¹⁸ İbn Hallikân, IV, 401.

⁴¹⁹ Ferrûh, II, 545.

⁴²⁰ Mubârek, II, 316.

mertebelerde olmuştur. Risâlelerinde tekellûf (sanatta aşırılık) görülmekle birlikte nükteli ve eğlenceli bir üslupta göze çarpmakta ve nükte konusunda da başarılı bir üslup sergilemektedir. Bedîu’z-zaman el-Hemezânî ile aralarında her zaman şiddetli bir rekabet ve mücadele olmuştur. Fakat risâlelerindeki mükemmelliğe rağmen edebî sahada Bedîu’z-zaman el-Hemezânî ile kıyaslandığında el-Harizmî’nin üslubunda bir kuruluk, zayıflık görülmektedir.⁴²¹

ES-ŞÂHİB B. ABBÂD (326-385 / 937-995)

Ebu'l Kasım İsmail b. Abbâd hicri 326 yılında İsfahan'da dünyaya geldi.⁴²² Babası ve dedeleri İsfehân'ın tanınmış ve ileri gelen şahsiyetlerindendi. Babası Abbâs, sayılan ve sevilen biri olduğu için halk arasında Şeyh'ül-Emîn olarak anılıyordu. es-Şâhib b. Abbâd, ilk tahsilini ve bundan sonraki ön ilmî derslerini okuduktan sonra fıkıh, hadis, tefsir, kelam ve diğer ilimleri tahsil etmeye başlamıştır. es-Şâhib b. Abbâd, İsfahan üstatlarından istifade ettikten sonra o dönemin ilim merkezi olan Rey'e hicret ederek meşhur ve büyük üstat İbnu'l-Amîd 'in derslerine katılmıştır.⁴²³ es-Şâhib b. Abbâd'ın üstadı ondaki kâtiplik ve edebiyat cevherini görünce onu kâtiplik makamına getirmiştir. es-Şâhib b. Abbâd'ın ilme olan aşkı ve ilgisi kendisini, Kur'ân ilimleri, tefsir, hadis, kelam, lügat, nahiv, edebiyat, tarih ve tıp olmak üzere çeşitli konularda görüş sahibi yapmıştır.⁴²⁴

es-Şâhib b. Abbâd, ismi Buveyhî saraylarında parlayan ikinci vezirdir. Derslerini babasından almış; dinî ve siyâsî ekol noktasında babasından etkilenmiştir. Edebî bilgisini meşhur dil alimi Ahmed b. Fâris'den almış, daha sonra İbnu'l-Amîd'in dîvânların hizmette bulunmuştur. İbnu'l-Amîd, onun edebî yönünü çok beğenmiş ve onu kendisine yaklaştırmıştır. Vezirlik veya kitâbetle uğraşmasaydı asrının seçkin bir alimi olacağına şüphe olmadığı ifade edilmektedir.⁴²⁵

Buveyhî emirleri Mueyyidu'd-devle ve Fahru'd-devle'nin vezirliklerini yapmış⁴²⁶ olan es-Şâhib b. Abbâd, kendi döneminde inşâ sanatının gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca, teressül üslubunu zirveye ulaştıran ediplerden biri olarak tanınır.

⁴²¹ Ferrûh, II, 545; İrânizâde – Şâmilî, s. 210.

⁴²² Yakût el-Hamevî, I, 228; Kehhâle, II, 274; Zeydân, II, 276; Ferrûh, II, 561.

⁴²³ İbn Hallikân, IV, 223.

⁴²⁴ Brockelmann, II, 268.

⁴²⁵ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi 'n-Nesri 'l-Arabî*, s. 213.

⁴²⁶ İbn Hallikân, IV, 229; Kehhâle, II, 274.

Kendisinden sonraki kâtipler de onun üslubunu örnek almışlardır. Secî sanatına aşırı derecede tutkun olan yazarın secî sanatında göze çarpan en önemli özelliği, lafızlarının tatlı, hafif ve sade oluşudur. Tüm musikî unsurlarını rahatlıkla kullanmıştır. Sanatındaki bu üstünlüğü, onun İbnu'l-Amîd'in arkadaşı olmasından da kaynaklandığı ifade edilmektedir.⁴²⁷

es-Sâhib b. Abbâd, risâlelerinde secîyi kullanmayı terketmemiş ve çoğu zaman da nesri şahsiyetinin önüne geçmiştir. Sanata ve süslü lafızlara tutkunluğu nedeniyle zaman zaman nesirlerinde mânâyı anlaşılmaz hale getirmiş ve anlamlar kapalı ve karmaşık derinliklerde adeta kaybolmuştur.⁴²⁸

Döneminin ilginç şahsiyetlerinden ve önde gelen kâtiplerinden biri olan es-Sâhib b. Abbâd'ın risâlelerinden bir kısmı Paris'teki kütüphanelerde dir. *Zehru'l-Âdâb*, *Nihâyetü'l-Edeb*, ve *Yetîmetu'd-Dehr* gibi biyografisini veren kaynaklarda risâlelerinden seçmeler bulunmaktadır.

es-Sâhib b. Abbâd'ın bir çok telifleri bulunmaktadır. *el-Muhît fi'l-Luğa*, *el-Kâfi bi'r-Resâil*, *el-Keşfu an Mesâvi'l-Mütenebî*, *Cemheretu'l-Cemhere*, *Nehcu'l-Sebîl fi'l-Usûl*, *Kitâbu'l-A'yâd*, *Kitâbu'l-Vüzerâ* ve *Divânu's-Şi'r* eserlerinden bazılarıdır.⁴²⁹

EBÛ İSHÂK ES-SÂBÎ (313-384 / 925-994)

Ebû İshâk İbrahim b. Hilâl b. İbrahim el-Harrânî es-Sâî h. 313 yılında Bağdat'ta doğmuş ve Sâbî' dini üzerine yetişmiştir.⁴³⁰ *Sabî* ifadesini Araplar, kavminin dininden çıkan insanlar için kullanmışlar ve ayrıca Hz. Peygamber için de kavminin dininden çıktığı için “Sâbî” ifadesini kullanmışlardır.⁴³¹ Sâbîler, başlangıçta Allah'a yaklaşmak için temiz ve mukaddes varlıkların aracılığını düşünecek kadar ince bir inanca sahip iken, daha sonra inançlarından uzaklaşmışlardır. Ayrıca Irak'ın kuzeyinde yaşayan Harran halkının Hz. Nûh'un dini üzere oldukları ve kiblelerinin de kuzey tarafı olduğu ve yıldızları kutsal saydıkları ifade edilmektedir.⁴³²

⁴²⁷ İbn Hallikân, IV, 229; Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 216; İrânizâde- Şâmilî, s. 214.

⁴²⁸ Mubârek, II, 315.

⁴²⁹ Yakût el-Hamevi, II, 170; İbn Hallikân, IV, 230; Kehhâle, II, 274; Ferrûh, II, 562; İrânizâde-Şâmilî, s. 214.

⁴³⁰ İbn Hallikân, I, 52; Zeydân, II, 275.

⁴³¹ İbn Hallikân, I, 54.

⁴³² Ferrûh, II, 559.

Sâbî dini üzere olduğundan balık, domuz eti, deve eti, güvercin yumurtası, çekirge gibi yiyecekleri yemediği rivâyet edilmektedir⁴³³

es-Sâbî ilk olarak da tıp eğitimi almış, bir süre sonra tıp eğitimini bırakarak edep ve kitâbet sahasında derinleşmiştir. Hicri 334 yılından bu yana Bağdat'ta hüküm süren Büveyhî emirlerine ve halifelerine hizmette bulunmuş, hicri 367 yılına kadar dîvândaki görevini sürdürmüştür. Bağdat'ta inşâ kâtipliği yapmış, hicri 349 yılında dîvân-ı resâilîn başına getirilmiş ve bu dîvânda görevliken kendisine acılar çektiren Buveyhî emiri Ağûdu'd-devle ile çok sayıda yazışmaları olmuştur. İzzu'd-devle'nin ölüp Ağûdu'd-devle'nin Bağdat'a hakim olmasıyla es-Sâbî'yi tutuklatmış ve es-Sâbî, Ağûdu'd-devle ölünceye kadar (h.372) hapiste kalmıştır. Akabinde Ağûdu'd-devle'nin oğlu Samsâmu'd-devle hilafeti üstlenmiş ve es-Sâbî'yi serbest bırakmıştır.⁴³⁴

Döneminde Irak yöresinin belâğatta en üstün kişisi, kitâbette en önde geleni, sanatları kullanmada en usta olanlardan birisiydi. Halifelerin, vezirlerin ve ileri gelen devlet adamlarıyla risâle dîvânlarında çalışmış olup zamanın acı ve tatlı bütün olaylarına tanık olmuş, devletin en üst zirvesinde toplumun en alt kademesine kadar bütün insanlarla birlikte olmayı başardığı pek çok Iraklı şair tarafından övülmüştür. Bir şair, onun risâlelerindeki tatlılığı, akıcılığı, üstünlüğü özlediğini, saba rüzgarına benzeterek ruhları serinletici olduğunu ve belli kişilerin onun zirvesine ulaşamayacağını söylemektedir.⁴³⁵

es-Sâbî, müslüman olmamasına rağmen İslâm'a ait ilim, kültür, edebiyat okumuş, hatta Kur'ân ve hadislerden ezberler yapmıştır. Bundan dolayı müslüman halife ve vezirlere kâtiplik yapmıştır. O, müslüman devlet adamlarına veya müslüman olmayan devlet adamlarına nasıl hitap edileceğini bilmekteydi. Bundan dolayı sözde etkiyi artıran ve ruhları okşayan secî sanatını, darbimeselleri, istiâre, teşbîh gibi edebi sanatları ustalıkla bir şekilde kullanmıştır.⁴³⁶

Halifelerin, vezirlerin ve devlet adamlarının Sâbî'nin müslüman olması için pek çok telkin yapmalarına karşılık müslüman olmadığı gibi müslüman idareciler arasında rahatlıkla uyum sağlayabilmiş, büyüklere son derece saygılı, Ramazan ayında oruç

⁴³³ es-Se'âlibî, *Yetimetu 'd-Dehr*, II, 289.

⁴³⁴ İbn Hallikân, I, 52; Zeydân, II, 275; Ferrûh, II, 559.

⁴³⁵ es-Se'âlibî, *Yetimetu 'd-Dehr*, II, 278.

⁴³⁶ İbnu's-Sayrâfî, *el-Kânûn fî Dîvânî'r-Resâil ve'l-İşâreti ilâ Men Nâle'l-Vizârete*, nşr. Eymen Fuad Seyyid, Lübnan 1990, s. 25-26.

tutmalarına yardımcı olmuş, hatta Kur'ân ezberlemiş ve müslüman toplumla sorunsuz bir şekilde beraberce yaşamıştır.⁴³⁷ Vezir el-Mühellebî ölünce, aynı anda hilâfet ve vezirlik dîvânlarında çalışmış, vezir el-Mühellebî'nin adamları içerisinde tutuklanmıştır. Ancak daha sonra serbest bırakılarak işine iade edilmiştir.⁴³⁸

Bir rivâyete göre halife et-Tâi biemrillah hakkında yazdığı risâleleri⁴³⁹ yazıları sebebiyle Ağûdu'd-devle'nin gazabına uğramıştır.

Büveyhî emiri İzz'u-devle'nin es-Sâbî'ye müslüman olması karşılığında vizâret önerdiği rivâyet edilir. Fakat es-Sâbî bundan kaçınmıştır.⁴⁴⁰ es-Sâbî, mensup olduğu dine karşı dürüst, İslamiyete karşı hoşgörölü, Ramazan oruçlarını tutan ve Kur'ân'ı ezberleyen birisiydi. Ayrıca ezberlediği âyetleri risâlelerinde kullanmıştır. es-Sâbî'nin, es-Sâhib b. Abbâd ve eş-Şerîf er-Râdî ile arasında sağlam bir dostluk ve çok sayıda yazışmaları vardır.⁴⁴¹

es-Sâbî'ye Deylemî devletinin ahbarını içeren bir kitap yazması emredilmiş, o da “et-Tâcî” kitabını yazmıştır.⁴⁴²

es-Sâbî, yetenekli bir edip, risâle sanatında usta ve belîğ bir katip ve güçlü bir şairdir. Beyândaki kudreti onu müslüman olan çağdaşları arasından zirveye çıkarmış ve önde gelen ediplerin ona tazimde bulunmasını sağlamıştır.⁴⁴³

es-Sâbî'nin döneminin belâğatçıları arasında önde gelen bir isim olduğu görölmektedir. Risâlelerinde çoğunlukla mevzûî konuları işlemiştir. Ayrıca risâlelerinde hizmet ettiği devletin özel işlerinden bahsetmiştir. Kendisi hakkında kullandığı ifadeler çok nadirdir. İçinde yaşadığı islami çevrenin ruhunu ortaya koyar. İfadelerini Kur'ân'daki vahiylerle dayanırmışçasına kullanmıştır. Bu yönüyle iyi bir müslüman gibi görünür. Risâlesinde Allah'ı vafeder. Onun dönemindeki kâtiplerin Allah'ın zatından, peygamberlerinden ve nebilerinden bahsetmeye meyilli oldukları görölmektedir.⁴⁴⁴ es-Sâbî'nin Allah'ın zatını tasvir ettiği bu türden bir risâlesinin bir kısmı şöyledir:⁴⁴⁵

⁴³⁷ es-Se'âlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, II, 288.

⁴³⁸ es-Se'âlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, II, 289.

⁴³⁹ Bkz. es-Seâlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, II, 291-292.

⁴⁴⁰ İbn Hallikân, I, 52; Brockelmân, II, 119.

⁴⁴¹ Ferrûh, II, 559; Zeydân, II, 277.

⁴⁴² İbn Hallikân, I, 52; Zeydân, II, 275.

⁴⁴³ Ferrûh, II, 559 ; Mubârek, II, 353.

⁴⁴⁴ Mubârek, II, 360 – 361.

⁴⁴⁵ *Muhtâru Resâili's-Sâbi*, s. 82.

و لا يغيره مرور الزمان، و لا تتمثله العيون بنواظرها، ولا تتخيل القلوب بخواطرها، فاطر السموات و ما تطل...

Zamanın geçmesi onu değiştirmmez, gözler bakışlarıyla onu kişileştiremez, kalpler düşünceleriyle onu hayal edemez. O, gökleri ve göklerin gölgelendirdiklerini yaratandır.

Risâlelerinde lafızların seçimine aşırı özen göstermiş, ibareleri ince ve hassas, secîleri de düzenlidir. Secî, tasvir, tecnis ve bediî sanatları kullanırken es-Sâhib b. Abbâd ve İbnu'l-Amîd gibi bu sanatların içinde risâlelerini boğmamıştır. Onun risâlelerindeki tek kaygısı, risâlelerinin sanatsal yönünü oluşturan secî ve secîyi koruma kaygısıdır.

es-Sâbî'nin bazı eserleri şunlardır: *el-Muhtâr min Resâilih* (bin yaprak, yirmi bin satır), *Kitâbu Ahbâri Ehlihi*, *Kitabu Ahbâri Benî Buveyh* (bu kitabı hapiste yazmıştır) ve *Kitâbu İhtiyâri Şi'ri'l-Muhelleb*.⁴⁴⁶

es-Sâbî'nin bu eserleri dışında *Sultâniyyâtü's-Sâbî* adında risâleleri olduğu ileri sürülmektedir. Fakat kaynaklarda risâlelerinden bahsedilmektedir. es-Sâbî'nin sultanlar (melik) ve devlet adamları adına yazdığı bu eserinde çok etkili ve tatlı, ayrıca bir başkasının söyleyemeyeceği bir güçte bulunmaktadır.⁴⁴⁷

EBÛ HAYYÂN ET-TEVHÎDÎ (310-400 / 922-1010)

Asıl adı Ali b. Muhammed b. el-Abbâs'tır. Sûfî, kelâmcı, edip, dilci ve nahivci olan Ali b. Muhammed Şirâz'da doğmuştur.⁴⁴⁸ et-Tevhîdî nisbesiyle tanınmaktadır. Bu nisbesinin, babasının sattığı hurma çeşitlerinden birinin ismi olduğu söylenmektedir. Ayrıca et-Tevhîdî nisbesini, mensubu olduğu Mu'tezile mezhebinin "ehlul-adl ve't-tevhîd" ilkesinden aldığı da söylenmektedir.⁴⁴⁹

Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Bağdatlı meşhur bir sûfî olan ve "sûfilerin muhaddisi" diye tanınan Cafer b. Muhammed el-Huldî'den dersler almış ve hadis sahasında geniş bir bilgiye sahip olmuştur. yine Ebû Saîd el-Hasan b. Abdullah es-Sirâfî (368/978)'den Kur'ân, fıkıh, kelam ile belagat ve aruz okumuştur. Kelam ve mantık sahasında ise Ali b. İsâ er-Rummânî (384/994)'den dersler almıştır. Ayrıca dil ve edebiyat dersleri de

⁴⁴⁶ Ferrûh, II, 559.

⁴⁴⁷ İbnu's-Sayrâfî, s. 24.

⁴⁴⁸ Keĥĥâle, V, 205.

⁴⁴⁹ Şalak, III, 107.

almıştır. Mantık ve felsefe sahasında ise Ebû Süleyman es-Sicistânî (391/1000) ve Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Adi en-Nasrânî (364/967) yeralmaktadır. Mantık sahasasında en çok sevdiği hocası es-Sicistânî'nin ilim severlere ders ve sohbet yaptığı evindeki toplantılara katılmış ve hocasının sözlerini dikkatle kaydederek *el-Mukâbesât* adlı eserini yazmıştır.⁴⁵⁰

Ebû Hayyân, Arap İslam medeniyetinin zirvelere çıktığı bir dönemde yaşamış, eserleriyle adeta bunu ifade etmiştir. katip olmasının yanında bir müfekkir ve müellifti. Bazı edebiyat tarihçileri onu el-Câhiz ile karşılaştırmakta, bir kısmı ise onu el-Câhiz'dan üstün tutmaktadırlar.⁴⁵¹

Ebû Hayyân'ın çok yönlü ve ciddi tahsil hayatı ihtiyaç duyduğu her sahada yetişmesini sağlamıştır. Bu sayede Bağdat'ta vezir el-Muhellebî'nin meclislerine katılabilmektedir. Hayatını eserler istinsah ederek kazanan Ebû Hayyân, Rey'de İbnu'l-Amîd'in sarayına girmeyi denemiş fakat beklediği ilgiyi görememiştir. Yine Rey'de büyük edip es-Sâhib b. Abbâd'a yakın olmak istemiş ve üç yıl boyunca kitap istinsah ederek onun yanında kalmıştır. Bu süre zarfında herhangi bir ikrama nail olamayışı, vezir es-Sâhib b. Abbâd hakkında olumsuz düşüncelere sahip olmasına sebep olmuştur.⁴⁵²

Ebû Hayyân eserlerinden bir kısmını kendi elleriyle yakmış olsa da onun geniş bir kültüre, derin bir düşünce yapısına, üstün bir edebi yöne sahip birisi olduğunu gösteren birçok eseri günümüze kadar gelmiştir. Bunlar arasında felsefî, dinî, sûfî konuları ele alan ve hocası es-Sicistânî'nin evindeki sohbetleri soru cevap şeklinde ele alan *el-Mukâbesât*, vezir İbn Sadân ile gece sohbetlerini konu alan *el-İmtâ' ve'l-Muânese* öne çıkmış eserleridir. Ayrıca eserleri arasında *el-Hevâmil ve's-Şevâmil*, *es-Sadakatu ve's-Sadık*, İbnu'l-Amîd ve es-Sâhib b. Abbâd'ı yerdiği kitabı *Mesâlibu'l-Vezireyn*, felsefe, tasavvuf, edebiyat ve tarihi konuları içeren *el-Besâir ve'z-Zehâir*, *el-Muhâdarât*, *Takrîzu'l-Câhiz*, *Risâletu'l-Ulûm*, *el-İşarâtu'l-İlahiyye*, *ez-Zülfe* bulunmaktadır.⁴⁵³

⁴⁵⁰ Furat, I, 294.

⁴⁵¹ Şalak, III, 108.

⁴⁵² Furat, I, 295; Şalak, III, 107.

⁴⁵³ Şalak, III, 111 – 113.

EBÛ'L-Â'LÂ EL-MA'ARRÎ (363-449 / 973-1057)

Asıl adı Ahmed b. Abdullah b. Süleymân el-Ma'arrî'dir. Suriye'nin Hama kentine yakın Ma'arratu'n-Nu'mân kasabasında doğmuştur. Yemen kabilelerinden biri olan Tenûh kabilesine bağlı kültürlü bir aileden gelmektedir. Dört yaşında yakalandığı çiçek hastalığından dolayı gözlerini kaybetmiştir. Dil ve din sahasında ilk bilgilerini babasından almış, 10 yaşında iken edebiyat dersleri alarak dilin inceliklerini öğrenmiş ve bu sahada yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Hicri 396 yılında Ma'arra'dan ayrılarak Şam'a gitmiş, Trablus kütüphanesini ziyaret ederek araştırmalar yapmıştır. Bir süre Lazkiye'de rahiplerden eski ve yeni dönemler hakkında ders almıştır.⁴⁵⁴

el-Ma'arrî, güçlü zekası ve kuvvetli hafızası ile temayüz etmiştir. Ona "ilimde bu rütbeye nasıl ulaştın" diye sorulduğunda "Duyduğum şeyleri ezberledim, ezberlediklerimi de unutmadım." diye cevap vermiştir.⁴⁵⁵

Evinden ayrılmaması ve a'mâ (kör) olması nedeniyle kendisini "rehînu'l-mahbeseyn (iki hapse bağımlı)" olarak isimlendirmiştir.⁴⁵⁶ Çocukluğundan beri mizacında olan yalnız kalma eğilimi annesinin ölümünden sonra tabiatında daha da kendini hissettirmiş ve uzlete çekilmiştir. Fakat bu durum istediği gibi olmamıştır. Zira çeşitli bölgelerden kendini ziyarete gelen öğrencilerini nezaketen geri çevirememiştir. Gelen bu öğrenciler kendisinden dil ve edebiyat dersleri almıştır.⁴⁵⁷

el-Ma'arrî'nin nesir hâlindeki eserleri arasında çeşitli vesilelerle yazdığı, bazıları yüz sayfaya ulaşan, akraba, dost ve şair kimselere yazmış olduğu mektuplarını içeren *Resâil*'i; Kur'ân-ı Kerîm'e nazire olarak yazdığı ifade edilen ve taraftarlarınca, tahrif edildiği iddia edilen, öğrencileri için de eğitim amaçlı kullandığı ifade edilen *el-Fusûl ve'l-Ğayât fî Temcîdi'l-lah ve'l-Mevâ'iz*'i; en tanınmış eseri olarak bilinen, İbnu'l-Karîh lakabıyla tanınan halepli Ali b. Mansûr adlı edip bir kişinin el-Ma'arrî'ye yazdığı uzunca mektubuna cevap içeren, ilk bölümde cennet ve cehennemin tasvir edildiği, ikinci bölümde ise zındıkların inançlarını içeren şiirlerden oluşan *Risâletu'l-Ğufrân*'ı;

⁴⁵⁴ İbn Hallikân, I, 113; Keḥḥâle, I, 290; ez-Zeyyât, s. 306; Zeydân, II, 263.

⁴⁵⁵ ez-Zeyyât, s. 308.

⁴⁵⁶ İbn Hallikân, I, 114; Zeydân, II, 263; el-Fâḥîrî, *el-Câmi' fî Târiḥi'l-Edebi'l-Arabî*, s. 844.

⁴⁵⁷ Şalâḥ Rızık, *Neşru Ebî'l-Âlâ el-Ma'arrî*, nşr. Dâru Ğarib, Kâhire 2006, s. 30.

sarfla ilgili bazı meselelere cevaben yazdığı *Risâletu'l-Melâike*'si; vaaz ve zühde dâir yazılmış olan *Mulka's-Sebil*'i sayılabilir.⁴⁵⁸

Manzum eserleri arasında ise şiir dîvânı ve ilk eseri olan *Sıktu'-Zend*; zırhla ilgili şiirlerini içeren *ed-Dır'ıyyât*; olgunluk ve yaşlılık dönemine ait şiirlerini topladığı *Luzûmiyyât* sayılabilir.⁴⁵⁹

Ebû'l-A'lâ el-Ma'arrî'nin nesrinin konuları arasında medih, kutlama, taziye, sevgi, tevazu, tenkit, ilmî araştırmalar, toplumsal eleştiri, barışa davet, zühd, öğüt ve yaratıcı övme gibi oldukça farklı konular bulunmaktadır. Onun çeşitli his ve duygularla dostlarına yazdığı ihvan risâlelerinde basit ve kolay lafızlar kullandığı görülmektedir. Geniş bir şekilde birbiriyle örülmüş müzikal nağmeler bu tür risâlelerinde göze çarpmaktadır. İlmî ıstılahları içeren lafızlar onun yazılarında önemli bir unsur teşkil etmektedir. Risâlelerinde kullandığı cümleler genellikle kısa ve tatlıdır. Başka bir deyişle bu cümlelerde secî hakimdir. Zaman zaman garip lafızlar da el-Ma'arrî'nin risâlelerinde görülmektedir. Dinin emir ve yasaklarını, dini tartışmaları ele aldığı dini risâleleri ve felsefî risâlelerinde ise çoğunlukla kolay lafızlar kullanmış, secî ile birlikte müzikal ahenge yer vermiştir. Bu tür risâlelerinde nadiren uzun cümleler kullandığı görülmektedir. Fakat yine de kısa cümleler ağırlıktadır. Toplumsal barışı ve öğütleri içeren risâlelerinde ise genellikle ilim dilinde kullanılan ıstılahî ve şer'î lafızları kullanmıştır. Kolay ve anlaşılır ifadelerle Sadru'l-islâm dönemindeki hutbelere benzer cinâslı ifadeler kullanmıştır. İlmî risâlelerinde de kolay ve anlaşılır lafızlara, uzun ve kısa cümlelere yer vermiştir.⁴⁶⁰ Eserine bakıldığında hemen hemen her konuda dil veya Arap grameri ile ilgili hususları sıkıştırdığı görülmektedir. Bazen bir kelime için bazen her hangi bir dil kuralı için şiirlerden istişhadda bulunduğu da olmuştur. Bu da Ma'arrî'nin gerek Arap dili kâide ve kurallarına gerekse eski Arap şiirine vakıf olduğunu göstermektedir. Konuları secîli üslubuyla kısa ve öz bir şekilde anlatmaya çalışmıştır.

⁴⁵⁸ Keĥhâle, I, 290; Zeydân, II, 265; Zeyyât, s. 309; el-Fâĥûrî, *el-Câmi' fi Târihi'l-Edebi'l-Arabî*, s. 845; Nasuhi Ünal Karaaslan, *Ebu'l-A'lâ el-Maarri*, Atatürk Üniv., Fen-Edb. Fak. Yay., Erzurum 1989, s. 41-61.

⁴⁵⁹ Karaaslan, s. 31-35.

⁴⁶⁰ Rızık, s. 128.

EL-KÂDÎ EL-FÂDİL (529-596 / 1134-1199)

el-Kâdî el-Fâdîl olarak tanınan Abdurrahim b. Ali b. Muhammed b. el-Hasan b. el-Huseyn b. Ahmed b. el-Muferrec b. Ahmed, Filistin'in Askala şehrinde doğmuştur. Fâtîmî devletinin son dönemlerinde Mısır'a gelmiş ve dîvânü'l-inşâda görev almış, daha sonraları ise Selahaddin Eyyûbî'nin veziri ve en yakın adamlarından biri olmuştur.⁴⁶¹ Selahaddin Eyyûbî onun hakkında çevresindeki ileri gelenlere şöyle demiştir: “*Bu topraklara sizin kılıçlarınızla sahip olduğumu zannetmeyin, zira el-Fâdîl'in kalemiyle sahip oldum.*” el-Kâdî el-Fâdîl'in dîvânî ve çok sayıda risâleleri vardır.⁴⁶²

Edebiyat tarihçileri, el-Fâdîl'in Arap nesrinin gelişmesinde bir ekol olduğu konusunda hemfikirdirler. Abdulhamid el-Kâtîp kitâbetin tazeliğini, parlaklığını, el-Câhîz değerini, İbnu'l-Amîd olgunlaşmasını temsil ederken, el-Kâdî el-Fâdîl ise kitâbetin sanat yönünü ve süsünü temsil eder.⁴⁶³

Nesrin öncülerinden sayılan el-Kâdî el-Fâdîl'in yazdığı risâleler secîli ve açıkça kelimelerle oynadığı görülmektedir. Sanat ve süse önem verdiği için tekellüf vardır. Üslûbu secî, tıbak, cinâs ve geniş hayal gücüne dayanmakla birlikte bunun yanında mânâ ve lafızlar tekrar edilmiştir. Ayrıca cümleleri uzun olduğu gibi yazıları da uzundur.⁴⁶⁴

el-Kâdî el-Fâdîl, risâlenin yazımında emsalsiz bir önder olmuştur. O, yazılarında tazmîn ve mazmûnlarla konuyu süslemiş, çağdaşları dahi zaman zaman eserlerini anlamakta güçlük çekmişlerdir. Çağdaşları tarafından olduğu gibi kendinden sonraki dönemlerde risâle yazarları tarafından takip ve taklit edilmiştir.⁴⁶⁵

İBNU'L-ESÎR (558-637 / 1163-1239)

Ziyâeddin Ebû'l-Feth Nasrullah b. Muhammed 1163 yılında Cizre'de doğmuştur. O da kardeşleri ile birlikte 21 yaşında Musul'a gitmiştir. Belâğat, edebiyat âlimi olması yanında iyi bir tenkitçi olmasıyla da tanınır. Ziyâeddin İbnu'l-Esîr, Musul'da tahsilini tamamladıktan sonra 587'de, Haçlılara karşı yapılacak savaş hazırlıklarında bulunmak üzere Selahaddin-i Eyyûbî'nin hizmetine girmek için Şam'a gitmiştir. Bir süre

⁴⁶¹ İbn Hallikân, III, 158; Keĥĥâle, V, 209; el-Fâĥûrî, *el-Câmi' fi Târihi 'l-Edebi 'l-Arabî*, s. 647; ez-Zeyyât, s. 248.

⁴⁶² el-Fâĥûrî, *Târihu 'l-Edebi 'l-Arabî*, s. 720; Şalak, III, 415.

⁴⁶³ Şalak, III, 415.

⁴⁶⁴ Bakırcı, IV. *Abbasi Asrında Edebi Çevre*, s. 226.

⁴⁶⁵ İbn Hallikân, III, 158; Zeydân, III, 38.

Selahaddin Eyyûbî'nin hizmetinde kalmış, ancak Selahaddin'in oğlu Melik Efdal, O'nu yanına almak istemiştir. Selahaddin Eyyûbî'den izin alan Ziyâeddin İbnu'l-Esîr, Melik Efdal'ın hizmetine girmiştir. Diğer kardeşlerine nazaran devlet görevlerine daha istekli görünüyordu. Ancak ilmî çalışmalarını da bu arada devam ettirmiştir. Tespit edilen on iki eseri mevcuttur. Eserlerinden bazıları *el-Meseli's-Sâir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâir, el-Meânî'l-Muhtara'a fî Sınâati'l-İnşâ', Kenzü'l-Belâğa, Divânu Resâil*'dir.⁴⁶⁶

Dönemin ünlü risâle yazarlarından biri olan Ziyaeddin İbnu'l-Esîr; Ebû Temmâm, Buhtûrî ve Mutenebbî gibi ileri gelen şairlerin dîvânlarını ezberlemiş, ilmî ve edebî donanımını tamamladığını hissettiği andan itibaren vezir el-Kâdî el-Fâdî aracılığıyla Selâhaddin Eyyûbî ile görüştüktan sonra dîvânda dört ay kadar çalışmıştır. İbn Hallikân'ın ifadesine göre pek çok risâlesi bulunan ve şiir üzerinden kompozisyon yazmaya oldukça önem veren İbnu'l-Esîr⁴⁶⁷, asıl ününü nesrin kâide ve kuralları konusunda yazdığı *el-Meseli's-Sâir* adlı eseriyle kazanmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu eserinde risâle ve kitâbetten ziyade genel olarak nesrin, günümüz ifadesiyle kompozisyon kurallarını tespit etmeye çalışmıştır.

Büyük bir edip ve aynı zamanda iyi bir katip olan İbnu'l-Esîr, katipliğin sirâdan bir görev olmadığını, bütün ilimlerden haberdar olması gerektiğini vurgulayarak⁴⁶⁸ ideal ettiği bu görüşün uygulamalarını kendi yazılarında uygulamaya çalışmıştır. Zira eseri incelendiğinde âyet, hadis, şiir, daha sonraki ilim adamlarının görüşleri ve Câhiliye dahil o zamandan bu yana söylenmiş şiirlerden bir hayli edebi materyali eserine aldığı, bunlar üzerinde düşünüp değerlendirmeler yaptığı ve bunlardan hareket ederek yeni yazılar yazdığı görülmektedir.

İbnu'l-Esîr, iyi bir edip veya şair olmayı başta cesarete bağlı olan girişim ile doğal bir zevkin bulunması yanında sarf, nahiv, dil, emsâl, eyyâmu'l-Arab ve belâgat bilgilerini, nazım veya nesir olarak öncekilerin sözlerini bilmek; devlet işleriyle ilgili hususlar, Kur'ân, hadis gibi edebî ve dinî ilimlerle iyi bir donanıma sahip olmanın gerekliliğine bağlamaktadır. Halk kültürüne de çok önem veren İbnu'l-Esîr, bunların yanında, düğün vs. gibi günlerde kadınlar arasında berberin, pazardaki seyyar satıcının

⁴⁶⁶ İbn Hallikân, V, 389; Kehhâle, XIII, 98; el-Fahûrî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, s. 649.

⁴⁶⁷ İbn Hallikân, V, 390-393.

⁴⁶⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Meseli's-Sâir*, I, 55.

sözlerinin dahi yazar tarafından bilinmesi gerektiğini dile getirir.⁴⁶⁹ Bütün bunların değerlendirilmesine bakıldığında edebiyatçının çok geniş bir kültüre sahip olmasını gerekli gördüğü gibi yazı sanatının zenginleşmesine de verdiği önemi göstermektedir.⁴⁷⁰

İbnu'l-Esîr nazım veya nesir olarak herhangi bir yazı yazmanın kurallarını tespit etmiş, usûlü'l-edeb⁴⁷¹ terimini edebiyata kazandırmıştır. Verilen kurallar büyük ölçüde kompozisyon kurallarına benzemektedir.

İbnu'l-Esîr, manzûm ve mensûr olarak söylenen sözlerden hangisinin daha üstün olduğu konusunda bir tartışma olduğunu ifade etmektedir. “*el-Câmi'u'l-Kebir fî Şinâa'ti'l-Manzûm mine'l-Kelâm ve'l-Mensûr*” adlı eserinde, mensûr sözün manzûm sözden üstün olduğunu söyler. Buna delil olarak Kur'ân'ın mensûr olarak indirildiğini gösterir. Eğer mensûr sözün bir üstünlüğü olmasaydı Kur'ân bu üslûp ve metotla indirilmezdi. Bu yönüyle Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in mucizesi olduğunu ve mucizelerin, Allah'ın yarattığı insanların o mucizeyi elde etmesinin mümkün olamayacağı en zor yollarla zuhûr ettiğini ifade eder. Bu yönüyle nesrin ağır sözlerden müteşekkil olduğunu ifade eder. Nesrin nazımdan daha ağır ve kaynak olarak daha zor olduğuna bir delil de Arapların insanların en fasihleri, belâğatleri yönüyle en üstünleri ve sözlerinde sanat yapma kudretine sahip olmalarıdır. Bununla birlikte Kuss b. Sâide dışında Arapların hiçbirisinden nesir işitilmediğini ifade eder. Nazmın ise Arapların çoğu tarafından söylenen en kolay şey olduğunu söyler. Nesrin konumunun daha yüksek olmasından dolayı önem kazandığını ifade eder. Nesre yönelişin sebebini belâğat ve fesâhattaki yeteneklerini izhar etmek olduğunu belirtir.⁴⁷²

İbnu'l-Esîr, nesrin nazma vekalet edebileceğini ancak nazmın nesre vekalet edemeyeceğini ifade eder. Yine nesir yazan kâtiplerin mevkilerinin yüksek olduğunu, nesirdeki ustalıkları sayesinde halifelerin ve sultanların vezirlik makamlarına ulaştıklarını ileri sürer.⁴⁷³

İbnu'l-Esîr'in lafzi sanatlara ciddi yaklaşımları vardır. Örneğin nesirde secî konusunda görüş serdederken bir kısım nâsirin secîyi yerdiklerini ifade eder fakat onların secîyi yermelerini, o nesircilerin bu sanattaki eksikliklerinden ileri gelmesine

⁴⁶⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Meşelu's-Sâir*, I, 58.

⁴⁷⁰ Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, s. 222.

⁴⁷¹ İbnu'l-Esîr, *el-Meşelu's-Sâir*, I, 45.

⁴⁷² İbnu'l-Esîr, *el-Câmi'u'l-Kebir fî Şinâa'ti'l-Manzûm mine'l-Kelâm ve'l-Mensûr*, Irak, 1956, s. 74 – 75.

⁴⁷³ İbnu'l-Esîr, *el-Câmi'u'l-Kebir*, s. 75.

bağlar. Şâyet nesir hoş karşılanmayan bir sanat olsaydı Kur’ân’ın da bu sanatı içeren âyetlerle inmeyeceğini delil gösterir. Zira Kur’ân’da bir çok secîli cümle vardır. Nesirde kafiye olarak ifade edebileceğimiz secî, Kur’ân’ın bir çok âyetinde görülmektedir. Peygamber (a.s.) ‘ın bir çok hadisinde de bu üsluba rastlandığını ifade eden İbnu’l-Esîr, Peygamber(a.s.)’ın Medine’ye geldiği zaman insanlara ilk hitabını örnek vererek sözlerinin secîli olduğunu nakletmektedir:

أيها الناس أفشوا السلام و أطعموا الطعام و صلوا بالليل و الناس نيام تدخلوا الجنة بسلام.

“Ey insanlar! Selamı yayınız, yemek yediriniz, insanlar uyurken geceleyin namaz kılınız ki Cennet’e selametle giriniz.”

Yine Lisânu’l-Arab’ın “سجع” maddesinde Peygamber(a.s.) dan rivâyetle “Peygamber (a.s.) secîyi, kâhinlerin sözlerine benzemesinden dolayı duada ve konuşmada çirkin bulurdu.” denmektedir. İbnu’l-Esîr’e göre Peygamber (a.s.)’ın secîyle ilgili “Kâhinlerin secîsi gibi secî mi yapıyorsun?” hadisinde⁴⁷⁴ secî mutlak mânâda yasaklanmamış; sadece kâhinlerle ilgili bir kaynak konulmuştur. Bu sebeple, yerilen ve hoş karşılanmayan secî kâhinlerin secîsinden ibarettir. İlgili hadiste sözü edilen kişinin yerilme sebebi ise onun secîli konuşması değil Hz. Peygamber’in hükmüne itiraz etmesidir. Kaldı ki Hz. Peygamber’in sözlerinde de pek çok secî vardır. Hatta kimi hadislerde secî için bazı kelimelerin ifade kalıplarında birtakım değişiklikler yapıldığı da vâkidir.⁴⁷⁵

İbnu’l-Esîr, secî sanatıyla ilgili birtakım zorunlu şartlar ileri sürmüştür. Dört madde hâlinde sıraladığı bu şartlara göre secîli bir sözde kelimelerin iyi seçilmesi, mânânın secîye değil secîin mânâyâ tabi olması, secîli iki ifade biriminin ilkinde dile getirilen mânânın ikincisinde tekrar edilmemesi ve terkiplerin fasih olması gerekir. Secîin bir diğer olmazsa olmaz şartı da itidaldır. Binaenaleyh, secîde her türlü zorlama (tekellüf) ve yapmacılıktan (tasannu) kaçınılması gerekir.⁴⁷⁶

İbnu’l-Esîr, cinâs yapma sanatını, sözde güzel bir unsur olarak tanımlar. Nesir sanatıyla uğraşanların cinâs yapma da bağımsız davrandıklarını ifade eder. Daha sonra cinâsı yedi kısma ayırarak bunlardan birincisinin lafzın ve veznin aynı olduğu “et-

⁴⁷⁴ Bkz. Nesâî, “Kasâme” 40-44.

⁴⁷⁵ İbnu’l-Esîr, *el-Câmi’u l’-Kebir*, s. 251 – 252.

⁴⁷⁶ İbnu’l-Esîr, *el-Meşelü’s-Sâir* I, 212 – 215.

tecnîsu'l-mutlak" diye isimlendirir. Kur'ân'da bu tür tecnise örnek olarak bir âyetin olduğunu ifade eder:

و يوم تقوم الساعة يقسم المجرمين ما ليثوا غير ساعة

Kiyamet koptuğu gün, günahkarlar (dünyada) ancak pek kısa bir süre kaldıklarına yemin ederler. (Rum Suresi, 55. Âyet)

İkinci olara lafzın aynı fakat veznin farklı olduğu cinâstan bahseder. Buna örnek olarak:

اللهم كما حسنت خلقي فحسن خلقي

Allah 'ım! Yaratılışımı güzel yaptığın gibi ahlakımı da güzelleştir. (Müsned I/403)

hadisini verir. Üçüncü olarak lafızların ve veznin aynı olduğu yalnızca bir harfin farklı olduğu cinâsı dile getirir. Tıpkı;

وجوه يومئذ ناضرة الى ربها ناظرة

Yüzler vardır ki o gün ıslıl ıslıl parlayacaklar ve Rablerine bakacaklar. (Kiyamet Suresi, 22-23. Âyetler)

âyetindeki ناضرة ve ناظرة kelimelerinde olduğu gibi...⁴⁷⁷

Abbâsi asrı nesir sanatına önemli katkıları dokunmuş meşhur ediplerden biri de Kabus b. Veşmegîr (ö.403/1012)⁴⁷⁸, dir. Veşmegîr, fesâhat ve beyân sanatındaki üstünlüğü ile meşhur olmuş, beyan ilminin gücünü yansıtan risâleleri belâğat ilmi alanında da zirveye ulaşmıştır. Risâlelerinde sık sık secî sanatı kullanmakla beraber ta'kid metoduna da başvurduğu görülmektedir. Fakat o, bunu yapmağa mecbur kaldığından değil, boş vakitlerini değerlendirmek için bu yola başvurmuştur. Yaşadığı dönemin şartlarını göz önünde bulunduracak olursak bir insanın, hele hele bir vezirin boş zamanlarını satranç vb. oyunlarla değerlendirmesi gâyet normaldir. Oysa Kabus b. Veşmegîr, bunu dahi yapmamış, secî oyunları ile kendisini oyalamaya çalışmıştır. Bu ise onun tasnî' üslûbunu geliştirmesinde önemli bir etken olmuştur. Kitâbet sanatında kullandığı edebi sanatların hemen hemen hepsini risâlelerinde görmek mümkündür.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ İbnu'l-Eşîr, *el-Câmi'u'l-Kebir*, s. 256 – 257.

⁴⁷⁸ İbn Hallikân, IV, 79.

⁴⁷⁹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 255.

4.4.2.3. Kitâbetin Özellikleri

Daha önceki dönemlerde de bahsedildiği üzere “Kitâbet”, Arapça bir kelime olup kökünden mastardır. فعالة vezninde yazım sanatı, yazma, yazılan şey, lafzın alfabe harfleriyle tarifi/tasviri, hattatlık, yazıt, kitabe, afiş vs. mânâlara gelmektedir.⁴⁸⁰ Abbâsiler döneminde kitâbet, üslûpta, lafızda, mânâ ve hayaldeki belirgin birçok özellikleriyle daha önceki dönemlere göre farklılık göstermektedir. Mânâlar genişlemiş, konular çeşitlenmiş, ilim, felsefe ve mantık konuları kitâbette kullanılmıştır. Lafızların seçiminde çok titiz davranılmış, lafızlar özenle seçilmiş ve garip lafızlardan mümükün olduğunca uzak durulmuştur.⁴⁸¹

Kâtipler, okuyucuyu sanatsal yönden de doyurmayı hedeflemişlerdir. Böylece kâtip lafız ve mânâya aynı anda önem vermiş, bununla iki gayeyi gerçekleştirmiştir. Bu iki gaye ise hem aklın hem de ruhun aynı zamanda lezzet almasını sağlamaktır.⁴⁸²

Tecvîd ve tehzîb (sağlam ve süslü yapma), bedîî sanatların kullanılması ve çeşitlilik göstermesi, ifadelerin anlaşılır olması bu dönem kitâbetinin öne çıkan üslûp özelliklerindendir. Özellikle risâlelerdeki başlangıç ve bitiş ifadeleri çeşitlenmiştir. Bu dönem kitâbetinde yazarlar bazen aşırı şekilde îcâz ve itnâba yönelmişlerdir. Bunun yanında bu dönem risâlelerinin üslûbunda ise baskın bir görüş hakim değildi. Fakat îcâzı teşvik noktasında Cafer el-Bermekî'nin kâtiplerine şöyle dediği de rivâyet edilir: “Yazılarınızın hepsini tevki’at gibi yapabiliyorsanız öyle yapın.”⁴⁸³

Abbâsi dönemi kitâbetinde bazen mübalağa ve abartı vardır. Bir çok müellif bu durumu bu dönemde Arap kitâbeti üzerindeki Fars tesiri ile izah etmektedir. Corcî Zeydân bu dönemde yazarların hem îcâz hem de itnabda aşırı gittiklerini, risâlelerini bazen bıktırarak kadar uzattıklarını, bazen de konuyu bomboş hale getirecek kadar kısalttıklarını, ancak belâğat sahibi bazı kimselerin kaleminden çıkan son derece fasîh bazı tevki’ örneklerinin bu örneklerden masun kaldığını belirtir.⁴⁸⁴ Bununla beraber bazı kâtiplerce îcâz itnabdan daha makul görülmüş, bu gelişme içerisinde prensiplerinin yok olup gitmesinden endişe duyan bazı kimseler eski üsluba sıkı sıkıya bağlı kalmaya gayret ederek kâtipleri îcâza teşvik etmişlerdir.

⁴⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, كتب maddesi.

⁴⁸¹ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 312.

⁴⁸² Abdulhakim Belbe', s. 143.

⁴⁸³ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 13.

⁴⁸⁴ Zeydân, II, 129.

Kitâbet üslûbunun en önemli özelliklerinden biri de kâtiplerin, kendi fikir ve görüşlerini te'kid etmek amacıyla risâlelerde Kur'ân âyetlerinden, Arap şiirinden ve mesellerden iktibas yapmalarıdır. el-Mansûr'un, en-Nefsu'z-Zekiyye olarak adlandırılan Muhammed b. Abdillâh b. el-Hasan'a ve Muhammed b. Abdillâh'ın da el-Mansûr'a yazdığı risâlelerde bu durum açıkça görülmektedir.⁴⁸⁵

Abbâsi dönemi kitâbetinde üslup ve mânâ özellikleri bakımından orjinal ve tercüme edilen eserlerde geniş hayal gücü ve zarafet, yine akıcılığı sağlamak adına lafızların seçiminde titizlik, yabancı lafızlardan uzaklaşma ve tevriye, cinâs, muvâzene gibi bedî sanatların kullanılması göze çarpmaktadır.⁴⁸⁶

Risâle yazarlarının bu dönemde çokça bedî sanatları kullanarak edebi maharetlerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Dönemin kâtipleri böylece üsluplarına göre farklılık arz ediyor ve kitâbet alanında ekoller oluşturmuyorlardı. Öyle ki bu nesir tabakaları kendi üsluplarına muhalefet edenleri de eleştiriyorlardı.⁴⁸⁷

Netice itibariyle kitâbet, ibarelerde kolaylık, lafızlarda şıklık ve zarafet, dizinde mükemmellik, girişlerde ıtnâp, başlangıç ve bitişte çeşitlilik gibi özellikleri barındırmaktadır. Ayrıca tafsîl ve ıtnâbın yanında lakaplar ve duada çokluk ve abartıya meyledilmiştir. Tabi bu etkenlerin yanında Arap edebiyatının kitâbet üzerindeki etkisi de kaçınılmazdır. Nitekim îcâz yapısıyla gelişen ve özel bir tür olan tevkî'ât bunun açık örneğidir.⁴⁸⁸ Kısaca değindiğimiz bu özellikler aynı zamanda Abbâsî nesrinin genel yapısını göstermektedir. Kâtipler nesri, siyasî ve sosyal alanda Fars edebiyatıyla beslemişler ve toplum içindeki bütün yabancı unsurların kültürlerinden etkilenmişlerdir. Fakat bunun yanında kendi değerlerini ve tabiatlarını korumaya da özen göstermişlerdir.

4.4.2.4.Kitâbetin Türleri

Bu dönemde fennî kitâbetin bir çok türü mevcuttur. Bunlardan birisi arkadaşlar arasında yazışılan *ihvân risâleleri*dir. Kutlama, taziye, teşekkür, kınama, serzeniş, iğneleme veya şefaât gibi konularda yazılan ve oldukça yaygınlaşan bu risâleler, büyüleyici, ifadeleri tatlı, güçlü, kâtibin duygu ve düşüncelerini en güzel şekilde ifade edebildiği bir yazı türü olmuştur. Devlet işleriyle ilgili konuların kaleme alındığı *dîvân*

⁴⁸⁵ Risâleler için bkz. Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, III, 78 – 80.

⁴⁸⁶ Mubârek, I, 127.

⁴⁸⁷ Anâd Ğazvân, II, 312-313.

⁴⁸⁸ el-Fahûrî, *el-Mûcez fi'l-Edebi'l-'Arabî*, II, 40.

risâleleri ise üslûbun hassas ve ifadelerin güzel olduğu risâlelerdir.⁴⁸⁹ Halifelerin komutanlarına ya da propagandacılara yazdıkları *siyasî risâleler* ile amacı daha çok bilgiye ve ilmi hususlara vakıf olmak, müslümanlara nasihat etmek ve siyasi ve felsefi amaçlar doğrultusunda insanları irşad etmek olan *ihvânu's-safâ* risâleleri de bu türden risâlelerdir.⁴⁹⁰ Yine güzel konuşan ve yazan belâğat sahibi kimselere yazılan ayrıntılı edebî risâlelerde kâtip, temayüllerini, edebî, fikrî ve sosyal konulardaki görüşlerini, bir mezhebin te'yidi veya bir fırkanın değerine üstünlüğünü savunma vb. görüşleri ihtiva eder.⁴⁹¹

4.4.2.4.1. Dîvân Risâleleri (Resmi Yazışmalar)

Dîvân risâleleri genel olarak vâli tayin edilmesi, halife veya veliahtlara biat, bayram ve hac mevsimlerinde halka bildiri, halifelerin veliahtlara vasiyet ve tavsiyeleri gibi devlet işleriyle ilgili yazıları içeren vesikalardır. Zira dîvânlar, devlet içerisinde önemli bir yeri olan kurumlardı. Abbâsiler döneminde revaç bulan dîvânlar, kâtiplerin görev almak için ciddi çabalar sarfettikleri makamlardı. Öyleki dîvânlar devletin işlerinin yürütüldüğü kurumlar olmakla birlikte kâtiplerin bir araya geldikleri bir okul gibiydi. Kâtipler bu dîvânlarda ciddi çalışmalar yaparak kitâbet alanında yeterli bir düzeye ulaşmaya, tecrübe kazanmaya çalışırlardı. Bu dîvânlara gösterilen rağbetin bir diğer nedeni de halifelerin ve valilerin kendi dîvânlarına yeterli tecrübeye sahip kâtipler seçmeleri idi. Bu kâtiplerin her alanda kültürel birikimlerinin olmasına dikkat edilir ve yazı sanatının inceliklerini ve üslubunu tam anlamıyla bilmeleri gerekli görülürdü. Bu yönüyle bu dîvânlarda kâtip olmak yüksek bir makam olarak algılanır ve kâtipler de bu alanda kendilerini yetiştirmek için çaba sarfederlerdi.⁴⁹²

Sadru'l-İslâm döneminde risâleler anlaşılır olmaları, îcâza meyil ve ifadelerde incelik yönleriyle temayüz etmekteydi. Emevi ve Abbâsiler döneminde de bir kısım kâtipler bu üslubu taklit edegelmişlerdir. Kâtiplerden bir kısmı da risâlelerde edebî yönden daha iyi olmaları için *itâle* (uzatma), *ishâb* (ayrıntıya girme) ve mübalağa yapmaya başlamışlardır. Devlet işleriyle alakalı risâlelerde risâlelerin giriş kısmında, konunun sunulduğu ve sonuç kısmında takip edilen bazı gelenekler ortaya çıkmıştır.

⁴⁸⁹ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 306.

⁴⁹⁰ Ma'sûm, s. 327.

⁴⁹¹ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 306.

⁴⁹² Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 466; Sâlih, s. 82.

Örneğin Hz. Peygamber ve dört halife döneminde “fulan kişiden fulan kimseye” şeklinde bir giriş yapılırdı.⁴⁹³ Bu şekil, bir süre devam etmiş ve sonraları bu girişe *tahmîd* (Allah’a hamd) ve *salvele* (Hz. Peygamber’e övgü) eklenmiştir. Bazı kâtipler tahmîd kısmını uzatmada aşırıya kaçmışlardır. Hatta bu tahmîd kısımları birkaç sayfaya kadar ulaşmıştır. Bu tür risâleye örnek olarak, kâtip ve vezir olan Ahmed b. Yûsûf (öl.213/829)’un⁴⁹⁴ halife el-Me’mûn’a hilafeti dolayısıyla yazdığı risâlesi gösterilebilir. Bu risâle “Risâletu’l-hamîs”⁴⁹⁵ olarak isimlendirilmiştir. Bu risâle âyet ve hadislerden oldukça iktibas yapılarak halife el-Me’mûn’un hilafeti dolayısıyla Horasan halkına dinî, ahlâkî ve idarî yönden tavsiyeler içermektedir. Aynı zamanda bu tavsiye halifeye de yöneliktir.

Bunun yanında Ahmed b. Yûsûf’un, bir doğumu kutlamak amacıyla yazdığı bir risâlesi de şöyledir:⁴⁹⁶

أما بعد، فليس من أمر يجعل الله لك فيه سرورا إلا كنت به بهيجا، أعتد فيه بالنعمة من الله الذي أوجب علي من حقلك و عرفني من جميل رأيك، فزادك الله خيرا و أدام إحسانه اليك. و قد بلغني أن الله وهب لك غلاما سريا أجمل صورته و أتم خلقه و أحسن فيه البلاء عندك فاشتد سروري بذلك و أكثرت حمد الله عليه فبارك الله فيه و جعله بارًا تقيا يشد عضدك فيكشر عددك فيقر عينك.

Şimdi; Allah’ın, senin için kıldığı bir mutlulukta sen ancak ve ancak sevinçli olursun. Ben onda, senin hakkını yerine getirmeyi bana vacip kılan ve senin güzel görüşünü bana tanıtan Allah’tan gelmiş bir nimet sayıyorum. Allah senin hayrını artırsın, sana olan ihsanlarını dâim etsin. Allah’ın sana sureti güzel, yaratılışı tam güzel bir çocuk ihsan ettiği bana ulaştı. Allah bunu sana güzel bir imtihan olarak verdi. Bununla sevincim daha da arttı. Bunun için Allah’a çokça hamdettim. Allah onu sana mübârek etsin, onu anne babasına itaatkar ve sana destek olan, sayını (soyunu) artıran bir müttaki kılsın ve gözün aydın olsun.

Birinci Abbâsi asrında risâle divânlarında çalışanların büyük bir kısmı Fars, Rum, Süryânî ve Kıptî asıllı yabancı unsurlardan oluşmaktaydı. Bunlardan bir kısmı Arap dili ve belâğatını öğrenip beyân, belâğat ve Arap edebiyatını derinlemesine öğrenmişlerdir. Ardından kitâbet, beyân ve edebiyat sahasında yeni ekoller ihdas etmeye başlamışlardır.

⁴⁹³ Bkz. İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 213.

⁴⁹⁴ İbn Nedîm, s. 135; Şalak, II, 180.

⁴⁹⁵ Safvet, *Cemheretu Resâili’l-Arab*, III, 317-334.

⁴⁹⁶ Safvet, *Cemheretu Resâili’l-Arab*, III, 368; el-Hafâcî, *el-Âdâbu’l-Arabiyye fi’l-asri’l-Abbâsiyyi’l-Evvel*, s. 300.

Edebî zevki yansıtan fikirler ortaya atmışlar, Arap edebî zevkine hakim olan kültürel ve sosyal eğilimlere uyum gösterecek şekilde edebi anlayışlarını ortaya koyup bu edebi anlayışlarını öğrencilerine aktarmaya çalışmışlardır. Mutezile'nin Bağdat'taki önde geleni olan Bişr b. Mu'temir (öl.210/826)⁴⁹⁷ bu kâtiplerden biridir. *Sahîfetu'l-Bişr* olarak adlandırılan bir risâlesi mevcuttur. el-Câhiz, Bişr'in bu risâlesi hakkında kâtipler arasında belâğatta böyle bir üslup görmediğini belirterek beğenisini ifade etmektedir.⁴⁹⁸ Bu kâtip ve edipler görev aldıkları dîvânlarda kaleme alınan risâlelerin sanatsal açıdan birer numune olmasını sağladıkları gibi bu risâlelere çeşitli mânâlar ve güzellikler kazandırmışlardır.⁴⁹⁹

Kâtipler, risâlelerin giriş kısımlarının risâleleri yazdıkları kişilerin karakterlerine, şahsiyetine, makamlarına uygun olmasına da özen göstermişlerdir. Bu risâlelerin giriş kısımlarında risâleyi yazdıkları kişilere makamına göre dua ifadeleri kullanmaktaydılar. Örneğin halifeye yazılan bir risâlenin giriş kısmı şu dua cümleleriyle başlamaktadır:⁵⁰⁰

أكرم الله أمير المؤمنين بالظفر، وأيده بالنصر في دوام نعمته، و حاط الرعية بطول مدته.

Allah, müminlerin emirini zaferle şereflendirsin, nimetinin devamı için yardımıyla desteklesin ve (hilafet) makamında uzun süre kalmasıyla halkını gözetsin.

Yine veliahtlara yazılan risâleler ise şöyle başlamaktadır:

أمتع الله أمير المؤمنين بطول مدة الأمير، أجرى على يديه فعل الجميل، وآنس بولايته المؤمنين.

Allah, müminlerin emirinin veliahtının ömrünün uzunluğuyla bahtiyâr etsin, onun eliyle güzel işlerin yapılmasını nasip etsin ve onu hükümdarlığını müminlere güzel gösterson.

Vâlilere yazılan risâlelere ise şu ifadelerle başlanmaktadır:

أنصف الله بك المظلوم، وأغاث بك الملهوف، وأيدك بالتثبيت، ووفقك للصواب.

Allah, mazhuma karşı sana adaleti bahşetsin, darda kalmış kimselerin imdadına yetişmeni sağlasın, kararlı/istikrarlı olmakla seni güçlendirsın ve seni görüşlerinde isabetli olmaya muvaffak kılsın.

⁴⁹⁷ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* I, 41; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm'n-Nübelâ*, X, 203.

⁴⁹⁸ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* I, 137.

⁴⁹⁹ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fî'l-asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 310.

⁵⁰⁰ Sâlih, s. 84.

Görüldüğü gibi risâleler yazıldıkları kişinin makamına göre farklı dua cümleleriyle başlamaktaydı. Halifelere makamlarındaki başarıları, veliahtlara halkın onları sevip makamlarının sabit kalmasını, valilere ise adil davranmaları noktasında dua cümleleri kullanılmıştır. Yine kadı, âlim vs. şahsiyetlere farklı farklı girişler yazılmaktaydı.

Abbâsi döneminde bir kısım kâtipler ise Arap şiirinin en güzel beyitlerini ve meselleri risâlelerde dile getirmekteydiler. Öncekilerin *hamdele* ve *salvele* ile başlaması gibi risâlelerini bir veya iki beyitle başlayan kâtipler de vardı. Ayrıca bu risâlelerini yine beyit yada mesellerle bitiriyorlardı.⁵⁰¹

Abbâsî medeniyetinin genişlemesi ve halifelerin nüfuzu, beraberinde devlet işlerinin büyük ölçüde genişlemesini zorunlu kılmıştır. Devletin gerek doğuda, gerek batıda sürekli olarak büyümesi sonucu artan iş yoğunluğu, birçok Abbâsî halifesini çeşitli dîvânlar kurmaya mecbur etmiş ve böylece resmi risâleler gelişme göstermiştir. Halifelerin, kendilerine mahsus faaliyetleri yerine getirmek amacıyla kurdukları bu dîvânların oluşmasında Fars asıllı vezirlerin katkıları inkar edilemez. Çünkü onlar idare konusunda Kısra yönetiminden naklettikleri bu düzenleri Abbâsî devletine tatbik etmekteydiler. Vergi toplama, gelirler, giderler, kayıplar, devletin doğusu ve batısı için oluşturulmuş dîvânlar, hatta her vilâyet için oluşturulan müstakil dîvânlar arasında Divânu'l-harâc ve'n-nafakât, Dîvânu'l-mezâlim ve's-şurta, Dîvânu'd-dıyâ' ve'l-iktâ'ât, Dîvânu'l-havass, Dîvânu'l-ceyş, Dîvânu'l-me'âvin, Dîvânu'l-maşrik, Dîvânu'l-mağrib, Dîvânu'l-hisbe ve Dîvânu'l-kadâ vb. saymak mümkündür. Dîvânu'l-ceyş dışındaki dîvânlar vezaret makamına yani vezire bağlıydı ve bir de bütün bu dîvânların üstünde ve bunları kontrol eden Dîvânu'z-zimâm adında bir dîvân mevcuttu.⁵⁰²

Bağdat ve Sâmerâ'daki bu merkezi dîvânların yanında yine her vilâyetin kendi içinde oluşturduğu dîvânları mevcuttu. Ayrıca dönemin ileri gelen bürokratları ve vezirlerin kendi kontrollerinde olan müstakil dîvânları olduğu gibi, önde gelen komutanlar, hatta halife eşleri bile gelir giderlerini kontrol eden kâtipler nezaretinde dîvânlara sahiptiler.⁵⁰³

⁵⁰¹ Mubârek, I, 128.

⁵⁰² Dayf, *el- 'Asru' l- 'Abbâsiyyu' l-Evvel*, s. 465.

⁵⁰³ Dayf, *el- 'Asru' l- 'Abbâsiyyu' l-Evvel*, s. 465.

En alt tabakadan en üst tabakaya hatta memurdan halifeye kadar birçok insanın ilgilenmesi sebebiyle bu dîvânlar belki de kitâbetin gelişmesindeki en etkin faktör olmuştur. Bu insanlar nezdinde iyi bir intiba bırakmak yanında devlet kademesinde üst makamlar elde etmek için çok çalışmışlardır. Dîvânlarda çalışan kâtiplerin çeşitli rütbelere elde ettikleri bilinmektedir. Nitekim devlet dîvânlarındaki kâtipler üstün vasıflar sergilediklerinde hemen ilerliyorlar, dîvânların tümünün başına geçtikleri gibi vezirlik şansını dahi elde edebiliyorlardı.⁵⁰⁴ Vezirliği kaçırma bile Basra gibi büyük bir şehrin vâlisi olma şansını yakalayan İbrâhîm b. el-Mudebbir bunlar arasındadır. Bu yüzden vâlilerin birçoğunun kitâbeti mükemmeldir. Yine ardarda Bağdat yöneticiliği yapan Muhammed b. ‘Abdillâh b. Tâhir ve kardeşi ‘Ubeydullâh da kitâbet sahasında kendini yetiştirmiş kâtiplerdendir.⁵⁰⁵

Bağdat ve Semerrâ’daki dîvânlar büyük birer edebî okul niteliğindeydiler. Buralarda gençler toplanır, titiz bir şekilde denenir ve bu denemeler sonucu başarılı olanlar dîvânlarda görevlendirilirlerdi. Diğerleri ise eski kâtiplerin idareleri altında çalışırlar, bazı risâleleri dikte ederler, yazdıkları risâleler dîvân başkanları tarafından muteber sayıldığında eğitimlerini tamamlardı. Akabinde ya bir vâliliğe, ya da dîvânların birine atanırlar ve buralarda zirveye ulaşmak için kitâbetteki yarışları devam ederdi.⁵⁰⁶

Bu yarış aynı zamanda çeşitli kültürlerle geniş bir kültürleşme yarışını da beraberinde getirmiştir. Şüphesiz bunların başında dil kültürü gelmektedir. Nitekim İbn Kuteybe’nin kâtiplerin dillerini sağlamlaştırmaya yönelik yazmış olduğu *Edebu’l-Kâtib* adlı eserinden bahsetmiştik. Bilindiği gibi Abdulhamîd el-Kâtib ve İbnü’l-Muqaffa döneminden başlayarak edebî bilgileri, âdâp kurallarını içeren ve belli sosyal tabakalara yönelik âdâp eserleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat halife, komutan ve valilerin çocuklarını eğitmek amacı ile İbnü’l-Muqaffa’nın yazdığı risâlelerden el-Câhiz’in geniş halk kitlelerini bilgilendirmek ve eğlendirmek amacı ile yazdığı eserlerden farklı olarak Abdulhamid el-Kâtib’in kâtiplere yönelik olarak hazırlamış olduğu mesleki hazırlık bilgilerini İbn Kuteybe’nin adı geçen eseriyle kitaplaştırdığı, yazılı bir hale getirdiği

⁵⁰⁴ Sâlih, s. 81.

⁵⁰⁵ Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyu’s-Sânî*, s. 550.

⁵⁰⁶ Dayf, *el-Asru’l-Abbâsiyyu’s-Sânî*, s. 550-551.

söylenbilir. Zira III./IX. yüzyılın ortalarında hilâfetin Araplaşmış aydınları henüz dîvân yazışmalarını benimsemedikleri için böyle önemli bir esere ihtiyaç duyulmuştur.⁵⁰⁷

İbn Kuteybe bu eserinde, eskilerin sade ve basit üslûplarını desteklemekte ve konuşma ve yazı dillerinin farklı olması gerektiğini ileri sürmektedir. Risâlenin ter-tibinde sosyal anlayışın ve mektubu alacak şahsın göz önünde bulundurulması ge-rektiğini ifade etmektedir.⁵⁰⁸

Ortaçağ Arapları bu eseri dil yönünden son derece kıymetli bir çalışma olarak kabul etmişlerdir. Nitekim İbn Haldûn bu eserin filoloji alanında yazılmış en önemli eserler arasında zikretmektedir.⁵⁰⁹

Ayrıca bu alanda es-Sûlî'nin *Edebu'l-Kuttâb*'ı, el-Cehşiyârî'nin *Kitâbu'l-Vuzerâ'* ve *'l-Kuttâb*'ı ve *Kitâbu Ahkâmi's-Sultâniyye*'si bu türdendir. Bu alanda yazılan son eser ise el-Kalkaşandî'nin (öl. 821/1418) *Subhu'l-A 'şâ fî Sînâ'ati'l-Înşâ'* adlı eseridir.⁵¹⁰

Ancak kâtiplerin dil bilgisinin yanında vergi işlerini yürütebilmek için hukuku ve matematiği de iyi bilmeleri gerekiyordu. Bunun gibi kâtipler konumları itibariyle yeri geldiğinde astroloji, mantık, geometri ve felsefeye de oldukça yönelmişlerdir. Hatta İbn Kuteybe kâtiplerin sağlam Arapça'ya sahip olamayacak kadar Yunan ilim ve felsefesi içine gömüldükleri şüphesini taşımaktaydı. Kâtiplerin aynı zamanda Hint kültüründen tercüme edilen hikmet, kıssa vb. şeyler ile Fars kültüründen tercüme edilen Sâsânî geleneklerine, onların yönetim biçimlerine, siyâsî adaplarına ve kralların ve vezirlerin haberlerine büyük ölçüde yer verdikleri görülmektedir. Hatta bunu onların mantık ve mânâlarını alacak kadar ileriye vardırmışlardı.⁵¹¹

Ancak Dîvânu'r-resâil dışındaki dîvânlar yukarıda bahsettiğimiz teknik ve hesap gibi üstün edebî yetenek gerektirmeyen konularla ilgili oldukları için bizi fazlaca ilgilendirmemektedir. Dîvânu'r-resâil'de ise kitâbet her yönden özen ve itina ile karşı karşıya idi. Çünkü bu dîvândan çıkan ve bu dîvâna gelen devlete ait yazışmalar ciddiyet arz etmekteydi. Bu yüzden onu beyânın önde gelenleri, büyük belâgatçılar, kabiliyetli edipler ve çeşitli kültürlerle donanmış bulunanlar yönetmekteydi. Neticede bu dîvândan

⁵⁰⁷ Dayf, *el- 'Asru'l- 'Abbâsiyyu's-Sânî*, s. 551.

⁵⁰⁸ İbn Kuteybe, *Edebu'l-Kâtib*, s. 17.

⁵⁰⁹ İbn Haldûn, s. 553-554.

⁵¹⁰ Anâd Gazvan, II, 306.

⁵¹¹ Dayf, *el- 'Asru'l- 'Abbâsiyyu's-Sânî*, s. 551.

fesahat ve güzellik konusunda, duyguların ve hislerin belirtilmesi hususunda derin düşünceler ve mükemmel tasvirlerle birlikte en güzel örneklerin ortaya çıktığı görülmektedir.⁵¹²

Abbâsîlerin başında ediplerin oluşturduğu tabaka oldukça fazlaydı. Bunlar arasında bulunan kâtipler hakkında el-Câhiz, belâgat konusunda onlardan daha seçkin bir yol izleyen bir topluluk görmediğini söylemiş ve onların zor, yabancı ve kullanımdan kalkmış lafızlara değinmediklerini belirtmiştir.⁵¹³ Aynı zamanda el-Câhiz onların sözlerindeki bu cevhere bizzat tanık olmuş ve *el-Beyân*'daki tenkidinde de onların ekollerinin hükümlerine yer vermiştir.

Bu kâtiplerin neredeyse tamamı kendi dillerini ve dillerindeki belâgatı kavrayan, sonra beyân, Arap belâgatı ve edebiyatını okuyan ve Arap dilinde kitâbet, edebiyat ve beyân konularında yeni ekoller oluşturmaya başlayan Fars, Rum, Süryânî ve Kıptîler gibi yabancı unsurlardan oluşmaktaydı. Onlar II. asırdan itibaren edebî anlayışla yakinen alakalı olarak gördüğümüz Arap çevresine müdahale eden medeniyetin, aklî ve sosyal bolluğun gidişatına uygun önemli düşüncelere çağırıyorlardı.⁵¹⁴

Bununla birlikte risâleleri halka yönelik olan kâtipler açıklığı ve netliği ön planda tutmaktaydılar. Çünkü bu tür risâlelerin herhangi bir şerhe ve açıklamaya ihtiyaç duyulmadan, işitildiğinde anlaşılması gerekmektedir. Ayrıca kâtipler risâlelerinde, hakkında yazdıkları halife, vezir, vâli ya da komutan olan kişinin beğenisine nail olmak için süslemeyi de ihmal etmiyorlardı. Risâleler zimmîler, halkla alakalı bildiriler, sorumlulukların yerine getirilmesi, halifeye biat, halifenin hâl'i, hac mevsimlerinin ve bayramların anılması, Allâh yolunda cihada çağrı, bir vâli ya da vezirin atanması, vilâyetlerden haberler ve bazı suçluların cezalandırılması gibi birçok devlet işlerini kapsamaktaydı.⁵¹⁵

Bu dönemde önde gelen dîvân kâtiplerinden biri de yazıdaki belâgatıyla öne çıkmış olan İbrâhîm b. 'Abbâs es-Sûlî'dir (öl. 243/857).⁵¹⁶ es-Sûlî, halife el-Mutevekkil'in birçok bildirisini tahrir ettiği gibi fetihler hakkında da çok sayıda risâle

⁵¹² Anâd Ğazvân, II, 307.

⁵¹³ el-Câhiz, *el-Beyân ve 't-Tebyîn*, I, 105; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-'Arab*, IV, 199.

⁵¹⁴ Anâd Ğazvân, II, 310-311.

⁵¹⁵ Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyu's-Sânî*, s. 551.

⁵¹⁶ İbn Hallikân, I, 44; Dayf, *el-'Asru'l-'Abbasiyyu'l-Evvel*, s. 488; Şalâk, II, 227.

yazmıştır.⁵¹⁷ Aslen Türk olan ve dedesi Curcân⁵¹⁸ hakimi Mecûsî bir aileden gelen İbrâhîm es-Sûlî, halife el-Mutevekkil döneminde *Dîvânu'n-nafağât ve'd-đıyâ'* da görev almış ve bazı halifeler zamanında Dîvânu'r-resâil ona bağlı olarak faaliyet sürdürmüştür.⁵¹⁹

İbrâhîm es-Sûlî'nin risâlelerinde zaman zaman secîye rastlandığı gibi şiire de yer verdiği görülmektedir. Bu onun edebiyattaki düzeyini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ayrıca bu dönemde şiir ve nesrin aynı anda götürüldüğünün de bir göstergesidir. 240/854 senesinde halife el-Mutevekkil'in ağzından, Humus halkına yazdığı risâlesi bu konuda güzel bir örnektir.⁵²⁰ Halife el-Mütevekkil, bu risâleyi çok beğenmiştir. Halife el-Mütevekkil'in yanındakiler İbrahim es-Sûlî'nin Allah'ın halife için sakladığı bir fazilet timsali olduğunu ifade etmişlerdir. Bu risâleyle halife ağzından kaleme alınan bir yazıda ilk defa şiir kullanılmıştır.⁵²¹ es-Sûlî'nin risâleleri güçlü bir yazar olmakla birlikte güçlü bir şair olduğunu göstermektedir.⁵²² Bundan dolayı el-Mes'ûdî onun için *“beliğ bir kâtip ve çok iyi bir şairdir, gelmiş geçmiş kâtipler arasında ondan daha şair birisi bilinmemektedir.”* demektedir.⁵²³ Şiirleri kısa, üç ila on beyit arasında olan es-Sûlî hakkında diğer bazı tenkitçiler *“Akranı olan kâtiplerin en şâiri ve onlar içerisinde dili en keskin, zamanının insanlarını tarafsız bir şekilde en iyi tasvir edenidir.”* demektedirler.⁵²⁴ es-Sûlî'nin halife el-Vâsık'a babası el-Mu'tasım'ın ölümü ve el-Vâsık'ın hilafeti dolayısıyla yazdığı risâlesinin bir kısmı şöyledir:⁵²⁵

إن أحق الناس بالشكر من جاء به عن الله، وأولاهم بالصبر من كان سلفه رسول الله، و أمير المؤمنين أعزه الله، . وآباؤه نصرهم الله . أولو الكتاب الناطق عن الله بالشكر، وعتره رسوله المخصوصون بالصبر، و في كتاب الله أعظم الشفاء، و في رسوله أحسن العزاء، و قد كان من وفاة أمير المؤمنين المعتصم بالله و من مشيئة الله في ولاية أمير المؤمنين الواثق بالله ما عفا على أوله آخره، وتلافت بدأته عاقبته، فحق الله في الأولى الصبر، وفرضه في الأخرى الشكر، فإن رأى أمير المؤمنين أن يستنجز ثواب الله بصبره، ويستدعي زيادته بشكره، فعل إن شاء الله تعالى وحده.

⁵¹⁷ Sâlih, s. 89.

⁵¹⁸ Taberistan ile Horasan arasında büyük bir şehir.

⁵¹⁹ İbn Nedîm, s. 182; Şalâk, II, 228.

⁵²⁰ Risale metni için bkz. Bkz. Yakût el-Hamevî, I, 187; Şalâk, II, 231.

⁵²¹ Şalâk, II, 232.

⁵²² Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 576.

⁵²³ el-Mes'ûdî, IV, 23.

⁵²⁴ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 576.

⁵²⁵ Yakût el-Hamevî, I, 82; Şalâk, II, 232.

İnsanların şükre en layık olanı Allah'tan gelene şükredenlerdir ve o kimselerin sabra en layık olanı selefi Rasulullah ve emiru'l-mü'minin –Allah onu aziz kılsın, atalarına da Allah yardım etsin- olandır. Allah'tan gelene şükürle karşılık veren kitap sahibi kişilerdir ve hazreti Peygamber'in sabır için yaratılmış ümmetidir. Allah'ın kitabında en büyük şifa vardır, onun resulünde ise en güzel teselli(lerin en güzel örneği) vardır. Müminlerin emiri el-Mu'tasım billah'in ölümü ve el-Vâsık billah'ın Allah'ın dilemesiyle halife olmasında (ilginç bir husus vardır ki) sonu öncesini ıslah etmiş, sonucu da başlangıcındaki (noksanlığı) telafi etmiştir. Bunlardan birincisinde Allah'ın hakkı sabırdır, ikincisinde ise Allah'ın farz kıldığı şey şükürdür. Eğer müminlerin emiri sabrıyla Allah'ın mükâfatını yerine getirebilirse ve şükürünü artırmanın sebeplerini ararsa (ne güzel)! İnşaallâh teka başına yapmış olur.

Halife el-Mutevekkil'in kâtiplerinden biri de 236/848 yılında katipliğe getirilen 'Ubeydullâh b. Yahyâ b. Hâkân'dır. Sonraları halifenin veziri olan bu kâtibin risâlelerinde de herhangi bir secîye rastlanmamaktadır. Ancak el-Buhtûrî'nin onun hakkında çeşitli methiyeleri mevcuttur.⁵²⁶

Halife el-Muntasır döneminde vezir olan Ahmed b. Hasîb de aynı zamanda bir kâtip ve edip idi. İbnu'l-Hâsib'in risâlelerinde ele aldığı konuların başında cihad gelmektedir. Nitekim Vasîf, 242/856 senesinde Bizans topraklarına yöneldiğinde Muharrem'in son yedi gecesini ele alan cihat konulu risâlesinden bir bölümü aşağıdaki gibidir:⁵²⁷

... قال عز وجل آمرا بالجهاد مفترضا له: (انفروا خفافا وثقالا وجاهدوا بأموالكم وأنفسكم في سبيل الله ذلكم خير لكم إن كنتم تعلمون). وليست تمضي بالمجاهد في سبيل الله حال لا يكابد في الله نصبا ولا أذى، ولا ينفق نفقة ولا يقارع عدوا، ولا يقطع بلدا، ولا يبطأ أرضا، إلا وله بذلك أمر مكتوب وثواب جزيل وأجر مأمول...

Aziz ve celil olan Allâh cihadı emrederken ve onu farz kılarken şöyle buyurmaktadır. “(Ey müminler!) Gerek hafif, gerek ağır olarak cihada çıkın, mallarınızla ve canlarınızla Allâh yolunda cihat edin. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır.(Tevbe Sûresi, 41. Âyet).” Allah yolunda cihad eden biri bir sıkıntı ve eziyetle karşılaşmamış, bir düşmanla göğüs göğüse gelmemiş, bir beldeyi katetmemiş veya bir

⁵²⁶ Risaleler için bkz. et-Taberî, IX, 201, 215; Dayf, el-Asru 'l-Abbâsiyyu 's-Sâni, s. 552.

⁵²⁷ et-Taberî, IX, 241.

toprağa ayak basmamış olsun ki bundan dolayı kendisine yazılmış bol mükafat ve beklenen bir ecir geçmemiş olsun.

Eserin üslubu gâyet açık ve net olduğu, ifadelerin inceliği, kulağı ve zihni bulandırmamak için gayret gösterildiği göze çarpmaktadır. Secî bulunmamakla birlikte, ibarelerin neredeyse birbirini karşılayacak şekilde vezinli olduğu dikkati çeker. Taberî onun halife el-Muntasır'ın kardeşleri el-Mu'tezz ve el-Mueyyed'i tahtından indirmesiyle alakalı başka bir risâlesine de yer vermiştir.⁵²⁸ Bu risâle de secîden uzak, Kur'ân'dan iktibasların yapıldığı bir üslupla yazılmıştır.

Yukarıda değindiğimiz ve risâlelerinden örnekler verdiğimiz kâtiplerden de anlaşılacağı üzere daha önce de değindiğimiz gibi bu sahada ileri düzeye ulaşan kâtiplerin vezirlik makamına gelmesi mümkündür. Zira bu alanda yetişen kâtipler devlet işlerini iyi bildikleri için aynı zamanda iyi birer bürokrattırlar.

Halife el-Musta'in döneminde dikkat çeken dîvân kâtiplerinden biri de Sa'îd b. Humeyd (öl. 250/684)'dir. Künyesi Ebû Osman'dır. Katip, şair ve risâle kâtibi olan Sa'îd b. Humeyd, lafızları tatlı olan ve risâle sanatının önde gelen isimlerindendir. İsmiinin öne çıktığı en önemli hadise halife el-Mütevekkil'in ölümünden sonra halife el-Muntasır'a biat etmesidir. el-Muntasır'ın veziri Ahmed b. Hasib'in “*Yazıklar olsun sana ey Sa'îd! Biatını dile getireceğin iki üç kelimeden yok mu?*”⁵²⁹ demesi üzerine şu biat risâlesini okur. Bu risâle uzun bir risâle olmakla birlikte bir kısmı şöyledir:⁵³⁰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. تَبَايَعُونَ عَبْدَ اللَّهِ الْمُنْتَصِرَ بِاللَّهِ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ بِيَعَةً طَوْعًا وَاعْتِقَادًا وَرِغْبَةً
يَاخْلَاصَ مِنْ سَرَائِرِكُمْ، وَأَنْشُرَاحَ مِنْ صُدُورِكُمْ، وَصَدَقَ مِنْ نِيَّاتِكُمْ لَا مَكْرَهِينَ وَلَا مُجْبِرِينَ، بِلَاقَةِ مَقَرِّينَ عَالَمِينَ بِمَا فِي
هَذِهِ الْبَيْعَةِ وَتَأْكِيدَهَا مِنْ طَاعَةِ اللَّهِ وَتَقْوَاهُ، وَإِعْزَازَ دِينَ اللَّهِ وَحَقِّهِ، وَمِنْ عُمُومِ وَصْلَاحِ عِبَادِ اللَّهِ وَاجْتِمَاعِ الْكَلِمَةِ، وَلَمْ
الشَّعْثِ، وَسُكُونِ الدَّهْمَاءِ، وَأَمْنِ الْعَوَاقِبِ، وَعِزِّ الْأَوْلِيَاءِ، وَقَمْعِ الْمُلْحِدِينَ... لَا تَشْكُونَ وَلَا تُدْهِنُونَ وَلَا تَمِيلُونَ، وَلَا
تُرْتَابُونَ، وَعَلَى السَّمْعِ لَهُ، وَالطَّاعَةِ وَالْمَسَالِمَةِ، وَالنَّصْرَةِ وَالْوَفَاءِ وَالْإِسْتِقَامَةِ وَالنَّصِيحَةِ فِي السِّرِّ وَالْعَلَانِيَةِ، وَالْخُفُوفِ
وَالْوُقُوفِ عِنْدَ كُلِّ مَا يَأْمُرُهُ بِهِ.

Rahman ve Rahim olan Allâh'ın adıyla. Siz, vicdanlarınızdan gelen samimiyetle, gönlünüzden gelen ferahlıkla, niyetlerinizden kaynaklanan sadakatle, baskı ve zorlama olmaksızın aksine bu biatın anlamını bilerek ve ikrar ederek Allâh'a itaat ve ondan

⁵²⁸ Risale için bkz. et-Taberî, IX, 247.

⁵²⁹ et-Taberî, IX, 235.

⁵³⁰ İbn Hallikân, III, 80; et-Taberî, IX, 237; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-'Arab*, IV, 235; Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 625; Şalâk, II, 236.

korkunuz sebebiyle bu biatı güçlendirmeyi, Allâh'ın dinini ve hakkını yüceltmeyi, Allâh'ın kullarının salâhını ve söz birliğini, dağınıklığı toparlamayı, halkı teskin etme ve kötü sonuçları, nesillerin güvenliğini sağlamayı, Allâh dostlarına şereflendirmeyi ve haktan sapanların kökünü kazımayı isteyerek, müminlerin emiri 'Abdullâh el-Muntasır Billâh'a gönüllü, inanarak ve hoşnut bir şekilde biat ediyorsunuz... Yakınmıyorsunuz, gevşemiyorsunuz ve sapmıyorsunuz. Ona itaat etmeniz, boyun eğmeniz, (onunla) uzlaşmanız, ona yardım etmeniz, ona karşı vefalı ve dürüst olmanız, gizli ve aşikâr ona nasihatte bulunmanız ve emrettiği her şeyi dikkate almanız ve bu konuda atak olmanız gerekir.

Sa'îd b Humeyd'in öne çıkmasında önemli bir rol oynayan bu risâle de kâtip, lafızların seçimine büyük özen göstermiş, ifadelerini uzatmadığı gibi kısa tutmaya da özen göstermiştir.

el-Musta'in'in hilâfeti döneminde Sa'îd b. Humeyd Dîvânu'r-resâil'in başına getirilmiştir. Böylece Sa'îd, devlet içinde dîvân risâlelerin kendisinden çıktığı birinci adam olmuştur.⁵³¹

Mu'tezz hilâfete geldiğinde Ahmed b. İsrâîl'i kendisine vezir yapmıştır. Zeki ve yetenekli kâtipler arasında yer alan ve aynı zamanda seçkin bir edip olan Ahmed b. İsrâîl, el-Mu'tezz'in düşmanlarını cezalandırma konusunda bölge valilerine verdiği yetkileri içeren bir risâle yazmıştır. Taberî'nin naklettiği bu risâle birtakım söz ve tehditlerle doludur. Bu risâlenin bir kısmı şöyledir:⁵³²

أما بعد.. فَإِنَّ زَيْغَ الْهَوَى صَدَفَ بَكُمْ عَنْ حَزْمِ الرَّأْيِ، فَأَقْحَمَكُمْ حَبَائِلَ الْخَطَأِ، وَلَوْ مَلَكَكُمْ الْحَقُّ عَلَيْكُمْ وَحَكَمْتُمْ بِهِ فِيكُمْ لِأُورِدْكُمْ الْبَصِيرَةَ وَنَفَى غِيَابَةَ الْحِيرَةِ، وَالْآنَ فَإِنْ تَجَنَّحُوا لِلْسَّلَامِ تَحَقَّنُوا دِمَاءَكُمْ وَتَرَعَدُوا عِشْكُمْ وَيَصْفَحَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَنْ جَرِيرَةِ جَارِمِكُمْ، وَ يَسِيغِ النِّعْمَةَ عَلَيْكُمْ، وَإِنْ مَضَيْتُمْ عَلَى غُلُوءِكُمْ وَسَوَّلَ لَكُمْ الْأَمَلُ أَسْوَأَ أَعْمَالِكُمْ "فَأَذْنُوا بِحَرْبِ مَنْ أَلَّهَ وَ رَسُولَهُ" بعد نبذ المعذرة إليكم وإقامة الحجة عليكم...

Bundan sonra.. Şüphesiz heva ve hevese meyil sizi doğru görüşten saptırır. Hata ağlarına düşürür. Aleyhinize olan hakka malik olup onuna kendi hakkınızda hüküm verseydiniz size basireti kazandırır ve şaşkınlık derinliğini giderirdi. Şimdi, eğer siz barışa meylederseniz kanlarınızı akıtmamış, hayatınızı refaha kavuşturmuş olursunuz. Müminlerin emiri de suçlarınızdan yüz çevirmiş ve üzerinize nimetleri bolca vermiş

⁵³¹ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 625.

⁵³² et-Taberî, IX, 367.

olurdu. Eğer aşırı gidişatınızı sürdürürseniz ve emel size amellerinizin en kötüsünü güzel gösterirse, o halde mazeretinizi belirtip aleyhinize deliller getirildikten sonra, (o halde Allah ve O'nun elçisi tarafından bir savaş açılacağını bilin!..)(Bakara Sûresi, 279. Âyet)”

Risâlenin üslubu sağlam bir ifadeye hakimdir. İfadeler arasında karşılaştırmalara, fesahata, yer yer *Kur'ân*'dan birtakım kelime ve âyetlerin kullanımına çokça rastlanmaktadır. Bu durum kâtibin Arap diline hakim olması yanında İslam kültürüyle donanmış olduğunu göstermektedir.

el-Mu'tezz'den sonra halife olan el-Muhtedî, döneminin en büyük halifelerinden biridir. Takva, huşu ve ibadet gibi övgüye layık meziyetlere sahipti. Her Cuma hutbeye çıkıp insanlara vaaz vermekte ve onlara ahireti hatırlatmaktaydı. Halife el-Muhtedî'nin dîvânlarında Sa'îd b. 'Abdilmelîk kâtiplik yapmaktaydı.⁵³³ Sa'îd b. 'Abdilmelîk, döneminin üç belîğ kişisi arasında zikredilmektedir. Bunlar el-Hasan b. Vehb, İbrâhîm b. el-'Abbâs es-Sûlî ve Sa'îd b. 'Abdilmelîk'tir.⁵³⁴

Sa'îd b. 'Abdilmelîk'in halife el-Muhtedî'yi ve onun Ramazan bayramındaki hutbesini medheden bir risâlesi bulunmaktadır. Bu risâlenin bir kısmı şöyledir.⁵³⁵

أدام الله صلاح الأمة ولا أخلاها من بركة رعايته، ومن ولايته وسياسته، ولا زالت في كنف السلامة بسلامته، وظل العافية بعافيته، وعلى سبيل نجاة هدايته. وقد كتبتُ إلى أمير المؤمنين فيما وليه الله به في مخرجه إلى عيده من يوم فطره وما وفقه له من التقرب إليه بوسائل التدلُّل في طاعته والإجتهاد في شكره والمناصحة في مخاطبة من حضره وإنصاتهم لوعظه وتذكيره، وما وليه الله به من العافية والسلامة الشاملة، والنعمة الكاملة، والعزّ الموصول بالسكينة...

Allâh, ümmetin iyi halli oluşunu daim etsin, ümmeti onun yönetiminin bereketinden, yönetiminden ve siyasetinden yoksun bırakmasın. (Ümmet) selametin gölgesinde, onun afiyetiyle ile afiyette ve onun hidâyetiyle kurtuluş yolunda olmaya devam etsin. Müminlerin emirine, onun Ramazan bayramında (halkın huzuruna) çıkışı, itaatindeki alçak gönüllülük, şükründeki gayret, huzuruna gelene nasihat ve onun vaaz ve hatırlatmalarına kulak verme vesilelerine yaklaşmadaki başarısı, Allâh'ın onu sıhhat, tam bir esenlik, kâmil bir nimet ve ruh huzuru içinde ulaşılan bir şeref ile tayin etmesi hakkında bir mektup yazdım...

⁵³³ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 554.

⁵³⁴ İbn Nedîm, s. 182.

⁵³⁵ Safvet, *Cemheretu Resâili'l-'Arab*, IV, 261.

Bu risâle, III./IX. asrın ortalarından itibaren kâtiplerin dîvân risâlelerinde secîye yer vermeye başladıklarını göstermektedir. Gerçekte secî II./VIII. asırdan itibaren yani I. Abbâsi asrında şahsi risâlelere girmeye başlamıştır. Ancak dîvân risâleleri bu zamânâ kadar teressül üslubuyla yazılmıştır. Nitekim bu risâlelerde zaman zaman izdivaca rastlansa da secînin çok nadir bulunduğu görülür. Hicri III. asırda ise secî, artık parlamaya ve yayılmaya başlamıştır.

el-Muhtedî'den sonra gelen el-Mu'temid döneminde vezir Süleymân b. Vehb'in önde gelen dîvân kâtiplerden olduğu görülmektedir. Daha genç yaşta iken el-Me'mûn'un döneminde devlet dîvânlarında çalışmaya başlayan Süleymân b. Vehb yeteneği, kavrayışı ve çabukluğuyla onun övgüsüne mazhar olmuştur.⁵³⁶

Ondan sonra yine el-Mu'temid döneminde halifeye vezirlik yapmış ve çağdaşı kâtipler arasında en büyüklerinden sayılan Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Sevvâbe (öl. 277/890)⁵³⁷ önemli bir yere sahiptir. Aslen Hıristiyan bir aileden gelen Sevvâbe III./IX. asrın ortalarından itibaren hilâfet dîvânlarında varlığını göstermektedir. İbn Sevvâbe ailesinin birkaç nesil boyunca (bu h. IV. asrın ortalarına kadar uzanmaktadır) devlet dîvânlarında risâlelerin gelişimine önemli katkıları olmuştur. secî sanatı, bu ailenin elinde gelişmiş ve secînin ihvân ve dîvân risâlelerinde gelişmesinde önemli bir rol üstlenmişlerdir. Babası da devlet dîvânlarının birinde çalışan Sevvâbe onun aracılığı ile kâtiplerden tahsil görmüş ve ilim halkalarına katılmıştır. Kültürünün genişlemesiyle birlikte el-Muhtedî döneminde tanınmaya başlamış ve el-Mu'temid döneminde Dîvânû'r-resâil'in başına getirilmiştir.⁵³⁸ Kitâbetteki yeteneği ve belâğatı ile tanınan kâtibin, el-Mu'temid'in veliahdı el-Muvaffak'tan valiliklerin birine uzun bir ahitname yazmıştır. Bu risâlenin kısa bir bölümü şöyledir:⁵³⁹

هذا ما عهد به أبو أحمد الموفق بالله ولي عهد المسلمين إلى فلان حين ولّاه الصلاة بأهل كورة الرّي ودينباوند ونواحيها، والحرب والأحداث فيهما. أمره بتقوى الله وطاعته، وخشيته ومراقبته، في سرّه وعلائيته، وظاهر أمره وباطنه والعمل بما أمر الله به، والانتهاؤ عما نهى عنه فيما وافقه وخالفه، وأرضاه وأسخطه فإنه من يتق الله يقّه، ومن يعتصم به يهده، ومن يطعه يتوله ويكفه. "إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ".

⁵³⁶ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-sâni*, s. 555.

⁵³⁷ Yağûd el-Hamevî, IV, 144; Şalak, II, 238.

⁵³⁸ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 556, 633.

⁵³⁹ Safvet, *Cemheretu Resâili'l-'Arab*, IV, 290-298.

Bu, Müslümanların veliahdı Ebû Ahmed el-Muvaffak Billâh'ın bir kişiyi Kûretu'r-Rey, Dunbâvend ve çevre halkını namaza ve bu iki yöredeki savaş ve hadiseler için görevlendirdiğinde söylediği ahitnamesidir. Ona, Allâh'tan korkmayı, ona itaati, gizli ve açık, görünen ve görülmeyen şeylerde ona boyun eğip onu gözetmeyi, Allâh'ın kendisine emrettiği şeyleri yapmayı; uygun gördüğü veya görmediği, razı olduğu veya öfkelenildiği hususlarda Allâh'ın yasakladıklarından uzak durmayı emretti. Çünkü Allâh, kendinden korkanı korur, kendisine (emirlerine) sıkıca sarılanı doğru yola ulaştırır, kendisine itaat edene kefil olur ve ona yeter. "Allâh (kötülükten) sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir (Nahl sûresi, 128. Âyet)"

Bu ahitname yaklaşık sekiz sayfa olacak kadar uzun bir ahitnamedir. Ebû'l-Abbâs b. Sevvâbe risâlesinin giriş bölümünü sec'îli yapmıştır. Kâtip risâlesinde vurgulamak istediği her emrin sonuna onu destekleyen bir âyet eklemiştir. Risâle vâililere güzel siyaseti emretmekte, adaleti ve hakları ele almaktadır. Ayrıca tüccarlar, vergi memurları ve idareyle alakalı diğer birçok konuyu da işlemiştir. Bu tür konularda vâililiklere verilen direktifler göze çarpar. Daha öncede değinildiği gibi sec'î dîvân risâlelerinde bu ailenin elinde gelişip yerini almıştır.⁵⁴⁰

Kâtiplerin önde gelenlerinden sayılan olan 'Ubeydullâh b. Suleymân b. Vehb halife el-Mu'tadîd'a vezirlik yapmıştır. Onun risâleleri içinde el-Mu'tadîd'ın emriyle kaleme aldığı ve Mu'âviye'yi de lanetleyen; Cuma namazlarından sonra hatiplerin minberde okuduğu bir risâlesinden başkasına rastlanmamaktadır.⁵⁴¹ Bu risâlenin bir kısmı şöyledir:⁵⁴²

بسم الله الرحمن الرحيم: الحمد لله العلي العظيم، الحليم الحكيم، العزيز الرحيم، المنفرد بالوحدانية، الباهر بقدرته، الخالق بمشيئته وحكمته، الذي يعلم أسرار الصدور وضمان القلوب لا تخفى عليه خافية، ولا يعزب عنه مثقال ذرة في السماوات العلا، و في الأرضين السفلى، "قد أحاط بكل شيء علما، وأحصى كل شيء عددا، وضرب لكل شيء أمدا، وهو العليم الخبير..."

"Rahman ve Rahim olan Allâh'ın adıyla: Hamd, şanı yüce, büyük, hilm ve hikmet sahibi, Aziz, Rahim, vahdaniyetinde tek, gücüyle ihtişam sahibi, istemesi ve hikmetiyle yaratan Allâh'adır, ki O, gönüldeki sırları, kalplerin içindekilerini bilir. O'na hiçbir sır gizli kalmaz. Ne yüksek göklerde, ne de en aşağı yerlerde zerre ağırlığı şeyler ondan

⁵⁴⁰ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 635.

⁵⁴¹ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 556.

⁵⁴² et-Taberî, X, 55; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-'Arab*, IV, 326.

saklı değildir. “İlmiyle her şeyi kuşatmıştır. (Talak Suresi, 12. Âyet)”. “Her şeyin sayısını bilir.(Cin Sûresi, 28. Âyet.)” Herşey için bir süre tayin etmiştir. “O, (her şeyi) bilen ve (her şeyden) haberdar olandır...”

284/897 senesinde yazılan kitâbenin girişinde secîye azami derecede yer verildiği görülmektedir. Bu durum tabiidir. Zira artık secî dîvân risâlelerine yavaş yavaş yerleşmeye başlamıştır. Ancak risâlenin tamamına bakıldığında bunun ittirâd(süreklilik) hâlinde olmadığı görülür. Kâtip bu girişten sonra İslâm tarihinden birtakım özetlemelere yer vermiştir.

Hâşimoğullarının Hz. Peygamber’in risâletini kabul edişine ve onu desteklemelerine karşı Ebû Sufyân’ın ve topluluğunun buna uzun süre icabet etmemekle birlikte Hz. Peygamber’e muhalefetlerini dile getirmiş, onu ve oğlu Mu‘âviye’yi yeren, kötü düşüncelerini açıklayan ifadeler kullanmıştır. Bunları yaparken ‘Alî b. Ebî Tâlib’in faziletlerini ve İslâm’a hizmetlerini de ihmal etmemiştir. Risâlenin sonuna doğru Benî Mu‘âviye’nin Allâh’ın kitabını atıl bıraktıklarını ve hükümlerini yerine getirmediklerini belirtir.⁵⁴³

Hiç şüphesiz bu risâle dönemin hilâfet açısından siyâsî politikasını da açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Böyle bir kitâbenin halifenin emriyle 284/897 senesinde her cuma hutbede okunması Emevîler’in yıkılışından itibaren takriben 150 yıl geçmesine rağmen hâlâ daha Emevî siyasetinin etkinliğini sürdürdüğü ve buna mukabil halifenin hutbe gibi geçerli propaganda araçlarını kullanarak bunu bertaraf etme çabası içinde olduğu ya da Emevî hanedanına karşı hâlâ daha devam eden bir kinin göstergesi olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Bu kitâbenin okunmaya başlamasından sonra el-Mu‘tadîd Alevîlerin kalplerinin çelinmesinden korkmuş ve kendi emriyle kaleme alınan bu kitâbenin artık hutbelerde okunmasını engellemiştir. Zira kitâbede ‘Alî b. Ebî Tâlib ve evlatlarına karşı büyük övgüler yer almaktadır. Bu durum zaten var olan Şîî muhalefetinin iddialarını haklı gösterecek mahiyette olduğu gibi mevcut iktidara karşı hak iddia etme düşüncesini de kuvvetlendirecektir.⁵⁴⁴

⁵⁴³ Safvet, *Cemheretu Resâili’l-‘Arab*, IV, 326-338.

⁵⁴⁴ Dayf, *el-Asru’l-Abbâsiyyu’s-Sâni*, s. 558.

Hitâbet tarzındaki bu risâlede secînin kullanıldığını söylemiştik. Halife el-Muktedir döneminde (295-320/908-932) secî artık dîvân risâlelerinde yaygınlaşmaya başlamıştı. Neredeyse yazılarında belâgatı ve secîyi kullanmayan hiçbir vezir ya da kâtip yok gibiydi. Bu kâtiplerin başında Muhammed b. Ca'fer b. Sevvâbe (öl 312/924) gelmektedir. Kâtip Dîvânü'r-resâil'e kendisinden sonra oğlu Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer b. Sevvâbe'yi (öl. 349/960) vekil bırakmıştır. Ahmed de ölünceye kadar babasının izinden giderek risâlelerinde ve dîvân yazılarının tümünde secîyi kullanmıştır.⁵⁴⁵

Secî artık dîvân risâlelerinin genel bir tarzı olmuştu. Secîyi vezirlerin yanında zaman zaman halifeler de kullanmaktaydı. Onu uygulayan vezirlerden biri de el-Muktedir'in veziri İbn Mukle(öl. 338)⁵⁴⁶ dir. es-Sûlî, onun hakkında "*el-Kâsım b. 'Ubeydullâh b. Suleymân b. Vehb'den (el-Muktefî'nin veziri) sonra İbn Mukle'den üslûbu daha güzel, işaretleri daha zarîf, yazısı daha hoş, ezberi daha çok, kalemine daha hakim, daha güçlü ve halifelerin kalplerini daha cezbeden bir başkasını görmedim.*"⁵⁴⁷ demektedir.

Secînin bu dönemin sonlarına doğru yani el-Muktedir'den itibaren dîvân risâlelerinde artık bir üslûp olarak benimsendiği görülmektedir. Sonuç olarak Abbâsî Asrı'nda dîvân risâlelerinin gelişimine baktığımızda, ilk dönemlerde teressül (düz yazı) şeklinde ve süslemeden uzak olan risâlelerin zaman içinde bünyesinde belâgatın bir yansıması olan secî ve çeşitli beyân süslemelerini barındıracak şekilde en seçkin edebî türler arasına girdiği görülmektedir. Bunda çeşitli ilimlerle donanmış kâtiplerin oluşturduğu dîvânların bir devlet kurumu olarak çalışmalarının yanında birer eğitim kurumu vazifesi görmelerinin de katkısı büyüktür. Tabi ki halifelerin seçkin kâtip ve ediplere verdikleri önem ve hatta onları vezirlik makamına dahi getirmelerinin etkisi de göz ardı edilemez.

Üçüncü Abbâsî döneminde dîvân risâleleri arasında öne çıkan bir tür de *Sultaniyyât*'tır. Sultaniyyât, bir vâliden diğer bir vâliye, vezirden vâliye veya halifeden valiye gönderilen resmi yazışmalardır.

⁵⁴⁵ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 559.

⁵⁴⁶ İbn Hallikân, V, 113.

⁵⁴⁷ İbn Tağriberdî, III, 268.

Hâricîlerden bir grup, Ruknu'd-devle'ye isyan ettiği sırada İbnu'l-Amîd 'in ona yazmış olduğu tavsiye niteliğindeki meşhur bir risâlesi vardır ki Busayra halkı bu risâleyi teressül sanatında belâğat açısından bir şaheser olduğu görüşünde birleşmişlerdir. Aşağıda başlangıcından bir bölüm vereceğimiz bu risâleyi edebiyat tarihçileri sultaniyyât türüne en güzel örnek olarak kabul etmişlerdir.⁵⁴⁸

کتابي وأنا مترجح بين طمع فيك ويأس منك ، وإقبال عليك وإعراض عنك ، فإنك تدل بسابق حرمة و تمت بسالف خدمة أيسرها يوجب رعاية ويقتضي محافظة وعناية . ثم تشفعها بحادث غُلُول و خيانة و تتبعهما بآنف خلاف ومعصية ، وأدنى ذلك يحبط أعمالك ويسحق كل ما يرمى لك. لا جرم أني وقفت بين ميل إليك وميل عليك ، أقدم رجلاً لصدك وآخر أخرى لقصدك ، وأبسط يداً لاصطلامك واجتياحك...

Mektubum. Ben seni arzulama yada senden ümit etme, sana yönelme veya senden yüz çevirme arasında (korku) ile tereddüt etmekteyim. Çünkü sen saygının öne geçmesini işaret ediyor ve hizmetin olmasına meyl ediyorsun. Bu ikisinin en kolayı itinayı gerektirir. Muhafaza ve ilgi göstermeyi zorunlu kılar. Kin ve hıyanetin meydana çıkmasıyla onları bir araya getirdin. Bu ikisini önceki ihtilaf ve isyanların peşine getirdin. Bunların en aşağısı iyi işlerini boşa çıkarır. Sonra seni gözetken herşeyi mahveder. Şüphesiz ki ben sana gelmekle ve sana karşı çıkmak arasında kalakaldım. Sana çatmak için bir adım ileri atıyorum sonra sana gelmekten vazgeçip bir adım geri atıyorum...

Buveyhi emiri Adûdu'd-devle Irak'a geldiğinde katip Ebû'l-Kasım Abdulaziz b. Yûsûf'un Fâtımî halifesi et-Tâî Lillâh adına yazdığı sultâniyyâtından bir bölüm de şöyledir:⁵⁴⁹

فأنت و عضد الدولة، كلاكما، الله يدا أمير المؤمنين فيما يأخذ و يذر، و ناظره فيما يقرب و يبعد. بكما افترش مهاد الملك بعد إقضاضه، و رفع منار الدين بعد انخفاضه. فأبشرا من الله تعالى بالحسنى، "أن الله لا يضيع أجر المحسنين."

Sen ve Ağudu'd-devle -her ikinizi de Allah korusun- müminlerin emirinin aldığı ve bıraktığı elisiniz. Uzak ve yakın olan yerlerde göz(cü)lerisiniz. Saltanatın beşiği (tahtı) toz toprak içinde kaldıktan sonra tekrar serildi. Dinin minareleri alçaldıktan sonra yükseldi. Allah-u Teâladan size güzel müjdeler olsun. "Zira Allah iyilik yapanların ecrini zayı etmez.(Yusuf Sûresi, 90. Âyet)"

⁵⁴⁸ es-Se'âlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, III, 193; Mubârek, II, 246.

⁵⁴⁹ es-Se'âlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, II, 369.

Ebü'l-Kâsım Abdulazîz b. Yûsûf, Kirmân'ı fethinden sonra bu fethi müjdeler nitelikte Ağûdu'd-devle'ye yazmış olduğu sultâniyâtta bir bölüm:⁵⁵⁰

وتأمروا على الوقوع إلى ناحية الجروم، وأجنهم الليل فادرعوه مقتادين بخزائم أنوفهم، إلى مصارع حتوفهم.

“Cürüm nahiyesine doğru süratle yola çıkmayı planladılar. Fakat gece, onların üzerine çöktü ve burunlarına halka takılıp ölüm meydanlarına doğru çekilerek o gece içerisinde kaybolup gittiler.”

Yine aynı kâtibin, sıtmaya yakalanmış olması sebebiyle Buveyhi emiri Mueyyiduddevle'ye yazmış olduğu sultaniyyatı günümüzdeki geçmiş olsun mesajına benzer niteliktedir.⁵⁵¹

Abbâsilerin son dönemlerinde bu tür risâleler, yine devlet işlerinin yürütülmesi veya devleti ilgilendiren konularda, dîvânlardan sultan veya halifeler adına yazılmış olan risâleleri ifade eder. Sultan ile naibleri arasında yapılan yazışmalar, silah, savaş atı ile savaş veya posta işlerinde kullanılan kartal, şahin, saka, güvercin, kaplan veya yiyecek isteği konusunda yazılan risâleler başta gelmektedir.⁵⁵²

Devlet ayânına yazılan risâleler, yazılan kişinin konumuna göre derecelere ayrılmaktadır. Bütün devlet adamlarına aynı şekilde hitap edilmediği gibi bu yazışmalar, yazan ve yazılan makama göre tam anlamıyla diplomatik prensipler içerisinde yürütülmüştür. Abbâsi hilafetinin Halep, Suriye ve Bağdat'taki temsilciliklerine ve bunların bir alt kademesindeki üst düzey memurlarına nasıl ve ne şekilde hitap edileceği vs. gibi hususlar el-Ğalkaşendî tarafından sırasıyla verilmiştir.⁵⁵³ Ayrıca askeri makamlara, ilmiye sınıfına veya diğer devlet adamlarına yazılan yazıların usul ve şekilleri veya bunlar arasında hangi makamdan hangi makama nasıl hitap edileceği veya mektup yazılan şahsa nasıl dua edilip meramın ifade edileceği konusunda kâide ve kurallar tespit edilerek bir düzen içerisinde yazışma kuralları oluşturulmuştur.⁵⁵⁴

Bu risâleler, konularına ve kâtiplerine göre üslûp bakımından farklılık arz etmektedir. Yazışmaların bir kısmı ya bir âyet ile başlayıp bunu, gönderilene dua

⁵⁵⁰ es-Se‘âlibî, *Yetimetu 'd-Dehr*, II, 370.

⁵⁵¹ Bkz. es-Se‘âlibî, *Yetimetu 'd-Dehr* II, 372.

⁵⁵² el-Ğalkaşendî, VIII, 354-359.

⁵⁵³ el-Ğalkaşendî, VIII, 213 – 236.

⁵⁵⁴ el-Ğalkaşendî, VIII, 188 – 212.

takip etmiş veya katip risâlesini direkt dua ile açmıştır. Bu hususlara gerek el-Kâdî el-Fâdîl'in ve gerekse aynı ekolün mensubu olan el-İmâd el-İsfehânî'nin, atama, tebrik veya taziye konulu yazılarında sıkça rastlamak mümkündür. Dolayısıyla kâtipler muhatabın durumunu ve şartları göz önünde bulundurarak risâlelerini kaleme almaya özen göstermişlerdir.

Devletler veya emirlikler arasındaki anlaşmalar veya atamalarla ilgili yazışmalar, atanan kişinin ismi ve lakabıyla başlar. Daha sonra dua, selam, hamd ve duadan sonra da (أما بعد) diye devam edilerek asıl konuya geçilir. Burada atama hutbesi dile getirilir, bu görev Allah'ın verdiği bir nimet olarak değerlendirilir. Bu kısım, oldukça uzun tutulmuş olup atamanın diğer kısımlarından kısa değildir. el-Kâdî el-Fâdîl'in Eseduddin Şirkûh'un vezirliğe atanmasıyla ilgili olarak kaleme aldığı risâlesi bunun güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Herhangi bir konuda izin yetkisi veren yazılar (musamehat) ise besmele ile başlar ve yine (أما بعد) ile devam eder. Bunu hamd ve Allah'ın nimetlerini sıralama takip eder. Daha sonra musamahanın nedenleri açıklanır. Resmi yazışma ve musamahaların bir örneği şu şekildedir:⁵⁵⁵

هذا ما تقرب به إلى الله تعالى سبحانه صافحا و أطلقه مسامحا لمن علم ضعفه من الرعايا رعاهم الله
لضعفهم عن عمارة ما أخرته أيدي الكفار أبادهم الله...

Bu (emir ve yetki) af dileyerek yüce olan Allah'a yaklaştırr. Onu müsamaha ile halktan (Allah onları korusun), kâfirlerin (Allah onları kahretsin) harap ettiklerini tamir etmekten aciz ve ya zayıf olanlarını bildiği kimseler için serbest bıraktı...

Burada görüldüğü gibi halkın ihtiyacı olan imar hareketinin serbest bırakılması konusunda bölge sorumlusuna yetki ve salahiyet verilmiştir.

Fikir ve düşüncelere bakıldığında oldukça renkli ve farklı olmasına rağmen dönemin kâtipleri, risâlelerinde tek bir konuyu ele almakla yetinmemişlerdir. Aynı şekilde konu birliği veya konulardaki tek düzelik, dîvânî'l-inşâ'dan çıkan menşur ve fermanlarda da görülmektedir. Örneğin menşurlar, haksızlığın önlenmesini, vergi vs.nin kaldırılmasını; tevkîât, hukukun uygulanmasını, dini eğitim ve öğretime önem verilmesini ve bu konuda disiplinli davranılmasını; Abbâsilerin propagandasını ihtiva eden faaliyetleri konu alan risâleler ise ülkenin her tarafında Abbâsilerin propagandasının yapılmasını ve bu sevginin aşılmasını, küfür, Rafizilik ve dinden

⁵⁵⁵ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravqateyn, I-II*, nşr. Muhammed Hilmi – Mustafa Zeyyâde, Kâhire 1962, I, 38-39.

çıkanların kökünün kazılmasını konu almaktadır.⁵⁵⁶ Atama risâlelerinde (taklid), atanan kişiye dua ile başarılar dilenir ve sona erer.⁵⁵⁷

4.4.2.4.2.Siyâsî Risâleler

Siyâsî risâleler, halife, vâli veya üst düzey devlet görevlilerinin, kendi mevkidaşları yada muhâlif gruplardaki mevkidaşlarıyla olan yazışmaları ihtiva etmektedir. Bu tür risâlelerin ön plana çıkmasının belki de en önemli nedenlerinden biri Abbâsi devletinin kurulduğu ilk yıllarda devlete muhâlif olan güçlere karşı propaganda yapmak olmuştur. Özellikle de Emevîlere karşı propaganda yapılmasından itibaren siyasi risâleler önem kazanmaya başlamıştır. Abbâsi devletinin ilk halifesi olan Ebu'l-Abbâs es-Seffâh (h.132)'ın amcası Muhammed b. Ali b. Abdillâh ve İbrahim b. Muhammed gibi Abbâsi propagandacılarının Horasan'daki Abbâsi taraftarlarıyla yaptıkları yazışmalar⁵⁵⁸, yine İbrahim b. Muhammed'in Ebû Müslim el-Horasânî ve Süleymân b. Kuseyyir ile yazışmaları,⁵⁵⁹ Ebû Müslim el-Horasânî'nin⁵⁶⁰ Emevîlerin Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'a⁵⁶¹ mektubu⁵⁶² bu dönemde siyasi alanda yazılmış risâlelerin en önemli örnekleridir.

Ebû Müslim el-Horasânî'nin Emevîlerin Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'a Abbâsîlerin propagandasını yaptığı ve içerisinde Kur'ân âyetlerinin çokça yer aldığı risâlesi şöyledir:⁵⁶³

أما بعد، فإن الله تباركت أسماؤه، وتعالى ذكره، وعيّر أقواما في القرآن فقال: "وأقسموا بالله جهد أيمانهم لئن جاءهم نذير ليكونن أهدى من إحدى الأمم فلما جاءهم نذير مازادهم إلا نفورا، استكبارا في الأرض و مكر السيئ ولا يحيق المكر السيئ إلا بأهله، فهل ينظرون إلا سنة الأولين فلن تجد لسنة الله تبديلا و لن تجد لسنة الله تحويلا."

Şimdi, şüphesiz Allah isimleri ve zikredilmesi yüce olandır. Allah, Kur'an'da bir kısım toplulukları şöyle buyurarak kınamaktadır: "Onlar, eğer kendilerine bir uyarıcı gelirse, ümmetlerden herhangi birinden daha çok doğru yol üzere olacaklarına dair en

⁵⁵⁶ İbn Keşîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye I-XXI*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1417/1997, XII, 282.

⁵⁵⁷ el-Kalkaşendî, I, 90.

⁵⁵⁸ Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, II, 475.

⁵⁵⁹ Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, II, 477.

⁵⁶⁰ İbn Hallikân, III, 145.

⁵⁶¹ İbn Hallikân, III, 149.

⁵⁶² Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, II, 478.

⁵⁶³ Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, II, 478.

güçlü şekilde Allah'a yemin etmişlerdir. Fakat onlara bir uyarıcı gelince bu ancak onların nefretlerini artırdı. Yeryüzünde büyüklük taslamak ve kötü tuzak kurmak için (böyle davranıyorlardı). Oysa kötü tuzak, ancak sahibini kuşatır. Onlar ancak öncekilere uygulanan kanunu bekliyorlar. Sen Allah'ın kanununda hiçbir değişiklik bulamazsın. Allah'ın kanunun da hiçbir sapma da bulamazsın. (Fâtır Suresi, 42 ve 43. Âyetler).

Bu risâlede görüldüğü üzere Abbâsi devletinin toplumu düzenleyici bir unsur olarak geldiği, ona karşı çıkanların ise ancak bozgunculuk peşinde olacakları Kur'ân âyetleriyle pekiştirilerek Abbâsi devletinin siyasi bir propagandası yapılmaktadır.

Siyasi risâlelere bir örnek de el-Mansûr'un, en-Nefsu'z-Zekiyye olarak adlandırılan Muhammed b. Abdillâh b. el-Hasan'a Medine'de kendisine karşı ayaklandığı zaman yazdığı mektubu gösterilebilir:⁵⁶⁴

بسم الله الرحمن الرحيم، من عبد الله أمير المؤمنين إلى محمد بن عبد الله: أما بعد " (فإنما جزاء الذين يحاربون الله ورسوله ويسعون في الأرض فساداً أن يقتلوا أو يصلبوا أو تقطع أيديهم وأرجلهم من خلاف أو ينفوا من الأرض، ذلك أهم خزي في الدنيا ولهم في الآخرة عذاب عظيم. " ولك علي عهد الله و ميثاقه وذمته و ذمة رسوله صلى الله عليه وسلم. إن تبت و رجعت من قبل أن أقدر عليك أن أؤمنك جميع ولدك وإخوتك و أهل بيتك و من أتبعكم على دماءكم و أموالكم وأسوؤكم ما أصبت من دم أو مال، و أعطيك ألف ألف درهم، و ما سألت من الحوائج وأنزلت من البلاد حيث شئت، وأن أطلق من في حبسى من أهل بيتك و إن أؤمن كل من جاءك وبايعك واتبعك أو دخل معك في شئ من أمرك، ثم لا أتبع أحداً منه بسئى كان منه أبداً. فإن أردت أن تتوثق لنفسك فوجه إلى من أحببت أن يأخذ لك من الأمان و العهد و الميثاق ما تنفق به.

Bismillahirrahmanirrahim, mü'minlerin emiri Abdullah'tan Muhammed b. Abdillâh'a, "Allah ve resulüne karşı savaşp yeryüzünde bozgunculuk için uğraşanların cezası ancak öldürülmeleri, yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Ahirette de onlara büyük bir azap vardır. (Mâide Sûresi, 33. Âyet)" Senin için, Allah'ın sözü, yemini ve resûlu Muhammed (a.s)'ın hakkı vardır. Eğer bu yemin seni yakalamadan önce tövbe edip dönersen seni, babanı, kardeşlerini, ev halkını, kanıyla ve malıyla sana tabi olan herkesi emniyet altına alırım, kandan ve maldan olan zararını temin ederim. Bir milyon dirhemi sana verir ve ihtiyaçlarını karşılarım. İstediğin yerde seni konaklatırım. Ehl-i beytinden hapsedtiğim kişileri serbest bırakırım. Sana gelen,

⁵⁶⁴ Safvet, Cemheretu Resâili'l-Arab, III, 78.

biat eden ve tabi olan ve seninle bir iş yapan herkesin güvenliğini sağlarım. Sizden kimsenin aleyhinde bir takipte bulunmam. Kendini güvence altına almak istersen senin için benden söz, ahd ve güvence alacak birini gönder.

Muhammed b. Abdillâh da, el-Mansûr'a şöyle bir cevap yazmıştır.⁵⁶⁵

بسم الله الرحمن الرحيم من عبد الله المهدي محمد بن عبد الله أمير المؤمنين إلى عبد الله بن محمد، أما بعد: "طسم. تلك آيات الكتاب المبين، نتلو عليك من نبي موسى و فرعون بالحق لقوم يؤمنون، إن فرعون علا في الأرض و جعل أهلها شيعا يستضعف طائفة منهم يذبح أبناءهم و يستحي نساءهم، أنه كان من المفسدين، و نريد أن نمنّ على الذين استضعفوا في الأرض و نجعلهم أئمة و نجعلهم الوارثين، ونمكن لهم في الأرض و نري فرعون و هامان و جنودهما منهم ما كانوا يحذرون. " وأنا أعرض عليك من الأمان مثل الذي عرضت عليّ، فإن الحق حقنا، و إنما ادّعيتم هذا الأمر بنا و خرجتم له بشيعةنا و حظيتم بفضلنا. وإن أبانا عليا كان الوصي و كان الإمام و كيف ورثتم ولايته و ولده أحياء؟...

ولك الله عليّ إن دخلت في طاعتي و أجبت دعوتي أن أؤمنك على نفسك وولدك و مالك و على كل أمراحدثته إلا حدا من حدود الله، أو حقاً لمسلم أو معاهد، فقد علمت ما يلزمك في ذلك، فأنا أولى بالأمر منك وأنت أحرى بقبول الأمان، فأما أمانك الذي عرضت عليّ فأى الأمانات هو ؟ أمان ابن هبيرة، أم أمان ابن هبيرة، أم أمان عمك عبد الله بن علي؟ أم أمان أبي مسلم ؟ والسلام.

“Bismillahirrahmanirrahim, mü'minlerin emiri Abdullah b. Muhammed el-Mehdi'den Abdullah b. Muhammed'e; “Ta, Sin, Mim, bunlar apaçık bir kitabın âyetleridir. İman eden bir kavim için Musa ile Firavun'un haberlerinden bir kısmını sana gerçek olarak anlatacağız. Şüphe yok ki Firavun yeryüzünde büyüklük taslamış ve halkını sınıflara ayırmıştı. Onlardan bir kısmını eziyor, oğullarını boğazlıyor, kadınlarını ise sağ bırakıyordu. Şüphesiz o, bozgunculardandı. Biz ise, istiyorduk ki yeryüzünde ezilmekte olanlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onları varisler kılalım. Yeryüzünde onları kudret sahibi kılalım ve onların eliyle Firavun'a, Hâmân'a ve ordularına çekinegeldikleri şeyleri gösterelim.”(Kasas Sûresi, 1-6. Âyetler). Bana sunduğun güvencenin aynısını ben de sana sunuyorum. Biliyorsun ki hak, bizim hakkımızdır. Ancak siz, onu bizden talep ettiniz ve taraftarlarımızı bize karşı ayaklandınız. Bizim sayemizde başardınız. Şâyet Ali(r.a) bizim babamız, vasiyet edilen kişi ve imam ise evlatları yaşadığı halde idare hakkını nasıl miras aldınız!

⁵⁶⁵ Safvet, Cemheretu Resâili'l-Arab III, 79-80.

Allah'a yemin olsun ki eğer emrim altıma girer ve davetimi kabul edersen seni, çocuklarını, malını ve Allah'ın koyduğu sınırlar ve bir müslümanın veya sözleşilmiş birinin hakkı dışında, uğradın her türlü felaketi güvence altına alırım. Bu konuda ne yapman gerektiğini biliyorsun. Ben bu duruma senden daha evlâyım. Sen de bu güvenceyi kabul etmeye daha layıksın. Bana sunduğun güvenceye gelince, hangi güvenceler bunlar? İbn Hubeyra'nın güvencesi mi yoksa amcan Abdullah b Ali'nin mi, yoksa Ebû Müslim'in mi? Selamlar..."

Yukarıdaki iki risâlede de görüldüğü üzere siyasî risâleler, halife ile muhâlif grupların başında bulunan kişiler arasında hilafet ile ilgili konularda yapılan yazışmaları içermektedir. Yine içerik olarak devlete karşı isyanın bırakılıp Abbâsi hilafetine biat edilmesi konusu işlenmiştir. Yine Kur'ân âyetlerinden iktibaslar yapılmış, sade ve anlaşılır bir üslup kullanılmıştır.

Yukarıda örnek olarak verilen risâlelerde görüldüğü üzere, siyasi risâleler içerik olarak devlet içerisinde yönetimle alakalı olumsuzlukların çözülmesi, yönetime karşı muhâlif grupların uyarılması gibi konuları içermektedir. Üslup olarak incelendiğinde bu dönem risâlelerinde görülen tekellüfsüz fakat secîli ifadeler dikkati çekmektedir. Bu tür risâlelerde Kur'ân âyetlerinden de iktibaslarla fikirler desteklenmiş, muhâlif güçlerin yaptıklarının Kur'ân'ın hükümlerine aykırı olduğu vurgulanmıştır.

4.4.2.4.3. İhvân (Sosyal İçerikli) Risâleleri

Fertlerin duygu ve hislerini ifade eden bu risâleler, birinci Abbâsi asrında büyük bir gelişme kaydetmiştir. Emeviler devrinde bu duygular daha çok şiirle ifade edildiğinden nesirle ifadesi nadir olarak görülmektedir. Teşvik, korkutma, medih, hiciv, itab, itizar, af dileme, kutlama, taziye, bağış isteme vb. gibi duygu ve temennileri ihtiva eden ihvân risâlelerin bu dönemde nesirle ifade edilmesinin en önemli sebeplerinden biri bir yandan bu tür duygu ve düşüncelerin şiirle değil kitâbetle daha güzel şekilde ifade edilmesinin mümkün olması, öte yandan bu risâlelerin üslûbunda yenilikler yapan pek çok seçkin katibin yetişmesi gibi nedenlerdir. Bu dîvân kâtipleri yeni üslûpları kullanmaktan çekinmemişler ve bu risâlelere alışılmamış yeni mânâlar yüklemişlerdir.

Öyleki şiirle ifade edilemeyecek duyguları nesir yoluyla ifade etmede bir kolaylık keşfetmişlerdir.⁵⁶⁶

Edebiyat kitaplarında; dîvân kâtiplerinin, şairlerin ve diğer ediplerin yazıya döktüklerinden daha fazla ihvân risâleleri bulunmaktadır. Birçoğu bunlardan alıntı yapmaktadır. Bu asrın başlarında İbnu'l-Muḳaffa bu sahaya oldukça ilgi gösteren kâtiplerdendir. Onun *el-Edebu'l-Kebîr*'de kardeşlik ve sevgi üzerine yazdığı risâleleri⁵⁶⁷ çok fazladır.⁵⁶⁸ Cebel b. Yezîd yazdığı bir risâle de, kardeşliği ve sadakati bir çok yönüyle tasvir etmektedir:⁵⁶⁹

اعلم أنني إليك مشوق و أن صلة الإخوان كرم، و خير الصلات ما لم يكن لها وجه إلا الرجاء والحفظ و تجديد المودة و تصحيح الإخاء، فإن الذي يكاتب إخوانه على حال الرغبة. يكفي القائل كتابه حيث شاء، إن أحبّ مال به إلى الصحة و إن شاء وضعه للرغبة، والرغبة أملكهما به. والذي يكاتب إخوانه على حال الضرورة فقد يستقطع الصلة عند الحدث مخافة الملامة من الناس على القطيعة الشنعاء المشهورة لإخوانه، فإن الذي لا مودة له قد يصل ذلك في تلك القطيعة بأهل البلاء. و الكتاب على مثل حالنا و حالك اليوم شاهد على أن ذلك ليس إلا صحة الإخاء والشوق الى المحادثة بالكتاب حين لا يلومك اللائمون لمنزلة البلاء، تلك اللاتمة على التقصير، ولا توضع منك الرغبة في الإطعام. إياك أن تعتلّ بالإشغال إن كنت في خاصة نفسك، فإن أداء الحق و صلة الإخوان أعظم الخاصة بك خاصة، وإنما أمرنا في كل هذا كأمرك في الذي تستغنى به من خاصتك تلك التي لنا، فإن لنا ما لك، وهذه التي لنا لك، أ ليس ما سرّنا سرّك... سلام عليك و رحمة الله و قضى الله عز و جل بالحسنى لنا و لك.

Seni özlediğimi ve kardeşlik bağının asalet olduğunu bil. En güzel bağ, ümidin, itaatin, sevgiyi yenilemenin ve kardeşliği yüceltmenin dışında hiçbir amacın güdülmediği bağıdır. İstek halindeyken kardeşiyle yazışan kimse (için), dilediği yerde onun kitabı sözcüye yeterli olur. İsterse onunla bu işin doğruluğuna yönelir. Dilerse onu(yazışmayı) arzuladığından dolayı yapar.. Rağbet, o ikisini ona bağlamaya daha mâliktir. Kardeşleriyle zarureten dolayı yazışan kimse, bir olay esnasında ayıplanma korkusuyla bağıını koparır. Kardeşine sevgisi olmayan kimse bu ayrılığı kötülük gelen kişilere bağlar. Bugün bizim ve senin durumumuzda olan yazarlar, bunun ancak ve ancak kardeşlik ve kötülük makamını kınayanların kötülük makamını kınamadıkları bir zamanda mektupla konuşmaya olan özlemin sıhhatinin böyle sağlandığına şahittir. Bu

⁵⁶⁶ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 491; Ferrûh, II, 411; Sâlih, s. 102.

⁵⁶⁷ Risale metni için bkz. İbn Kuteybe, *el-Edebu'l-Kebîr*, s. 129.

⁵⁶⁸ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 492.

⁵⁶⁹ Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, III, 119.

kınama noksandır. Senden beklenen rağmet, yemek yedirme yerine konmaz. Kendinle başbaşa olmanı meşguliyet bahanesi olarak göstermekten sakın. Hukuku yerine getirme ve kardeşlerinle irtibatta olman, özellikle sana has birşeylerin en büyüğüdür. Bizim durumumuz bütün bu durumlarda senin durumun gibidir. Yetindiğin bizim için olan senin için de aynıdır. Şâyet senin olan şey bizim ve bizim olan da senindir. Bizi sevindiren seni sevindirmez mi?.. Allah'ın selamı ve rahmeti üzerine olsun. Allah, bize de sana da güzel yazılar yazsın.

Bu risâlede, sağlam bir kardeşliğin, arkadaşlığın temel yapı taşları açık bir şekilde ifade edilmiştir. Kâtip, kardeşlik konusunda ısrarı sevenleri sınıflara ayırıyor. Bir kısmı bir amaç için kardeşliği benimsiyor ki bu tür kardeşliği de saf bulmuyor. Bir kısmı zarureten dolayıdır ki bu da zamânâ bağlı, geçici bir kardeşlik olarak ifade ediliyor. Bir kişi arkadaşından istenmeyen bir şey gördüğü zaman arkadaşlık bağını koparabiliyor. Oysa katip bu ikisinin de kendi benimsediği kardeşlik olmadığını ifade etmektedir. Ona göre kardeşlik sağlam ve kusursuz bir kardeşlik olmalıdır. Arkadaşından başka her şeyi yok sayabilmelidir.⁵⁷⁰

I. Abbâsi asrındaki ihvân risâlelerinde kâtipler en fazla taziyelerini ifade etmişler, genellikle de ailesinden birilerini kaybedenlerin bu duruma sabır göstermelerinin mükafatlarından bahsetmişler, Allah'ın emrine teslim olup kazasına rıza gösterilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.⁵⁷¹ İbrahim b. Ebî Yahyâ el-Eslemî'nin aşağıdaki kısa risâlesi, el-Mehdî'nin kızı Banuka'nın ölümü üzerine taziye amacıyla ona sunduğu seçkin bir risâledir.⁵⁷²

أما بعد، فإن أحق من عرف حق الله عليه فيما أخذ منه، من عظم حق الله عليه فيما أبقي له. واعلم يا أمير المؤمنين أن الماضي قبلك هو الباقي لك و أن الباقي بعدك هو المأجور فيك و أن أجر الصابرين فيما يصابون به أعظم من النعمة عليهم فيما يعافون منه.

Kendisinden alınan şeylerde Allah'ın kendi üzerindeki hakkını bilen kimse, Allah'ın kendisine baki kıldığı şeylerdeki hakkını yücelten kimsedir. Ey müminlerin emiri! Bil ki senden önceki geçmiş senin için kalıcıdır, senden sonraki kalıcı şeyler ise sana ecir olarak verilendir. Uğradığı felaketlere sabrdenlerin mükafatı, mükafatlandırıldıkları nimetlerden daha yücedir.

⁵⁷⁰ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel*, s. 493.

⁵⁷¹ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel*, s. 493.

⁵⁷² Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab III*, 146.

İhvân risâlelerinin I. Abbâsî Asrı'ndan itibaren parladığı bilinmektedir. Bazı edipler duygularını, hislerini tasvir için bu tür risâlelere yönelmekteydiler. Bu duygular içinde korku, umut, ürperti, arzu, medih, hiciv, tebrik, itâb, i'tizâr (özür), isti'tâf (af dileme), taziye ve ihsan isteme gibi konuları içermektedir. Bu yönüyle nesir kendine has alanlarda şiirle yarışmaya başladı ki, bu alanların başında yukarıdaki konulardan da anlaşıldığı gibi, duygusal alanlar yer almaktaydı. Kâtipler bu konularda üstün yeteneklerini sergilemekteydiler. Zira onların büyük bir kısmı yazım sanatında zirveye çıkmıştı. Şâirler de risâlenin yönelttiği insanlar üzerindeki kuvvetli etkisini gördüklerinde kendilerini bundan alamadılar. Böylece kardeşlik risâleleri birçok kâtip ve seçkin şâirler arasında çoğaldı. Artık nesirde ihvân risâleleri vasıtasıyla düşünce ve ince yorum açısından yeni dinamikler oluşmaya başlamıştı. Hatta vasf gibi daha çok şiire hasredilen konularda bile zaman zaman nesrin daha fazla tercih edildiği görülmektedir.⁵⁷³ Nitekim bu duruma Muhammed b. 'Abdillâh b. Tâhir'in bir gün nedimlerinden olan Ebû'l-'Abbâs el-Mekkî'den, çevrelerindeki yiyecek ve içecekleri, güzel kokuları, kadınları ve atları tasvir etmesini istemesi ve el-Mekkî'nin bunu nesir mi, yoksa manzum mu istediğini sorması üzerine onun nesir olarak istediğini belirtmesi güzel bir örnektir.⁵⁷⁴

Abbâsiler döneminde nesir, şiire nazaran çok daha önemli bir etken olmuştur. Fakat bu, nesircilerin sadece devlet içinde ve dîvânlarda yüksek makamlar elde etmelerinden veya sadece vezirlerin onlar arasından seçilmesinden değil, bunlarla birlikte büyük kâtiplerin lafızlarındaki netlik, sağlamlık ve ses tonlarındaki güzel uyumuyla okuyucusunun iç dünyasında bıraktığı etkiyle, şiire benzemesinden kaynaklanmaktaydı. Kâtip kelime kelime hatta harf harf ibareleri birbirlerine uydurmaya özen göstermekte ve böylece akılları büyülemektedir.⁵⁷⁵

Nesrin, ifadeleri şiirden daha kolay hükümlerle ve daha elastiki bir tarzda taşıma imkanına sahip olması, şâirlerin bazı durumlarda duygularını, hislerini ve düşüncelerini tasvir için nesri araç olarak kullanmalarını sağlamıştır. Nitekim aşağıda vereceğimiz örnekler bu risâlelerin bahsettiğimiz konulardaki etkinliğini göstermesi bakımından ışıktutacaklardır.

⁵⁷³ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 562.

⁵⁷⁴ el-Mes'ûdî, IV, 70.

⁵⁷⁵ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 563.

Bu risâlelerden biri el-Hasan b. Vehb'in nevrüz bayramında el-Mutevekkil'e yazdığı tebrik risâlesidir ve bu risâle bütünüyle dua ve yakarışla doludur.⁵⁷⁶

أُسْعِدْكَ اللَّهُ - يا أمير المؤمنين - بكر الدهور، وتكامل السرور، وبارك لك في إقبال الزمان، وبسط يمين خلافتك الآمال، وخصّك بالمزيد، وأبْهَجْكَ بكلِّ عيد، وشَدَّ بك أزر التوحيد، ووصل لك بشاشة أزهار الربيع المونق، بطيب أيام الخريف المغدق، و قرب لك التمتع بالمهرجان و النيروز بدوام بهجة ايلول و تموز و بمواقع تمكين لا يجاوزه الأمل، و غبطة إليها نهاية ضارب المثل، و عمّر ببلاتك الإسلام، وفسح لك في القدرة والمدة، وأمتع برأفتك وعدلك الأمة، وسربلك العافية، و رداك السلامة، ودرّعك العزّ والكرامة، وجعل الشهور لك بالإقبال متصدية، والأزمنة إليك راغبة متشوّقة، والقلوب نحوك سامية، تلاحظك عشقا، وترفرف نحوك طربا وشوقا.

Ey müminlerin emiri! Zaman sürdükçe ve sevinçlerin mükemmelliği ile Allâh seni mutlu kılsın. Gelecek zamanla seni mübarek kılsın. Hilafetin bereketiyle bütün arzularını sana bahşetsin. Daha fazlasını versin. her bayramı sena sevinçli kılsın, seninle birlik gücünü güçlendirsin. Parlak bahar çiçeklerinin gülümsemesini, bereketli sonbahar günlerinin hoşluğunu sana ulaştırsın, Eylül ve Temmuz aylarının neşesiyle ve arzuların ulaşamadığı sağlam makamlarla nevrüz ve şenliklerden faydalanmayı, darb-ı meselcilerin son noktasını sana yaklaştırsın. Senin gücünü ve ömrünü uzatsın, merhametin ve adlinle ümmeti nasiplendirsin. Sana bol bol afiyet versin, (esenlik elbisesini) giydirdirsin. İzzet ve şerefle seni zırhlandırın. Senin için ayları talihli., zamanı sana özlem duyan ve seni arzulayan, gönülleri sana yönelmiş, aşkla seni gözleyen, coşku ve şevkle sana kanat çırpan kılsın.

Daha önceki bölümlerde de gördüğümüz gibi gerek dinî bayramlarda ve gerekse Fars kültüründen Abbâsîlere geçen bayramlarda nazım tarzında tebriklere rastlanmaktadır. el-Hasan b. Vehb'in ise bunu nesir olarak ifade etmektedir. Zaman zaman şâirlerin, birtakım hediyelerle birlikte şiirlerini gönderdiklerini bilmekteyiz. Bu konuda da nesir şiirle rekabet etmiştir. Nitekim ünlü filozof el-Kindî (öl.260) bazı arkadaşlarına risâlesiyle birlikte kılıç hediye etmiştir.⁵⁷⁷ Bu risâlenin bir bölümü şöyledir:⁵⁷⁸

الحمد لله الذي خصّك بمنافع ما أهدي إليك، فجعلك تهتّر للمكارم اهتزاز الصّارم، وتمضي في الأمور مضاء المأثور، وتصون عرضك بالإرفاد كما تصان السيوف في الأعمداد، ويظهر دم الحياء في صفحة خدك

⁵⁷⁶ el-Câhiz, *el-Mehâsin ve'l-Ezdâd*, s. 242.

⁵⁷⁷ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 563.

⁵⁷⁸ Safvet, *Cemheretu Resâili'l-'Arab* IV, 18.

المشوف كما يشفّ الرّونق في صفحات السيوف، وتصل شرفك بالعطيات كما تصل متون المشرفيات.

Sana verilen faydalı şeyleri sana özgü kılan Allâh'a hamd olsun ki seni tınlayan kılıçlar gibi şerefli şeyler için titreyen, işleri seçkin (keskin) kılıçlar gibi uygulayan, kılıçların kınlarında korunması gibi yardımla namusunu muhafaze eden, kılıçların yüzünde parlaklığın görüldüğü gibi açık yanağında haya kanını gösteren, biri yaptı, kınından çekilmiş kılıçların gövdesinin parladığı gibi sen de şerefini bağışlarıyla parlatan biri yaptın.

Risâle secî bakımından kendinden öncekilerden bir adım daha ileridedir. Çünkü el-Hasan b. Vehb zaman zaman secîyi terk ettiği halde el-Kindî secîye sıkı sıkıya sarılmıştır. Onun el-Hasan b. Vehb'den daha sonraki dönemleri de yaşaması dönemin secî akımından daha fazla etkilenmesini sağlamıştır.

İbnu'l-Mu'tezz, şâirler arasında adı geçen Ebû 'Alî el-Basîr'in iyi bir risâleci olduğunu zikretmekte ve zamanında onun bir eşinin bulunmadığını söylemektedir. Ayrıca bir kâtip şâir olan el-'Attâbî hakkında onun bir kişide birleşmiş iki kalem olduğunu, çünkü kâtiplerin şiirlerinin genellikle zayıf olduğunu ve bu yüzden de onun yerinin doldurulamayacağını⁵⁷⁹ belirtmesi, bu iki meziyeti aynı anda bulundurmanın üstün bir yetenek olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ebû 'Alî el-Basîr'den birçok risâle rivâyet edilmiştir. el-Mutevekkil'in veziri 'Ubeydullâh b. Yahyâ b. Hâkân'ı öven ve birçok üstünlüğünü sıralayan aşağıdaki risâlesi bunlardan sadece biridir.⁵⁸⁰

إِنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ لَمَّا اسْتَخْلَصَكَ لِنَفْسِهِ، وَائْتَمَنَكَ عَلَى رِعْيَتِهِ، فَنَطَقَ بِلِسَانِكَ، وَأَخَذَ وَأَعْطَى بِيَدِكَ، وَأُورِدَ وَأُصْدِرَ عَنْ رَأْيِكَ... وَلَمْ يَزِدْكَ -أَكْرَمَكَ اللَّهُ- رَفْعَةً وَتَشْرِيفًا إِلَّا أَزْدَدَتْ لَهُ هَيْبَةً وَتَعْظِيمًا، وَلَا تَسْلِيطًا وَتَمْكِينًا إِلَّا زَدَتْ نَفْسَكَ عَنِ الدُّنْيَا عِزًّا وَتَنْزِيهًا، وَلَا تَقْرِيْبًا وَاخْتِصَاصًا إِلَّا أَزْدَدَتْ بِالْعَامَّةِ رَأْفَةً وَعَلَيْهَا حُدُبًا، لَا يَخْرُجُكَ فِرْطُ النَّصْحِ لَهُ عَنِ النَّظَرِ لِرِعْيَتِهِ، وَلَا إِثَارَ حَقِّهِ عَنِ الْأَخْذِ بِحَقِّهِ عِنْدَهُ...

Şüphesiz müminlerin emiri, seni kendisi için seçip seni halkının koruması için vekil tayin etti, senin dilinle konuştu, senin elinle alıp verdi, senin görüşünle gelir aldı ve hazineden para çıkardı... –Allâh seni şerefleştirdi– Sen onun konumunu şerefini yüceltikçe o da seninkini artırdı. Sana imkan ve yetki arttırdıkça sen de dünyadan yüz çevirmeni ve ondan uzak durmanı artırdın. Seni yakınına alıp özel muamele ettikçe sen

⁵⁷⁹ İbnu'l-Mu'tez, *Tabakâtu's-Su'arâ*, nşr. Ahmed Abdussettar Ferrâc, Kâhire 1375/1956, s. 397.

⁵⁸⁰ Safvet, *Cemheretu Resâili'l-'Arab*, IV, 139.

de halka merhametini ve yumuşaklığını ve onlara yakınlıklığını artırdın. Ona (müminlerin emirine) aşırı nasihat, halka olan bakışını düşürmedi.

Ebû Alî el-Basîr'in yeteneği, kullandığı seçkin lafızlarla kendini göstermektedir. Ayrıca onun seçtiği lafızları mükemmel bir şekilde birbirine bağladığı görülmektedir. Risâlede her ne kadar secî pek bulunmasa da tekâbül ve tevâzüne yer verildiği, akıcılık ve ihtişamın gözler önüne serildiği fark edilir.

Medih konulu ibarelerde kulaklarda çınlayan ses sanatının yanı sıra yeni siyâsî anlamlara da yer verilmiştir. Bunlar vezirin bulunduğu makam itibarıyla tebaaya yumuşak davranmak, fertlerin hakkını gözetmek gibi yüklendiği erdemleri içermektedir. Ayrıca halkın ona karşı duyduğu sevgiyi, yaşantısını ve sahip olduğu üstün meziyetleri övmeyi de ihmal etmemiştir.⁵⁸¹

Ebû 'Alî el-Basîr'in Ebû'l-'Aynâ'ya yazdığı itâb, hatta itâbtan da öte hiciv içeren bir risâlesi bulunmaktadır. Aşağıda bir bölümüne yer verdiğimiz bu risâle,⁵⁸² halife ve vezirlere nedimlik konusunda aralarındaki rekabetten kaynaklanmaktadır.

من أبي علي البصير، ذي البرهان المنير، المبلغ في التحذير، المعذر في النكير، إلي أبي العناء الضّرير، ذي الرأي القصير، والخطل الكثير، والإقدام بالتعبير، سلامٌ على المخصوصين بالسّلام، من أجل حقيقة الإسلام، المؤمنين بالحلال والحرام، والفرائض والأحكام، فإنّي أحمد الله إلى نفسه و أوليائه من خلقه، على ما هداني من دينه، وعزّني من حقّه، وامتّن عليّ به من تصديق رسله... أمّا بعد فإنّك الرجل الدقيق حسبه، الرّديء مذهبه، الدّنيء مكسبه، الخسيس مطلبه، البذيّ لسانه، المبلوّ به إخوانه...

Apaçık deliller sahibi, uyarıda bulunan ve bilmemeyi mazur gören, Ebû 'Alî el-Basîr'den, kıt görüşlü, habire saçmalayan, ifadelerinde pervasız Ebû 'l-'Aynâ' ed-Darîr'e... Selam İslâm'ın hakikatinden dolayı selamı hakedenlere, helâl ve harama, farzlara ve (Kur'ân'ın) hükümlerine inananlara olsun. Ben Allâh'ın zatına ve onun yarattığı Allâh dostlarına, beni dinine ulaştırdığı için, dininin hakikatlerini bana öğrettiği, resullerini tasdik etmeği bana ihsan ettiği için hamd ediyorum... Bunlardan sonra, şüphesiz sen, soyu belirsiz, gidişatı rezil, kazancı berbat, isteği adice, dili çirkef ve kardeşleri kendinden yaka silken bir adamsın...

⁵⁸¹ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 565.

⁵⁸² Safvet, *Cemheretu Resâili'l-'Arab*, IV, 141.

Sadece başlangıcına yer verdiğimiz risâle bu tarzda sürüp gitmektedir. Ebû'l-'Aynâ'nın helâle, harama inanmadığı, farzları önemsemediği, kendine ikramda bulunan dostuna bile saygı göstermediği gibi olumsuz ifadelerle onu kötüyerek birçok menfi sıfatı ona yakıştırmıştır.

Ebû'l-'Aynâ'nın da secîli ifadelerle süslenmiş risâleleri mevcuttur. Ebû Nuh'un müslüman oluşu münasebetiyle onu tebrik amacıyla yazdığı aşağıdaki risâlesinde Ebu'l-'Aynâ'nın üslûbu net bir şekilde görülmektedir. Ayetlerden iktibaslarla yazdığı risalesi şöyledir:⁵⁸³

لقد عظمت نعمة الله عليك، في منازبة أهل الذلة والصغار، والكفر والإصرار، الذين أحلّوا قومهم دار البوار، جهنم يصلونها و بئس القرار، والذين جعلوا لله أندادا ودعوا للرحمن أن يتخذ ولدا، إن كل من في السموات و الأرض إلا آتي الرحمن عبدا، وليهنئك نعمة الله عليك في أخوة المهاجرين والأنصار والتابعين لهم بإحسان، فقد أصبحت لهم أخا، وأصبح الدعاء لهم عليك من الله فرضا، قال الله عز و جل: "والذين جاءوا من بعدهم يقولون ربنا اغفر لنا ولإخواننا الذين سبقونا بالإيمان و لا تجعل في قلوبنا غلا للذين آمنوا، ربنا إنك رؤوف رحيم."

Alçak ve değersiz kişilerle, küfür ve ısrar ehliyle mücadele etmede Allah'ın sana verdiği nimetleri büyüktür. Onlar ki kendi kavimlerini helâk yurduna, cehenneme ki, orası ne kötü bir yerdir, atan kimselerdir. Onlar Allah'a şirk koşarlar ve Allah'a çocuk isnad ederler. Yerde ve gökte hiç kimse yoktur ki (olan herkes) ancak Rahman olan Allah'a kul olarak geleceklerdir. Muhacir ve ensarı kardeş yapmada, tabiine de iyilik yapmada Allah'ın sana olan nimeti mübarek olsun. Sen onlarla kardeş oldun. Senin onlara dua etmen, Allah'tan dua istemen farz oldu. Aziz ve Celîl olan Allah şöyle buyuruyor: "Onların arkasından gelenler şöyle der: Rabbimiz, bizi ve bizden önce iman etmiş kardeşlerimizi bağışla, kalplerimizde iman edenlere karşı hiçbir kin bırakma. Şüphesiz sen, çok şefkatli, çok merhametlisin." (Haşr Sûresi, 10. Âyet)

Bunun dışında Ebû'l-'Aynâ'nın istimnah (bağış isteme), şükür, i'tizâr, taziye vb. birçok konuda risâlelerine rastlamak mümkündür.⁵⁸⁴

İbarelerinin birçoğu gerek lafızların seçilmesi, gerek bedî sanatların kullanılması bakımından her biri birer zinet eşyası gibidirler. Risâlelerindeki sağlam lafızlar, sıkça kullanılan tıbak, tekâbül, istiâre gibi sanatlar, kuvvetli tasvir yeteneği, lafızların

⁵⁸³ Safvet, Cemheretu Resâili'l-'Arab, IV, 138.

⁵⁸⁴ Bkz. Safvet, Cemheretu Resâili'l-'Arab, IV, 135-138.

örgüsündeki sağlamlık, yerleştirilmesinde zihinleri kendine çeken motiflerin kullanılması onun bu sahadaki yeteneğini gözler önüne sermektedir. Ayrıca secîyi bu dönemin başlarından itibaren risâlelerinde kullanan kâtipler arasında olması secîye olan düşkünlüğünün bir göstergesidir.

Belîğ kâtiplerden biri de Ahmed b. Suleymân b. Vehb'dir. Onun sadakat hakkında arkadaşlarına yazmış olduğu risâlesi, sanatının ulaştığı noktayı göstermesi bakımından dikkate değerdir.⁵⁸⁵ Açık bir şekilde secîye yer verdiği risâlesinde zorlamadan uzak ve rahat davrandığı görülmektedir. risalelerinde müteradif kelime ve cümlelere çokça yer vermiştir. Kendisi gibi bir yazar olan İbn Ebî İsba'ya yazdığı risâlesi şöyledir:⁵⁸⁶

لو أطعت الشوق إليك و النزاع نحوك لكثير قصدي لك و غشيانى إياك، مع العلة القاطعة عن الحركة،
الحائلة بيني و بين الركوب، فالعلة إن تخلفت مخلفتى، و إثار التخفيف يؤخر مكاتبتي، فأما مودة القلب و
خلوص النية و نقاء الضمير والإعتداد بما يجدد الله لك من نعمة و يرفعك إليه من درجة و يبلغك إياه من رتبة،
فعلى ما يكون عليه الأخ الشقيق و ذو المودة الشقيق. و أرجو أن يكون شاهدي على ذلك من قلبك أعدل
الشهود، و وافدي باعلامك إياه أصدق الوفود...

Sana olan özlemime ve hasretime boyun eğmiş olsaydım beni hareket etmekten alıkoyan, benimle senin arandaki yolculuğa engel olan müzmin hastalığıma rağmen sana gelmem ve seni ziyaret etmem çok olurdu. O hastalık ben (onu) arkada bırakırsam o beni arkada bırakıyor. Hafifletmeyi tercih etmem yazışmamı geciktiriyor. Kalbin sevgisine, niyetimin samimiyetine, vicdanımın temizliğine, Allah'ın sana verdiği nimetlerle ve seni yükselttiği makamlar, seni ulaştırdığı mertebeleri hazırlamaya bu şefkatli ve sevgi ve merhamet sahibi kardeşin içinde bulunduğu durumdan dolayıdır. Bu duruma şahidin en adil şahid olan gönlinin olmasını ve bunu sana bildiren elçimin, en sadık elçinin olmasını umarım..

Bu sahada öne çıkan kâtiplerden biri de Ahmed b. Tâhir b. Tayfûr'dur, risâlelerinin büyük bir kısmı *İhtiyâru'l-manzûm ve'l mensûr*⁵⁸⁷ adlı kitapta toplanmıştır.

Ayrıca İbnu'l-Mu'tezz'in de tebrik, taziye, i'tizar, şevk, ayrılık, hasta hal ve hatırı sorma ve onlara şifa için duada bulunma gibi konularda risâleleri vardır. Bunların büyük bir kısmı es-Sûlî'nin *Kitâbu'l-Evrâk* adlı eserinde el-Mu'tezz'in işlendiği bölümde

⁵⁸⁵ Yağûd el-Hamevî, I, 273.

⁵⁸⁶ Yağûd el-Hamevî, I, 272.

⁵⁸⁷ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetu'l- 'Ârifîn*, I-II, İstanbul 1955, I, 52.

aktarıldığı nakledilmektedir.⁵⁸⁸ Aynı zamanda *Zehru'l-Âdâb*'da da birçok risâlesine rastlanmaktadır.⁵⁸⁹ Kitap ve kalem vasfettiği aşağıdaki risâlesi bunlardan biridir.⁵⁹⁰

الكتاب والحب الأبواب، جريء على الحجاب، مفهم لا يفهم، وناطق لا يتكلم، به يشخص المشتاق إذا أقعده
الفراق والقلم مجهز لجيوش الكلام يخدم الإرادة، ولا يمل الاستزادة، يسكت واقفاً، وينطق سائراً، على أرض بياضها
مظلم، وسوادها مضيء، وكأنه يقبل بساط سلطان، أو يفتح نوار بستان.

Kitap kapılardan geçebilen, perdedârlara karşı cüretli, anlatır anlamaz, nutku vardır ama konuşmaz. Ayrılık, özleyen kişiyi ona ulaşımdan alıkoyduğu zaman hasret çeken onunla görür. Kalem; iradeye hizmet eden söz ordusunun donanımını sağlayandır. Artırmaktan bıkmaz, durarak susar, beyazı karanlık olan, siyahı ise ışık saçan bir yerde yürürken konuşur. Sanki o, bir sultanın eteğini öper veya bir bahçenin güllerini açar.

Edip ve şâir olan el-Mu'tezz'in diğer risâlelerinde secîye bütünüyle yer vermediği halde bu risâlesinde büyük ölçüde secîyi kullandığı görülmektedir. Ayrıca edip kitap ve kalem şahıslandırarak birçok şekle büründürmüştür.

Kâtipler davetlere, ziyaretlere, eğlence, şarkı, dinlenme, gece sohbeti ve yemek gibi aktivitelere çokça vakit ayırmaktaydılar. Bu tür münasebetlerin yanında bayramlar, düğün, sünnet, hac vb. dinî ve sosyal etkinlikler, kış veya bahar aylarının gelişi gibi konularda tebrik içeren risâleleri artık onların sosyal yaşantılarının bir ihtiyacı hâline gelmişti. Özellikle secînin yayıldığı bu asrın ortalarından itibaren onun risâlede umumileşen bir tarz olarak geliştiğini söylemek mümkündür. Nitekim bu durum Ebû 'Alî el-Basîr'in, Ebû'l-'Aynâ'nın risâlelerinde açıkça görülmektedir. Onların dışında İbn Mukrim'in risâlelerinde de dikkati çektiği gibi edipler sadece risâle yazmakla yetinmemiş, el-Muktedir'den itibaren secînin hem edebî risâlelerde, hem siyâsî risâlelerde, hem de kardeşlik risâlelerinde bir üslûp olarak yerleşmesi için gayret sarf etmişlerdir. Öyle ki bu durum 'Abdurrahmân b. 'Îsâ b. el-Hemezânî'nin (öl. 320/932) *el-Elfâzu'l-Kitâbiyye*⁵⁹¹ adında tebrik, taziye, müjdeleme, uyarı, özür, vb. konuları

⁵⁸⁸ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sânî*, s. 569.

⁵⁸⁹ Bkz. el-Ḥusrî, I, 22

⁵⁹⁰ Safvet, *Cemheretu Resâili'l-'Arab*, IV, 313.

⁵⁹¹ el-Bağdâdî, II, 513.

içeren bir eser yazmasına yol açmıştır. Eserde secîye verilen yer, onun bunu mânâdan önde tuttuğu ve Arap nesrine bir klişe olarak takdim ettiğini göstermektedir.⁵⁹²

Hiç şüphesiz secînin yayılması sadece ihvân risâleleri ya da dîvân risâleleriyle sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda edebî risâlelerde de buna orantılı olarak gelişmiştir. el-Câhiz'in bu risâlelerde izdivaç üslûbunu yaydığı bilinmektedir. Onu daha sonra risâleye secîyi ekleyenler takip etmiştir. el-Mu'tezz'in bazı arkadaşlarına yazdığı Sâmerî'yi tasvir eden, onun yıkılışına olan üzüntüsünü belirten ve Bağdat'ı ve halkını kötüleyen risâlesinde bu üslûbun tam anlamıyla vücut bulduğu göze çarpmaktadır. Risâle iki şehir arasındaki bir mûnaâzara gibidir. Nitekim halife el-Mu'temid ve oğlu el-Mu'tezz, 276/889 senesinde hilâfet merkezini Semerrâ'dan Bağdat'a nakletmiştir.⁵⁹³ Risâle şöyle başlamaktadır.⁵⁹⁴

كتبت إليك من بلدة قد أنهض الدهر سكانها، وأقعد جدرانها، فشاهد البأس فيها ينطق وحيل الرجاء فيها يقصر، فكأن عمرانها يطوى، وكأن خرابها ينشر، وقد وكلت إلى الهجر نواحيها، واستحثت باقيها إلى فانيها، وقد تمزقت بأهلها الديار، فما يجب فيها حق جوار، فالظاعن منها ممحو الأثر، والمقيم بها على طرف سفر، نهاره إرجاف، وسروره أحلام، ليس له زاد فيرحل، ولا مرعى فيرتع...

Sana, zamanın sakinlerini uykudan kaldırdığı, (evlerinin) duvarlarını harap ettiği bir memleketten yazdım. Oradaki sıkıntıyı gören (sıkıntılarını dile getirmekte) konuşur ve orada ümit bağları kısılar. Sanki yapıları dürülmüş, harabeleri yayılmış, çevresi terk edilmeye bırakılmış, geri kalanı ise yok olmaya zorlanmış, ülke halkıyla birlikte paramparça olmuş. O halde orada komşuluk hakkı (gözetilmesi) zorunlu değildir. Çünkü oradan ayrılanın izi silinmiş, ikamet edenleri ise yolculuğa çıkmak üzere. Orada ikamet edinin gündüzü ürkütücü, sevinci ise hayaldir. Azığı yok ki yola çıksın, geçimini sağlayacağı bir şey yok ki geçimini sağlasın...

Risâlenin secîyle dolu olduğu göze çarpmaktadır. Sanki İbnu'l-Mu'tezz onun mükemmel bir edebî eser olması için özel gayret sarf etmiştir. İbnu'l-Mu'tezz'in burada yer verdiğimiz her iki risâlesinde de secî üslûbunu seçtiğini görmekteyiz. Bu üslûp mânâdan çok lafza önem verildiğini göstermektedir. İbnu'l-Mu'tezz secîyle yetinmeyip

⁵⁹² Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sânî*, s. 571.

⁵⁹³ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sânî*, s. 571.

⁵⁹⁴ Safvet, *Cemheretu Resâli'l-'Arab*, IV, 348.

ona diğerk bediî sanatları da eklemiştir. Bunların başında tıbak gelmektedir. Ayrıca onun üslûp özelliklerinden olan teşbîhi de bir hayli kullandığı görölmektedir.⁵⁹⁵

Üçüncü Abbâsi asrında İbnu'l-Amîd'in, çağdaşı Ebû'l-Ala es-Servî ile olan yazışmalarından biri olan aşağıdaki parçayı ihvâniyyât türü risâlelere güzel bir örnek olarak sunabiliriz:⁵⁹⁶

أحمد الله على كل حال، و أسجله أن يعرفني فضل بركته، و يلقيني الخير قي باقي أيامه و خاتمه، و
أرغب إليه في أن يقرب علي القمطر دوره، و يقصر سيره، و يخفف حركته، و يعجل نهضته. وينقض مسافة فلكه و
دائرتة، و يزيل بركة الطول من ساعاته، و يرد علي غرة شوال فهي أسر الغرر عندي و أقرها لعيني...

Her halükarda Allah'a hamd ederim. Ve onun bereketinin fazlını bana tanıtmasını isterim. Geri kalan günlerinde ve sonunda beni hayırla karşılaştırmasını sürekli dile getiriyorum. Bana ayın dönüşünü yakın kılmasını ve ayın seyrini de kısa kılmasını, kareketini hafif kılmasını, yükselşini acele ettirmesini, ayın yörüngesini ve yol mesafesini çözmesini uzun saatlerinin bereketini kaldırmasını şevval'in ilk günlerini bana tekrar getirmesini isterim. Zira Şevval'in ilk günleri benim için ayların ilk günlerinin en sırlısı, ve gözüm için en aydın olanıdır. ...

Üçüncü Abbâsiler döneminde ihvâniyyât türünde iki büyük edip vardır. Bunlar Ebû Bekr el-Harizmî⁵⁹⁷ ve Ebû Hilâl es-Sâbî olup her ikisi de sanatlarının ustasıdır. Risâlelerinde bediî sanatlarla dolu bir üslup benimsemişler ve nükteye eğilim göstermişlerdir.⁵⁹⁸

Aslında ihvâniyyât temelde secîye dayanmaktadır. Bu türde secîyi gerekli kılan iki ana sebep mevcuttur. Bunlardan biri bu dönemde İslâm dinini kabul eden hristiyanların sayısının oldukça artmasıdır. Zira kilise ayinlerinde ve vaazlarda secîyi çokça kullanan Hristiyanlar, müslüman olduklarında eski alışkanlıkları üzere İslâm'ın temel öğretilerini de secîli bir şekilde öğretme yoluna gitmişlerdir.

Bir diğerk sebep ise secî sanatının söze akıcılık ve tatlılık katmasıdır. Kuşkusuz sözün en akıcı olanı secîli olanıdır. Nitekim Araplar Câhiliye döneminde çokça secî kullanmışlardır. Abbâsiler döneminde ise kitâbette secî sanatı kullanmak bir gelenek

⁵⁹⁵ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sânî*, s. 573.

⁵⁹⁶ es-Se'âlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, III, 190.

⁵⁹⁷ İbn Hallikân, IV, 400.

⁵⁹⁸ İrânizâde – Şâmilî, s. 210.

hâlini almıştı. Secî sanatında güzel örnekler veren Ebû Hilâl es-Sâbî de bu sahada beyan ve belâğattaki maharetini ortaya koymuş katiplerden biridir.⁵⁹⁹

Kitâbetin ihvâniyyât türünü, bu sanatın büyük ustası Ebû Bekr el-Harizmî 'nin üzerinde incelemek daha isabetli olacaktır. el-Harizmî, hayatında birçok beldeyi gezmiş, hemen hemen her gittiği yerde edebiyat ilgilileri onun belâğat alanındaki üstünlüğünü itiraf etmiş ve kendisine haklı olarak “Şeyhu’l-udebâ” ünvanını vermişlerdir. Ne varki bu durum pek uzun sürmemiş, Bedîü’z-zemân el-Hemezânî’nin yıldızı parlamınca el-Harizmî ve onunla beraber ihvâniyyât sanatı da önemini kaybetmeye başlamıştır. Çünkü el-Hemezânî ile birlikte edebiyat çevreleri el-Harizmî hayranları ve el-Hemezânî hayranları diye ikiye ayrılmış, bu durum onların arasında büyük çaplı bir edebi münakaşa ve münazara ortamının doğmasına neden olmuştur.⁶⁰⁰ Nitekim bu durumdan oldukça müteessir olan el-Harizmî buruk bir şekilde hayata veda etmiş, buna karşılık rakibi el-Hemezânî ise bu rekabet ortamında el-Harizmî 'nin icra etmiş olduğu alışlagelmiş risâle sanatının dışına çıkarak gençliğinin de vermiş olduğu güç ve bu sanat dalında yaptığı yeniliklerle Maqâme sanatının doğmasına vesile olmuştur.⁶⁰¹

Diğer taraftan el-Harizmî 'nin risâleleri ile es-Sâbî'nin risâlelerini karşılaştıracak olursak; es-Sâbî'nin risâlelerinin daha ahenkli, daha az mübalağalı ve gerçeğe daha yakın olduğunu görürüz. Fakat el-Harizmî 'nin çağdaşlarınınkinden farklılık arzettiği en önemli husus ise eşsiz güzelliklere ve akıcılığa sahip olmasıdır. Onun üslûbu ile Klasik arap üslûbu arasında tatlı ve musikiye yatkın lafızları, güzel teşbihleri ve yazarın ruh hâlinin de göz önünde bulundurulması bakımından pek çok benzerlikler vardır. Ancak eskiden yiğitlik sayılan okçuluk sevgisi artık değişmiş ve alay konusu olmaya başlamıştır. Öte yandan el-Harizmî'nin üslûbunun sahip olduğu temel vasıflar, mübalağa ve tekrar unsurlarıdır. Nitekim el-Harizmî bu iki hususa kitâbet sanatının üslûbu olmaları bakımından büyük önem vermiştir.⁶⁰²

Şimdi vereceğimiz bir ihvâniyyât örneğinde el-Harizmî, fakirliği ve onun insanları ne ölçüde değiştirdiğini dile getirmektedir.⁶⁰³

⁵⁹⁹ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi 'n-Nesri 'l-Arabî*, s. 219.

⁶⁰⁰ Mubârek, II, 318; ez-Zeyyât, s. 239; Ferrûh, II, 545.

⁶⁰¹ Şevki Dayf, *el-Maqâme*, nşr. Dâru'l-meârif, Kâhire 1954, s. 5; Mubârek, I, 242.

⁶⁰² Yılmaz, III. *Abbasi Asrında Edebi Çevre*, s. 204.

⁶⁰³ *Resâilu'l-Harizmî*, s. 30.

و أصابني البؤس حتى ركبته غير دابتي و أكلت غير نفقتي و نزلت بيتا بالكراء و أكلت خبزا بسرا، و لبست الصوف في الصيف و البردية في الخريف و كوتبت مواجهة و خوطبت بالكاف مشافهة و أجلسْتُ في الصف النعال أعني أخريات الجال، و ناظرني من كان يدرس عليّ، و خالفني من كان يختلف إليّ، و حتى لقد نشزت عليّ جاريتي، و حزنت عليّ دابتي، و تقدّمني في المسير رفيقي، الذي جمعني و إياه طريقي و حتى إنّي أخذت الدرهم الجيد فصار في يدي ستوقا، و قطعت الثوب المشتري فصار على بدني مسروقا، و سافرت في حزينان فعصففت الريح و سدّ الأفق الضباب، و فقدتُ كل شيءٍ ملكته غير عرض الذي عده الشيخ معي و صبري الذي عرفه منّي.

Fakirlik (belası) başıma geldi, öyle ki benim olmayan bir bineğe bindim, benim olmayan nafakayı yedim, kiralık evde oturdum, ham hurma ekmeği yedim, yazın yün elbise, sonbaharda ise kışlık elbise giydim. Yüzüme karşı köle olmam pazarlığı yapıldı. Bana sözlü olarak “ك” ile (hakaret hitabıyla) hitap edildi. Ayakkabıların sırasında, yani en aşağı yerlerde oturtuldum. Benden ders alanlar benimle münazaraya kalkıştı. Benim yanıma gidip gelenler bana muhalefet etti, cariyem bile bana baş kaldırdı. Bineğim hâlime acıdı, yolumun kendisine olan ve kendisine gideceğim arkadaşım yolda beni bırakıp (ilerledi). Elime aldığım para değerini kaybetti. Satın aldığım elbiseliği üstüme biçtirdim, (sanki), çalınıtı oldu. Haziran’da yolculuğa çıktım, fırtına esti. Ufku sis kapladı. Şeyhin benimle birlikte saymış olduğu namusu ve bana savunmuş olduğu sabrın dışında sahip olduğum herşeyi kaybettim.

Ahmed Emin, el-Harizmî ve es-Sâbî’nin risâleleri hakkında “Bu risâleleri okuduğumda ruhum sıkılıyor, dilim dönmüyor, bir tek risâleyi okurken bile ona bir veya iki saatimi ayırıyorum ama yine de elle tutulur somut bir şey elde edemiyorum.” şeklinde değerlendirmede bulunurken onların bedîî sanatlar yönünden çok ağır, buna karşılık insanları psikolojik yönden etkilemesi bakımından ise çok hafif olduğunu iddia etmektedir.⁶⁰⁴

Daha önce de bahsettiğimiz gibi ihvân risâleleri özlem, davet, tavsiye, tebrik gibi birçok konuda yazılmıştır. Konuya daha da açıklık kazandırması bakımından bahsettiğimiz konularda yazılmış ihvan risâlelerinden örneklerler verelim:

Özlem ve Sevgi konusunda yazılan risâleler: Bu tür risâleler, kâtiplerin kendilerinden uzakta olan ve görüşemedikleri kardeşlerine veya arkadaşlarına yazdıkları risâlelerdir. Kâtipler, bu risâlelerde onlara duydukları özlemi dile getirmişler, onlara bir

⁶⁰⁴ Ahmet Emin, *Zuhru'l-İslâm*, II, 91.

an önce kavuşma ümitlerini ifade etmişlerdir. Şekil yönünden bu tür risâlelerde dua cümlelerine ve şiir beyitlerine de rastlanmaktadır.⁶⁰⁵ Bu tür risâlelere Saîd b. Humeyd'in arkadaşına duyduğu sevgiyi ve özlemi ifade ettiği şu risâlesi güzel bir örnektir.⁶⁰⁶

إني أهديت مودتي رغبة إليك، ورضيت بالقبول منك مثوبة، فصرتَ بقبولها قاضيا لحق و مالكا لرق.

Sana olan arzumdan dolayı sevgimi sana bağışladım. (Sevgimin) senden karşılık görmesinden hoşnut oldum. Böylece sen de onu kabul etmekle hak için bir yargıç ve köleye de sahip oldun.

Davet konusunda yazılan risâleler: Bu tür risâlelerde kâtipler arkadaşlarını, kendilerini ziyaret etmeye yada mutlu günlerinde onlara katılmaya, bir ziyafete, bir av partisine vb. davet etmektedirler. Bu tür risâlelerde kâtipler, davet ettikleri mekanın genel havasını da tavsif etmişlerdir.⁶⁰⁷ Bu tür risâlelerden biri el-Huseyn b. el-Hasan b. Sehl'in arkadaşını bir ziyafete davet ettiği şu satırlarıdır.⁶⁰⁸

نحن في مأدبة لنا، تشرف على روضة تُضاحك الشمس حسنا، قد باتت السماء تكلّها، فهي شرقة بمائها،
حالية بُنّوارها، فبادر إلينا لنكون على سواء من استمتاع بعضنا ببعض.

Bizim için hazırlanmış bir ziyafetteyiz. Güneşin bütün güzellikleriyle neşelendirdiği ve gökyüzünün de bu güzellikleri örttüğü bu bahçeye sen de teşrif et. Orası suyuyla parlak (yemyeşil) ve çiçekleriyle süslüdür. Aynı şekilde birbirimizle eğlenmek için çabuk bize gel.

Şükr(Teşekkür) konusunda yazılan risâleler: Bu tür risâleler çoğunlukla yapılan bir iyilik karşısında minnet duygularını ifade eden sözleri içermektedir. İyilik ve ihsan kavramları yüceltilerek faziletli davranışlar oldukları ifade edilir. el-Hasan b. Vehb'in halifeye vezirlik makamına yükseltilmesinden dolayı yazdığı bir risâlesi bu türdendir.⁶⁰⁹

من شكرك على درجة رفعته إليها أو ثروة أقدّرتَه إياها، فإن شكري لك مهجة أحييتّها، وحشاشة أبقيتّها، و
رمق أمسكتَ به و قمت بين التلف و بينه. فلكل نعمة من نعم الدنيا حد يُنتهي إليه، و مدي يوقف عنده، و غاية
من الشكر يسمو إليها الطرف، خلا هذه النعمة التي قد فاقت الوصف و طالت الشكر و تجاوزت قدره...

⁶⁰⁵ Sâlih, s. 102.

⁶⁰⁶ İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 308.

⁶⁰⁷ Sâlih, s. 105.

⁶⁰⁸ İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 308; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, IV, s.35.

⁶⁰⁹ İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 316; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, IV, 31.

Kim sana bir makam için teşekkür ederse sen onu oraya yüceltirsin, Kim sana bir servet için teşekkür etse ona muktedir kılarısın. Benim sana olan teşekkürüm ise bende canlandırdığın sevgiden ve baki kıldığın candan, tuttuğun ve hayatta olup olmamak arasında bıraktığın can kalıntısından dolayıdır.... Her bir dünya nimetinin son bulduğu ve durduğu bir sınırı ve gözlerin dikildiği bir teşekkür hedefi vardır. Tasvirlerin aştığı, teşekkürün uzadığı(yetmediği) sınırlarını zorladığı bu nimet hariç.

Tebrik konusunda yazılan risâleler: Abbâsi kâtipleri, genel ve özel anlamda toplumu mutlu eden, bayram, mevsimler vb. mutluluk verici münasebetler hakkında arkadaşları ve akrabaları ile tebrikleşirlerdi. Bu tür risâleye örnek olarak Abdullah b. el-Mu'tez'in vezir Ubeydullah b. Süleymân b. Vehb'e bayram dolayısıyla yazdığı şu risâlesini verebiliriz:⁶¹⁰

أنا أسأل الله تعالى أن يجعل هذا العيد أعظم الأعياد السالفة بركة على الوزير، و يقبل ما توسل به ألى مرضاته، ويضاعف الإحسان اليه على الإحسان منه.

Ben, Allah'tan bu bayramı vezir için geçmiş bayramlardan daha bereketli bir bayram kılmasını, Allah'ın rızasını kazanmak için yöneldiği şeyleri kabul etmesini ve ona verdiği ihsanlarını kat kat etmesini diliyorum.

Kâtipler, bu tür risâlelerde aynı zamanda evlilik veya bir makama gelme gibi hususlarda duydukları sevinci ifade etme, evliliklerde çiftlere mutluluk ve rızıklarının bolluğunu dileme gibi hususları ifade etmişlerdir.

Taziye ve teselli konusunda yazılan risâleler: Bu tür risâlelerde, sabra teşvik, Allah'ın kazasına rıza gösterme gibi konular işlenmiştir. el-Câhiz'in şu risâlesi bu mânâda en güzel örneklerden biri olarak kabul edilebilir:⁶¹¹

أما بعد، فإن الصبر يعقبه الأجر، والجزع يعقبه الهلع، فتمسك بحظك من الصبر تنل به الذى تطلب، وتدرك به الذى تأمل.

Şüphesiz sabrın ardında mükafat, telaşın ardında ise ah vah etmek vardır. O halde sen sabır nasibine tutun ki onunla istediğin şeylere ulaşabilesin ve ümit ettiğin şeyleri de elde edesin.

⁶¹⁰ el-Hüsri, I, 226.

⁶¹¹ İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 328.

Medih konusunda yazılan risâleler: Abbâsiler döneminde, medih konusunda yazılan risâleler, medih şiirleri kadar revaç bulmamıştır. Bu tür risâlelerde medih kasidelerinden alıntılar yapılmıştır. Övülen kişi deniz gibi cömert, kılıç gibi sağlam, aslan gibi cesurdur. Üçüncü Abbâsi asrında yaşamış olan edebi simalardan es-Şâhib b. Abbâd'ın kızına yazmış olduğu aşağıdaki risâleyi medh türüne örnek olarak verebiliriz:⁶¹²

أهلا و سهلا بعقيلة النساء و أم الأبناء و جالبة الأسحار و الأولاد الأطهار و المبشرة بأخوة يتناسقون
نجباء يتلاحقون.

فلو كانت النساء كمثلي هذى لفضلت النساء على الرجل

و ما التأنيث لإسم الشمس عيب و لا التذكير فخر للهِلال

Hoş geldin kadınların en akıllısı, çocukların annesi, gençlerin yanıp tutuştuğu kadın.

Şâyet bütün kadınlar bunun gibi olsaydı erkeklerden üstün olurlardı.

Ne “müenneslik” Güneş ismi için bir ayıp, ne de “müzekkerlik” ay için bir övünçtür.

İtâb (sitem) ve Zemm (yerme) konusunda yazılan risâleler: Kâtiplerin, arkadaşlarıyla olan ilişkilerinde bir sarsıntı veya sıkıntı yaşadıklarında yazdıkları risâleler bu türdendir. Bir kısım kâtipler, risâleleriyle dostluklarını düşmanlığa çevirirler ve kötü sözler kullanarak cevaplar yazarlardı. Bir kısmı da bu şekilde bir yazıyı kabul etmeyip el-Câhiz'in: “Öfkenin hareketlendiği sabra tutunmak, öfkeyi kötü sözlerle söndürmekten daha kolaydır.”⁶¹³ yaklaşımını benimsemişlerdir. el-Mikâlî'nin sevgilisinin kendisine olan ilgisizliğinden yakındığı şu risâlesi, itab ve zemm türüne güzel bir örnek oluşturmaktadır:⁶¹⁴

كيف ترميني بظنة و قد علمت أن قلبي لودك غير مظنة؟ صدعت بالعتاب أعشار فؤادي و تركتني بمنزلة
ماء سال الوادي.

⁶¹² es-Se‘âlibî, *Yetimetu'd-Dehr* III, 251.

⁶¹³ İbn ‘Abdi Rabbihi, IV, 329; Sâlih, s. 116.

⁶¹⁴ es-Se‘âlibî, *Yetimetu'd-Dehr* IV, 361.

Gönlümde senin sevgin için zan olmadığını bildiğin halde nasıl beni zanla suçluyorsun? Sen, kalbimin derinliklerini azarla parçaladın, beni vadide akan bir suyun yerine koydun.

İ'tizâr (özür beyan etme) konusunda yazılan risâleler: Bu tür risâlelerde öne çıkan iki husus olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi kâtibin günahını veya kusurunu itiraf edip özür dileyerek affını talep etmesidir. İkincisi ise katibin kendisine isnad edilen suçu inkar ederek bu suçtan beraat etmeye çalışmasıdır. el-Câhiz'in şu risâlesi bu türdendir.⁶¹⁵

أما بعد، فإنه لا عوض من إخوانك، ولا خلف من حسن رأيك، وقد انتقممت مني زلتى بجفائك، فأطلق أسير تشوقى إلى لقاءك.

Senin kardeşliğinin yerini tutacak bir şey yoktur, güzel düşüncelerinin de yerini tutacak yoktur. Sen, küçük kusurlarımdan dolayı bana ceza etmekle benden intikam aldın. Öyleyse o hasretimin kölesini seninle buluşmak için serbest bırak.

Öte yandan Ebû Bekr el-Harizmî'nin, fakirliği övdüğü aşağıdaki risâlesi belâğat açısından bütün hünerini sergilemiş olması bakımından ilgi çekicidir.⁶¹⁶

وانما يكره الفقر لما فيه من الهوان، ويستحب الغنى لما فيه من الصوان، فإذا نبغ الغم من تربة الغنى فالغنى هو الفقر، واليسر هو العسر، لا بل الفقير على هذه القضية أحسن من الغنى، وأقل منه أشغالاً، لأن الفقير خفيف الظهر من كل حق، منفك الرقبة من كل رق، فلا يستبطئه إخوانه، ولا يطمع فيه جيرانه، ولا تنتظر في الفطر صدقته، ولا في النحر أضحيته، ولا في شهر رمضان مائدته، ولا في الربيع باكورته، ولا في الخريف فاكهته، ولا في وقت الغلة شعيره وبره، ولا في وقت الجباية خراجة وعشره، وإنما هو مسجد يحمل إليه، ولا يحمل عنه، وعلوي يؤخذ بيده ولا يؤخذ عنه، تتجنبه الشرط نهاراً، ويتوقاه العسس ليلاً، فهو إما غانم وإما سالم. وأما الغنى فإنما هو كالغنم غنيمة لكل يد سالبة، وصيد لكل نفس طالبة، وطبق على شوارع النواصب، وعلم منصوب في مدرجة المطالب، تطمع فيه الإخوان ويأخذ منه السلطان، وينتظر فيه الحدثان، ويحيف ملكه النقصان.

Fakirlik, kendisinde sıkıntı bulunduğu için hoş görülmez; zenginlik güç ve kuvvet bulundurduğu için arzu edilir. Keder, zenginlikten kaynaklanıyorsa zenginlik fakirlik; kolaylık ise zorluk olur. Hayır, doğrusu bu durumda fakir zenginden daha iyi bir durumdadır ve meşguliyeti de ondan daha azdır. Çünkü her türlü hak açısında fakirin yükü daha hafiftir, her türlü kölelik zinciri kırılmıştır. Kardeşleri onu kınamaz.

⁶¹⁵ İbn 'Abdi Rabbihi, IV, 327.

⁶¹⁶ es-Se'âlibî, Yetimetu'd-Dehr, IV, 232.

Komşuları ondan birşey ummaz. Kendisinden Ramazan ayında fitır sadakası, Kurban bayramında kurban kesmesi, Ramazan ayında sofra kurması beklenmez. İlkbaharda turfandası, sonbaharda meyvesi, hasat zamanı ne arpası ne buğdayı, tahsilat vakti ne haracı ne öşrü beklenir. O asla kendisinden taşınan ve kendisinden taşınmayan bir camidir. Onun eliyle alınan ve onun elinden asla alınmayan üstün biridir. Gündüzün zabıtalardan uzak durur, geceleyin de gece bekçileri ondan kaçınır. O ya ganimet alandır ya da başı selamette olan biridir. Zengine gelince o, ganimet gibidir. Her el ondan birşey alır. Her arzulayan kişinin avı, felaketler caddesinde bir tabaktır. İstekler pistinde dikilmiş bir flema gibidir, kardeşleri ondan umar ve Sultanlar da alır. Musibetler onu bekler ve mülküne noksanlık verir.

Bir başka risâlesinde Ebû Bekr el-Harizmî, dönemin valisinden yakınmakta ve ona ateş püskürmektedir. Ayrıca bu risâle teokratik devlet düzeninin hakim olduğu bir ortamda bir edibin üst düzeydeki bir devlet idarecisini siyasi yönden eleştirirken ne derece cesaretli davrandığını göstermesi bakımından da oldukça ilgi çekicidir:⁶¹⁷

والله ما الذئب في الغنم بالقياس إليه إلا من المصلحين، ولا السوس في الخز أوان الصيف عنده إلا بعض المحسنين، و لا الحجاج في أهل العراق معه إلا أول العادلين، و لا يزدجرد الأئيم في أهل فارس بالإضافة إليه إلا من الصديقين الشهداء و الصالحين.

Allah'a yemin olsun ki, sürünün içindeki kurt kendi ölçülerine göre ıslahatçı olmaktan başka birşey değildir. Yaz zamanında ipek kozasının içindeki ipek böceği kendince iyi iş yapanlardan biridir. el-Haccâc da kendine göre Irak halkı içerisinde adil kişilerin ilkidir. İran halkı arasında zulmüyle tanınan Yezdecird kendince doğru, şehit ve salih kişilerden biridir.

İhvâniyyât, daha çok dostlar arasında yapılan yazışma, hal ve hatır sorma gibi hususları içermektedir. Bu itibarla el-Kalkaşendî bu konuyu on yedi başlık altında incelemiştir. Bunlar:

Tebrik: Sultanların, halifelerin veya vezirlerin yeni görevlerine atanmalarından veya elde ettikleri zafer vs. gibi başarılarından, ülkeye ve millete vermiş oldukları hizmetlerden başka bayram, düğün vs. gibi özel günlerde değişik şahıslar tarafından gönderilen kutlamaları ihtiva eder. Hacdân veya herhangi bir yolculuktan dönüldüğünde yazılan tebrik risâleleri de bunlar arasında yer almaktadır. Hastalıktan kurtulma ve

⁶¹⁷ es-Se‘âlibî, *Yetimetu’d-Dehr*, IV, 233.

iyileşme, kısaca toplumun bütün yönleriyle ilgili konularda kaleme alınan risâleler bu tür içerisinde mütalaa edilmiştir.

Taziyeler: Başa gelmiş olan bir musibete karşı teselli vermek maksadıyla yazılan risâlelerdir. Bunlarda genellikle müteveffânın iyi halleri, yaşamış olduğu öyküleri vs. anlatılır. Sonunda ise risâlenin gönderildiği kişiye dua edilir.

Hediyeleşme: aralarında dostluk bulunan kişiler arasında hediyeleşme ile birlikte gönderilen yazılara verilen addır.

Şefâat (Aracılık veya yardım dileme): Daha çok makam ve mevki sahiplerine yazılan bu yazılar, bir işin yapılması konusunda önem arzeder. Bu tür yazılar daha çok sıcak bir yaklaşım ve nezaket içeriklidir. Çünkü karşı tarafın yerine getireceği işin önemi büyüktür. Bu risâlelerde minnet, şükür ve ihsan vardır. Hapishanelerdeki kurtarılması için yazılan aracı yazılar da bu tür içerisinde yer almaktadır.⁶¹⁸

Bunların dışında genel başlık itibariyle şu tür risâleler de ihvâniyyât risâleleri arasında değerlendirilir: Özlem, ziyaret etme isteği, dostluğa dayanan ilişkileri konu alan yazılar, kız isteme, gönül alma ve özür dileme, hâlimden ve zamanından şikâyet, herhangi bir ihtiyacın karşılanması için yazılan yazılar, itâb (dostluğun zayıflaması ile ortaya çıkan kopukluk ve ilişkilerin zayıflamasından dolayı arkadaşını veya dostuna serzeniş veya kınama), hasta ziyareti ve hal hatır sorma, cimrilik, kötü ahlak sahibi olma vs.yi kınama, günlük olaylar hakkında bilgilendirme (ahbar), mudâ'abe (daha çok çirkin ve müstehcen sözler kullanarak şakalaşma) vs. gibi çok çeşitlilik arzeden risâle türleri verilmiştir.⁶¹⁹

Dostluk ve arkadaşlık ilişkilerini konu alan veya nasıl olması gerektiği yönündeki mesajları içeren önemli ve dikkat çekici risâlelerden biri de el-Emîr Yağmûr b. Îsâ (öl. 509/1115) tarafından kaleme alınmış olan risâledir. Türk asıllı ve genç yaşta ölmüş olan Yağmur b. İsa, akıllı ve zeki olmakla birlikte risâle yazmakta ün salmıştır. Risâlelerinde dostluk, iyi geçinme, zamanı kınama, arkadaşlarını özleme ve arkadaşlarıyla düzenledikleri içki ve eğlence meclislerini dile getirme gibi konuları işlemiştir.⁶²⁰ Dönemin artık bir gelenek hâlini almış olan şiir ve nesir karışımı bu risâlelerde görülmektedir. Giriş kısmını güzel bir şekilde açan yazar, toplumdan ziyade bireye

⁶¹⁸ el-Kalkaşendî, A.g.e., VI, 192.

⁶¹⁹ Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, s. 242.

⁶²⁰ el-İsfehânî, *Haridetu'l-kasr* I, 354-390.

yönelik mesajlar vermeye çalışmıştır. Secîli olmakla birlikte fazla sanata boğulmadığından kolay ve anlaşılır bir türdedir.

Sonuç olarak bu tür risâlelerin çeşitli asırlarda mevcut olduğunu ancak özellikle Abbâsiler döneminde bu tür risâlelerin bir hayli fazla olduğunu söyleyebiliriz. Bir çok katip, yazdıkları bir çok risâleleriyle tanınmışlardır. Özellikle hicri II. asırdan itibaren kâtiplerin, şairlerin tanzim ettiği şiir dîvânlarına benzer risâle dîvânları olmuştur. Bu risâle dîvânları arasında özellikle belirtilecek olanlar Resâilu İbnu'l-Mukaffa, Resâilu'l-Câhiz, Resâilu's-Sâbî, Resâilu'l-Harizmî, Resâilu Bedîu'z-zamân el-Hemezânî, Resâilu İhvânî's-Safâ, Resâilu Ebi'l-A'lâ el-Ma'arrî, Resâilu'l-Kâdî el-Fâdîl'dır. Bu risâlelerin birçoğu geçtiğimiz dönemlerde basılmıştır. Bu risâlelerin önemi çok olmalarıyla sınırlı değildir, aynı zamanda içerdikleri düşünsel kavramlar, toplumsal ilişkiler, insanî duygular, sanatsal özellikleriyle de önem arz etmektedirler.

4.4.2.4.4. İhvânî's-Safâ' Risâleleri

İhvânî's-safâ, IV. (X.) yüzyılda Basra'da dinî, felsefî, siyasi ve ilmî amaçlarla, faaliyetlerini gizli olarak sürdürmüş organize bir topluluğun adıdır.⁶²¹ Abbasî Devleti'nin son zamanlarına rastlayan, dinî, felsefî ve siyasî çekişmelerin yaygın olduğu bir dönemde felsefî ve ilmî çalışmaları, dinî ve ahlâkî gayretleriyle birlik ve beraberlik, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışmayı öne çıkararak İslâm toplumunu fikrî bakımdan yeniden derleyip toparlamayı hedefleyen bu topluluğun tam adı *İhvânî's-Safâ* ve *Hullânü'l-Vefâ* ve *Ehlü'l-Adl* ve *Ebnâu'l-Hamd*'dir.⁶²² Bu isim topluluğa bizzat kendilerince verilmiştir. Bu adı çok itibar ettikleri Kelile ve Dimne'deki "Tasmalı Güvercin" hikâyesinden ilhamla almışlardır.⁶²³

İhvânî's-Safâ, farklı grup ve tabakalardan olan pek çok kişiden oluşmaktaydı. Kendilerinden, kırk sekizinci risâlede şu şekilde bahsetmektedirler:

Bizim, farklı ülkelerden, seçkin ve erdemli insanlardan oluşan kardeşlerimiz ve arkadaşlarımız vardır. Onların bir kısmı kralların, emirlerin veya vezirlerin

⁶²¹ "İhvânus-Safâ", *DİA*, XXII, 1.

⁶²² *Resâilu İhvânî's-Safâ* I, 21; Ebu's-Suûd Ahmed el-Fahrâî, *el-Bahşu 'l-Luğavî inde İhvânî's-Safâ*, nşr. Matbaatu'l-emâne, Mısır 1411/1991, s. 10; M. Ferîd Hicâb; *el-Felsefetu's-Siyâsiyye inde İhvânî's-Safâ*, Mısır 1982, s. 23.

⁶²³ Ma'sûm, s. 68; M. Muhammed Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi I-II*, nşr. İnsan Yayınları, İstanbul 1990, I, 327.

*çocuklarından, bir kısmı esnaf ve tüccarların çocuklarından, bir kısmı alim, edip ve fakihlerin çocuklarından, bir kısmı da yönetici ve güvenilir insanların çocuklarından oluşan bir gruptur.*⁶²⁴

İhvânu's-Safâ grubunu oluşturanlar isimlerinin saklı tutulmasında tamamen başarılı olmuşlardır. Fakat bu gruba mensup bazı üyelerin dostu olan Ebû Hayyân et-Tevhîdî(öl.400/1009), grubun üyeleri hakkında kısa da olsa bilgi vermiştir. Ebû Hayyân'a onlar hakkında sorulduğunda belki de rastgele şu beşinin ismini vermiştir: "Mukaddesî" ismiyle tanınan Ebû Süleymân Muhammed b. Ma'ser el-Bustî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hârûn ez-Zencânî, Ebû Ahmed Muhammed el-Mihrecânî, el-Avfî ve Zeyd b. Rifâ'.⁶²⁵

İhvânu's-Safâ grubunda bulunanlar müslüman idiler. Fakat genelde din, özelde İslâm dini hakkında özel te'villere gitmişlerdir. Özel bir misyon duygusuyla yürütüldüğü hissini veren faaliyetlerde göze çarpan Şii renkler sadece dramatik bir özellik taşımaktadır. Zira bu özellik onlara kitlelerin duygularını zekice yönlendirmeleri konusunda oldukça yardımcı olmuştur.⁶²⁶

İhvânu's-Safâ risâleleri, yazıldığı dönemde bilinen kültürel sanatların çoğunu içeren hacimli bir eserdir. İhvânu's-Safâ risâleleri felsefî konuları içeren 52 adet risâleden oluşmaktadır. Bu risâlelere bir fihrist hazırlanarak "Resâilu İhvânu's-Safâ ve Hullânu'l-Vefâ" adı verilmiştir. Bunların 14'ü matematik, 17'si fen bilimleri, 10 tanesi psikoloji ve 11 tanesi de dini ilimlere aittir. Bu risâleler çoğaltılarak insanlara ulaştırılmıştır ve grubun üyeleri bunu yapmaktaki amaçlarının sadece Allah'ın rızasını kazanmak olduğunu belirtmişlerdir.⁶²⁷

İhvânu's-Safâ topluluğu hiçbir ilme düşman veya hiçbir mezhebe karşı mutaasıp olmamış ve siyasi bir gaye gütmemişlerdir. Asıl gayeleri bütün ilimlere vakıf olmak, müslümanlara nasihat etmek ve Allah'a yakın olmaktır. Bu grubun kendilerine özgü meclisleri olup buralarda ilmi münazara ve münakaşalarda bulunurlardı. Özellikle

⁶²⁴ *Resâilu İhvân 'i-s-Safâ*, IV, 165; Ma'sûm, s. 45.

⁶²⁵ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-Muânese* I-III, Kahire 1942, II, 4-5.

⁶²⁶ Muhammed Şerif, I, 328.

⁶²⁷ *Resâilu İhvâni's-Safâ – el-Fihrist* I, 21; et-Tevhîdî, II, 5; el-Fahrâî, 16; Ma'sûm, s. 89.

Mu'tezile mezhebine mensup olanlar İhvânu's-Safâ risâlelerine oldukça ilgi duyuyorlar, onları alıyorlar ve okutuyorlardı.⁶²⁸

İhvânu's-Safâ topluluğu dört mertebeden oluşmaktaydı. Birinci mertebedekiler yaşları 16 – 30 arasında olan gençlerden oluşmaktaydı. Hocaların nasihatlerine açık bu gençlere “kalpleri temiz” anlamında el-İhvânu'l-erbâbi'r-ruhemâ adı verilirdi. İkinci mertebedekiler, yaşları 30 ila 40 arasında olan kişilerdi. Bunlar genellikle siyasetle meşgul olan kişilerdi. Bunlara da “seçkinler ve ileri gelenler” anlamında el-İhvânu'l-ahyâru'l-fudalâ denirdi. Daha ziyade saltanat sahibi meliklerden veya vezirlerden oluşan üçüncü mertebedekiler 40 ila 50 yaş arasında olan kişilerdi. Bunlara ise el-İhvânu'l-fudalâu'l-Kirâm adı verilirdi. Dördüncü mertebedekiler ise 50 yaşını tamamlamış kişilerden oluşmaktaydı. Bu kişiler en son mertebeye ulaşan kişiler olarak kabul edilirdi.⁶²⁹

İhvânu's-Safâ grubunun yazdığı risâleler; matematik, sayılar teorisi, geometri, coğrafya, felsefe, astronomi, müzik, pratik sanatlar, ahlak ve mantığı ihtiva etmektedir, ayrıca yer yer harflerden ve sayılardan özel anlamlar çıkarmışlardır. Bunların yanında madde, suret, hareket vs. konuları içeren fizik; psişik alem, akıl alemi, varlık, ölümden sonra diriliş vs. konuları kapsayan psiko-rasyonalizm; dostluk, iman, şeriat, nübüvvet, gayr-i cismânî varlıklar vb. konuları ihtiva eden teoloji de risâlerde işlenen temel konulardandır.⁶³⁰

İhvânu's-Safâ yazarlarının risâlelerinde en çok üzerinde durduğu hususlardan biri de insanın kendi ahlakını, dünya ve ahiret meselelerini beraberce yürütmeye özen göstermesidir.⁶³¹ Aynı zamanda risâlelerde ahlâkî konulara da büyük önem verilmiştir. Nitekim onlarda, siyaseti de içine alan şöyle bir taksimat vardır: Ahlâkın bazısı yaratılıştan olan tabii ahlâktır. Diğer bir kısmı da aklî ve fikrî oluşumlar sonucunda gelişen ahlâktır. Bunun yanısıra bazı ahlak anlayışları da siyasî ve kanunîdir.⁶³² Tabiat, nefisten önce gelir ve ona hizmet eden bir rolü vardır. Nefis ise akla hizmet eder ve ondan önce gelir. Akıl kanuna hizmet eder. Buna göre tabiat yaratılıştaki aklı perçinler, düşünceyle aklı olgunlaştırır. Son safhada ise siyasî içerikli kanunlar, emir ve yasaklarla

⁶²⁸ Muhammed Şerif, I, 329.

⁶²⁹ Ma'sûm, s. 73 -74.

⁶³⁰ Muhammed Şerif, I, 330.

⁶³¹ *Resâilu İhvâni's-safâ*, I, 260 – 261.

⁶³² *Resâilu İhvâni's-safâ*, I, 318 – 319.

bu yasak anlayışına son şekli verilir. Risâlelerde siyasî ahlakta olduğu kadar ameli ahlak üzerinde de durulur.

Aşağıdaki İhvânü's-Safâ risâlelerinden bir bölüm, bu risâlelerin yazılış amacını açıklaması ve üslubu konusunda bize fikir vermektedir:⁶³³

عملنا هذه الرسائل و أوجزنا القول فيها شبه المدخل و المقدمات لكيما يقرب على المتعلمين فهمها، ويسهل على المبتدئين النظر فيها...

“Bu risâleleri yazdık ve öğrenenlerin onu daha iyi anlaması ve yeni başlayanlar içinde işi kolay kılması için bir giriş ve önsöz şeklinde sözü özetledik.”(15. Risâle)

Burada kullanılan **أوجز** ifadesiyle risâlelerinin üslubunun anlaşılır ve kısa olduğu vurgusu yapılmaktadır.

إننا نحب لإخواننا... ما يكون به صلاح شأنهم... ولما كان ذلك أكثر أغراضنا منهم، بسطنا لهم هذا الكتاب، و أوردنا فيه معرفة مبادئ الأعمال، والصناعات العلمية والعملية، بحسب ما قدرنا عليه بتوفيق الله، والذي حملنا على ذلك هو أننا لم نقتصر على علم واحد، وصناعة واحدة، لأننا علمنا اختلاف طبائع الناس وجواهرهم، وما يشاق كل واحد منهم إليه بما يوافق طبيعته... فجعلنا في رسائلنا هذه من مبادئ الصناعات والمعارف والعلوم ما يكون معيناً للمبتدئ، ورياضة للمتعلم...

“Biz kardeşimizi, onların durumları için güzel olan şeyleri severiz. Maksadımızın ekseriyeti bu olunca bu kitabı onlar için açtık. İşlerin ilkeleri bilgisini verdik. Allah'ın bizi muvaffak kıldığı kadarıyla gücümüz yettiğince bilgiye ve uygulamaya yönelik yapılacakların ilkelerini verdik. Bizi bunu yapmağa sevkeden şey, bizim tek bir bilgi, tek bir sanatla üzerinde sınırlı kalmamamızdır. Çünkü biz insanların karakter ve cevherlerinin farklı olduğunu ve insanlardan her birinin karakterine uygun olan şeye meyilli olduğunu biliyoruz. Bundan dolayı risâlelerimizde sanatın, marifetin ve ilmin ilkelerini ilk başlayanlar için yardımcı, öğrenenler için de bir antrenman olacak şekilde yaptık.”(er-Risâletü'l-Ahîre)

Yukarıdaki ifadelerde ise yazılış amacının öncelikle toplumu bilgilendirme yani risâlelerin sosyal yönü olduğu vurgusu yapılmaktadır. Risâlelerin toplumun her alanda ilkelerini taşıdığı anlaşılmaktadır. Yani risâlelerin konusu toplumun ihtiyaç duyduğu her alandan seçilmiştir. Ayrıca toplumun psikolojik yapısı en alttan en üst tabakaya kadar tahlil edilmiştir.

⁶³³ Ma'sûm, s. 96.

İhvânu's-Safâ topluluğu risâlelerini yazarlarken akıl ile felsefeyi uzlaştırmaya çalışmışlar, bu amaçla her dinin görüşlerinden yararlanmışlardır. Aslında onların yapmak istediği İslâm hukuk kuralları ile Yunan felsefesini uzlaştırmaktır. Böylece tarih içinde yayılmış dinlerin yerini alacak ve aynı zamanda herkese uygun düşen, hiç kimseyi incitmeyen manevi bir doktrin geliştirmekti. Bu vesile ile Ortaçağ'da İhvânu's-safâ risâleleri pek çok kütüphaneye yayılarak bir çok düşünür tarafından okunmuştur.⁶³⁴

İhvânu's-Safâ risâleleri; birçok akımın, farklı düşüncelerin, semâvî ve semâvî olmayan dinlerin ve Yunan felsefesinin buluşmasını temsil etmesi yönüyle İslam kültürünün en önemli vesikalarındandır. İslam tarihinde, benzeri nadir bulunan tek bir grubun bütün bu fikirleri risâlelerine almaları yönüyle önem arz etmektedir.⁶³⁵ Tâhâ Hüseyin de İhvânu's-Safâ risâlelerinin saf sanatsal bir değeri olduğunu, halkı eğitmek ve bilgilendirmek için yazıldığını, felsefi zorluktan edebi kolaylığa doğru bir sapmayı barındırdığını söylemektedir. Lafızları ve üsluplarıyla saf edebi bir değer taşıdığını, içinde hayal unsurları ve sağlam teşbihlerin olduğunu ifade etmektedir. Bu risâlelerin henüz kıymeti bilinmeyen bir hazine olduğunu ve henüz tanınmadığını söylemektedir.⁶³⁶

İhvânu's-Safâ risâlelerinin metodunu Ebû Hayyân et-Tevhîdî şöyle tanımlamaktadır: *“Yetersiz bir şekilde her sanattan birşeyler serpiştirilmiş, içinde uydurmalar, hurafeler, kinayeler dolu. Bu risâlelerdeki doğrular, yanlışların daha çok olmasından dolayı boğulup gitmiş.”*⁶³⁷

Risâleler, sembolik açıdan birçok ahlâkî ibretler ve siyasi eleştirileri taşıyan hikayeleri içermektedir. Bu hikayelerin çoğu da hayvanların dilinden anlatılmaktadır. Çünkü bu durum, öğütlerin verilmesinde en etkili ve karşıdaki kişilere hitap etmede en açık olan yoldur. Bu sayede okuyucuya hikayenin kahramanı üzerinden ibretli bir bakış açısı kazandırmak hedeflenmiştir.⁶³⁸

⁶³⁴ Muhammed Şerif, I, 329.

⁶³⁵ Hicâb, s. 5.

⁶³⁶ Ma'sûm, s. 98'den naklen, Tâhâ Hüseyin, *Mukaddimetu li'tab'ati Resâili İhvâni's-Safâ el-Mısriyye I*, 15.

⁶³⁷ et-Tevhîdî, II, 5.

⁶³⁸ Ma'sûm, s. 99.

4.4.3. Maḳâmeler

Maḳâme, kelime anlamı itibariyle meclis veya bir grup insan topluluğu demektir.⁶³⁹ Maḳâme “مقامة” kelimesinin mânâ itibariyle ilk kullanılışı Câhiliye dönemine kadar uzanmaktadır ve bu dönemde iki mânâda kullanılmıştır. Birincisi Câhiliye şairlerinden Zuheyr b. Ebî Sulmâ’nın şiirinde geçtiği üzere “*kabile meclisi veya toplantısı*” anlamındadır. İkinci olarak ise Lebid b. Rebia’nın şiirinde görüldüğü üzere “*meclise katılan grup*” anlamında kullanılmıştır. Bu bakımdan maḳâme kelimesinin Câhiliye şiirinde “*bir mecliste toplanan cemaat yada kabile toplantısı*” anlamında kullanıldığını görüyoruz.⁶⁴⁰ Maḳâme kelimesi bir çok yerde makâmât olarak da kullanılmıştır. Câhiliye şairi Selâme b. Cendel es-Sadi’nin (öl. 23/630) aşağıdaki beytinde bu kelimeyi şu şekilde kullandığını görüyoruz:

يومان يوم مقامات و أندية و يوم سير إلى الأندى و تأويب

*İki gün vardır: toplantı ve sohbet günü, bir de meclislere gidiş ve dönüş günü.*⁶⁴¹

İslâmî dönemde Maḳâme kelimesi, Câhiliye dönemindekinden daha farklı bir çehre kazanıp halife veya bir başkasının huzurunda vaaz niteliğinde söylenen söz anlamında kullanılmıştır. Emevi dönemiyle Abbâsilerin ilk dönemlerinde bazı küçük değişikliklere uğramakla beraber halifelerin veya dindar kişilerin ağzından dinî ve ahlâkî hikâye ve vaazlar dinlemek için yaptıkları toplantılar anlamında kullanılmıştır. Bu yönüyle “المحاضرة”(konferans) anlamında da kullanıldığı görülmektedir.⁶⁴²

Makâme kelimesi, Istılâhî mânâsını makame türünün ünlü simalarından olan el-Hemezânî ile kazanmıştır.⁶⁴³ Kendini acındırarak ve fakirlerin para elde etme amacıyla sergilemiş oldukları sanatlı sözler anlamında kullanılır. “*Edebi bir tür olarak maḳâme, bir toplantıda anlatılan, genellikle bir oturumluk olup daha çok dilencilerin maceralarını konu edinen eğitici ya da eğlendirici özelliği bulunan bir yazı türüdür. Yazarın, hayalî bir kişinin (râvi) ağzından olayları anlatması konusunun basit, buna karşılık üslûbunun ince, edebi sanatlarının çok, dilinin oldukça ağır ve secîli oluşu, kelimeler bakımından zenginliği, atasözleri, hikmetli sözleri ve Arapça’da ender*

⁶³⁹ İbn Manzûr, XII, 506.

⁶⁴⁰ Dayf, *el-Maḳâme*, s. 7.

⁶⁴¹ Abdumelik Mirtâḍ, *Fennu ’l-Maḳâmât fi ’l-Edebi ’l-Arabî*, Cezayir 1980, s. 14.

⁶⁴² Dayf, *el-Maḳâme*, s. 7.

⁶⁴³ Sâlih, s. 167.

kullanılan klasik sözcükleri içermesi, daha çok şiirle bitişi ve bir kahramanı oluşu bu türün belli başlı özelliklerindendir.”⁶⁴⁴

İbn Kuteybe (öl. 276 / 889) bazı halife ve emirlerin huzurunda yapılan bu nitelikteki toplantılardan bahsedip bunları *Makâmâtü’z-Zuhd inde’l-Hulefâ ve’l-Mulûk* adı altında toplamıştır.⁶⁴⁵

Dikkati çeken önemli bir husus, ikinci Abbâsi asrından itibaren maşkâme kelimesinin daha ziyade dinî muhtevalı sohbet anlamını kazanmış olmasıdır. Aynı şekilde el-Câhiz da şiir ve darbımesellerde maşkâme sanatını kullanmıştır.⁶⁴⁶

Hicri III. asırdan itibaren bu kelime Câhiliye ve daha sonraki dönemlerde kullanılan anlamın dışına çıkmış, seçkin ve itinalı bir dille ifade edilmesi icabeden bir dilenci hitabesi anlamına gelmeye başlamıştır. Fakat bu dilenmelerde söylenen sözler gâyet edebidir. Saltanat merkezine ait bir ayrıcalık biçiminde kullanılan maşkâme terimleri artık halkın arasında yayılan ve herkesin kabiliyetine göre kullanabileceği bir sanat hâline gelmiştir.⁶⁴⁷

Hicri IV. asırdan itibaren ise maşkâme sanatı, Arap nesri içinde edebi bir tür olarak şöhret kazanmaya başlamıştır. Bu asırda maşkâme sanatını kendine özgü hususiyetleri içinde kullanan ve ayrı bir kimlikle edebiyata kazandıran Bedîu’z-zamân el-Hemezânî’dir. Çünkü kendisinden önceki makamelerden hiçbiri el-Hemezânî’nin *Makâmât*’ı kadar etkili olmamıştır. Bu sebeple o, bu sanatın mucidi sayılır. Ancak bir grup edebiyatçı, el-Hemezânî’nin maşkâme türünü hikâye sanatından türettiğini iddia ederler. Bu edebiyatçılardan ve araştırmacılardan biri olan Zeki Mübârek ise Bedîu’z-zamân’ın *Makâmât*’ını, İbn Dureyd’in rivâyetlerinden faydalananarak geliştirdiğini ileri sürer.⁶⁴⁸ Aslında İbn Dureyd, râviliğinin yanı sıra meşhur lugat âlimidir. Bedevi ve yerleşik hayat yaşayan Araplardan çeşitli olayları rivâyet etmiştir.⁶⁴⁹

Ebü İshâk el-Husrî de, maşkâme türünün ilk defa İbn Dureyd tarafından kullanıldığını ve el-Hemezânî’nin ondan etkilenecek maşkâmelerini yazdığını ileri sürmekte-

⁶⁴⁴ *Bedîu’z-Zamân el-Hemezânî ve Makâmeleri*, s. 27.

⁶⁴⁵ Bkz. İbn Kuteybe, ‘*Uyûnu’l-Ahbar*, II, 333.

⁶⁴⁶ Bkz. el-Câhiz, *Kitabu’l-Buhalâ*, s. 218.

⁶⁴⁷ Nevzat Aşık, “Hicri IV. Asırdan sonra makamat yazarlar”, *DEÜ İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı: II, 1985, s. 55-74.

⁶⁴⁸ Mübârek, I, 197.

⁶⁴⁹ İbn Hâllikan, IV, 326.

dir.⁶⁵⁰ Fakat bu konuda Ebû İshâk el-Husrî'nin görüşünün tutarsız olduğu yönünde de iddialar mevcuttur.⁶⁵¹

Kuşkusuz İbn Dureyd'in rivâyetleriyle el-Hemezânî'nin *Makâmât*'ı arasında hikâye unsuru ve secî sanatı bakımından büyük benzerlikler vardır. Ancak yine de makâme sanatıyla hikâye sanatı arasında büyük farklılıklar olduğunu gözardı etmemek lazımdır. Şöyle ki makâmede olay, makâme kahramanı yani dilenci üzerinde inşâ edilmiş olup bu çerçevede makâmede edebi sanatlar ön plana çıkar. Ancak bu el-Hemezânî'nin *Makâmât*'ı İbn Dureyd'in sözlerine ve Araplardan rivâyet ettiği hikâye ve müsamerelere hiçbir şekilde dayanmadığı anlamına gelmez. Herşeyden önce sözünü ettiğimiz sözler ile makâme arasındaki maksat ve üslûp bakımından büyük farklılıklar vardır. Bu yönüyle Bedîu'z-zaman el-Hemezânî'nin *Makâmât*'ı bize ulaşan bu parlak edebî sanatın en eskisidir.⁶⁵²

Kısa bir hikaye türü olan makâme, bir olay etrafında dönen, bir râvi ve bir kahramanı bulunan, dil ve garip kelimeleri öğretme gayesi güden, çeşitli edebî sanatlarla, özellikle secî sanatı ile bezenmiş olan edebî bir türdür.⁶⁵³ Makâmede temel unsur sanatlı ve secîli olmasıdır. Ancak makâmenin oluşması için bunlar yeterli değildir. Bunların yanında kahramanların meçhul ve tarihî olmaları; ayrıca etkileyici ve güçlendirici bir öğüt konusunun olması gerekir.⁶⁵⁴

İbn Kuteybe'nin *Makâmâtü'z-Zuhhâd*'ında da görüldüğü gibi bazı edebiyat tarihçileri onun kullandığı dilin daha sonra ortaya çıkan makâme sanatıyla benzerlik taşıdığını belirtmekte iseler de özellikle *Makâmât*'ındaki örneklerde asıl edebî gayenin vaaz konusu olması ve bu vaazı destansı bir kahramanın, vali veya halifenin önüne çıkıp yapması yönünden el-Hemezânî'nin *Makâmât*'ına oldukça benzemektedir.⁶⁵⁵ Bu açıdan el-Hemezânî'nin İbn Kuteybe'den etkilenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. İbn Kuteybe'nin *Makâmât*'ında dikkati çeken bir başka husus ise hikâye kahramanının bilinmemesi ve hikâyenin sonuna kadar saklı kalmasıdır. Bu durum el-Hemezânî'nin *Makâmât*'ında da söz konusudur. Bu yönüyle de benzerlik arz eden Makâmelerde

⁶⁵⁰ el-Husrî, I, 261.

⁶⁵¹ Rahmi Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve Makâmeleri*, MEB. İstanbul 1994, s. 29.

⁶⁵² Dayf, *el-Makâme*, s. 9; Ferrûh, III, 413.

⁶⁵³ Sâlih, s. 167.

⁶⁵⁴ Mirtâd, *Fennu'l-makâmât*, s. 89.

⁶⁵⁵ Örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *'Uyûnu'l-ahbâr*, IV, 233; Mirtâd, s. 92.

dikkati çeken farklılık, İbn Kuteybe’de fikri gayenin ön planda olması ve sanata yeterince ağırlık verilmemesi, el-Hemezânî’de ise sanatın daha ön planda yer almasıdır.⁶⁵⁶

el-Hemezânî ile başlayan Mağâme sanatı diğer edebi türlere oranla daha büyük bir gelişme göstererek gerek muhteva ve gerekse çeşitlilik bakımından büyük bir gelişme gösterdiği kadar yazarlar açısından da ilerleme gösteren bir seyir izlemiştir. Edebiyatın ve daha doğrusu nesir yazılarının bu türünde el-Hemezânî’den sonra Ebû Muhammed el-Kâsım b. Ali b. Usman el-Ḥarîrî (öl.516/112)’nin zirveye ulaştığı görülür. Gezgini edebiyatçılarla doğan Mağâme sanatı el-Ḥarîrî’de tartışmasız kahramanını bulmuş, madde ve müfredat bakımından kısacası materyal açısından zengin bir hale gelmiştir. Ancak bu durumu fazla benimsemeyen edipler de bulunmaktadır. Bunlardan biri de İbnu’l-Esîr’dir. Zira İbnu’l-Esîr’in, mağâmesindeki başlangıçlar ve aralıklar (mebde’ ve makta’) bakımından hikâyelere benzediği gerekçesiyle el-Ḥarîrî’nin Mağâmelerinin yetersiz olduğu belirtilmektedir.⁶⁵⁷ Halbuki el-Ḥarîrî, asrının otoriter yazarlarından sayılıp mağâme türünde oldukça ilerlemiş bir şahsiyet olarak tanımlanır. Dile ve müfredatına, dolayısıyla köklü bir filolojik bilgiye sahip biri olarak tanınan el-Ḥarîrî⁶⁵⁸, bu bilgileri sayesinde mağâme gibi zor bir yazı türünde başarılı olmuş ve yazıları Arap edebiyatının şaheseri sayılmıştır. *Makâmât*’ında, yaratıcılık ve ilhamdan ziyade onun geniş bilgisi ve bu yöndeki gayretinin izleri görülmektedir.⁶⁵⁹

el-Ḥarîrî’nin mağâmesini yazmasına neden olarak ise, mescitte oturan babasının yanına üstü ve görüntüsü perişan, fakir olduğu her hâlden anlaşılan, fakat çok güzel konuşan birisi gelmiş ve buna nereli olduğu sorulmuş, o da Serûc’dan olduğunu söylemiştir. el-Ḥarîrî, *Makâmât*’ını künyesi Ebû Zeyd olan bu kahraman üzerine kurmaya çalışmıştır.⁶⁶⁰ Kırk sekiz adet yazdığı mağâmesi halife el-Musterşid’in veziri tarafından beğenilince elliye tamamlaması istenmiş ve böylece mağâmelerini elliye tamamlamıştır. Diğer bir rivâyete göre ise, kırk kadar mağâme yazdıktan sonra Bağdat’a gelen el-Ḥarîrî, bu mağâmelerin kendisine ait olduğuna inandıramayınca adı geçen vezir tarafından huzura çağırılmış ve sanatı sorulmuştur. O da yazar olduğunu bildirince eline

⁶⁵⁶ Mirtâd, s. 92.

⁶⁵⁷ el-Kalkaşendî, I, 86.

⁶⁵⁸ İbn Hallikân, IV, 63.

⁶⁵⁹ Bakırcı, IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre, s. 244.

⁶⁶⁰ İbn Hallikân, I, 63.

kalem ve kağıt verilerek aynı yazılardan bir benzerinin yazılması istenmiştir. Ancak bir türlü yazamamış ve bu sebepten İbn Eflâh gibi şairlerin hicivlerine maruz kalmıştır. Ancak Basra'ya döndükten sonra bu maḳâmelerini elliye tamamlayarak halife el-Müsteşrid'e takdim etmiştir.⁶⁶¹

el-Harîrî'nin maḳâmelerindeki kahraman, Ebû Zeyd es-Serûcî'dir. Kahraman fakir ve zavallı bir kimliğe sahip, fakat eğitim görmüş biri olduğundan son derece güzel ve fasih konuşur. Ebû Zeyd kullandığı fasih diliyle halkı eğlendirir ve dinlendirici bir hava oluşturmaya çalışır. Halkı usandırmadığı gibi, başka şehirlere de giderek anlattığı hikâyelerle para kazanarak geçimini temin etme yoluna gider. Dolayısıyla gerçekte olmayıp hayalinde canlandığı seyahatleriyle halkı eğlendirmeyi amaç edinir. Ebû Zeyd kendi özgür ve serbest durumunu iyi değerlendirerek altıncı maḳâmesinde yerli bir hakim kendisine bir görev teklif eder, ancak kabul etmez. Çünkü, bir hâkimin hizmetinde kalmaktansa hür bir şekilde dolaşarak para kazanmak daha iyidir.⁶⁶²

Ebû Zeyd'in hayatını rahata kavuşturan ve geçimini rahatça sağlamasına imkan veren husus, güzel konuşmasıdır. Bu kahraman VI./XII. asrın yetiştirdiği secîyeli ve toplumda üstün bir yere sahip bir şahsiyettir. Eğitim görmüş, fakat sefil ve kurnaz bir karaktere sahip olması ise, içerisinde bulunduğu toplumdaki ileri gelmektedir. Çünkü böyle bir şahsiyet, iç çatışmaların yoğun olduğu bir bölgede yaşamıştır. Ebû Zeyd, İskenderiyye Maḳâmesinde hakkında bu değerlendirmeyi bizzat kendisi yapmaktadır: *"Eski çağlarda benim eğitimim zenginliğimin bir kaynağıydı. Ancak, şimdi şu zamanda eğitilmiş insan değersizdir. Eğitim hiç kimsenin ihtiyacı olmadığı en ucuz maldır."*⁶⁶³

el-Harîrî, maḳâme sanatının ustası olarak tanınmıştır. Elli adet olan maḳâmelerinin baş kısmında bir mukaddimesi yer almaktadır. Kendisi maḳâme yazarlarından olduğundan bu mukaddimenin de ayrı bir önemi vardır. Yazarın maḳâmesini didaktik amaçla yazdığına dair kesin delil de bulunmamaktadır. Daha ziyade tehzib ve tenbih amacını taşımaktadır. Bunların arasında büyük fark vardır. Ta'limî üslûpta ezberleme ve akılda tutma esas iken, tehzibî üslûpta eğitim, öğretim ve yönlendirme, bir şeyler kazandırma ve bir takım hususlara da dikkat çekme esastır. Yani tehzib metodu, insanın ruhunun olgunlaşmasını ve faziletli hale gelmesini hedefler.

⁶⁶¹ *Maḳamâtu'l-Harîrî*, s. 12-13; İbn Hallikân, IV, 66; Kâtip Çelebi, II, 1788.

⁶⁶² *Maḳamâtu'l-Harîrî*, s. 51.

⁶⁶³ *Maḳamâtu'l-Harîrî*, s. 79.

Didaktik metodu ise, içinde bulunulan şartlar ve sonuç göz önünde bulundurulmadan sadece bilgi vermeyi gaye edinir.⁶⁶⁴

Makâmesinin içeriğini fıkıh, sarf, nahiv ve dil bilgilerine dayandıran el-Ḥarîrî, bunu öğretici amacıyla yaptığını açıkça belirtmediği gibi, bu konuları işlemiş olması bu amacı güttüğünü de göstermez. Zira bu konular zaten kendi konularındaki kitaplardan okunmaktadır. Çünkü makâmenin başrolünü oynayan Ebû Zeyd, üstün bir ediptir. Dil ve lügat bilgilerine oldukça hakimdir. Ayrıca el-Ḥarîrî, bu konuları da işlemekle makâmesindeki konu zenginliğini sağlamayı hedeflemiş olabilir.⁶⁶⁵

Makâmenin amacı konusunda edip ve araştırmacılar arasında genel ortak bir kanaat bulunmaktadır. eş-Şerîşî'nin de aynı kanaatte olduğu rivâyet edilmektedir.⁶⁶⁶ Makâmelerde asıl amaç tehzibî, yani bireyin deneyimlerini artırmak ve ahlâkî yönden zenginleşmesini sağlamaktır. Buna göre el-Ḥarîrî'nin Makâmesinin amaçları; yazarın, sanattaki maharetini göstermek için sanatlı sözler türetmede olağan üstü gücünü ortaya koymak, bazı makâmelerde imla, sarf ve nahiv bilgileri gibi çeşitli konulara çözüm getirmek veya hataları göz önüne sermektir. Ayrıca bu konularda daha önceki edip ve şairlere saldırı vardır. Bunun en güzel örneği Hulvaniye makâmesinde isim vermeden Buhturi'ye saldırısıdır.⁶⁶⁷

el-Ḥarîrî, makâme sanatında el-Hemezânî'nin üstünlüğünü açıkça kabul etmektedir. eş-Şerîşî, el-Ḥarîrî'nin bu tavrını bir tevazu ifadesi olarak görmekte ve el-Hemezânî'nin daha önce yaşamış olmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir. el-Ḥarîrî bununla aynı zamanda el-Hemezânî hariç, kendisinden daha üstün birisi çıkmadığını gizlemiştir. Bu konudaki üstünlüğü el-Hemezânî'ye ait olduğunu bildirirken, diğer taraftan da üstünlüğün eski kalınlarda değil, bunu ortadan kaldıran yağmurlarda olduğunu dile getirerek bu konuya işaret etmiştir. Bu sanatlı sözüyle üstünlüğün eskilere ait olmadığını, üstünlüğün ancak onları geçecek bir gelişmede gördüğünü vurgulamaya çalışmıştır.⁶⁶⁸

Şevki Dayf, el-Ḥarîrî'nin makâme sanatındaki üstünlüğünü, Zemahşerî'nin *"Kendisinden sonra bu kapı kapanmıştır. Bundan sonra da hiç kimse bu mertebeye*

⁶⁶⁴ Mirtâd, s. 190.

⁶⁶⁵ Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, s. 245.

⁶⁶⁶ Mirtâd, s. 191.

⁶⁶⁷ Bkz. *Maḳâmâtü'l-Ḥarîrî*, s. 177.

⁶⁶⁸ Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, s. 246.

ulaşamamıştır”⁶⁶⁹ şeklindeki sözünü rivâyet ederek anlatmaya çalışmıştır. es-Sem’ânî, pek çok edip ve ilim adamının takdirini toplayan el-Ḥarîrî hakkında “*Asrında sanatında bir benzeri yoktur, şâyet şiirde güzelliğin açısı ve nesirde sanatın sonuncusu, güzelliğin seyri onun sözünün içerisinde ve sihrin çadırı onun kaleminde olduğunu söylersem, insaf zirvesini şaşırmış olmam*”⁶⁷⁰ demektedir.

Dönemin başlarında Ebû ’l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. El-Huseyn b. Nakiya el-Bağdâdî’nin maḳâme türünde ünlü bir yazar olduğu⁶⁷¹ görülmektedir. On maḳâmesiyle Arap edebiyatında önemli bir konuma sahip olan şair ve risâle yazarı İbn Nakiyâ, maḳâmesine bir mukaddime ile başlamıştır. Mukaddimesinde dinleyicilere ve râvilere cazip gelmesi için gerek mânâyı ve gerekse lafızları belâğat süsüyle, diğer bir ifadeyle edebî sanatlarla süslediğini bizzat kendisi belirtmektedir.⁶⁷²

el-Hemezânî ile el-Ḥarîrî arasında yaşamış olan İbn Nakiyâ, el-Hemezânî’nin işlediği aldatma konusunu işlemiştir. Ancak üslûp bakımından geri sayılır. İfadeler soğuk olduğundan halk arasında yaygınlaşmamış ve meşhur olmamıştır. Yazılarındaki secî hoş karşılanmayan bir üslûpta, ifadeler ağır ve tekellüflüdür. Bunun yanında maḳâmesinin büyük bir kısmının didaktik oluşu, rivâyetini bir yere dayandırmaması ve her maḳâmesine ayrı bir kahraman vermemesi gibi özellikler bakımından bir ilerleme kaydettiği söylenebilir.⁶⁷³

Maḳâmesinin mukaddimesinden anlaşıldığı kadarıyla İbn Nakiyâ, maḳâmesini Arapça lafızları öğrenmek amacıyla, yani didaktik bir hedefe yönelik olarak kaleme almıştır. Bunu bir sanat eseri ve bir tesliye (yeni bir edebi yazı) olarak kaleme almamıştır. Ciddi, aynı zamanda eğlenceli olan bu maḳâme, okuyucunun dikkatini ve ilgisini çekmek ve bu arada mesajını vermek gayesini güttüğünden günümüzdeki tiyatro, sinema veya hikâye türlerini andırmaktadır. Bunun yanı sıra maḳâmesini sanat için yazdığını, bizzat kendisi mukaddimesinde belirtmiştir.⁶⁷⁴

Maḳâme sanatında önemli sayılacak diğer bir şahsiyet İbnu’l-Cevzî (ö./h. 597)dir. *el-Makâmâtü’l-Cevziyye fi’l-Me’âni’l-Va’ziyye* adındaki eserinin isminden de

⁶⁶⁹ Şevki Dayf, *Asru’d-Duvel ve’l-İmarât*, Kâhire, tsz. s. 473.

⁶⁷⁰ Sem’ânî, *el-Ensâb* I – V, nşr. Abdullah Ömer el-Barûdî, Beyrut 1408/1988, II, 194.

⁶⁷¹ İbn Hallikân, III, 98.

⁶⁷² *Maḳâmâtü’l-Harirî*, s. 12; Sâlih, s. 176.

⁶⁷³ Mirtâd, s. 226.

⁶⁷⁴ Mirtâd, s. 186; Dayf, *el-Maḳâme*, s. 76.

anlaşılacağı üzere maḳâmesi öğüt ve nasihat içeriklidir. Bu maḳâme büyük ölçüde İbn Nakiyâ'nın maḳâmesine benzemektedir.⁶⁷⁵

Maḳâmeler, bir ölçüde bir hayal ürünü ve yalan olarak değerlendirilmiş ve en azından böyle bir genel kanaat oluşmuştur. Dolayısıyla maḳâme yazarlarından özellikle İbnu'l-Cevzî, mukaddimesinde okuyucularından özür dilemiştir. Belki de bunun sebebi, dönemlerindeki fıkıhçılar tarafından yalancı ithamının almamaları için bu yola başvurmışlardır. Bu aynı zamanda, ilim adamlarının bu konuya sıcak bakmadıklarını veya dikkatli ve bir önyargıyla baktıklarını hissettirmektedir. Çünkü İbnu'l-Cevzî'nin bu konuda aşırı bir savunmaya girdiği görülür.⁶⁷⁶

Dönemin maḳâme yazarlarından önemli bir sima da Zemahşerî'dir. Maḳâme sanatının ustası olarak kabul ettiği el-Ḥarîrî gibi, maḳâmesini elli adet yapmıştır. el-Ḥarîrî'nin maḳâmesini yazmasına bir dilenci sebep olurken Zemahşerî'nin yazma sebebi tamamen ilhama dayanmaktadır. Bunu bizzat kendisi “*Rüya hâlinde bana adeta –Ebu'l-Kâsım, “yazılmış bir ömür ve yalanlanmış bir emel” şeklinde bir ses geldi*”⁶⁷⁷ diyerek bundan çok korktuğuna işaret etmekte ve bundan sonra bu maḳâmesini kaleme aldığını belirtmektedir. Takvâ, rıdvân (razı olmak), ir'ivâ (boyun eğmek ve itaat etmek), zühd, teslim, samt (susmak), ta'at, istikamet, kanaat, iffet, dua, tasadduk, şükr, murakabe, mevt ve sıdk gibi isimler altında tasavvufî konuları işlemiştir. Maḳâmesinin sonunda ise makâmâtü'n-nahv, makâmâtü'l-arûz, makâmâtü'l-kavâfi, makâmâtü'd-dîvân ve makâmâtü'eyyâmî'l-arab gibi isimler altında yazdığı maḳâmeler de dikkati çekmektedir. Bunların ilk bakışta didaktik bir anlam taşıdığı düşünülebilir. Ancak yine bunlarla güzel ahlak sahibi olmak, güzel işlerde bulunmak, kıyamet günü hesabını vermek üzere yaptığı işlerin muhasebesini bu dünyada iken yapmak vs. gibi tasavvufî konuları işlediği görülür. Bu ilimlere veya bu başlık altındaki konuların terminolojisini kullanarak vermek istediği mesaj yine aynı doğrultuda olmuştur. Zaten bunu kendisi mukaddimesinde açıkça dile getirdiğinden bu son konularda söylendiği gibi didaktik bir özellik olmayıp bu husus yok denecek kadar azdır.⁶⁷⁸

Maḳâme yazarlarından bir diğer şahsiyet de el-Gazâlî'dir. İbn Kuteybe'nin metodunu takip eden el-Gazâlî, vaaz yanında güzel ahlaka yönelik ifadeler de

⁶⁷⁵ Mirtâd, s. 199; Sâlih, s. 178.

⁶⁷⁶ Mirtâd, s. 200.

⁶⁷⁷ *Maḳamâtü'z-Zemahşerî*, nşr. Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1982; s. 10-11; Sâlih, s. 176.

⁶⁷⁸ Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, s. 247.

kullanmış, halife ve eimrlar gibi değişik şahsiyetler arasında geçen hadiseleri aktarmıştır. Bu yönüyle nasihate yönelik olan bu makâme, İbn Kuteybe'nin makâmesinden içerik olarak farklıdır. Buna benzer yönü sadece rivâyete dayanmasıdır.⁶⁷⁹

İbn Nubâte es-Sa'dî,(ö/h.405) el-Hemezânî'nin muasırdır. Ondan yedi yol sonra ölmüştür. Berlin'de, el yazması olarak bulunan sadece bir makâmesi günümüze gemiştir. O da el-Hemezânî'nin yöntemini takip etmiştir.⁶⁸⁰

Yahyâ b. Selâme el-Haskefî (ö. 551)'nin de uzun makâmeleri vardır. Bu makamelerinde 140 tane yabancı kelimeyi bir araya getirmiş ve bununla övünmüştür. Bir kısım kudemânın makame kabul ettiği risâleleri de vardır. el-Haskefî, el-Harirî'nin üslubunu takip etmiştir.⁶⁸¹

İbn Sakîl el-Cezerî (öl.701)'nin de elli tane makâmesi vardır. Makâmelerine “Zeyniyye” ismini vermiştir. İbnu'l-Cevzi ile muasırdır. makâmelerinde onun üslubunu benimsemiştir.⁶⁸² Makâmelerinde râvi olarak el-Kâsım b. Ciryâl ed-Dimeşkî, kahraman olarak Ebû Nasr el-Mısırî ismini kullanmıştır.⁶⁸³

Makâme sanatında eser vermiş bazı kâtipler de vardır ki makameleri çok fazla tanınmamış ve yayılmamıştır. Bunlar Zeynuddin b. el-Verdî (öl.749), Ebû Abbâs el-Kalkaşendî ve Celâleddîn es-Suyûtî (öl.911)'dir.⁶⁸⁴

4.4.3.1.Makâme Sanatının Özellikleri

Makâmât'ın üslûbunda giriş bölümünde genellikle makâmenin geçtiği yer belirtilerek hadiseler bir yolculuk etrafında anlatılır. Makâme sahibi kendisinden sürekli üçüncü tekil şahıs sigasıyla bahseder. Makâmât'ın üslûbu karşılıklı konuşmalar ve hikâye tarzında anlatımlara dayalı olduğu gibi secî ve garip lafızların ağır bastığı tenmikli nesir üslûbu da önemli yer tutar. Diğer risâle yazarlarının gerekli gördüğü gibi el-Hemezânî de tenmik (süslü yazma) sanatını zorunlu olarak kullanmıştır. Tenmik secîye özgü bir tür olduğu için o, ibareleri kısa, özlü, çabuk ve kesik bir şekilde ve

⁶⁷⁹ Mirtâd, s. 216.

⁶⁸⁰ Mubârek, I, 247; Sâlih, s. 174.

⁶⁸¹ Sâlih, s. 177.

⁶⁸² Sâlih, s. 178.

⁶⁸³ Dayf, *el-Makâme*, s. 78.

⁶⁸⁴ Dayf, *el-Makâme*, s. 78; Sâlih, s. 178.

musiki edasıyla kullanılır. Buradan hareketle makame sanatında herşeyden önce kahraman, yer ve secî olmak üzere üç temel husus göze çarpmaktadır. Kahraman müellifin bilgi hazinesidir.⁶⁸⁵

Makâme sanatında öne çıkan muhteva özelliklerinin başlıcaları şunlardır:⁶⁸⁶

Güldürü(Komedi): Makâme sanatının muhteva özelliklerinden en önemlisi okuyucuyu yada dinleyiciyi gülmeye, eğlenmeye iten komedi ve eğlence unsurlarını içermesidir. Makamedeki bu komedi unsuru da başlı başına bir sanattır. Makâme yazarı, bu komedi unsurundan dolayı makâmedeki olayları ve mekan tahlillerini abartarak ifade eder. Başta el-Hemezânî olmak üzere makame kâtipleri, bütün makamelerinde hoş bir hile tasarlamışlardır. Bu hile, adeta okuyucuya yaşatılır ve okuyucuyu ondan edebi bir tat aldırarak eğlendirir.

Kurnazlık: Makâme sanatındaki konunun üzerine kurulduğu temel esaslardan biri de kurnazlık oyunlarıdır. Zira makamelerin çoğu, makamedeki kurnaz kahramanın hileleri, haberleri ve maceraları üzerine kuruludur. Bu hileler bazen o kadar abartılı ve öfke verici olur ki makamenin kahramanını bu duruma karşı koymaya iter. Öyle ki el-Hemezânî’de olay kahramanı hileye karşı fiziksel bir tepki bile gösterebilmektedir. “*Kandırma, hile yapma*” kavramı el-Hemezânî ve el-Harîrî’nin bir çok makâmesinde görülmektedir.

Vaaz (öğüt): Makame sanatının bir diğer mazmunu ise “*vaaz*” yani *öğüt* vermedir. Makâme yazarı, kendisini ciddi anlamda öğüt vermekle mükellef görmektedir. Özellikle el-Hemezânî’den sonra gelen makâme yazarları, makâmelerini öğüt verme amacıyla yazmışlardır.

Toplumsal eleştiri: Makamelerde göze çarpan bir diğer özellik ise, *toplumsal eleştiridir*. Bu durum özellikle el-Hemezânî’nin makâmelerinde görülmektedir. Toplumsal tasvirler, eleştiri ve toplumla alay etme gibi unsurlar bolca kullanılmıştır.

Vasf (tasvir etme): Makâmelerin çoğunda bu mazmun göze çarpmaktadır. Özellikle el-Hemezânî de durum daha özel bir yere sahiptir. Gözünün gördüğü her yeri tasvir etmeye çalışmıştır. el-Hemezânî’nin *el-Hamdâniyye* makâmesinde bu durum bariz bir şekilde görülmektedir.

⁶⁸⁵ el-Fâhûrî, *el-Câmi’ fî Târihi’l-Edebi’l-Arabî*, s. 622.

⁶⁸⁶ Geniş bilgi için bkz. Mirtâd, *Fennu’l-Makâmât*, s. 283 – 356.

Risâ (Ağıt): Risâ, genel anlamda makame sanatının mazmunlarından biri değildir. Fakat modern dönemde yazılmış bir makamede bu özellik göze çarpmaktadır.

İlgi çekici ve edebî nükteler: Özellikle el-Hemezânî'nin birçok makamesinde edebî nükteler ve ilgi çekici olaylar göze çarpmaktadır. Makâmede anlatılan etkileyici hikayelerden biri olan el-Beşeriyye makamesinin muhtevası bu yönüyle ilgi çekmektedir.

Fikrî ve felsefî düşünceler: Derin felsefî düşünceler, makamelerde nadiren bulunmaktadır. Bazı makâmeler, ince mânâda felsefî ve fikrî düşünceler içermektedir. Bu durumun en açık bir şekilde görüldüğü makame, el-Hemezânî'nin *el-Mâristâniyye* makâmesidir. Bu makâmede, o dönemde bazı islam düşünürlerinin uğraştığı bazı kelmâ öğretileri ve felsefî görüşleri makâmesine yaydığı görülmektedir. Bu makâmede fikri anlamda cebri inkar eden Mu'tezile mezhebine karşı fikirler sunmaktadır.

Ğaramiyyât (Aşk hikayeleri): Makâmelerde, belli bölümlere serpiştirilmiş sevgi ve aşk düşünceleri çokça görülmektedir. el-Hemezânî'nin *el-Beşeriyye* makâmesinde olay kahramanı Bısr b. Avvâne'nin amcasının kızı Fatıma'ya karşı aşk duyması bu duruma bir örnek teşkil etmektedir.

Hiciv ve Karalama: Bu durum, herhangi bir şahsın itibarını lekeleme, onun kusurlarını ortaya çıkarma, onu karalama şeklinde ele alınmaktadır. el-Harîrî'nin makame kahramanı olan es-Serûcî'nin oğlunu çirkin bir şekilde karalaması, kölelerin karalanması gibi hususlar bir çok makamede görülmektedir.

Medih(Övme): el-Hemezânî altı makâmesini medih üzerine kurmuştur. el-Mulûkiyye, el-İskenderiyye, en-Nisâburiyye makâmeleri bunlardandır. Fakat el-Harîrî'nin makâmelerinde medih unsuru pek kullanılmamıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz özellikler genel olarak makâmelerde göze çarpan kavramlardır. Fakat bu kavramlar yazardan yazara değişiklik göstermektedir. Bireysel anlamda makâme yazarlarının makamelerinde ele aldığı mazmunları karşılaştırmalı olarak ele alırsak şu değerlendirmelerde bulunabiliriz:

Daha önce de belirttiğimiz gibi el-Harîrî ile makâme sanatının geliştiği ve zirveye ulaştığı genel bir görüştür. Şöyle ki el-Hemezânî de olduğu gibi toplumsal etkinlikler ve eğlence yönlerini ele alacak muhtevalar bir daha olmamıştır. Sosyal konular bundan

sonra çok sınırlı bir çerçevede kalmıştır. En büyük ilgi sarf, nahiv, imla, fıkıh ve yazı gibi konulara yönelmiştir. Mağâmede kullanılan kelimeler el-Harizmî'nin mağâmesinde daha garip bir özellik arz etmektedir. Edebî sanatların fazla kullanmakla süs ve dış görünüme önem verme konusu da aynı durumdadır. Hafif ve çirkin kelimeler kullanılmadan komedi unsurlarına fazla yer verilmiştir. Daha doğrusu el-Harîrî, mağâme sanatıyla bireyin olduğu kadar toplumun da psikolojik tasvirini yapmaya çalışmıştır.⁶⁸⁷

el-Harîrî ile mağâme sanatı köklü bir değişikliğe uğramış ve secî, bu edebî türün ayrılmaz bir özelliği hâline gelmiştir. Bunun yanında teşbih, kinaye ve istiare gibi sanatlar çokça kullanılmakla beraber cinâs bir hayli kullanılmış ve bu da tekellüfî beraberinde getirmiştir. el-Harîrî'nin mağâme sanatına şekil ve muhteva yönden kazandırdığı yenilikleri şöyle sıralayabiliriz:⁶⁸⁸

1-Garip kelimeler oldukça fazla kullanıldığı gibi, dili cazip hale getirmek için oldukça özen gösterilmiştir.

2-Değişik edebi sanatlar fazlaca kullanılmış, istiare ve kinaye ile tekellüflü hale getirilmiştir.

3-Dil, sarf, nahiv ve imla bilmecelerine özellikle fazlaca yer verilmiştir.

4-Nahiv, sarf ve fıkıh konularının işlenmesi yanında bu disiplin dallarına ait ıstılahlar, verilmek istenen mesajlar için kullanılmıştır.

5-Kelimelerle oynanmıştır. Her mağâmeye özgü kelime türleri seçilmiştir. Şöyle ki noktalı ve noktasız harflerden oluşan bir kelime ağı kullanılmıştır.

6-Öğüt konularına ağırlık verilmiştir.

el-Harîrî'nin mağâmeye bu özellikleri kazandırması küçümsenecek bir husus olmasa gerek. Zira gerek kültür alanında ve gerekse edebiyat alanındaki şahsiyetler el-Hemezânî'nin mağâmelerini bırakıp kazandırılan bu yeni özelliklerden dolayı el-Harîrî'nin mağâmelerine yönelmişlerdir.

el-Hemezânî'de olduğu gibi el-Harîrî'de de güldürü vardır. Her iki yazar da zaman zaman kendilerini bu gayeye yöneltmişlerdir. Ancak el-Harîrî, kelime

⁶⁸⁷ Mirtâd, s. 307.

⁶⁸⁸ Mirtâd, s. 229.

süslemeleriyle bundan biraz daha geri durmuş gibi gözükmektedir. Çünkü el-Ḥarîrî'nin asıl amacı her maḳâmeye yeni bir görünüm kazandırmak olmuş, yeni bir şekil ve yeni bir üslûp vermiştir. Bu da, gülme ve eğlenme ile insanın düşüncesinin yapısını tasvir etmeye yöneliktir.⁶⁸⁹

Maḳâmenin önemli konuları arasında yer alan konulardan, hatta temel özelliklerinden biri de kurnazlık sanatıdır. el-Ḥarîrî, bu sanatta el-Yazicî ile aynı konumdadır. Her iki yazar da bu hususu çok güzel bir şekilde işlemişlerdir. Başrolde olan es-Serûcî ve el-Hazâmî, her iki yazarda da her maḳâmede hileleri ve kurdukları planları ile sürekli başkalarına karşı başarı elde ederler.⁶⁹⁰

Maḳâmede vaaz konusu denince ilk akla gelen el-Ḥarîrî'dir. el-Hemezânî, iki makâmesinde Ebu'l-Feth el-İskenderî'yi vaiz olarak sunarken el-Ḥarîrî Ebû Zeyd'i on makâmesinde vâiz olarak sunmuştur.⁶⁹¹ Ancak bu konuda az da olsa bir takım olumsuz yönleri bulunmaktadır. el-Ḥarîrî, dünyayı terk etmesi yanında ölüm nedeniyle mal ve mülke fazla heveslenmediği gibi bu yönde tavsiyelerde de bulunmuştur. Dolayısıyla bu fikrinden dolayı bir hayli eleştiri almıştır.

İbnu'l-Cevzî'nin maḳâmelerinde görülen en önemli husus, maḳâmede kendini hikâyeye katmasıdır. Halbuki gerek el-Hemezânî ve gerekse el-Ḥarîrî kendilerini maḳâmede cereyan eden olaylardan uzak tutarak tasavvur ettikleri olayları hayali kahramanlar vasıtasıyla canlandırmaya çalışmışlardır. Bunun yanında İbnu'l-Cevzî, maḳâmelerini bizzat kendisi şerhetmeye yönelmiştir. Aslında bunu ilk başlatan İbn Nakiyâ olmuştur. İbnu'l-Cevzî maḳâmelerinde özel bir isim de vermemiş, sadece kaçınıcı maḳâme olduğunu söylemekle yetinmiştir. Halbuki, el-Hemezânî, ya maḳâmenin geçtiği şehrin veya olayın ilgili olduğu şahsın adını maḳâmesinde vermiştir. el-Ḥarîrî ise, bu iki metodu birlikte kullanmıştır. Hem kaçınıcı maḳâme olduğunu, diğer taraftan da maḳâmenin kahraman veya yerine göre aldığı ismi belirtmiştir.⁶⁹²

Karşılıklı konuşma, alaycı görünüm ve komedi, maḳâme sanatının özellikleri arasında yer almaktadır. Zemahşerî'nin maḳâmelerinde bunu bulmak zordur. Özellikle konuşma hiç yoktur. Kahramanlar ise, şahsiyet kazandırılmış veya isim verilmiş bir

⁶⁸⁹ Sâlih, s. 175.

⁶⁹⁰ Mirtâd, s. 313.

⁶⁹¹ Dayf, *el-Maḳâme*, s. 54.

⁶⁹² Mirtâd, s. 236-238.

kimlik olarak yazarın, yani Zemahşerî'nin kendisi karşımıza çıkmaktadır. Bütün makâmelerin başında “Yâ Eba'l-Kâsım”⁶⁹³ diye hitap etmektedir. Burada Zemahşerî'nin metodu tamamen farklıdır. Ta'limî ve üzerinde düşünülmesi gereken konuları işlerken, hikâye konuları arasında herhangi bir edip kahramanı sıkıştırmadan direkt anlatmaya ve arzetmeye çalışmıştır. Ancak bu metot, hikâye sanatından da farklıdır ve daha çok risâle sanatına benzemektedir.⁶⁹⁴

el-Ḥarîrî'nin makâmesine olan hayranlığını gizlemeyen Zemahşerî, yine de müstakil bir makâme türü oluşturmayı başarmıştır. Konuların esasını, dilenme yerine vaaz ve nasihat üzerine oturttuğu gibi, taklide dayanan rivâyetten de kaçınmıştır. Hareket noktası, konuşma ve infial üzerine kurulu olan kısasi metodu yerine, sunucuların hedefe ulaşması mümkün olmayan teemmül (temel konular üzerinde derin derin düşünme) metodunu kullanmıştır.⁶⁹⁵ Buna örnek olarak bir taraftan didaktik, diğer taraftan da nasihat konusunu işlediği *en-Nahv* makâmesinden bir kısım verebiliriz:⁶⁹⁶

يا أبا القاسم، أ عجزت أن تكون مثل همزة الاستفهام؟ إذ أخذت على ضعفها صدر الكلام. ليتك أشبهتها متقدما في الخير مع المتقدمين...

“Ey Ebu'l-Kâsım! İstifham hemzesi olmaktan da mı acizsin?! Zira hemze, zayıflığına rağmen sözün başında bulunur. Keşke iyilikte önde olanlarla birlikte olsaydın...”

Görüldüğü gibi Zemahşerî, bir taraftan nahiv kurallarına göre hemzenin önceliğini dile getirirken diğer taraftan kendi şahsında insanlara iyilik etmeyi tavsiye etmektedir. Ancak asıl maksat iyiliği tavsiye etmektir.

Zemahşerî'nin bu metodu ilk dönemlerde İbn Kuteybe vs. gibi yazarlar tarafından kullanılan metotlardan da farklıdır. Zemahşerî bu konuları kendisi oluşturmuştur, yani yazarın kendisi münşidir. Halbuki İbn Kuteybe rivâyet metodunu kullandığından râvi ve derleyen konumundadır. Konu bakımından da İbn Kuteybe, muhtelif şekillerde makâmeleri sadece rivâyet ederken Zemahşerî, dil, sarf, nahiv, irab ve aruz gibi ilmi konuları işlemekle kendine özgü bir üslûp kullanmıştır. Zemahşerî'nin bu metodu, kendi döneminde olduğu gibi daha sonraki ilim adamları tarafından da beğenilmiş ve

⁶⁹³ Bkz. *Maḳâmâtü'z-Zemahşerî*.

⁶⁹⁴ Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, s. 250.

⁶⁹⁵ Sâlih, s. 177.

⁶⁹⁶ *Maḳâmâtü'z-Zemahşerî*, s. 218.

üslûbu kullanılmıştır. Bu üslûbu kullananların başında kendi çağdaşı ve Endülüs ilim adamlarından olan Ebû Muhammed b. Mâlik el-Kurtûbî gelmektedir. Ömer el-Maliki el-Endelusi, Lisânuddîn İbnu'l-Hatib, Şihâbuddîn el-Ğalkaşendî ve Abdurrahman es-Suyûtî bunların arasında yer alan şahsiyetlerdir.⁶⁹⁷ Buna örnek yine Zemahşerî'nin Makâmâtü'l-arûz adlı makâmesinden şu örneği verebiliriz:

لن يبلغ الهدى بمعرفة الأسباب و الأوتاد أو يبلغ أسباب السموات فرعون ذو الأوتاد، إن الهدى فى العروس سوى علم العروس فى العلم و العمل بالسنة و الفروض.

“Kazıklar sahibi olan Firavun göğün yollarına ulaşamadığı gibi sen de “sebeb” ve “veted”leri bilmekle hidâyete ulaşamayacaksın. Çünkü hidâyet, aruz ilminden başka bir aruzda (yolda)dır, farz ve sünnetlere sarılarak ilimle amel etmektedir.”⁶⁹⁸

Zemahşerî, burada iki ayrı mânâda “arûz” kelimesini kullanmıştır. Birincisi bilinen aruz ilmidir, diğeri ise taraf ve yön anlamına gelmektedir. Bunun yanında ayrı ayrı anlamlara gelen “veted” kelimesini kullanmıştır. Birincisi aruz ile ilgili olan anlamı, ikincisi ile de “kazıklı” anlamında Firavun’a işaret etmiştir. Bu kelimelerle birlikte “esbab” ile aynı zamanda ilgili âyetlere işaret etmiştir.⁶⁹⁹ Bunlarla öğüt vermeyi amaçlarken yazısında güzel bir secî oluşturmayı da başarmıştır.

el-Ğarîrî'nin makâmelerinde secî, ölçülü ve ahenklidir. Edebi sanatlar bakımından el-Hemezânî kadar mahir sayılmasa da, teşbihler güzel, açık ve anlaşılır bir durumdadır. Zemahşerî'de ise teşbih sanatları daha az ve çoğu somut ve hissi teşbihlerdir. Bunun yanında soyut teşbihler de göze çarpmaktadır. Örneğin yukarıda verdiğimiz teşbihler daha çok somut teşbihlerdir. el-Ğarîrî de daha çok mecaz ve istiareler kullanılmıştır. Ayrıca el-Ğarîrî, zaman zaman cümlelerini, Kur'ân, Arap darb-ı meselleri ve şiirlerden aldığı iktibaslarla kurmaya çalışmıştır. Âyetler daha çok vaaz ve nasihat konulu makâmelerde görülür.⁷⁰⁰

Makameler, içinde kullanılan bediî sanatlar yönüyle incelenirse mukabele⁷⁰¹, tıbak⁷⁰², tevriye⁷⁰³, cem⁷⁰⁴, elğâz⁷⁰⁵, secî⁷⁰⁶, cinâs⁷⁰⁷, muvâzene⁷⁰⁸, kalb⁷⁰⁹, reddu'l-acz

⁶⁹⁷ Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Edebi Çevre*, s. 250.

⁶⁹⁸ *Makâmâtü'z-Zemahşerî*, s. 224.

⁶⁹⁹ Kur'ân, *Mü'min Süresi*, 36-37. Ayetler; *Sâd süresi*, 12. Ayet.

⁷⁰⁰ Dayf, *el-Makâme*, s. 66.

⁷⁰¹ Bir cümlede geçen iki veya daha fazla unsurun her birinin karşısını diğeri cümlede söylemek.

⁷⁰² Birbirine zıt kelimeler kullanmak.

⁷⁰³ Birden fazla manası bulunan kelimenin uzak manasını kastetmek.

ala's-sadr⁷¹⁰, tebdil (aks)⁷¹¹ gibi bedîî sanatların kullanıldığı görülmektedir. Fakat bu sanatlar içerisinde makâme sanatındaki öne çıkan en önemli üç sanat secî, cinâs ve iktibastır.⁷¹²

Şimdi edebi bir tür olarak makame sanatının ortaya çıkmasında ve bu sanatın daha da gelişmesinde öne çıkan iki ismi gerek hayatları ve gerekse edebi kişilikleriyle tanıyalım.

4.4.3.2. Bedîu'z-Zemân Ve Makâmâtı

Bedîu'z-zemân lakabıyla tanınan Ebû 'l-Fadl b. Ahmed b. el-Huseyn b. Yahyâ, Hicri 358 yılında Hemedân şehrinde doğmuştur.⁷¹³ Matbu bir çok risâlesinde Bedîu'z-zemân'ın İran'da yerleşmiş Arap soylu bir aileden olduğu belirtilmektedir. Zira ona ait ilk risâlesinde, risâleyi yazdığı kişiye zarif bir şekilde şöyle hitap etmektedir:

إنى عبد الشيخ, واسمى أحمد و همذان المولد و تغلب المورد و مُضَرَّ المحدث

“Ben, Şeyh'in kölesiyim, ismim Ahmed, doğum yerim Hemezân, Tağlib kabilesindenim ve köküm Mudarilerdendir.”⁷¹⁴ Burada Tağlib kabilesindenim derken aidiyetini bildirmektedir. Tağlib meşhur bir Arap Kabilesidir.⁷¹⁵

İlk olarak meşhur dilci Ahmed b. Faris'den dersler almış, 22 yaşına girince memleketini terk edip şehir şehir dolaştıktan sonra Rey'e gelmiştir. Burada es-Şâhib b. Abbâd ile tanışarak onun kütüphanesinde çalışmaya başlamıştır. Özellikle secî sanatında büyük mesafe alan el-Hemezânî buradan Curcan'a gitmiştir. Bu arada İsmaililer irtibat kurup bir süre Batınilik mezhebinin etkisinde kalmıştır. Daha sonra Nişabur'a geçerek o dönemde Şeyhu'l-Kuttâb diye anılan Ebû Bekr el-Ḥarizmî ile şiddetli bir edebi münakaşaya tutuşan el-Hemezânî üstün zekası ve dahiyane taktikleri

⁷⁰⁴ Birkaç şeyi tek bir hüküm altında toplamak.

⁷⁰⁵ Bilmece.

⁷⁰⁶ Cümlelerin son kelimelerinin vezin ve kafiye bakımından eşit olması.

⁷⁰⁷ Telaffuzları aynı, anlamları farklı kelimeler kullanmak.

⁷⁰⁸ Cümle sonundaki kelimelerin vezin bakımından birbirine uyması.

⁷⁰⁹ Kelimedeki harflerin ters çevirilerek kullanılması.

⁷¹⁰ Baş taraftaki kelimeyi son tarafta da zikretmek.

⁷¹¹ Kelimelerin yerlerini değiştirerek başka bir ifade elde etmek.

⁷¹² Mirtâç, s. 469.

⁷¹³ İbn Hallikân, I, 127.

⁷¹⁴ Dayf, *el-Makâme*, s. 13.

⁷¹⁵ Bkz. “Tağlib”, *DİA*, XXXIX.

ile hasmına galip gelmesini bilmiştir.⁷¹⁶ Ayrıca bir çok makâmesini burada dikte etmiştir. Daha sonra burayı da terkedip Horasan, Sicistân ve Kirmân'ı dolaşarak icra etmiş olduğu makâme sanatının gittiği her yerde halk tarafından ilgi görmesi sayesinde yıldızı daha da parlamıştır. Bunun sonucunda büyük ölçüde maddi imkanlar elde etmiştir. el-Hemezânî'nin bu maceralı gezileri sonunda son durağı Horasan eyaletinin en büyük şehri Herat olmuştur. Herat'a geldiğinde rahat bir hayata kavuşmuştur. 398 / 1008 yılında henüz 40 yaşına girmeden hayata veda etti.⁷¹⁷ Ayrıca felç olduğunda öldüğü zannedilerek Bedîu'z-zamân'ın ölmeden defnedildiği söylenmektedir.⁷¹⁸

el-Hemezânî, münâzara gücü kuvvetli, hikmet dolu sözleri altın değerinde kıymetli, kızdığı anda bile gâyet fasîh söz söyleyecek edebi güce sahip, secî ve kafiye alanında çığır açmış olup bizzat kendisinin icad ettiği nesir sanatına renk ve zenginlik katan bir üslup geliştirmiştir.⁷¹⁹

el-Hemezânî, nesir alanında büyük bir edebi yenilik sayılabilecek ve kendine özgü sanat metotlarıyla geliştirdiği makâme sanatıyla meşhur olmuştur. Ayrıca bu sanatı icra edebilmek amacıyla adını ve ününü duyduğu her ilim ve hikmet sahibi kişilerle tartışabilmek ve onlarla ilmi ve edebi münazaralarda bulunabilmek için bir çok bölgeyi dolaşmıştır.⁷²⁰ el-Kalkaşendî, onun hakkında “*Makâme sanatının kapısını açan ilk kişi, zamanın allamesi, edebiyatın önderi Bed'iu'z-zemân el-Hemezânî'dir.*” demiştir.⁷²¹ Şüphesiz o, haklı şöhretine kavuşmadan önce başta el-Câhiz olmak üzere birinci ve ikinci Abbâsi asrında yaşamış olan edipleri iyi tahlil etmiş ve gerekli gördüğü hususlarda onların metotlarından da faydalanmıştır.⁷²²

el-Hemezânî'nin makâmelerinin sayısı 51'dir.⁷²³ Bunlardan 40 tanesini Nisabur'da ders okuturken kaleme almıştır. Geriye kalan altı tanesini Sicistân hakimi Halef b. Ahmed'i medhetmek amacıyla yazmış, daha sonra bunlara beş makâme daha eklemiştir.⁷²⁴

⁷¹⁶ Brockelman, II, 112.

⁷¹⁷ İbn Hallikân, I, 129; es-Se'âlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, IV, 194; Yâkût el-Hamevî, II, 173 – 185; Er, s. 17.

⁷¹⁸ Brockelman, II, 112.

⁷¹⁹ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-Arabî*, I, s. 624.

⁷²⁰ İrânizâde – Şâmilî, s. 223.

⁷²¹ el-Kalkaşendî, XIV, 110.

⁷²² Dayf, *el-Makâme*, s. 20.

⁷²³ Bkz. *Maḳamatu Bedi'î'z-zemân el-Hemezânî*.

⁷²⁴ el-Fâhûrî, I, 625; Brockelman, II, 112; Dayf, *el-Makâme*, s. 17.

Makâmeler tek bir konuda değil, farklı temalarda hikâye üslubunda cereyan eden çeşitli konulardan ibarettir. Bu hikâye üslubu içerisinde şüphesiz coğrafya ve insan faktörü de önemli bir yer tutar. Örneğin ilk makamesinde eski ve yeni şairler arasındaki üstünlüklerden bahsetmektedir. On dördüncü makamesinde el-Câhiz ve İbnu'l-Mukaffa'nın arasında karşılaştırma yapmaktadır. Bu şekilde her makâmesinde farklı konuları ele almıştır.⁷²⁵

Dilencilik o dönemde halkın belli bir kesiminin hayatını devam ettirebilmesi için zaruri bir ihtiyaçtı. Dilencilik olayı o kadar yaygınlaşmıştı ki sadece fakir halk kesimiyle sınırlı kalmayıp ilim ve kültür sahibi zümreye de sıçramıştı. Öte yandan Bedîu'z-zemân el-Hemezânî lerinde sık sık dile getirdiği gibi o dönemde bu sanatı icra ederken bile asıl amacın para kazanmak olduğunu vurgulayarak: *“Bu dönemde saraylarda israfın son derece bol olduğu şatafatlı bir hayat sürdürülmekte, bu toplumda fitneye, iç karışıklıklara, soygunculuğa sebep olmakta, hatta zenginli mal sahibi için bir tehlike unsuru oluşturmaktaydı. Bir vezirin hizmetinde 4000 kişi olursa buna ne demeli! Hele bir de bu büyük servetten en ufak bir bölümünü dahi halkın refahı için harcamasa!.. şüphesiz büyükler bu şekilde servetini arttırdıkça kendilerine olan güvenlerini azaltıyorlardı. Halk ise çaresiz bir şekilde fakirliğe terkedilmişti. Üstelik vergi memurlarının vali adına halktan topladığı vergiler de işin cabasıydı.”*⁷²⁶ şeklinde görüş belirtmiştir.

Bedîu'z-zemân el-Hemezânî 'nin *Makâmât*'ında coğrafi ve sosyal hayattan da çarpıcı gerçekler vardır. makamat'ta coğrafya tiyatro sahnesi gibidir. *Şiir Makâmesi*'nde Makamat'ın ravisi İsa b. Hişâm'ın ortaya çıktığı Curcân şehrinden bahseder. Aynı şekilde *Bağdat Makâmesi*'nde Bağdat, *Belhiyye*'de Belh, *Sicistâniyye*'de Sicistan şehirleri söz konusu edilmiştir. el-Hemezânî'nin isimlerini zikretmesi dışında şehirlere ve ülkelere pek fazla önem vermediğini daha ziyade bu coğrafyada Makâmelerini raviye ve olay kahramanına göre yönlendirdiğini söylemek yerinde olur. Fakat yine de onun *Makâmât*'ından Curcân'ın ticaret ve ziraat kenti olduğunu, Bağdat'ta fakirleri imrendirecek ve kışkırtacak nitelikte bütün dünya nimetlerinden fazlasıyla yararlanan zengin bir kesimin yaşadığını, Kûfe'nin en önemli tasavvuf merkezlerinden biri olduğu anlaşılıyor.

⁷²⁵ Brockelman, II, 113.

⁷²⁶ Er, s. 45.

Makâmât'taki insan unsuru Makâmât'ın kahramanı Ebû'l-Feth el-İskenderî ile râvî Îsâ b. Hişâm'dır. Her ikisi de el-Hemezânî'nin tasarladığı şahsiyetlerdir. Bu iki kahraman makâmât sahnesinde önemli roller üstlenip *Şiir Maqâmesi*'nde büyük bir uyum ve arkadaşlık örneği sergiler *Bağdat Maqâmesi*'nde espri yönü işlenmesine karşın *İsfahaniyye*'de tasavvuf yönü ağır basar. Olaylarda oyun kahramanı Ebu'l-Feth el-İskenderî birinci planda, râvî İbn Hişâm ise ikinci planda gelir. Her ikisi de almış oldukları roller itibarıyla hikâye ravilerine benzerler. Çünkü o dönemde hikâyeciler sarayda önemli kişilere Antara Hikâyeleri, Binbir Gece Masalları ve müstehcen hikâyeler anlatarak onların hoşça vakit geçirmelerini sağlıyorlardı. Râviler işlerini şevkle yapmaktaydı. Esed maqâmesinde Bedû'z-zemân'ın şu ifadeleri vardır:

“Bize Îsâ b. Hişâm anlattı ve şöyle dedi: Bana ulaşan habere göre el-İskenderî kendisini sevmeyenleri bile cezbediıyor, hatta kuşları bile harekete geçiriyormuş. Yine bize rivâyet edildiğine göre onun şiiri insanın içini okşuyor ve bütün kuruntuları gideriyormuş...”⁷²⁷

Ebû 'l-Feth el-İskenderî, âlim ve filozof bir kişi olmakla beraber zamanın aleyhinde işlemesi sebebiyle ihtiyal ve tevessul (çalıp çırpma ve dilenme) yoluna gitmeye mecbur kalmış, günler geçtikçe değişik tipler çizmiştir. Mesela, *Dinâr Maqâmesinde*⁷²⁸ kötülerini azarlarken, *Sasan Maqâmesi*'nde⁷²⁹ ise kendisini çapulcuların lideri konumunda gösterir. *Madir Maqâmesi*'nde⁷³⁰ sanatsal hikâyelerde önemli noktalar ve psikolojik tahlillere rastlarız. *Bişr Maqâmesinde*⁷³¹ üstün bir şairlik yeteneği ortaya çıkar. *Kazvin Maqâmesinde*⁷³² Bizanslılar'a karşı müslümanları cihada teşvik eden bir mücahid gibi davranır. *Maymun Maqâmesi*'nde⁷³³ adından da anlaşılacağı gibi insanları güldürmeye çalışır. *Nacim, Nisabur, Halef, Temim Maqâmelerinde*⁷³⁴ ise para kazanmayı amaç edinen bir şair konumundadır. Özellikle Halef b. Ahmer'i medhederek ona sürekli avuç açar. Böylece Ebû'l-Feth para kazanmak için Irak'tan İran'a, Kazvin'den Ermenistan'a, Sicistân'dan Horasan'a değin ülke ülke gezip mahareti, kültürü ve ince ruhuyla çalmadık kapı bırakmaz.

⁷²⁷ *Maqâmâtü Bedi'i'z-zemân el-Hemezânî*, şrh. Muhammed Muhyiddin, Mısır 1923, s. 32.

⁷²⁸ *Maqâmâtü Bedi'i'z-zemân el-Hemezânî*, s. 360.

⁷²⁹ *Maqâmâtü Bedi'i'z-zemân el-Hemezânî*, s. 100.

⁷³⁰ *Maqâmâtü Bedi'i'z-zemân el-Hemezânî*, s. 114.

⁷³¹ *Maqâmâtü Bedi'i'z-zemân el-Hemezânî*, s. 434.

⁷³² *Maqâmâtü Bedi'i'z-zemân el-Hemezânî*, s. 94.

⁷³³ *Maqâmâtü Bedi'i'z-zemân el-Hemezânî*, s. 104.

⁷³⁴ *Maqâmâtü Bedi'i'z-zemân el-Hemezânî*, s. 274, 286, 293, 394.

el-Hemezânî'nin Makâmât'ının gayesine gelince bir çok unsur göze çarpmaktadır. Öncelikle en önemli etkenlerden biri hicri IV. asırda dilencilik olgusunun yaygınlaşmış olmasıdır. Bunun yanında farklı amaçlarda yazdığı makamelerinde öncelikle Nişabur, Halef ve Nâcim makamelerinde medih unsurunu görmekteyiz. Zira el-Hemezânî, bu makamelerinde Halef b. Ahmed'i medhetmektedir. Hamdân ve Hamr makâmesinde vasf unsuru, Câhiz ve Karîz makâmesinde edebi tenkit, Maristan makâmesinde öğüt unsuru, ayrıca kültürel tartışmalar ve sosyal hayatı kayıt altına alma gibi amaçlar göze çarpmaktadır. el-Hemezânî, üslup olarak Kur'ân, hadis, şiir ve mesellerden iktibaslar yapılmış, farklı ifadelerle mânâların tekrarlanması yoluyla da Fars kültürünün bariz etkisi üslubuna yansımıştır.⁷³⁵

el-Hemezânî'nin makâmelerindeki üslub ve şekil özelliklerini daha iyi anlamak adına bir kaç makâmesini aşağıda sunuyoruz.

el-Makâmetu'l-İlmiyye (İlim makâmesi)

حَدَّثَنَا عَيْسَى بْنُ هِشَامٍ قَالَ: كُنْتُ فِي بَعْضِ مَطَارِحِ الْغُرَبَةِ مُجْتَازًا، فَإِذَا أَنَا بِرَجُلٍ يَقُولُ لآخر: بِمِ أَدْرَكْتَ الْعِلْمَ؟ وَهُوَ يُجِيبُهُ، قَالَ: طَلَبْتُهُ فَوَجَدْتُهُ بَعِيدَ الْمَرَامِ، لَا يُصْطَادُ بِالسَّهَامِ، وَلَا يُقْسَمُ بِالْأَزْلَامِ، وَلَا يُرَى فِي الْمَنَامِ، وَلَا يُضْبَطُ بِاللَّجَامِ، وَلَا يُورَثُ عَنِ الْأَعْمَامِ، وَلَا يُسْتَعَارُ مِنَ الْكِرَامِ، فَتَوَسَّلْتُ إِلَيْهِ بِافْتِرَاشِ الْمَدْرِ، وَاسْتِنَادِ الْحَجَرِ، وَرَدِّ الصَّجَرِ، وَزُكُوبِ الْخَطَرِ، وَإِذْمَانِ السَّهْرِ، وَاصْطِحَابِ السَّفَرِ، وَكَثْرَةِ النَّظَرِ، وَإِعْمَالِ الْفِكْرِ، فَوَجَدْتُهُ شَيْئًا لَا يَصْلُحُ إِلَّا لِلْغَرَسِ، وَلَا يُغْرَسُ إِلَّا بِالنَّفْسِ، وَصِيدًا لَا يَقَعُ إِلَّا فِي النَّدْرِ، وَلَا يَنْشَبُ إِلَّا فِي الصَّدْرِ، وَطَائِرًا لَا يَخْدَعُهُ إِلَّا قَنْصُ اللَّفْظِ، وَلَا يَعْلَفُهُ إِلَّا شَرُّ الْحِفْظِ، فَحَمَلْتُهُ عَلَى الرُّوحِ، وَحَبَسْتُهُ عَلَى الْعَيْنِ. وَأَنْفَقْتُ مِنَ الْعَيْشِ، وَخَزَنْتُ فِي الْقَلْبِ، وَخَزَنْتُ بِالْدَّرْسِ، وَاسْتَرْخْتُ مِنَ النَّظَرِ إِلَى التَّحْقِيقِ، وَمِنَ التَّحْقِيقِ إِلَى التَّغْلِيقِ، وَاسْتَعْنْتُ فِي ذَلِكَ بِالتَّوْفِيقِ، فَسَمِعْتُ مِنَ الْكَلَامِ مَا فَتَقَ السَّمْعَ وَوَصَلَ إِلَى الْقَلْبِ وَتَغَلَّغَلَ فِي الصَّدْرِ، فَقُلْتُ: يَا فَتَى، وَمَنْ أَيْنَ مَطْلَعُ هَذِهِ الشَّمْسِ؟ فَجَعَلَ يَقُولُ:

إِسْكَندَرِيَّةُ دَارِي لَوْ قَرَّ فِيهَا قَرَارِي
لَكِنَّ بِالشَّامِ لَيْلِي وَبِالْعِرَاقِ نَهَارِي.

İsa b. Hişâm şöyle anlattı ve dedi ki: Kimsenin olmadığı, bilmediğimiz yerlerden yol katetiyordum. Birden bir adam karşıma çıktı, arkadaşına şöyle diyordu: “İlmi nasıl elde ettin?” Cevaben: “Talep ettim ve uzaklarda buldum. İlim okla avlanmaz, fal oklarıyla bölünmez, rüyada görülmez, ona gem vurulmaz, amcalardan miras kalmaz, kerem sahiplerinden ödünç alınmaz. Bu yüzden kuru çamuru yatak yaparak, taşları

⁷³⁵ İrânizâde-Şâmilî, s. 228.

yastık edinerek, yolculuğu arkadaş edinerek, çok okuyup fikir üreterek ilmi elde etmeye çalıştım. Sonra onu, sadece ekime müsait, ama insandan başka bir yere ekilmeyen bir tohum, nadiren düşen ve sadece kafada tutulabilen bir av, sadece kelime tuzagının avlayabildiği ve sadece hafıza ağının tutabildiği bir kuş olarak gördüm. Dolayısıyla onu ruhumda taşıdım ve gözümde hapsettim. Servetimi harcadım, ama aklımı zenginleştirdim. Çok okuyarak meselelerin inceliklerine ve sırlarına vakıf oldum. Durup dinlenmeksizin okumadan araştırmaya, araştırmadan yoruma geçtim ve bunda da başarılı oldum. Böylece kulağı delip geçerek kalbe varan ve çabucak göğse giren bir konuşma duymuştum. Sonra, “Ey genç, bu güneşin doğuş yeri neresi?” diye sordum. Bunun üzerine şunları söylemeye başladı:

İskenderiye benim evimdir, keşke orada kalabilsem,

*Fakat gecem Şam’da, gündüzüm ise Irak’ta geçiyor.*⁷³⁶

el-Makâmetu’l-Hırziyye (Muska Makâmesi)

حَدَّثَنَا عِيسَى بْنُ هِشَامٍ قَالَ: لَمَّا بَلَغَتْ بَيْتَ الْغُرْبَةِ بَابَ الْأَبْوَابِ، وَرَضِيتُ مِنَ الْغَنِيمَةِ بِالْإِيَابِ، وَدُونَهُ مِنَ الْبَحْرِ وَثَابَتْ بِغَارِهِ، وَمِنَ السُّفْنِ عَسَافٌ بِرَاكِبِهِ، اسْتَحَرْتُ اللَّهَ فِي الْقُقُولِ، وَقَعَدْتُ مِنَ الْفُلْكِ، بِمَتَابَةِ الْهَلْكِ، وَلَمَّا مَلَكْنَا الْبَحْرَ وَجَنَّا عَلَيْنَا اللَّيْلُ غَشِيَتْنا سَحَابَةٌ تَمُدُّ مِنَ الْأَمْطَارِ جَبَالًا، وَتَحْدُو مِنَ الْغَيْمِ جَبَالًا، بِرِيحٍ تُرْسِلُ الْأَمْوَاجَ أَرْوَاجًا، وَالْأَمْطَارَ أَفْوَاجًا، وَبَقِينَا فِي يَدِ الْحَيْنِ، بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ، لَا نَمْلِكُ عُذَّةً غَيْرَ الدُّعَاءِ، وَلَا حِيلَةَ إِلَّا الْبُكَاءَ وَلَا عِصْمَةً غَيْرَ الرَّجَاءِ، وَطَوَيْنَاهَا لَيْلَةً نَابِغِيَّةً، وَأَصْبَحْنَا نَتَبَاكِي وَنَتَشَاكِي، وَفِينَا رَجُلٌ لَا يَخْصُلُ جَفْنُهُ، وَلَا تَبْتَلُ عَيْنُهُ، رَخِي الصَّدْرُ مُنْشَرِحُهُ، نَشِيطُ الْقَلْبِ فَرِحُهُ، فَعَجَبْنَا وَاللَّهُ كُلَّ الْعَجَبِ، وَقُلْنَا لَهُ: مَا الَّذِي أَمْنَكَ مِنَ الْعَطْبِ؟ فَقَالَ: حَرَزْتُ لَا يَغْرُقُ صَاحِبُهُ، وَلَوْ شِئْتُ أَنْ أَمْنَحَ كُلًّا مِنْكُمْ حِرْزًا لَفَعَلْتُ، فَكُلُّ رَغَبٍ إِلَيْهِ، وَالْحَقُّ فِي الْمَسْأَلَةِ عَلَيْهِ، فَقَالَ: لَنْ أَفْعَلَ ذَلِكَ حَتَّى يُعْطِيَنِي كُلُّ وَاحِدٍ مِنْكُمْ دِينَارًا الْآنَ، وَيَعْدَنِي دِينَارًا إِذَا سَلِمَ.

قَالَ عِيسَى بْنُ هِشَامٍ: فَتَقَدَّنَاهُ مَا طَلَبَ، وَوَعَدْنَاهُ مَا خَطَبَ، وَآبَتْ يَدُهُ إِلَى جَنِيهِ، فَأَخْرَجَ قُطْعَةً دِيبَاجٍ، فِيهَا حُقَّةٌ عَاجٍ، قَدْ ضَمَّنَ صَدْرُهَا رِقَاعًا، وَحَدَفَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنَّا بِوَاحِدَةٍ مِنْهَا، فَلَمَّا سَلِمَتِ السَّفِينَةُ، وَأَحْلَلْنَا الْمَدِينَةَ، افْتَضَى النَّاسَ مَا وَعَدُوهُ، فَتَقَدَّوْهُ، وَانْتَهَى الْأَمْرُ إِلَيَّ فَقَالَ: دَعُوهُ، فَقُلْتُ: لَكَ ذَلِكَ بَعْدَ أَنْ تُعْلِمَنِي سِرَّ خَالِكَ، قَالَ: أَنَا مِنْ بِلَادِ الْإِسْكَانْدَرِيَّةِ، فَقُلْتُ: كَيْفَ نَصَرَكَ الصَّبْرُ وَخَذَلْنَا؟ فَأَنْشَأَ يَقُولُ:

وَيْكَ لَوْلَا الصَّبْرُ مَا كُنْتُ مَلَأْتُ الْكَيْسَ تَبْرًا

لَنْ يَنَالَ الْمَجْدَ مَنْ صَا قِيَمًا يَغْشَاهُ صَدْرًا

⁷³⁶ Maḳâmâtü Bedi'î'z-zemân el-Hemezânî, s. 300.

ثُمَّ مَا أَغْقَبَنِي السَّاءَ مَا أُعْطِيتُ ضَرًّا
 بَلْ بِهِ أَشْتَدُّ أَرْزًا وَبِهِ أُجْبَرُ كَسْرًا
 وَلَوْ أَنِّي الْيَوْمَ فِي الْغَرِّ فَيَ لَمَّا كُفِّتُ غُدْرًا

İsâ b. Hişâm bize anlattı ve dedi ki: Gurbet beni Bâbu'l-Abvâb'a götürdüğünde geri dönme kazancına razı oldum. Oraya varmadan önce, geri dönmek için istihareye yattım ve gemide helak olmuş birisi gibi oturdum. Deniz bizi yakaladığında ve gece üstümüze çöktüğünde yağmurlarını sicimleri gibi uzatan bir bulut bizi kapladı. Dağlar gibi bulutları sevk ediyor, dalgaları rüzgarla çift çift ve yağmurları bölük bölük yolluyordu. İki deniz arasında ölümün pençesinde kaldık. Ağlamaktan başka çaremiz, duadan başka koruyucumuz yoktu. Böylece bir Nabiğa gecesi geçirdik. Ağlaşır ve şikâyet eder olduk. Aramızda bir adam vardı. Göz kapakları nemleniyor, gözü yaşarmıyordu. Gönlü geniş, ferah, kalbi hareketli ve sevinçliydi. Allah'a yemin olsun ki, çok şaşırdık ve ona "Seni helak olmaktan koruyan nedir?" diye sorduk. Adam bunun üzerine dedi ki: Sahibi boğulmayan bir muska. Eğer sizin herbirinize bir muska vermek istesem, bunu yaparım. Bunun üzerine herkes ondan muska istedi ve bunda ısrar ettiler. Bu sefer dedi ki: "Herbiriniz bana şimdi bir dinar vermedikçe ve kurtulduktan sonra da bir dinar vermeyi vadetmedikçe bunu yapmam."

İsâ b. Hişâm dedi ki: istediği parayı verdik ve şartlarını da kabul ettik. Sonra eli cebine gitti. İçinde, fildişinden bir hokka bulunan bir ipek kumaş parçası çıkardı. Hokkanın içinde de kumaş parçaları vardı. Herbirimize ondan birer tane attı. Gemi kurtulup bizi şehre ulaştırdığı zaman yolculardan söz verdiklerini istedi. Onlar da verdiler. Sıra bana gelince, "Onu bırakın" dedi. Sonra ona, "Hâlinin sırrını bana bildirdikten sonra onu sana vereceğim." dedim. O da "Ben İskenderiyeliyim" dedi. "sabır sana nasıl yardım etti ve bizi de zor duruma soktu?" dedim. Bunun üzerine şu şiiri söyledi:

Yazıklar olsun sana, sabır olmasaydı ben keseyi altınla dolduramazdım.

Başına gelenler karşısında sabırlı olmayan kişi, yüceliğe ulaşamaz.

Ozaman bana (gemide) verilenler, bana bir zarar vermemiştir.

Tersine ben onunla sırtımı güçlendiririm ve kırığı sararım.

*Eğer bugün boğulanlar arasında olsaydım, açıklama yapma zahmetine de katlanmayacaktım.*⁷³⁷

el-Makâmetu't-Temîmiyye (Temîm Makâmesi)

حَدَّثَنَا عِيسَى بْنُ هِشَامٍ قَالَ: وَلِيْتُ بَعْضَ الْوِلَايَاتِ مِنْ بِلَادِ الشَّامِ، وَوَرَدَهَا سَعْدُ بْنُ بَدْرِ أَخُو فَرَازَةَ، وَقَدْ
وُلِّيَ الْوِزَارَةَ، وَأَحْمَدُ الْوَلِيدِ، عَلَى عَمَلِ الْبَرِيدِ، وَخَلَفَ بَنُو سَالِمٍ، عَلَى عَمَلِ الْمَطَالِمِ، وَبَعْضُ بَنِي ثَوَابَةَ، وَقَدْ وُلِّيَ
الْكِتَابَةَ وَجُعِلَ عَمَلُ الزَّمَامِ، إِلَى رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ الشَّامِ، فَصَارَتْ تُحَفَّةُ الْفَضْلَاءِ، وَمَحَطُّ رِخَالِهِمْ، وَلَمْ يَزَلْ يَرُدُّ الْوَاحِدُ
بَعْدَ الْوَاحِدِ، حَتَّى امْتَلَأَتِ الْعُيُونُ مِنَ الْحَاضِرِينَ، وَثَقُلُوا عَلَى الْقُلُوبِ، وَوَرَدَ فَيَمَنْ وَرَدَ أَبُو النَّدَى التَّمِيمِيُّ، فَلَمْ
تَقِفْ عَلَيْهِ الْعُيُونُ، وَلَا صَفَتْ لَهُ الْقُلُوبُ، وَدَخَلَ يَوْمًا إِلَيَّ فَقَدَرْتُه حَقَّ قَدْرِهِ، وَأَقْعَدْتُهُ مِنَ الْمَجْلِسِ فِي صَدْرِهِ،
وَقُلْتُ: كَيْفَ يُرَجَّى الْأُسْتَاذُ عُمَرَةُ؟ وَكَيْفَ يَرَى أَمْرُهُ؟ فَنَظَرَ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الْيَسَارِ، فَقَالَ: بَيْنَ الْخُسْرَانِ
وَالْخُسَارِ، وَالذُّلِّ وَالصَّغَارِ وَقَوْمِ كَرُوثِ الْحِمَارِ، يَشْتُمُّهُمْ الْإِقْبَالُ وَهُمْ مُنْتَبُونَ، وَيُحْسِنُ إِلَيْهِمْ فَلَا يُحْسِنُونَ، أَمَا وَاللَّهِ
لَقَدْ وَرَدْتُ مِنْهُمْ عَلَى قَوْمٍ مَا يُشِيهِهُمْ مِنَ النَّاسِ، غَيْرِ الرَّأْسِ وَاللِّبَاسِ، وَجَعَلَ يَقُولُ:

فَدَى لَكَ يَا سَجِسْتَانُ الْبِلَادُ وَلِلْمَلِكِ الْكَرِيمِ بِكَ الْعِبَادُ
هَبِ الْأَيَّامَ تُسْعِدُنِي وَهَبْنِي تُبَلِّغْنِيهِ رَاحِلَةً وَزَادُ
فَمَنْ لِي بِالَّذِي قَدْ مَاتَ مِنْهُ وَبِالْعُمَرِ الَّذِي لَا يُسْتَعَادُ؟

İsa b. Hişâm bize anlattı ve dedi ki: Şam vilâyetlerinden birine vali olarak atandım. Fezâre kabilesine mensup kimselerden biri olan Sa'd b. Bedr oraa geldi ve vezir olarak tayin edildi. Ahmed b. el-Velîd posta işleriyle, Halef b. Sâlim de temyiz işleriyle görevlendirildi. Benû Sevâbe'den bazıları katipliğe atandı ve vergi işleriyle de Suriyeliler görevlendirildi. Böylece bu vilâyet, entellektüellerin buluşma yeri hâline geldi ve onların konaklama yeri oldu. Birbiri ardınca akın ede ede gözler gelenlere doydu ve gelenler artık kalplere ağırlık verdiler. Gelenler arasında Temîm kabilesinden Ebu'n-Nedâ da vardı. Fakat artık gözler onun üzerinde durmadı ve kalpler ona merhamet etmedi. Bir gün huzurumuza geldi. Onun değerini hakkıyla takdir ettim ve meclisin başkoltuğuna oturttum. Sonra “Şahsiyetleri, yaşantısının nasıl devam etmesini umar ve durumunu nasıl görür?” diye sordum. Sağa sola baktı ve şöyle dedi: “Hüsran ve zarara arasında. Alçaklık, hor görme ve eşek tersi gibi insanlar arasında. Saadet onları kokluyor, ama onlar kötü kokuyorlar. Onlara güzel muamele ediyor, fakat onlar

⁷³⁷ *Maḳâmâtü Bedî'i'z-zemân el-Hemezânî*, s. 138.

iyi davranmıyorlar. Allah'a yemin ederim ki, sadece başı ve elbisesi insana benzeyen bir topluluğa geldim.” Sonra şu şiiri okumaya başladı:

Ey Sicistan, ülkeler sana feda olsun! İnsanlar da sendeki cömert krala!

Farzet ki günler bana yardım edecek, farzet ki binek ve azık beni ona ulaştıracak,

*Ama benden gideni ve geri dönüşü mümkün olmayan ömrü bana kim telafi edecek?*⁷³⁸

4.4.3.3.el-Harîrî ve Makâmâtı

Maḳâme türünün en büyük ikinci üstadı olan Ebû Muhammed el-Kasım b. Ali el-Ḥarîrî, hicri 446/1054 yılında Basra yakınlarındaki Maşan'da doğmuş, devrin ünlü bilginlerinden din, dil bilimleri ve nahiv dersleri almıştır.⁷³⁹ Zekası, fesahati ve belâğati ile dikkatleri üzerine çeken el-Harîrî, gördüğü geleneksel eğitimle yetinmemiş, ilim ve kültür çevreleriyle sürekli temas hâlinde olmuştur.⁷⁴⁰

el-Harîrî, yazarlığının yanı sıra, aynı zamanda bir dilcidir. “*Durretu'l-Gavvâs fi Evhâmî'l-Havâs*” adlı eseri, yazarların yaptıkları dil yanlışlarını ele alıp açıkladığı bir eseridir. Ayrıca, “*Mulhatu'l-Î'râb fi'n-Nahv*” adında gramerle ilgili bir eseri de mevcuttur.⁷⁴¹

el-Ḥarîrî'nin ona büyük ün kazandıran eseri, şüphesiz ki, sayıları elliye bulan makâmeleri (Makâmâtü'l-Ḥarîrî)'dir. Ḥarîrî, bu makâmeleri Bedî'z-zemân el-Hemezânî'nin makamelerinden esinlenerek ve temelde onu örnek alarak yazmakla beraber, dil, üslup, ve hayal gücünün ustalıkla kullanılması bakımından ondan üstün olduğu, çeşitli araştırmacılarca kabul edilmektedir.⁷⁴²

el-Ḥarîrî'nin makâmelerinde, anlatıcı (râvî) kişiliğindeki el-Hâris b. Hemmâm'ın dilinden, Ebû Zeyd es-Serûcî adlı kahramanın maceraları anlatılır. el-Hâris b. Hemmâm gezgin, dünyayı dolaşan ve bilge birisidir. Ebû Zeyd es-Serûcî ise, dilenci kılığında, tamahkar ve hilekar biridir. Ancak, güzel konuşmakta, insanı etkilemekte, amacına

⁷³⁸ *Maḳâmâtü Bedî'z-zemân el-Hemezânî*, s. 393.

⁷³⁹ İbn Hallikân, IV, 63; Kehhâle, VIII, 108; Dayf, *el-Maḳâme*, s. 44.

⁷⁴⁰ Dayf, *el-Maḳâme*, s. 44.

⁷⁴¹ Kehhâle, VIII, 108; Dayf, *el-Maḳâme*, s. 46.

⁷⁴² el-Fâhûrî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabi*, s. 741.

ulaşmak için her türlü yalanı söylemekte, hileye başvurmaktadır.⁷⁴³ Fakat gittiği her yerde, el-Hâris b. Hemmâm'la karşılaşmakta, al-Hâris onu, söylediği yalanlardan ve yaptığı hilelerden dolayı ayıplamakta, o da ondan kendisini bağışlamasını istemektedir.

el-Hâris b. Hemmâm'ın, aslında el-Ĥarîrî'nin kendisi olduğu da belirtilmiştir. Ayrıca el-Ĥarîrî'nin, makamelerin kahramanı olan Ebû Zeyd es-Serûcî ile Basra'da Beni'l-Harâm mescidinde karşılaştığı da bilinmektedir. el-Ĥarîrî, bir gün mescitteyken, içeri fakir, üstü başı perişan birisi girer. Bu arada mescitte üst düzey birçok kimseler ve vali de bulunmaktadır.

Bu kişi, bir vesileyle konuşmaya başlar. Dili gâyet güzel, edebi kültürü ise iyi bir seviyededir. Kendisine adı ve nereli olduğu sorulduğunda, "Adım Ebû Zeyd" der. Böylece el-Ĥarîrî, kırksekizinci makameyi yazar ve "el-Makâmetu'l-Harâmiyye" olarak adlandırır.⁷⁴⁴

el-Ĥarîrî'nin yazdığı ilk makâme Harâmiyye makâmesidir. el-Ĥarîrî, bu makâmeyi halife el-Mustarşid Billâh 'ın veziri olan Şerefe'd-din Ebû Naşr Anuşîrvân bin Hâlid bin Muhammad el-Kâşânî'ye sunar. Vezir, bu makameyi çok beğenir ve el-Ĥarîrî'den bu tarzda birkaç makame daha yazmasını ister. el-Ĥarîrî de, vezirin bu isteğini kırmayıp kabul ederek, diğer makameleri yazar ve böylece elli makame olarak eserini tamamlar.⁷⁴⁵ el-Ĥarîrî'nin Makâmât'ının ortaya çıkması konusunda daha başka görüşler de vardır. Bunlardan biri de, el-Ĥarîrî'nin, eserini önce kırk makame olarak yazdığı şeklindedir. Buna göre, el-Ĥarîrî önce bu kırk makameyi yazmış ve Basra'dan Bağdat'a götürmüştür. Bağdat'taki ünlü edebiyatçılar ise gördüklerinde, bunun el-Ĥarîrî'nin kendi eseri olmadığını zannetmişlerdir. el-Ĥarîrî, eserin kendine ait olduğunu söylemişse de ona inanmamışlar ve onu denemek istemişlerdir. Ona, bir konu vermişler ve bu konu üzerinde yazarak yazarlık kabiliyetini göstermesini söylemişlerdir. Ancak bu sırada heyecanlanan al-Ĥarîrî, istenilen şeyleri yazamamış ve bu durumdan müteessir bir halde Basra'ya dönmüş, makamelerine on makame daha eklemiş ve bunları Bağdat'a göndermiştir.⁷⁴⁶

⁷⁴³ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabi*, s. 740.

⁷⁴⁴ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabi*, s. 740.

⁷⁴⁵ Dayf, *el-Makâme*, s. 44.

⁷⁴⁶ Dayf, *el-Makâme*, s. 47.

el-Harîrî'nin makâmelerindeki amaç, el-Hemezânî ile benzerlik arz etmektedir. Fakat el-Harîrî'nin makamelerinde öğüt unsuru daha ağır basmaktadır. Bunun yanında ta'limî (öğretici) yönüyle de önem arz etmektedir. Ayrıca el-Harîrî'nin makamelerinde üslup ve şekil bakımından da bir zenginlik göze çarpmaktadır. Garip lafızlar bir hayli kullanılmış, luğaza oldukça yer verilmiştir. Ayrıca, atasözleri ve deyimlere de yer verilmiştir.⁷⁴⁷

el-Harîrî'nin makamelerinden örnekler:

el-Makâmetu's-San'âniyye:

حَدَّثَ الْحَارِثُ بْنُ هَمَّامٍ قَالَ: لَمَّا اقْتَعَدْتُ غَارِبَ الْاِغْتِرَابِ. وَأُنَاتْنِي الْمَتْرَبَةُ عَنِ الْأَتْرَابِ. طَوَّحْتُ بِي طَوَائِحُ الزَّمَنِ. إِلَى صَنْعَاءِ الْيَمَنِ. فَدَخَلْتُهَا خَاوِيَ الْوِفَاضِ. بَادِيَ الْإِنْفَاضِ. لَا أَمْلِكُ بُلْغَةً. وَلَا أَجِدُ فِي جِرَابِي مُضْغَةً. فَطَفِقْتُ أَجُوبُ طُرُقَاتِهَا مِثْلَ الْهَائِمِ. وَأَجُولُ فِي حَوَامِثِهَا جَوْلَانَ الْحَائِمِ. وَأُرُودُ فِي مَسَارِحِ لَمَحَاتِي. وَمَسَاحِ غَدَوَاتِي وَرُوحَاتِي. كَرِيمًا أُخْلِقُ لَهُ دِيْبَاجَتِي. وَأَبُوحُ إِلَيْهِ بِحَاجَتِي. أَوْ أَدِيْبًا تُفَرِّجُ رُؤْيَتَهُ غُمَّتِي. وَتُرْوِي رِوَايَتَهُ غُلَّتِي. حَتَّى أَذْنَنِي خَاتِمَةَ الْمَطَافِ. وَهَدَنِي فَاتِحَةَ الْأَلْطَافِ. إِلَى نَادٍ رَحِيْبٍ. مُحْتَوٍ عَلَى زِحَامٍ وَنَحِيْبٍ. فَوَلَجْتُ غَابَةَ الْجَمْعِ. لِأَسْبِرَ مَجْلَبَةَ الدَّمْعِ. فَرَأَيْتُ فِي بُهْرَةِ الْخَلْقَةِ. شَخْصًا شَخَتْ الْخِلْقَةِ. عَلَيْهِ أَهْبَةُ السِّيَاحَةِ. وَلَهُ رَنَّةُ النَّيَاحَةِ. وَهُوَ يَطْبَعُ الْأَسْجَاعَ بِجَوَاهِرِ لَفْظِهِ. وَيَقْرَعُ الْأَسْمَاعَ بِزَوَاجِرِ وَعْظِهِ. وَقَدْ أَحَاطَتْ بِهِ أَخْلَاطُ الزُّمَرِ. إِحَاطَةَ الْهَالَةِ بِالْقَمَرِ. وَالْأَكْمَامِ بِالثَمَرِ. فَذَلَقْتُ إِلَيْهِ لِأَقْتَسِسَ مِنْ فَوَائِدِهِ. وَأَلْتَقِطَ بَعْضَ فَرَائِدِهِ. فَسَمِعْتُهُ يَقُولُ حِينَ خَبَ فِي مَجَالِهِ. وَهَدَرْتُ شَقَاشِقَ ارْتِجَالِهِ.

أَيُّهَا السَّادِرُ فِي غُلُوءِهِ. السَّادِلُ ثَوْبَ خِيَلَانِهِ. الْجَامِحُ فِي جَهَالَاتِهِ. الْجَانِحُ إِلَى خُرْعِلَاتِهِ. إِلَامَ تَسْتَمِرُّ عَلَى غَيْكَ. وَتَسْتَمِرُّ مَرَعَى بَغِيكَ؟ وَحَتَامَ تَنَاهَى فِي زَهْوِكَ. وَلَا تَنْتَهِي عَنْ لَهْوِكَ؟ تُبَارِزُ بِمَعْصِيَتِكَ. مَالِكٌ نَاصِيَتِكَ! وَتَجْتَرِي بِقُبْحِ سِيرَتِكَ. عَلَى عَالِمِ سَرِيرَتِكَ! وَتَتَوَارَى عَنْ قَرِيْبِكَ. وَأَنْتَ بِمَرَأَى رَقِيْبِكَ! وَتَسْتَخْفِي مِنْ مَمْلُوكِكَ وَمَا تَخْفَى خَافِيَةً عَلَى مَلِكِكَ! أَتَظُنُّ أَنْ سَتَنْفَعُكَ حَالُكَ إِذَا آتَى ارْتِحَالُكَ؟ أَوْ يُنْقِذُكَ مَالُكَ حِينَ تَوَيْقُكَ أَعْمَالُكَ...

el-Hâris b. Hemmâm anlattı ve dedi ki: Yoksulluk, beni yolculuk devesinde yurdumdan uzaklaştırdığı ve hadiseler beni Yemen'in San'a şehrine attığı zaman şehre dağarcığım bomboş, azıksız olarak girmiştin. Ölmeyecek kadar olsun bir yiyeceğim, bir lokmam bile yoktu. Şehrin sokaklarında şaşkın şaşkın dolaşmağa, susamış bir kuş gibi etrafta aranmağa başladım. gözümü gönlümü açacak bir yer, akşam sabah, gidip gelecek bir mahal arıyordum. Merhametli bir kimse olsa da ona yüzümü gözümü sürsem, derdimi döksem diye ah ediyordum. Yahut öyle zarif bir insan ki, onu görmekle içim açılrsa, sözleri yüreğime su serpse. Nihâyet bu dolaşma ve sorup araştırma,

⁷⁴⁷ Sâlih, s. 175.

Allah'ın bir lütfu olarak beni kalabalık ve içinden ağlaşmalar, hıçkırıklar duyulan bir meclise ulaştırdı. Bu göz yaşlarının sebebini öğrenmek için hemen topluluğun arasına girdim. Bir de ne göreyim, cemaatin ortasında, üzerinde seyahat elbisesi bulunan ince yapılı bir şahıs duruyor. Yaşlılar gibi ağlıyor ve söz cevherlerini secîli olarak döküyordu. Dokunaklı vaazı ile kulakları çınlatmaktaydı. Etrafını her tabakadan bir halk kitlesi çevirmiş, onu hâlenin ayı, yaprakların tomurcuğu sarması gibi sarmışlardı. Duramadım, sözlerinden faydalanmak ve birer cevher gibi kıymetli olan öğütlerinden toplamak için usulca bir seyyar vaizin yanına sokuldum ve dinlemeğe başladım. O, hiç nefes almadan, hançeresini yırtarcasına bağırıyordu:

Ey, ne yaptığını bilmeyen sapık! Ey, eteklerini yerde sürüyen mağrur! Ey, kendini cehaletin havasına kaptıran, vaktini laklakla geçiren sersem! Bu azgınlık ne vakte kadar devam edecek? Bu dalalet çayırında daha ne kadar otlayacaksın? Bu gururun bir sonu yok mu? Havailikten vazgeçmeyecek misin? insan olmak bakımından senin bir şerefın vardır. bu yaptıklarınla o bağdaşmıyor, çarpışıyor. Bu kötü yaşayışınla, senin iç yüzünü bilen Allah'ına karşı küstahlık ediyorsun. Sana şahdamarından yakın olan Allah'ından saklanıyorsun, oysaki o seni apaçık görüyor. Kölenden gizlenebiliyorsun, fakat seni Yaratan'a hiçbir şey gizli değildir. Zannediyormusun ki ölümün yaklaşıncı durumun sana fayda verecek? Zannediyormusun ki yaptıklarının cezasını göreceğin zaman malın mülkün seni kurtaracak?...⁷⁴⁸

el-Makâmetu'd-Dinâriyye:

رَوَى الْحَارِثُ بْنُ هَمَّامٍ قَالَ: نَظَمَنِي وَأَخْدَانًا لِي نَادٍ. لَمْ يَخْبُ فِيهِ مُنَادٍ. وَلَا كَبَا قَدْخُ زِنَادٍ. وَلَا ذَكَّتْ نَارُ عِنَادٍ. فَبَيْنَمَا نَحْنُ نَتَجَادَبُ أَطْرَافَ الْأَنَاشِيدِ. وَنَتَوَارَدُ طُرْفَ الْأَسَانِيدِ. إِذْ وَقَفَ بِنَا شَخْصٌ عَلَيْهِ سَمَلٌ. وَفِي مِشْيَتِهِ قَزَلٌ. فَقَالَ: يَا أَحَايِرَ الدَّخَائِرِ. وَبِشَائِرِ الْعَشَائِرِ. عَمُوا صَبَاحًا. وَأَنْعَمُوا اصْطَبَاحًا.

وَانظُرُوا إِلَى مَنْ كَانَ ذَا نَدَى وَنَدَى. وَجِدَّةٍ وَجَدًا. وَعَقَارٍ وَقَرَى. وَمَقَارٍ وَقَرَى. فَمَا زَالَ بِهِ قُطُوبُ الْخُطُوبِ. وَخُرُوبِ الْكُرُوبِ. وَشَرَّرُ شَرِّ الْحَسُودِ. وَانْتِيَابُ التَّوْبِ السَّوْدِ. حَتَّى صَفَرَتِ الرَّاحَةُ. وَقَرِعَتِ السَّاحَةُ. وَغَارَ الْمَنْبَعُ. وَبَا الْمَرْبَعُ. وَأَقْوَى الْمَجْمَعُ. وَأَقْضَى الْمَضْجَعُ. وَاسْتَحَالَتِ الْحَالُ. وَأَعْوَلَ الْعِيَالُ. وَخَلَّتِ الْمَرَابِطُ. وَرَحِمَ الْغَابِطُ. وَأَوْدَى التَّاطِقُ وَالصَّامِتُ. وَرَثَى لَنَا الْحَاسِدُ وَالشَّامِتُ. وَآلَ بِنَا الدَّهْرُ الْمَوْقِعُ. وَالْفَقْرُ الْمُدْقِعُ. إِلَى أَنْ اخْتَدَيْنَا الْوَجَى. وَاعْتَدَيْنَا الشَّجَا. وَاسْتَبَطْنَا الْجَوَى. وَطَوَيْنَا الْأَخْشَاءَ عَلَى الطَّوَى. وَاکْتَحَلْنَا السُّهَادَ. وَاسْتَوَطْنَا

⁷⁴⁸ Makâmâtü'l-Harirî, s. 18.

الوهاد. واستوطن القتاد. وتناسينا الأقتاد، واستطينا الحين المحتاج واستبطأنا اليوم المتاح. فهل من حُرٍّ آسٍ. أو سَمَحٍ مُؤاسٍ؟ فوالذي استخرَجني من قَيْلِهِ. لَقَدْ أَمْسَيْتُ أَخَا عَيْلِهِ. لَا أُمْلِكُ بَيْتَ لَيْلِهِ.

el-Hâris b. Hemmâm anlattı ve dedi ki: Ben ve arkadaşlarım hergün belli bir yerde toplanıyorduk. Meclisimizden, herhangi bir dilek sahibi boş çevrilmezdi. Maksatların hasıl olmasına çalışır, aramızda dargınlığa ve geçimsizliğe meydan vermezdik. Yine bir gün kendi aramızda şiirler okuyor, birbirimize işitilmemiş fıkralar anlatıyorduk. O sirâda eski elbiseli, aksak yürüyüşlü bir adam çıka geldi ve söze başladı: Ey hayır sahipleri! Ey kabilenin ileri gelenleri! Sabahınız hayırlı olsun, şarabınızı afiyetle için.

Evvelce düğünler, dernekler kuran, zengin ve ihsan sahibi olan, pek çok arazi ve köyleri bulunan, sofrası gelene geçene açık olan şu adamın bugünkü hâline bakın. Korkunç hadiselerin gelip çatması, binbir sıkıntının üzerine çökmesi, çekemeyenlerin düşmanlıkları be birbiri ardına gelen kara belalar, onu eli bağrında bırakmıştır. Varlığından, bu kadar emlak ve akarından bugün elinde, birşey kalmamıştır. Yakınlarından ayrılmış, yâd ellere düşmüştür. Çektiği acılar yüzünden sabrı kalmamış, yürekler acısı bir duruma gelmiştir. Çoluk çocuğu gözyaşı dökmektedir. Bugün ahırları ve ağılları bomboş duruyor. Evvelce onun hâline özenenler bugün ona zavallı diyorlar. Davarlarının altın ve gümüşlerinin yerinde yeller esiyor. Vaktiyle bize haset edenler, kötülüğümüzü isteyenler bugün bize acıyorlar, bizim için ağlıyorlar. Gaddar felek bize oyun etti, sürünüyoruz. Ayaklarımızda pabuç yerine ağrı ve şiş var. Şimdi gıdamız hüzündür. Açlıktan nefesimiz kokuyor, gıdasızlığa dayanmak için karnımıza taş bağlıyoruz. Uykusuzluk gözlerimize sürme oldu, sokak köşelerinde kaldık. Bineklerimizi unuttuk, dikenler üzerinde oturuyoruz. Ölümü dört gözle bekliyoruz; fakat o gün nerede! Şimdi, içinizde bir kerem sahibi, yokmudur ki yarama merhem olsun, bana dert ortağı olsun? Beni, Kayle oymağından getiren Allah'a yemin ederim ki bugün aç kaldım, gece yatacak bir yerim, akşama yiyecek bir lokmam bile yok...⁷⁴⁹

el-Makâmetu'l-Mekkiyye:

حكى الحارثُ بنُ هَمَّامٍ قال: نهَضْتُ من مَدِينَةِ السَّلامِ. لِحِجَّةِ الْإِسْلَامِ. فَلَمَّا قَضَيْتُ بَعُونَ اللَّهِ التَّفَثَ. وَاسْتَبَحْتُ الطَّيِّبَ وَالزَّفَثَ. صَادَفَ مَوْسِمُ الْخَيْفِ. مَعْمَعَانِ الصَّيْفِ. فَاسْتَظْهَرْتُ لِلضَّرُورَةِ. بِمَا يَقِي حَرَّ الظَّهْرِ.

⁷⁴⁹ Makâmâtü'l-Harirî, s. 32.

فَبَيْنَمَا أَنَا تَحْتَ طَرَفٍ. مَعَ رُفْقَةٍ طَرَفٍ. وَقَدْ حَمِيَ وَطِيسُ الْحَصْبَاءِ. وَأَغْشَى الْهَجِيرُ عَيْنَ الْحَرْبَاءِ. إِذْ هَجَمَ عَلَيْنَا شَيْخٌ مُتَسَمِّعٌ. يَتْلُوهُ فَتَى مَتَرَعِرٌ. فَسَلَّمَ الشَّيْخُ تَسْلِيمَ أَدِيبٍ أَرِيبٍ. وَحَاوَرَ مُحَاوَرَةً قَرِيبٍ لَا غَرِيبٍ. فَأَعْجَبْنَا بِمَا نَشَرَ مِنْ سِمَاطِهِ. وَعَجَبْنَا مِنْ انْبِسَاطِهِ قَبْلَ بَسْطِهِ. وَقُلْنَا لَهُ:

مَا أَنْتَ. وَكَيْفَ وَلَجْتَ وَمَا اسْتَأْذَنْتَ؟ فَقَالَ: أَمَا أَنَا فَعَافٍ. وَطَالِبُ إِسْعَافٍ. وَسِرُّ ضُرِّي غَيْرُ خَافٍ. وَالنَّظَرُ إِلَيَّ شَفِيعٌ لِي كَافٍ. وَأَمَّا الْاِنْسِيَابُ. الَّذِي عَلِقَ بِهِ الْاَرْتِيَابُ. فَمَا هُوَ بِعُجَابٍ. إِذْ مَا عَلَى الْكُرَمَاءِ مِنْ حِجَابٍ. فَسَأَلْنَاهُ: أَنْتَى اهْتَدَى إِلَيْنَا. وَبِمَ اسْتَدَلَّ عَلَيْنَا؟ فَقَالَ: إِنَّ لِلْكَرَمِ نَشْرًا تَنْمُ بِهِ نَفَحَاتُهُ. وَتُرْشِدُ إِلَى رَوْضِهِ فَوْحَاتُهُ. فَاسْتَدَلَلْتُ بِتَارِجِ عَرْفِكُمْ. عَلَى تَبَلُّجِ عُرْفِكُمْ! وَبَشَرَنِي تَضَوُّعُ رِنْدِكُمْ. بِحُسْنِ الْمُتَنَقَّلِ مِنْ عِنْدِكُمْ! فَاسْتَخْبَرْنَاهُ حِينَئِذٍ عَنْ لُبَانَتِهِ. لِنَتَكْفَلَ بِإِعَانَتِهِ. فَقَالَ: إِنَّ لِي مَأْرَبًا. وَلَفَتَايَ مَطْلَبًا. فَقُلْنَا لَهُ: كَلَا الْمَرَامِينَ سَيُقْضَى. وَكَلَاكُمَا سَوْفَ يَرْضَى. وَلَكِنَّ الْكَبْرَ الْكَبْرَ. فَقَالَ: أَجَلٌ وَمَنْ دَحَا السَّعْيَ الْغُبْرَ

el-Hâris b. Hemmâm anlattı ve dedi ki: Bağdat'tan hacca gitmiştim. Allah'ın yardımıyla hac görevlerimi bitirmiş, koku sürünmeye ve evlenmeye hak kazanmıştım. Mina'da toplanma zamanı, yazın en sıcak zamanına rastlamıştı. Öğle sıcağından korunmak için çaresiz olarak bir yere sığınmak istedim. Zarif ve edip arkadaşlarla bir çadırın altına çekildik. Kumlar ve çakıllar fırın gibi kızmıştı. Sıcak, harbanın gözüünü kapatmıştı. Bu sırada, yorgun ve bitkin düşmüş bir ihtiyar çıkageldi. Arkasında da çok tetik bir genç vardı. İhtiyar son derece nezaketle selam verdi ve yabancılığımı sezdirmeyerek bir tanıdık gibi konuşmaya başladı. İnci gibi dizdiği sözlerden hayrete düşmüş, kenidisini tanıtmadan açılışına şaşmış kalmıştım. Ona şöyle dedik:

Sen de kimsin? Böyle izin almadan yanımıza nasıl geldin? O da: ben, yardım isteyen muhtaç bir adamım, ne olduğum hâlimden bellidir. Bana merhametli bir bakış yeter. Yalnız izinsiz olarak içeri girişim, sizin canınızı sıkıp sizi şüphelendirdi ise büyüklerin kapıcıları, bekçileri bulundukça bu da şaşılacak bir şey dedğildir, dedi. Ona sorduk: bizim tarafımıza nasıl geldin ve bizim burada bulunduğumuzu nereden anladın? O da şu cevabı verdi: Cömertliğin etrafa dağılan bir kokusu vardır ki nsanı onun bahçesine götürür. Bana da sizin güzel hasletleriniz, kerem ve asaletinizin nuru yol gösterdi. Bu koku yanınızda bir lütfâ kavuşacağımı müjdeledi. Kendisinden ne istediğini ve bizden ne beklediğini sorduğumuz zaman, bir benim, bir de oğlumun dileği var, dedi. Ona, bu iki istek hemen yerine getirilecektir, ikiniz de memnun edileceksiniz, dedik.

*Yalnız söz büyüğündür, söyle bakalım, dedik. Evet, dedi. Yeryüzünü döşeyen Allah'a yemin ederim ki öyledir...*⁷⁵⁰

4.4.4.Münâzara

“Münâzara (المناظرة)” kelimesi, sözlük anlamı itibariyle “tartışma, çekişme, rekabet” anlamlarına gelmektedir. İstilahî olarak, tartışan grupların anlaşamadıkları ve ayrılığa düştükleri bir konuda deliller getirmek suretiyle fikirlerini savunmaları şeklinde tanımlanabilir. Bu itibarla “münâzara” bir konuda çıkarımlar yaparak sonuca ulaşma anlamı çerçevesinde Abbâsi döneminde farklı gruplar arasında fikirlerini ispatlama noktasında yapılan edebî bir tartışma türüdür.⁷⁵¹

Abbâsiler döneminde yapılan münazaralar genellikle camilerde ve halkın huzurunda yapılırdı. Münazaracılar tartışma ve hitabetteki güçlerini ortaya koymak için karşı karşıya gelirlerdi. Savundukları fikri, karşısındakinin onayını alıp onun duygularını ve fikirlerini doyurmak suretiyle ikna etme yoluna giderlerdi. Bu yönüyle münazaralar belîğ bir tartışma türü, edebî bir tür olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁵²

Şevki Dayf insanların, içinde bulundukları toplumla ilgili ihtilafları nedeniyle ilgilendikleri münazaraların, önemli bir nesir türü olmasına rağmen Abbâsi edebiyatı tarihçilerinden çok az ilgi gördüğünü ifade etmektedir.⁷⁵³

Abbâsi halifeleri bu münazaralara büyük önem vermişler, fıkıh, nahiv, sarf, dil, dini meseleler gibi çeşitli konulardaki meselelerin ele alınması için meclisler düzenlemişlerdir. Örneğin halife el-Me'mûn'un meclisinde münazaraların, ilmi ve fikrî hareketler üzerinde büyük bir tesiri olmuştur. el-Mes'ûdî (öl. h.346) bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Kelamcılar karşılıklı otururlar ve Ebu Huzeyl, Ebû İshak İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm gibi münazaracıların yakınına zıt ve ya aynı fikirde olan bir çok insan yaklaşırdı. Bu meclislerde fakihler, udebânın ileri gelenleri, farklı yerlerden insanlar da bu mecliste bulunurlardı ve dışardan gelenlerin erzakları temin edilirdi.

⁷⁵⁰ Makâmâtü'l-Harîrî, s. 132; Ayrıca bkz. Sıtkı Gölle, *el-Harîrî, Hayatı, Arap Dili ve Edebiyatına Dair Çalışmaları*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.

⁷⁵¹ Mustafa el-Beşîr, s. 104.

⁷⁵² Mustafa el-Beşîr, s. 105.

⁷⁵³ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 457.

İnsanlar bu münazaralara rağbet gösterirler ve bu sayede araştırmayı ve tartışmayı öğrenirlerdi.”⁷⁵⁴

Halife el-Me'mûn (öl. h.218), bir kısım münâzaracılara yaptığı bir konuşmasında münâzaranın adâbını şu sözlerle belirlemiştir: “*Küfür güçsüzlüktür, müstehcenlik alçaklıktır. Sözümüz ortadadır. Artık kim hak ile söylerse onu överiz, kim de cahillik ederse ona engel oluruz. Her kim bu durumları ihmal ederse onun hakkında gereken hükmü veririz, öyleyse aranızda aslına uygun bir şekilde tartışın. Zira söylediğiniz sözler, üstünlüğünüzdür.*”⁷⁵⁵

İbn Vehb “*el-Burhân fî Vucûhi'l-Beyân*” kitabında münazarayı iki kısma ayırmaktadır.⁷⁵⁶

1-el-Munâzaratü'l-Mahmûde (Övülen Münâzara): Gerçeğin ortaya konulduğu ve doğruların kullanıldığı münazara.

2-el-Münâzaratü'l-Mazmûme (Yerilen Münâzara): karşısındakine üstün gelmek için yapılan; gösterişin ve şöhretin arandığı münazara.

Buradan hareketle bazı eleştirmenler münazaracılara yönelik olarak “Edebu'l-cedel”(Tartışmanın edebî)” olarak isimlendirdikleri bazı şartlar koymuşlardır. Bunlar gösteriş, kibir ve riya olmaksızın yalnızca gerçeğin ve doğrunun ortaya konulmasını hedeflemek, görüşlerdeki fanatik tutumları terketmek, aşırı eğilimlerden uzak durmak, görüşlerin sadece delillerle ve reddiyelerin sebepleriyle ortaya konulması, yalandan uzak durmak, sabırlı olmak, insafı davranmak, ağırbaşlı ve sakin olmak, hasmını küçümsememektir.⁷⁵⁷

I. Abbâsî Asrı'nda Mutezile ve kelamcılar ile din ve mezhep ilimleriyle uğraşanlar arasında parlak tartışmalar olduğu bilinmektedir. Bu durum din ve akıl alanında önde gelen birçok münazaranın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca gizli mecralarında düşüncelerin doğması, olgunlaşması ve derinleşmesinden oluşan yeni malzemelerle mânâların yaygınlaşması ve kapsamının genişlemesine yol açmıştır. Ancak Mutezile'nin ünü bu dönemde zayıflamıştır. Zira halife el-Mutevekkil onların Halku'l-Kur'ân (*Kur'ân*'ın mahluk olup olmaması) konusundaki düşüncelerine karşı

⁷⁵⁴ el-Mes'ûdî, III, 248.

⁷⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, XV, 141.

⁷⁵⁶ İbn Vehb, s. 177.

⁷⁵⁷ İbn Vehb, s. 188.

tavır almış ve bu konuda söz söylemelerini yasaklamıştır. Bununla beraber ehl-i sünnetin görüşlerine de imkan tanımıştır. Ayrıca o, el-Mu'tasım ve el-Vâsık'ın saraylarında başta Ahmed b. Ebî Duâd⁷⁵⁸ (öl. 240/854) olmak üzere yerleşmiş bulunan Mutezile'nin temsilcilerine aşırı derecede öfke duymaktaydı.⁷⁵⁹

Bundan sonra da Mutezile eski yerini yeniden elde edememiştir. Buna rağmen din ve mezheb ilimleriyle uğraşanlara karşı üstlendikleri misyondan geriye dönmemişlerdir. Nitekim bu konuda inkarcı olarak nitelendirdikleri İbnu'r-Râvendî(öl.298/910)⁷⁶⁰'ye karşı vermiş olduğu cevaplarla tanınan el-Hayyât el-Mu'tezilî(öl.300/912)'nin *Kitâbu'l-intisâr*⁷⁶¹ adlı eseri kaleme aldığı görülmektedir. Mutezile ile diğer kelamcılar arasında da mücadele şiddetli bir şekilde devam etmekteydi. Yine bu konuyu, Mutezilî düşüncenin önde gelen simalarından olan el-Câhîz eserlerinde tasvir etmektedir. Özellikle *Fadîletu'l-Mu'tezile* adlı eserinde bunlara değinen el-Câhîz'in bu eserini Basra'daki Mutezilî düşüncenin başında bulunan Ebû Ya'kûb eş-Şehhâm okumuştur. Şevki Dayf, el-Hayyât'ın eserinde eş-Şehhâm'ın bu dönemde Bağdat'taki çağdaşı olan Ca'fer b. Harb el-Mu'tezilî ile es-Sekkâk er-Rafidî'nin Allâh'ın ilmi, hudusu (sonradan olması), kıdemi (ezeli oluşu), isbatı (varlığı) ve nefyi (yok oluşu) konusundaki münazaralarına ve yine el-Hayyât'ın başka bir yerde de er-Râfidî ile Ebû Ca'fer el-İskâfî arasındaki münazaralara yer verdiğini ifade etmektedir.⁷⁶²

Bir çok münâzara Ebû 'Alî el-Cubbâî'nin (öl. 303/915) meclisinde cereyan etmiştir. Bu münazaralardan en önemlisi onunla öğrencisi olan Ebû 'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/936) arasında cereyan eden münazaralardır. Bu münazaralarda çoğunlukla el-Eş'arî'nin tarafı ağır basmıştır. Bu münazaralardan birinde el-Eş'arî, el-Cubbâî'ye aynı anda ölen mümin, kâfir ve çocuk olanların ahiretteki akıbetini sormuştur. O da müminin mükafatlandırılacağını, kâfirin helak olacağını çocuğun ise kurtulacağını söylemiştir. Bunun üzerine el-Eş'arî şöyle bir soru daha sormuştur: "*Peki, ya kâfir olan: -Allah'ım, çocuğun hâlini ilminle bildin. Eğer o sağ olsaydı isyan edip cezalandırılacaktı, onun bu durumunu dikkate aldın. Benim hâlim de onun gibi, (yaşasaydım inanırdım), benim bu durumumu da gözetmez misin? derse ne olacak?*" bunun üzerine el-Cubbâî susmuş, el-

⁷⁵⁸ Zirikli, I, 22; İbn Hallikân, I, 84.

⁷⁵⁹ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 535.

⁷⁶⁰ İbn Hallikân, I, 94; Keḥḥâle, II, 200.

⁷⁶¹ Keḥḥâle, V, 213.

⁷⁶² Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, s. 535.

Eş'ârî ona, Allah'ın dilediği kimseyi rahmetiyle kuşatacağını, dilediğine cezalandıracağını ve onun fiillerinin sebeplere bağlanamayacağını ıspatlamıştır.⁷⁶³

Bazı fıkıh mezhepleri arasında da büyük ihtilaflar olduğu ve fıkıh alimlerinin bu konuda çokça tartıştıkları bilinmektedir. Nitekim es-Subkî *Tabakâtu's-Şâfiyye* eserinde bunlara geniş yer vermiştir. Onun anlattığına göre Şafiîlerin Bağdat'taki önde gelenlerinden olan Ebû'l-'Abbâs b. Sureyc el-Kâfî (öl. 306/918), Dâvûd ez-Zâhirî ile münazara yapmaya çok düşküdü. Hatta Dâvud ölünce Zâhirî mezhebindeki oğlu Muhammed ile münazara yapmaya başlamıştır. Bu ikisi arasında münazaralar meşhur olduğu gibi haklarında birçok hikâyeler de anlatılmaktadır. Nitekim İbn Dâvûd İbn Sureyc'e bir gün "*kendimi tutuyorum*" deyince, Sureyc ona, "*seni Dicle nehri tutuyor*" cevabını verdi. Yine bir gün İbn Dâvûd ona "*bana bir saat mühlet ver*" dedi. Buna karşılık o da, "*sana kıyamet gününe kadar süre veriyorum*" cevabını verdi.⁷⁶⁴ Bu tür iddialı ve çekişmeli münazaralar kalamcılar, din ve mezhep alimleri, Mutezile ve fıkıh alimleri arasında devam edip gitmiştir. Bu münazara üslubu va tartışmayla ilgili sözler edebiyat ve sanat açısından da önem taşımaktadır. Zira kinaye ve mecaz gibi sanatları kullanarak muhâliflerine cevap vermeye çalışmışlardır.

Benzeri şekillerde dilciler ve nahivciler arasında da münazaralar cereyan etmiştir. Bunların en yaygın ve bilinenleri arasında el-Muberrid (öl.285/898) ve Sa'leb (öl.291/903)'in dil ve nahiv konusunda Bağdat'ın o dönemdeki hakimi olan 'Abdullâh b. Tâhir'in evinde yaptıkları münazaralar yer almaktadır.⁷⁶⁵ Sa'leb'in öğrencileri zaman zaman mescide geldiğinde el-Muberrid'e karşı koyuyorlardı. Ne var ki onların bu münazaraları, mücadeleleri ve diyalogları sürdüğü müddetçe el-Muberrid onları hocaları Sa'leb'ten koparmış, kendi öğrencileri ve kendi halkası içine katmıştır.⁷⁶⁶

Bu dönemin sonlarına doğru es-Sîrâfî (öl. 368/979) ile mütercim ve aynı zamanda felsefeci olan Mettâ b. Yûnus (öl.m.940) arasında vezir Fadl b. Ca'fer b. Furât'ın huzurunda 320/932 senesinde devam eden münâzaralar şöhret bulmuştur. Sîbeveyh'in (öl. 180/792) *el-Kitâb*'ına büyükçe bir şerhi bulunan es-Sîrâfî nahiv alimlerinin meşhurları arasında yer almaktaydı. Bu iki şahsın tartışmaları daha çok sözün doğruluğunu bilme,

⁷⁶³ Bu konudaki örnekler için bkz. es-Subki, *Tabakâtu's-Şâfi'yye*, II, 246-257.

⁷⁶⁴ İbn Hallikân, I, 66; Bağdâdî, IV, 293;Zirikli, I, 178-179.

⁷⁶⁵ Yakût el-Hamevî, V, 137.

⁷⁶⁶ Yakût el-Hamevî, XIX, 117.

yani doğru söz ile yanlış sözü birbirinden ayırt etmeye dayanmaktaydı.⁷⁶⁷ Tartışmalar sözün doğruluğunun tespiti hususunda nahvin mi yoksa mantığın mı daha fazla fayda sağlayacağı üzerine yoğunlaşmıştır.

Yine Mettâ ile es-Sîrâfî arasındaki tartışmaların diğer bir konusunu da mantığın Yunanca'dan Süryânice'ye, oradan da Arapça'ya çevrilmesi teşkil etmekteydi. es-Sîrâfî mantığın fasihliğe giden bu uzun tercüme yolunda oluşturduğu hatalar üzerine konuşmuş ve mantığı ithamla şu sözleri söylemiştir: “*Sanki sen Yunan aklından başkasına ve onların vasf ettikleri dışında başka bir delile ihtiyaç yoktur diyorsun*”. Bu sözler üzerine Mettâ onların hikmete önem verdiklerini ve onların olmaması hâlinde ilimlerin ve sanat erbabının gelişemeyeceğini ifade etmiştir. Hiç şüphesiz bu münazaralar birçok mantıki ve felsefî istilahların da ortaya atılmasını ve bunlar üzerinde tartışmayı beraberinde getirmiştir. es-Sîrâfî'nin fesâhati ve ifade yeteneği bu uzun tartışmasında hasmına karşı üstün gelmesini sağlamıştır. Şevkî Dayf, ilimlerin birçok yönünü ele alan bu tartışmanın yirmi sayfadan uzun yer işgal ettiğini belirtmektedir.⁷⁶⁸

Abbâsiler döneminde yazılmış olan eserler ilmî, fikrî ve edebî münâzaralar ve mücadelelere referanslarıyla birlikte açık bir şekilde yer vermektedir. Öyle ki bir kitaba reddiye veya tenkit olarak başka bir kitap yazılmıştır. Yani münâzaralar sadece mescitlerdeki oturumlarla sınırlı kalmamış, kitaplar ve tasniflerle de bu durum devam etmiştir. el-Câhiz, bu tür konulara bazı eserlerinde yer vermektedir. Nitekim onun münazara düşüncesi üzerine *el-Hayavân* adlı eserinde, el-Mabed ve en-Nazzâm arasında cereyan eden köpek mi yoksa horoz mu daha üstündür konulu münazaraya bir ciltten daha fazla yer verdiği görülmektedir.⁷⁶⁹ Bunun dışında onun kış ve yaz mevsimleri üzerine kaleme aldığı *İftihâru 'ş-şitâ'* ve *'s-sayf* adlı eseri, iki Kureyş aşireti olan 'Abdu Şems ve Mahzûmîler üzerine olan *Kitâbu 'l-fahr mâ beyne 'Abdi Şems ve Mahzûm* adlı eseri, Yemenîler ve Mudarîler arasındaki mücadeleleri konu alan *Kitâbu fahri 'l-Kahtâniyye ve 'l-'Adnâniyye* adlı eseri münazara konularını içermektedir. Ayrıca el-Câhiz'in bir risâlede övdüğü bir şeyi başka bir risâlede yerdigine de rastlamaktayız. Bu hâliyle edip sanki iki risâle arasında bir münazara yazmaktadır. Örneğin bir risâlesi

⁷⁶⁷ Dayf, *el-Asru 'l-Abbâsiyyu 's-Sânî*, s. 536.

⁷⁶⁸ Dayf, *el-'Asru 'l-'Abbâsiyyu 's-Sânî*, s. 536-539.

⁷⁶⁹ el-Câhiz, *Kitâbu 'l-Hayavân*, I. 222'den itibaren, II. cildin sonuna kadar.

nebizin⁷⁷⁰ övülmesi üzerine iken diğer bir risâlesi onun yerilmesi üzerine, bir risâlesi kâtiplerin ya da varrakların (kitap satıcıları) methi üzerine iken diğer bir risâlesi onların kötülenmesi üzerine olmaktadır. Yine onun *Kitâbu'r-red...* şeklinde başlayan birçok eseri bulunmaktadır. Örneğin *Kitâbu'r-redd 'ale'l-muşebbihe*, *Kitâbu'r-redd 'ale'n-Nasârâ*, *Kitâbu'r-redd 'ale'l-Yehûd* vb. eserleri yanında *Kitâbu'l-'Usmâniyye* ve *Kitâbu'r-redd 'ale'l-'Usmâniyye* gibi iki ayrı görüşü savunan ya da *Kitâbu nakdi't-tubb* gibi ilmi konuları tenkid eden eserleri de mevcuttur. Yine onun münâzara içeren eserleri arasında *Fahru's-sûdân 'ale'l-beydân* ve *Mufâharetu'l-cevâri ve'l-ğilmân* adlı eserlerini saymak mümkündür.⁷⁷¹

İlmî, felsefî ya da edebî her tür konuda, her yerde devam eden münâzaralar, sanki düşünce asrının dilini oluşturmaktaydı. Münâzaracı, bu geniş düşünce sahasında bazen zafere ulaşmış, bazen de yenilgiye uğramıştır. Onlar bıkıp usanmadan tartışmalarını, diyaloglarını sürdürmekte, mânâların inceliklerini toplamaya, gizliliklerine, derinliklerine ve kapalı sırlarına dalmaya devam etmişlerdir. Yenilgiye uğrayanın hezimetini, münazara için toplanmasını ve ikinci bir gün için yada ikinci bir buluşma için hazırlanmasını engellememiştir. Zira münâzaracı bazen bir mecliste yenilse bile, bir başka mecliste defalarca zafere ulaşabilmekteydi.⁷⁷²

Münâzara ruhu masallara, hikâyelere ve eski Arap haberlerine bile yansımıştır. Bunlar yanlışlıkla el-Câhiz'e nisbet ettirilen *el-Mehâsin ve'l-Ezâd* adlı kitapta toplanarak düzenlenmiştir. Adı geçen eserin “*Ebû 'Usmân 'Amr b. Bahr el-Câhiz dedi ki...*” ifadesiyle başlaması ve daha sonra el-Câhiz'den kitapların faziletleri ve bu faziletlerin tavsifi hakkında nakillerde bulunulması, onun yanlışlıkla el-Câhiz'e nisbet ettirilmesinin göstergesidir. Bu tür konuları *Kitâbu'l-hayavân*'ın çeşitli bölümlerine serpiştirilmiş bir şekilde bulmak mümkündür. Belki de eserleri el-Câhiz'e ait olduğu düşüncesine sevk eden bu başlangıç ve ara ara ondan çeşitli nakillerde bulunulmasıdır. Fakat el-Câhiz'in üslûbu bilindiğinde onun eserlerinde süreklilik olduğu ve bu eserin ona ait olamayacağı anlaşılabacaktır.⁷⁷³

Münâzaracılar, kendilerini diğer hatiplerden daha üstün ve belâgat yönüyle daha iyi gördükleri için kullandıkları kelimeleri özenle seçmiş ve hatta kendilerine has

⁷⁷⁰ Hurma ve kuru üzümünden elde edilen bir nevi içki.

⁷⁷¹ Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyu's-Sânî*, s. 539.

⁷⁷² Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyu's-Sânî*, s. 540.

⁷⁷³ Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyu's-Sânî*, s. 540.

lafızlar ve ıstılahlar belirlemişlerdir. Bu ıstılahlarıda daha önce Arap dilinde kullanılmamış şekliyle tanımlamışlardır. Münâzaracılar, eski Arapça lafızların yeni felsefi fikirlerini ifade etmede eksik kaldıklarını farkettilerinde fikirlerini ifade edebilecek modern ıstılahî lafızlar türetmişlerdir. Bu yönüyle münazaraların Arap nesri üzerinde bir etkisi olmuştur. Düşüncelerin reddiyle yeni üsluplar girdiği gibi yeni ilmî ve felsefî ıstılahlar da Arap diline girmiştir. Bütün bunlar Arap nesri üzerinde uzakta olsa bir etki yaratmıştır.⁷⁷⁴

4.4.5.Vasiyetler

Vasiyet kelime anlamı itibariyle birisine “*nasihatte bulunmak, öğüt vermek, bir iş için vazifelendirmek*” anlamlarında kullanılmaktadır. Edebî bir tür olarak bir kişinin oğluna, kızına yada aile fertlerinden birine veya bir gruba yönelik güzel ahlâka yöneltici ya ta öğretici nitelikle söylediği sözleri ifade eder.⁷⁷⁵

Abbâsi asrında yabancılarla temas, tercüme hareketinin canlılık kazanması ve arap sosyal hayatına yabancı unsurların hakim olması sonucu Arap edebi ve düşünce hayatında meydana gelen değişikliklere, bir edebi tür olarak vasiyetlerin de ayak uydurduğu ve geliştiği bir gerçektir. Bu dönemde Fars ve Hint vasiyet ve hikmetlerinden Arapça’ya yapılan tercümeler vasiyet türünün gelişmesinde, mânâ ve mazmunlarının değişmesinde önemli bir faktör olmuştur. Hişâm b. Abdilmelik döneminde Farsça’dan Arapça’ya tercüme edilen ve uzun sürede kazandığı tecrübelerini toplayan bir devlet kurucusunun, Erdeşir’in, derli toplu bir vasiyeti olarak kabul edilen “*Ahdu Erdeşir*”, İbnu’l-Mukaffa tarafından Arapça’ya çevrilen, Acem hükümdarlarının sireti hakkındaki “*Hudâname*”, Fars adab ve adetleri hakkındaki “*Ayinname*” ve “*et-Tâc fî sireti Enûşirvân*” gibi eserlerin Abbâsi halife, vezir, vâli ve fikir adamlarının düşünce yapılarını, dolayısıyla onlardan sadır olan vasiyetleri etkilediği muhtemeldir. Ayrıca Yunanca’dan Arapça’ya tercüme edilen, Aristo’nun İskender’e vasiyetlerinin de Arap vasiyet türünün gelişmesinde açık bir etkisi vardır. Bununla beraber İslâm kültürünün de vasiyet sanatı üzerindeki etkisi göz ardı edilemez.⁷⁷⁶

⁷⁷⁴ Mustafa el-Beşîr, s. 108.

⁷⁷⁵ Sâlih, s. 33.

⁷⁷⁶ Kenan Demirayak, *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yayınları, Erzurum 1998, s. 173.

4.4.5.1.Vasiyetlerin Genel Özellikleri

Vasiyetler çoğunlukla îcâza ve terkize (konu üzerinde yoğunlaşma) dayanmaktadır. Vasiyeti söyleyen kişi, vasiyetin kolay anlaşılır ve açık bir üslupta olmasını hedeflemektedir. Buradaki amaç aynı zamanda vasiyetin kolay ezberlenebilmesi ve diğer taraftan vasiyet edilen kişi tarafından kolay anlaşılabilmesidir.⁷⁷⁷

Vasiyetlerde göze çarpan üslup özelliklerinden biri de emir ve nehiy kipleri, yani talebî ifadelerin kullanılmasıdır. Bu üslup çoğunlukla vasiyet edilen kişiyi teselli etme ile alakalıdır. Emir ve nehiy kipleriyle konuşan kişi, amacını ortaya koymak için de bu üslubu kullanmaktadır. Ayrıca vasiyetlerde az da olsa hayal unsurunu da rastlanmaktadır. Konuşan kişi karşısındakini memnun etmeyi değil karşısındakinin rıza göstermesini hedeflemektedir. Delillerle ve güzel sebeplerle akla hitap etmekte ve bunu yaparken de tekkellüften kaçınmaktadır.⁷⁷⁸

Vasiyetler bize yazarın kültür seviyesi, siyasi görüşleri, hayat ve insanlar hakkındaki felsefesi ve inançları hakkında geniş bir bilgi vermektedir. Öte yandan vasiyetlerin sosyal ve siyasi yönleri de vardır ve bu nedenle bir tarihçi, sanat yönüne bakmaksızın, vasiyetlerden birer siyasi ve sosyal belge olarak yararlanabilir. Halifelerin veliahtlara yönelik olarak irâd ettikleri vasiyetler onları siyaset ve idarede yetiştirme ve yönlendirme amacını taşımaktadır. Ayrıca bu vasiyetler, sahip oldukları ilmi, edebi, sosyal ve siyasi kıymet bakımından birer tarihi belge özelliğindedir. Halife ve devlet ricalinin ordu komutanlarına yönelik vasiyetleri de, bize Sadru'l-İslâm dönemindeki halifelerin, savaşa giden komutanlara nasihatlerini hatırlatmaktadır. Dini ve ahlâkî vasiyetler bazen meselelerin siyasi yönünü, bazen de uhrevî yönünü ele alır ve gerek yöneticilerin gerekse halkın bulunduğu konumdaki hak, görev ve sorumluluklarını belirler. Eğitimle ilgili vasiyetler bir eğitimciye pedagojik bir plan çizerken yazı sanatları ile ilgili vasiyetler edebi bir karakter arz eder. Dostluk ve kardeşlik üzerine irâd edilen vasiyetlerin ise, toplumda insanlar arası ilişkilerin düzenlenmesinde önemli bir rol oynadığı muhakkaktır.⁷⁷⁹

⁷⁷⁷ Sâlih, s. 39.

⁷⁷⁸ Sâlih, s. 39.

⁷⁷⁹ Demirayak, *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, s. 182.

Bu dönemde özellikle babaların oğullarına yönelik olarak söyledikleri vasiyetlerde Câhiliye ve Sadru'l-İslâm dönemindeki benzer bir üslup göze çarpmaktadır. Bu tür vasiyetlerde içerik olarak güzel ahlak ve faziletli işler tavsiye edilmektedir.⁷⁸⁰

Bu dönemde medeniyetin Arapların ruhunda yerleşmesi ve onların ruhî yapısına yeni bir şekil vermesi, ayrıca haşin sahra dilinin, sahradaki yerleşim yerlerinde kalanların dışında, Arapça konuşanların ruhunda bariz bir tesirinin kalmaması sonucu vasiyetlerin de dili bir zerafet ve incelik kazanmış, ibare anlaşırılığına ve kolaylığına, lafızların mânâ ile uyumuna doğru meyletmiş, basit ve anlaşılır, tekellüften ve bedî sanatlardan uzak bir dille irâd edilmiştir. Bunun nedeni de bu vasiyetlerin sanat amacıyla değil eğitim, savaş, dostluk, karşılıklı ilişkiler, tebaanın idaresi vb. gibi konularda bir takım kâide ve prensipler koymak amacıyla söylenmiş veya kaleme alınmış olmasıdır. Bu itibarla bir ön hazırlığa ve üslûpta tekellüfe ihtiyaç hissettirmeden irâd edilen vasiyetler de akıcı, dinleyen ve okuyan ruhunda ve duygularında tesir edici lafızların seçildiğini, görüşlerin bazen Kur'ân'dan âyetler, hadisler ve Arap şiiri ile pekiştirildiğini görüyoruz.⁷⁸¹

4.4.5.2. Vasiyyet Türleri

Abbâsiler döneminde vasiyetler çok yönlü olması ve farklı amaçlara yönelik olması bakımından çeşitlilik arz etmektedir. Zira vasiyetler halifelerden veliahtlara, vezirlere veya vali ve ordu komutanlarına yahut kendi oğullarına yönelik olarak yazılmıştır. Bunun yanında fikir ve din adamlarınca kaleme alınan dinî ve ahlakî içerikli vasiyetlerde mevcuttur. Ayrıca veliahtların ve daha sonra devlet kademelerini işgal edecek önemli kişilerin yetiştirilmesi, katiplik mesleğinin ahlâkî yönünü ve bu mesleğin sistemi ile yazıda uyulması gereken temel kuralları ifade eden vasiyet türleri de vardır.⁷⁸² Yine dostluk ve kardeşlik üzerine yazılmış, kişilerin yaşadığı toplum ile ilişkilerini, kendi hayat sistemlerini ve toplumdaki fertlerle ilişkilerini belirleyen sosyal içerikli vasiyetler de Abbâsiler döneminde göze çarpmaktadır.⁷⁸³

⁷⁸⁰ el-Ferîh, s. 12.

⁷⁸¹ Demirayak, *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, s. 183.

⁷⁸² Bkz. el-Ferîh, s. 12.

⁷⁸³ Vasiyetler için bkz. Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, III.

Abbâsi döneminde vasiyet türünde göze çarpan bu çeşitliliği özel vasiyetler ve genel vasiyetler olarak iki kısımda incelemek mümkündür.

4.4.5.2.1.Özel (Hâss) İçerikli Vasiyetler

Özel vasiyetler, bir veya daha fazla şahsa yönelik olarak söylenen ve çoğunlukla güzel ahlakı, hayatta edinilen prensiplere özen göstermeyi veya günlük hayattaki işlerle alakalı yönelimleri ve öğretileri vurgulamayı amaçlayan vasiyetlerdir.

Bu tür vasiyetlerden biri Abdullah b. el-Hasan el-Ulvî'nin oğlu Muhammed'e yönelik söylediği vasiyetidir. Vasiyetin metni şöyledir:⁷⁸⁴

أي بني... إني مؤدّ إليك حق الله في تأديك، فأد إلى حق الله في حسن الاستماع، أي بني كفّ الأذي، وارفض البذا، واستعن على الكلام بطول الفكر في المواطن التي تدعوك نفسك فيها إلى القول، فإنّ للقول ساعات، يضرّ فيها الخطأ ولا ينفع الصواب، واحذر مشورة الجاهل وإن كان ناصحاً، كما تحذر مشورة العاقل إذا كان غاشّاً، يوشك أن يورطك بمشورتهم، فيسبق إليك مكر العاقل، وغرارة الجاهل.

Ey oğlum! Ben senin terbiye etmede Allah'ın emrini yerine getiriyorum, öyleyse sen de beni güzel dinlemekle Allah'ın emrini yerine getir. Ey oğlum! Eziyet etmekten sakın, kötü şeyleri terket, senin arzunun seni konuşmaya sevkettiği yerlerde iyice düşünerek konuşmana yardımcı ol. Zira konuşmanın zamanı vardır, o anlarda hata zara verir, doğru ise fayda etmez. Öğüt verse dahi câhile danışmaktan sakın, aynı şekilde aldatıcı olduğunda da akıllı kişiye danışmaktan kaçın. Onlara danışman seni zor duruma düşürebilir. Akıllı kişinin kurnazlığı, cahil kişinin de düşüncesizliği senden önce davranır. (erken sezemezsin).

Bu vasiyette konu olarak günlük hayatta dikkat edilmesi gereken bazı ahlâkî ve sosyal hususlar ele alınmıştır. Üslup olarak kolay anlaşılır, îcâzlı ve yer yer secîli bir üslup göze çarpmaktadır.

Bu tür vasiyetlerden biri de Halife er-Reşîd'in, oğlu el-Emîn'in hocası el-Ahmer en-Nahvî'ye olan vasiyetidir.⁷⁸⁵

يا أحمر، إن أمير المؤمنين قد دفع إليك مهجة نفسه وثمره قلبه، فصير يدك عليه مبسوطة وطاعته لك واجبة، فكن له بحيث وضعك أمير المؤمنين، أقرأه القرآن وعرفه الأخبار ورواه الأشعار وعلمه السنن وبصره

⁷⁸⁴ el-Câhiz, *el-Beyân ve 't-Tebyîn I*, 332.

⁷⁸⁵ el-Mesûdî, III, 362.

بمواقع الكلام وبدئه، وامنعه من الضحك إلا في أوقاته، وخذه بتعظيم مشايخ بني هاشم إذا دخلوا عليه، ورفع مجالس القواد إذا حضروا مجلسه، ولا تمرن بك ساعة إلا وأنت مغتنم فائدة تفيده إياها من غير أن تحزنه فتميت ذهنه، ولا تمنع في مسامحته فيستحلي الفراغ ويألفه، وقومه ما استطعت بالقرب والملاينة، فإن أباهما فعليك بالشدة والغلظة.

Ey Ahmer, Emiru'l-mü'minîn sana ruhunun en değerli varlığını ve gönlünün meyvesini vermiştir. Elin ona açık ve senin ona itaatin vacibtir. Sen müminlerin emiri için seni koyduğu konumda ol,(istediği gibi ol). ona Kur'ân okut, tarihi öğret, ona şiir naklet, sünnetleri (hadisleri) öğret, konuşmanın yerlerini (âdâbını) ve nasıl başlanacağını göster, onu uygun zamanların dışında gülmekten alıkoy. Ona, Beni Haşim'in büyüklerinin huzuruna girdiği zaman onlara saygı göstermesini öğret ve meclisine geldikleri zaman komutanların yerlerini yükselt. Zamanın onu üzmezsizin, ona faydalı olmakla geçsin. Aksi taksdirde zihnini köreltirsin. Ona aşırı müsamahada bulunma ki boş vakitten hoşlanıp alışmasın. Gücün yettiğince yakın olmakla ve yumuşak davranmakla onu destekle. Eğer bunlara diretirse baskı ve katı davranmakla (destek ol).

Halife Hişâm b. Abdülmelik'in de oğlunun terbiyesi için oğluna hitaben söylediği vasiyeti de⁷⁸⁶ yukarıdaki vasiyetlerle benzerlik arz etmektedir. Konu olarak takva, emanetin yerine getirilmesi, Kur'ân'a sarılma, insanlarla sürekli ilişki hâlinde olma gibi dinî konular ağır basmaktadır. Bu tür vasiyetlerin hepsi de Kur'ân, hadis, şiir, tarih gibi öğrenilmesi gerekli olan önemli ilimler üzerinde fikir birliği içerisinde.

Vasiyetlerde ele alınan konuların çeşitliliği çerçevesinde Ebû Temmâm'ın el-Buhtûrî'ye vasiyeti de⁷⁸⁷ önem arz etmektedir. Zira Abbâsiler döneminde konu olarak vasiyetler gelişim ve yenilik arz etmektedir. Bahsettiğimiz bu vasiyette konusu itibarıyla bu yeniliğin aynası gibidir. Şiir sanatı ve tenkidini ele alan bu vasiyet, ilmî ve göz alıcı ifadelerin tek bir bağlamda bir araya geldiği esnek bir üslubu yansıtmaktadır.

Abbâsi halifelerinin, kendi çocukları ve yöneticileri için söyledikleri vasiyetlerin fazlalığı, halifelerin onların gelişmesinde, terbiyesinde, siyasi alanlarda basiretli olmaları için ciddi bir çaba gösterdiklerinin delilidir.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Sâlih, s. 34.

⁷⁸⁷ el-Husrî, I, 152.

⁷⁸⁸ Sâlih, s. 36.

4.4.5.2.2. Genel İçerikli Vasiyetler

Bu tür vasiyetler daha çok kâtiplerden, öğrencilerden vb. oluşan bir gruba yönelik yada genel itibariyle bütün insanlara yönelik söylenen vasiyetlerdir. Bu tür vasiyetler dinî ve dünyevî nasihatleri muhtevasında barındırmaktadır.

Abbâsiler döneminde katiplik mesleğinin ahlâkî yönünü ve bu mesleğin sistemi yada uyulması gereken temel kuralları tespit eden, yazı sanatlarının dil ve üslûp yönünün ele alan vasiyetlerin en eskisi ise Abdulhamid el-Katib'in kâtiplere yönelik vasiyetidir.⁷⁸⁹ Bu vasiyet bir katibin ahlâkî yönünün ele almakta ise de vasiyette sanatsal ve dilsel yön ağırlıktadır.

Ahmed b. Ebî Süleymân es-Savvâf (öl. h.291)'ın ilimle uğraşan öğrencilere yönelik söylediği vasiyeti de bu türdendir. Bu vasiyette şöyle söylemektedir:⁷⁹⁰

يا طالب العلم... إذا طلبت العلم فاتخذ له أدبا تستعين به على حملة، ومن أدب العلم الحلم، الحلم كظم الغيظ، وأن يغلب حلمك و علمك هواك إذا دعاك إلى ما يشينك، و عليك بالوقار والتعفف والدنائة والصيانة والصمت والسمت الحسن.... والكف عن ظلمك ولا تهمز أحدا ولا تلمزه، ولا تقل فيه ولو كان عدوك.

Ey ilmi talep eden kişi! İlim talep ettiğinde, o ilmi taşımakta yardımını alacağın bir edep edin. İlmin düsturundan biri hilm (yumuşak başlılık)'dir, Hilm öfkeyi frenler. Arzu ve isteklerin seni küçük düşürecek bir şeye sevkettiğinde hilmin ve ilmin arzu ve isteklerine galip gelsin. Vakarlı (ağırbaşlı), iffetli, alçak gönüllü, namuslu, sakın ve güzel tavırlı olmalısın... Sana haksızlık edenden sakın, hiç kimseyle alay edip onu küçük düşürme, düşmanın bile olsa kimse hakkında hüküm verme.

İlim ve edebiyata ilgisi bakımından halifelerin en kudretlisi olarak kabul edilen el-Me'mûn çeşitli vasiyetlerinde oğulları arasında sevgi ve saygıyı yaymak istemiş, kuvvet ve dayanışmalarının sevgi ile tamamlanacağını belirterek onların birbirlerine karşı büyüklük duygusu taşımamalarını, tebeanın kendilerini yüceltmesi nedeniyle tebeaya karşı zorba olmamalarını, tecrübe sahibi kimselerle ilişkiye girerek onların hayattaki tecrübe ve bilgilerinden yararlanmalarını teşvik etmiştir.⁷⁹¹

⁷⁸⁹ Vasiyyet için bkz. İbn 'Abdi Rabbihî, IV, 196.

⁷⁹⁰ Sâlih, *Funûnu'n-Nesri fi'l-Edebi'l-Abbâsi*, s. 37'den naklen, el-Kâdî İyâd, *Terâcimu Eglebiyye*.

⁷⁹¹ Vasiyyet için bkz. Abdurrahman Sunbut el-İrbilî, *Hulâsatu'z-zehebi'l-Mesbûk min Siyeri'l-Mulûk*, Bağdat, tsz. s. 191.

Vasiyetler genellikle şifahi (sözlü) olarak ifade edilmişlerdir. Câhiliye döneminde durum böyleydi. Abbâsiler döneminde de şifahi vasiyetler yanında kitâbî(yazılı) vasiyetler de göze çarpmaktadır. Zira dönemin şartları bu vasiyetleri bir yerden başka bir yere gönderilmesi sonucunu doğurmuştu. İşte bu tür vasiyetlerden biri de Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin halife er-Reşîd'in Horasan vâlisi olan oğlu el-Fadl'a yazdığı vasiyet içerikli yazısıdır. Oğlunun av ile meşgul olduğu haberini alınca ona şöyle bir vasiyet yazmış ve göndermiştir:⁷⁹²

حفظك الله يا بني و أمتع بك، فقد انتهى الى أمير المؤمنين مما أنت عليه من التشاغل بالصيد ومداومة اللذات عن النظر في أمور الرعية ما أنكره، فعاود ما هو أزين بك، فإنه من عاد إلى ما يزينه عما يشينه لم يعرفه أهل دهره به، والسلام.

Ey oğlum! Allah seni korusun ve ömrünü uzun etsin. Sana Müminlerin emirine, senin halkın işlerini bırakıp avla meşgul olduğun ve eğlence peşinde koştuğun (haberi), halifenin hoş görmediği bir haber ulaştı. Sen, sana yakışanı yap. Zira kim kendine yakışmayan şeyin yerine kendine yakışan şeyi yaparsa, zamanının halkı o kişiyi yaptığıyla ilgilenmez (kınamaz.) Ve's-selâm.

Abbâsiler döneminde fikir ve din adamlarınca kaleme alınan vasiyetlerin en önemlisi hiç şüphesiz, İbnu'l-Muḳaffâ'nın *el-Edebü'l-Kebîr* ve *Risâletu's-Sahâbe* adlı eseridir. Zaten iki ana tema üzerine telif edilen *el-Edebu'l-Kebîr*'in birinci teması sultan, ikinci teması ise dostluktur. Bu eserinde İbnu'l-Muḳaffâ, zamanın halifesi el-Mansur'a dönemin yönetim şeklinin ıslahı hususunda tavsiyelerde bulunur. *el-Edebu'l-Kebîr*, sultana övgüyü sevmekten kaçınmak, öfkede aşırı gitmemek, sinirlenmemek ve yalandan kaçınmak gibi bazı tavsiyelerinin yanı sıra bir sultanın tebaaya karşı nasıl olması gerektiği hususunda bazı prensipler ortaya koyar:⁷⁹³

لا تمكّن أهل البلاء الحسن عندك من التدلّل عليك، و لا تمكّن من سواهم من الإجتراء عليهم والعيب لهم. لتعرف رعيّتك أبوابك التي لا يُنال ما عندك من الخير إلا بها، والأبواب التي لا يخافك خائف إلا من قبلها. إحرص الحرص كله علي أن تكون خابراً أمور عمالك، فإن المسيئ يفرق من خبرتك قبل أن تصيبه عقوبتك و إنّ المحسن يستبشر بعلمك قبل أن يأتيه معروفك. وليعرف الناس في ما يعرفون من أخلاقك أنك لا تعاجل بالثواب و لا بالعتاب، فإن ذلك أدوم لخوف الخائف و رجاء الراجي، عوّذ نفسك الصبر على من خالفك من ذوي

⁷⁹² el-Husrî, III, 377.

⁷⁹³ İbnu'l-Muḳaffâ, *el-Edebü's-Sağîr* ve *el-Edebü'l-Kebîr*, s. 70 – 71.

النصيحة، و التجرع لمرارة قولهم و عزلهم، و لا تسهلنّ سبيل ذلك إلا لأهل العقل والسن و المروءة لئلا ينتشر من ذلك ما يجترئ به سفيه أو يستخفّ به شاني.

Senin yanında işini yapanların (yakınlarının) sana karşı cüretkâr davranmalarına imkan verme, aynı şekilde başkalarının da onlara karşı cüretkarlık yapmalarına ve kusur işlemelerine müsaade etme. Senin reayan, iyiliğin ancak buralardan elde edilebileceği kapını tanısin, senden korkanlar da ancak o kapıdan dolayı senden korksun. Memurlarının işlerinden haberdar olmana çok özen göster, zira kötülük işleyen kişi, senin cezan ona ulaşmadan önce, senin haberdar oluşundan korkar, iyilik işleyen kişi ise senin iyiliğin kendisine ulaşmadan önce senin haberdar olmanla sevinir.. Senin mizacın konusunda insanlar, senin mükafatta veya cezada acele etmeme mizacını bilsinler. Çünkü bu durum korkan kişilerin korkusunun, ümit eden kişinin de ümidinin sürekli olmasını sağlar. Kendini, nasihat ehlinde sana muhalefet edenlere karşı tahammül etmeye ve onların acı ve kınayıcı sözlerini yudumlamaya alıştı. Hafife alan sefihlerin cesaret edeceği, sıradan kişilerin de küçük düşüreceği şeylerin yaygınlaşmaması için bunu sadece akıl, yaş ve kişilik sahiplerine mümkün kıl.

Halife veya vezirin, kendi kâtiplerine yönelik olup yazı sanatının herhangi bir bölümünü ele alan kısa vasiyetler de vardır ve Cafer b. Yahyâ'nın kâtiplerine "Yazılarınızı tevki'at gibi kısa yapabiliyorsanız yapın" şeklindeki sözleri, Zu'r-riyaseteyn olarak adlandırılan Hasan b. Sehl'in de kâtiplerine "Gözün az harf içerisinde uzun bir yolculuğa çıkmaması için harfleri birbirine yakın yazın"⁷⁹⁴ şeklindeki sözleri bu tür vasiyetlere bir örnek teşkil eder.

Abbâsiler dönemindeki vasiyetlerde dostluk ve kardeşlik üzerine de vasiyetler ele alınmıştır. İbnu'l-Mukaffa, Fars ahlâkî ve ictimai vasiyetlerinden pek çoğunu Arap edebiyatına nakletmiş ve bunları kitap ve risâlelerinde serpiştirmiştir.⁷⁹⁵ İbnu'l-Mukaffa, *el-Edebu'l-Kebîr* adlı eserinde arkadaşlık hakkında şu tavsiyelerde bulunur:⁷⁹⁶

ابذل لصديقك دمك و مالك، و لمعرفتك رفدك و محضرك، و للعامة بشرك و تحتنك، و لعدوك عدلك و إنصافك، واضمن بدنيك و عرضك على كل أحد.

⁷⁹⁴ el-Cehşiyârî, s. 306.

⁷⁹⁵ el-Ferîh, s. 50.

⁷⁹⁶ İbnu'l-Mukaffa, *el-Edebu's-Sağîr ve 'l-Edebu'l-Kebîr*, s. 98; el-Ferîh, s. 50.

Arkadaşın için kanını ve malını, ilmin için ihsanını ve elinde olanı, halk için güler yüzlülüğünü ve şefkatini, düşmanın için adalet ve insafını harca; fakat dinini ve namusunu herkese karşı garantiye (koruma altına) al.

İbnu'l-Mukaffa bir dosta karşı nasıl davranılması gerektiğine de şu sözleriyle işaret eder:⁷⁹⁷

احفظ قول الحكيم الذي قال: لتكن غايتك فيما بينك وبين عدوك العدل، وفيما بينك وبين صديقك الرضاء، وذلك أن العدو خصم تصرعه بالحجة و تغلبه بالحكام، وأن الصديق ليس بينك وبينه قاض، وإنما حكمه رضاه.

Şöyle söyleyen bilge kişinin sözüne sıkı sarıl: Seninle düşmanın arasındaki hedef adalet, dostunla senin arandaki maksat ise hoşgörü olsun. Zira, düşman, delil ile alt edebileceğin ve idareciler vasıtasıyla galip gelebileceğin biridir. Dostun ise seninle onun arasında herhangi bir kadı yoktur. Onun hakemi ancak memnuniyettir.

Görüldüğü üzere İbnu'l-Mukaffa'nın vasiyetlerinde dostluk ve arkadaşlık için kişinin sahip olduğu en temel değerlerden fedakarlık etmesi ve samimi olması gerektiği vurgulanmaktadır. Üslup olarak istenilen anlamı ince bir üslupla îcâzlı bir şekilde ifade etmektedir. secîde aşırıya kaçılmamış, bu dönem nesrinin temel özelliği olan bu üslup en güzel şekliyle vasiyetlerde de kullanılmıştır.

Buraya kadar ifade edilen Abbâsiler dönemi vasiyetleri tür ve içerik olarak şöyle özetlenebilir. Öncelikle babaların oğullarına söyledikleri vasiyetler konu ve mânâ itibariyle Câhiliye ve İslâmî dönemi vasiyetleriyle benzerlik göstermektedir. Bu içerikten farklılık gösteren vasiyetler ise halifelerin oğullarına (veliahtlere) yönelik söyledikleri vasiyetlerdir. Zira bu tür vasiyetler siyasî ve idarî alanda yeni bir üslup ve yöntemi içermektedir. Bu tür vasiyetlerin en önemlileri de halife el-Mansûr'un oğlu el-Mehdî'ye⁷⁹⁸ ve el-Me'mûn'un komutanı Tâhir b. Huseyn'in, oğlu Abdullah'a söylediği vasiyetleridir.⁷⁹⁹ Bu vasiyetler ilmî, edebî, sosyal ve siyasî bir tarihî vesika olmalarından dolayı önem arzetmektedirler. Kâtiplerin söyledikleri vasiyetlerde ise özellikle dil ve yazı üslubuyla ilgili hususlar dile getirilmiştir.⁸⁰⁰

⁷⁹⁷ İbnu'l-Mukaffa, *el-Edebu's-Sağîr ve'l-Edebu'l-Kebîr*, s. 103.

⁷⁹⁸ Bkz. Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab* III, 29.

⁷⁹⁹ Bkz. Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab* III, 134.

⁸⁰⁰ el-Ferîh, s. 90.

4.4.6.Tevki‘ât

Tevkî‘, halifelerin, emirlerin, vezirlerin ve devlet başkanlarının, bir şikâyet veya talep gibi hususlarda kendilerine sunulan arzuhaller üzerine yazdıkları notlardır.⁸⁰¹ Arzuhâlin sunulduğu devlet adamı mesele hakkında olumlu veya olumsuz görüşünü belirtir. Arzuhal sahibinin herhangi bir şikâyetini, isteğini veya başına gelen bir sıkıntıyı anlattığından, bu arzuhallerin içeriği kıssa olarak adlandırılmış, bu arzuhallere de elbise parçasına benzetilerek ruk’a adı verilmiştir.⁸⁰²

Tevki‘ât, nesir sanatlarından biridir. Halife, emir ve vezirlerin kendilerine gelen taleplerin altına yazdıkları belîğ ve mu‘cez ifadelerdir. Bu talepler gerek şikâyet, gerek bir rica ve gerekse de bir konuda istişareyi içermektedir.⁸⁰³

Tevki’ sanatı, Fars edebiyatında çok eskiden beri mevcuttur. Arap edebiyatında da Sadru’l-islâm döneminde zuhur etmiştir.⁸⁰⁴ İlk tevki’’nin Hz. Ömer’in Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın kendisine gönderdiği, bir binanın yapımı için izin istediği mektuba yazdığı tevki’ olduğu söylenmektedir. Hz. Ömer bu tevki’’de “*Senin öğlen güneşinin sıcağından ve yağmurun eziyetinden koruyacak bir bina yap.*” şeklinde cevap yazmıştır. Hulefa-i raşidin ve Emeviler halifelerinin çok sayıda tevki’lerinin olduğu rivâyet edilmektedir. Fakat bu sanat birinci Abbâsi asrında olgunlaşmış, sağlamlaşmış ve gelişmiştir. Bu alanda birçok katip ve belîğ şahıslar dikkat çekmiştir. Özellikle Abbâsi halifeleri, vezirleri bu asırda tevki’at hususunda önde gelen şahıslardır.⁸⁰⁵

Kâtipler, tevki’atta yeni sanatlar için birbirleriyle yarışmışlardır. En kısa ifadeyle en güzel mesajı verme yarışına girmişlerdir. Öyleki, tevki’lerinde îcâz güzelliği, ifade kuvveti, tasvir güzelliği ve tesir hakim olmuştur. Tevki’atlarda bazen meseller, hikmetler, Kur’ân ve hadis ifadeleri yer almış, şiirden de intikaller yapılmıştır.⁸⁰⁶

Şevki Dayf tevki’nin Fars kral ve vezirlerince kullanılan bir sanat olup Abbâsi halifelerinin bu hususta Fars kral ve vezirlerini taklit ettiklerini belirtir.⁸⁰⁷ Fars kral ve vezirlerinin tevki’’ sanatını kullandıkları doğrudur. Nitekim bir İranlı, Kisrâ b. Kubaz’a,

⁸⁰¹ ez-Zeyyât, s. 219.

⁸⁰² Ahmed Emin, *Duha’l-İslâm*, I, 187; Dayf, *el-Asru’l-Abbâsiyyu’l-evvel*, s. 489.

⁸⁰³ el-Hafâcî, *el-Âdâbu’l-Arabiyye fi’l-asri’l-Abbâsi’l-Evvel*, s. 320.

⁸⁰⁴ Mustafa el-Beşîr, s. 127.

⁸⁰⁵ Zeydân, II, 131; el-Hafâcî, *el-Âdâbu’l-Arabiyye fi’l-asri’l-Abbâsi’l-Evvel*, s. 321.

⁸⁰⁶ el-Hafâcî, *el-Âdâbu’l-Arabiyye fi’l-asri’l-Abbâsi’l-Evvel*, s. 321.

⁸⁰⁷ Dayf, *el-Asru’l-Abbâsi el-evvel*, s. 489.

içerisinde Kistrâ'ya yakın akrabalarından bazılarının kötü niyetli olup bunların da filan filan kişiler olduğunu belirttiği bir arzuhal sunmuş, Kistrâ b. Kubaz ise bu arzuhâlin altına:

إنما أملك ظاهر الأجسام لا النيات و أحكم بالعدل لا بالهوى و أفحص عن الأعمال لا عن السرائر

“Ben niyetleri değil, vücutların görünen yerlerini görebiliyorum, heva ile değil, adaletle hükmediyorum, ayrıca gizli şeylere değil, amellere bakıyorum.”⁸⁰⁸ şeklinde bir not yazmıştır. Ayrıca Enû Şirvân da bir mahpusun kıssasına:

من ركب ما نهى عنه حيل ما بينه و بين ما يشتهي

“Yasaklandığı şeye binen kişinin, kendisi ile arzu ettiği şey arasına mesafeler girer.” Şeklinde bir tevki yazmıştır.

I. Abbâsi asrından önce devlet ricali tarafından yazılan tevki'lerin örneklerini çoğaltmak mümkündür. Tevkî sanatı Abbâsi halifelerinin Fars kral ve vezirlerinden görerek taklit ettikleri bir şey olmayıp aksine kökleri Sadru'l-İslâm dönemi öncesine dayanan bir türdür. Nitekim es-Sibâi Beyyûmî tevki sanatının Fars edebiyatından bir taklit olmadığını, îcâzın Arapça ve diğer Sami dillerinin bir özelliği olduğunu, îcâzın en iyi örneklerinin de Câhiliye dönemi emsal ve hikmetli sözleri olup Hz. Ömer tevki yazmaya başladığında Fars edebiyatının Arap yarımadasında henüz tanınmadığını belirtmektedir.⁸⁰⁹ Ancak tevki sanatı I. Abbâsi asrında olgunlaşmış ve bir nesir türü olarak kuvvetlenmiştir. Ayrıca I. Abbâsi asrında yazının halk arasında yaygınlaşması sonucu tevki sanatı da yaygınlaşmış, çoğu Fars asıllı olan katip ve vezirler bu hususta atalarının üslûbunu takip etmişler, daha sonra da Dîvânu't-tevkî olarak adlandırılan bir dîvân kurulmuştur.⁸¹⁰

es-Seffâh, Vâsıt'ta İbn Hubeyre ile savaşmakta olan Ebû Cafer el-Mansûr'un yazısına şöyle bir tevki yazmıştı:

إن حلمك أفسد علمك و تراخيك أثر في طاعتك فخذ لي منك و لك من نفسك

⁸⁰⁸ İbn 'Abdi Rabbihî, IV,222; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, I, 188.

⁸⁰⁹ es-Sibâi, III, 181.

⁸¹⁰ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, I, 188.

“Yumuşaklığın bilgini bozdu, gevşekliğin de bana olan itaatine tesir etti. Bu durumda benim intikamımı kendinden, kendininkini de yine kendinden al.”⁸¹¹

Yine es-Seffâh erzakının kısıtlanmasından şikayet eden yakınlarından bir grubun yazısının altına şu tevki’i yazmıştır:

من صبر في الشدة شارك في النعمة

“Zorluk anında sabreden nimete de ortak olur.”⁸¹²

Nil nehrinin suyunun eksilmesi nedeniyle kıtlıktan şikâyetçi olan Mısır vâlisinin kıssasının altına el-Mansûr:

طهر عسكري من الفساد يعطك النيل القياد

“Sen askerini fesattan temizle, Nil isteğine cevap verir.”⁸¹³ şeklinde bir tevki’ yazmıştır. Yine el-Mansûr, valilerinden şikâyet eden Kûfe halkının yazısının altına da:

كما تكونون يؤمر عليكم

“Siz nasıl iseniz size öyle vali gönderilir.”⁸¹⁴ şeklinde tevki’ yazmıştır. Kendisine teba’nın itaatsizliğinden şikâyet eden Doğu Anadolu vâlisinin kıssasının altına el-Mehdî şu tevki’i yazmıştır:⁸¹⁵

خذ العفو وامر بالعرف و اعرض عن الجاهلين

“Sen af yolunu tut, bağışla, iyiliği emret, cahillerden uzak dur”

el-Mansûr, Hind vâlisinin, askerlerin kendisine isyan edip beytu’l-mâl’ı yağmaladıkları hususunda yazdığı yazıya şöyle bir tevki’ yazmıştır:

لو عدات لم يشغبوا و لو وفيت لم ينهبوا

“Adaletli olsaydın isyan etmezlerdi; vefa gösterseydin zorla almazlardı.”⁸¹⁶

el-Mehdî, kendisine Horasan vâlisini halkı ihmal ettiği gerekçesiyle şikâyet eden yazının altına da:

⁸¹¹ el-Hafâcî, *el-Âdâbu’l-Arabiyye fi’l-Asri’l-Abbâsi’l-Evvel*, s. 320; İbn ‘Abdi Rabbihî, IV, 211; ez-Zeyyât, s. 220.

⁸¹² İbn ‘Abdi Rabbihî, IV, 211.

⁸¹³ el-Hafâcî, *el-Âdâbu’l-Arabiyye fi’l-Asri’l-Abbâsi’l-Evvel*, s. 320; İbn ‘Abdi Rabbihî, IV, 211; ez-Zeyyât, s. 220.

⁸¹⁴ İbn ‘Abdi Rabbihî, IV, 212.

⁸¹⁵ Zeydân, II, 131.

⁸¹⁶ ez-Zeyyât, s. 220.

أنا سهر و أنت نائم

“Ben geceyi uykusuz geçiriyorum, sen ise uyuyorsun.”⁸¹⁷ şeklinde tevki’ yazarak Horasan valisine göndermiştir.

Cafer b. Yahyâ el-Bermekî, valilerinden bir kısmı hakkında kendisine yazılan şikâyet yazılarına istinaden valilerine şu tevki’’i yazmıştır:

قد كثر شاكوك و قلّ شاكر فأمّا عدلت و أمّا إعتزلت

“Şikâyetçilerin çoğalıp senden memnun olanlar azaldı. Artık ya adaletli davranırsın ya da görevden ayrılırsın.”⁸¹⁸

Ayrıca kendisine defalarca ihsanda bulunduğu bir kişinin kıssasına:

دع الدرع يدر لغيرك كما درّك

“Memeyi bırak, sana aktığı gibi başkalarına da aksın.”⁸¹⁹

Abbâsiler döneminde tevkileriyle meşhur olmuş el-Fadl b. Sehl’in de sağlam ve belîğ tevki’leri vardır. Zulme uğramış bir kişinin kıssasına şu cevabı yazmıştır:

كفى بالله للمظاوم ناصرا

Zulme uğramış kişiye yardımcı olarak Allah yeter.⁸²⁰

4.4.6.1. Tevkî’âtın Genel Özellikleri

Tevki; âyet, hadis, hikmetli söz, şiir beyiti veya bir darb-ı meselden ibaret veciz ve belîğ birer cümledir. Bazı tevki’lerin bir yada iki kelimedenden oluşması bu dönemde tevki’ yazanların îcâza aşırı meyilli olduğunu gösterir. Bununla beraber el-Me’mûn ve vezirlerinin döneminden itibaren tevki’ler uzatılmaya başlamış ve tevki’lerde îcâz yerine itnaba yönelik kendini göstermiştir.⁸²¹

I. Abbâsi asrında kâtipler, yazdıkları tevki’lerin kalitesi hususunda yarışmışlar ve neticede tevki’lere îcâz, ifade gücü, tasvir inceliği ve etkileme kuvveti gibi özellikler hakim olmuştur.⁸²² Bu dönemde yazarlar ve halk arasında tevki’lerin değeri o kadar arttı

⁸¹⁷ Zeydân, II, s. 131.

⁸¹⁸ ez-Zeyyât, s. 220; el-Hafâcî, *el-Âdâbu’l-Arabiyye fi’l-Asri’l-Abbâsi’l-Evvel*, s. 322.

⁸¹⁹ ez-Zeyyât, s. 220.

⁸²⁰ el-Cehşiyârî, s. 205.

⁸²¹ es-Sibâî, III, 178.

⁸²² el-Hafâcî, *el-Âdâbu’l-Arabiyye fi’l-asri’l-Abbâsi’l-Evvel*, s. 321.

ki Cafer b. Yahyâ el-Bermekî'nin tevki'leri istinsah edilir ve belâğati incelenirdi.⁸²³ el-Cehşiyârî, Ali b. Îsâ b. Yezdânîr'in ifadesine göre Cafer b. Yahyâ'nın tebaadan gelen şikâyetleri dinlemek üzere oturup binden fazla kıssaya tevki' yazdığını, daha sonra bu tevki'lerin vâli, kadı, nesirci ve dîvân kâtiplerine sunulduğunu, ancak karşılaştırıldığında bunların içinde mükerrer veya gerçeğe aykırı bir şey bulunamadığını nakleder.⁸²⁴ Nitekim içerisindeki belâğat üslûplarına ve sanatlara vakıf olmak amacıyla belîğ kişilerin Cafer b. Yahyâ'nın tevki'lerini elde etmek hususunda yarıştıkları ve bu arzuhallere yazılmış tevki'lerin her birinin bin dinara satıldığı söylenir.⁸²⁵ es-Seâlibî , Cafer b. Yahyâ'nın tevki'lerinin büyük meblağlar karşılığında satın alındığını belirtmektedir.⁸²⁶ Hafâcî de yeni yetişen ediplerin bu tevki'leri ezberleyip derlemeye özen gösterdiklerini, bazen bir tevki' için yirmi dirheme kadar para harcadıklarını ifade eder ki,⁸²⁷ bütün bu rivâyetler bize, bu dönemde tevki' sanatının öneminin hangi boyutlara ulaştığı hususunda bir fikir vermektedir.

4.4.7.Hikâye Sanatı

Nesir sanatının alt kolu olarak değerlendirebileceğimiz bu tür, edebiyat tarihi kaynaklarında “*Fennu'l-kaşş ve'r-rivayât*” olarak geçmektedir.⁸²⁸ Burada kasas kelimesiyle hikâye; rivayât kelimesiyle roman kastedilmektedir. Rivayât, Batı edebiyatında önemli bir yer tutmakla birlikte başlangıçta Arap edebiyatında edebiyatın en zayıf dallarından biriydi. Nitekim Batılılar çok eski dönemlerden beri bu işe önem vermeye başlamışlar, gelenek, görenek, ahlak vb. edebi meseleleri “Drama” diye isimlendirdikleri türde kaleme almışlardır.⁸²⁹

Hikâye sanatı, Câhiliye döneminden bu yana bilinen şifâhî bir türdür.⁸³⁰ “Kıyasu's-semr, el-Kıyasu't-tarihiyye, Kıyasu'l-eyyâm, Kıyasu'l-hubb, Kıyasu'l-hayavân, Kıyasu'l-cin” gibi farklı alanlarda söylene gelmiştir. İslamiyet'ten sonra bu tür, vaaz ve irşad ile bağlantılı bir hale gelmiştir.⁸³¹ Sadru'l-islâm döneminde sahabiden

⁸²³ el-Cehşiyârî, s. 204.

⁸²⁴ el-Cehşiyârî, s. 204.

⁸²⁵ Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 490.

⁸²⁶ es-Se'âlibî, *Tuhfetu'l-Vüzerâ'*, nşr. Dâru'l-beşîr, Ürdün 1994, s. 139.

⁸²⁷ el-Hafâcî, *el-Âdâbu'l-Arabiyye fi'l-asri'l-Abbâsi'l-Evvel*, s. 321.

⁸²⁸ Sâlih, s. 141.

⁸²⁹ Zeydân, II, 294.

⁸³⁰ Dayf, *el-Asru'l-Câhili*, s. 399.

⁸³¹ Mustafa el-Beşîr, s. 130.

Temîm ed-Dârî, bu sanatın öncüsü olmuştur. Halife Hz. Ömer'den bu konuda izin istemiş ve halife de ona hikâye anlatması için izin vermiştir. Başlangıçta bu hikâyeler mescitlerde anlatılmıştır ve insanlar tarafından çok ilgi görmüştür. Dört halife döneminde şifahi olarak söylenen hikâyeler çoğunlukla geceleri anlatılırdı. Konu olarak öğüt ve insanları Allah'a daveti ihtiva ediyordu.⁸³²

Emeviler döneminde de hikâyecilik, dört halife döneminde olduğu şekliyle devam etmiştir. Fakat o dönemden farklı olarak hikâyenin alanı genişlemiş, Emevi halifelerinin saraylarında ve islâm coğrafyasındaki valilerin köşklerinde da anlatılmaya başlanmıştır.⁸³³

Abbâsiler döneminde ise hikâye sanatı, birçok farklı türüyle en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde tür olarak uydurma hikâyeler, komik hikâyeler, aşk hikâyeleri, hayvan hikâyeleri, cin hikâyeleri, semâî hikâyeleri olarak kollara ayrılmıştır. Bu türler bazen kısa hikâye şekliyle bazen de uzun roman şeklinde ele alınmıştır.⁸³⁴

Abbâsiler döneminde farklı kültürler ve milletlerle imtizac sonucunda, Hint ve Fars kültüründen Abdullah İbnu'l- Muḳaffâ' ve Ceble b. Sâlim gibi edipler vasıtasıyla bu türden bir kısım eserler tercüme edilmiştir. Farsça'dan Kelile ve Dimne, Rustem ve İsfendiyâr, el-Âdâbu'l-Kebîr, Hezar Efsane, Şehrâzât, Behrâm ve Nursî; Hintçe'den Sindbâd, Bûdâsef gibi eserleri nakletmişlerdir. Ne var ki bu hikâyelerin bir çoğu kaybolmuş bir kısmı da aslından değişikliğe uğratılmıştır. Bunların yanında Araplar ellerine ulaşmış olan Kısasu Antara, Elf Leyl ve Leyle, Ebû Zeyd el-Hilâlî, Firuzşâh gibi hikâyeleri okumaktaydılar. Bu hikayelerin çoğu h. III. asırdan sonra te'lif edilmişlerdir.⁸³⁵

Abbâsiler döneminde ortaya çıkan hikâyeler konuları itibariyle bir kaç farklı türde incelenebilir. Bunlar Câhiliye dönemindeki menkıbelere dayanan ve tarihi gerçekleri işleyen "*orjinal hikayeler*", başka milletlerin dillerinden tercüme edilmiş olan "*çeviri hikayeler*", güldürme amaçlı yazılmış olan "*el-Kıساسu'l-Hezliyye*", halkı eğlendirme amaçlı yazılmış olan "*el-Kıساسu'l-Fukâhiyye*", aşk ve sevgi kavramını işleyen "*Kıساسu'l-Hubb*", hayvanlarla ilgili ya da kahramanları hayvanlar olan eğitici

⁸³² Sâlih, s. 141.

⁸³³ Sâlih, s. 141.

⁸³⁴ Sâlih, s. 142.

⁸³⁵ Zeydân, II, 294.

amaçla yazılmış olan “*Kıyasu’l-Hayavân*”, cinlerle ilgili yazılan “*Kıyasu’l-Cinn*”, uhrevî alemleri konu edinen “*Kıyasu’l-Âlemi’l-Ulvî*” başlıklarıyla incelenebilir.

Orjinal hikayeler: Bu hikayeler Arapların genellikle Câhiliye dönemine dayanan menkıbelerini içeren ve döneminin sosyal hayat, kahramanlık, cömertlik, ahde vefa, kabilecilik ruhu, intikam alma duygusu gibi konularını işleyen hikayelerdir. Bu hikayeler aynı zamanda İslâm’dan önceki Arap ahbarını temsil eden ve İslâm’dan sonra günümüze kadar ulaşan tarihi gerçeklerdir. Müslüman olduktan sonra bile Araplar, askerleri cesaretlendirmek için savaştan önce bu menkıbeleri okuyorlardı. Medeni hayata geçip çeşitli devletler kurunca tarihi değer taşıması bakımından bu tür ahbarı içeren menkıbelerle daha yakından ilgilenmeye başladılar. Şöyle ki, bir hikâyeyi derlemeden önce onu bir takım şifahi nakillerle genişletip daha da büyütüyorlardı. Tabi ki bu arada asıl maksat hamasi duyguları harekete geçirmek olduğu için ravi hikâyede mübalağa yapıyor, duruma göre hamasi duyguları okşayıcı nitelikte ilavelerde bulunuyordu. Böylece hikâye konu ve maksat bakımından genişleyerek yapılan değişikliklerle beraber halka malolup sonuçta bu şekilde derleniyordu. Nitekim Araplar bütün hikâyeleri bu şekilde Arap edebiyatına maletmişlerdir.⁸³⁶ Ayrıca bir olayı anlatırken olayın hakikatine bir gölge düşürmemek için hikâyelerdeki ahbarı Esmâ’î ve Ebû Ubeyde gibi meşhur ravilere dayandırıyorlardı.⁸³⁷ Bu da tarihi eskiye dayanan birçok hikâyelerin asıl müelliflerinin unutulmasına sebep olmuştur. Buraya kadar bahsedilen faaliyetler III. Abbâsi asrında son aşamasına gelmiş olan faaliyetlerdir.

Arapların gerçek hikâyelerini ele alan orjinal hikâyelerden birkaçı ise şunlardır:

Antara Hikâyesi: Arap edebiyatında hamasi türdeki en kapsamlı hikâyelerden biri olup birbiriyle içiçe girmiş hikâyeler silsilesinden oluşmaktadır. Câhiliye devrinin gelenek, görenek, sosyal yaşantısını ve savaşlarını konu alan hamasi ve ğarami bir türdür. Hikâyede nakledilen isimlerin çoğu gerçek olmakla beraber yer yer mübalağaya kaçıldığı hususu da bir gerçektir. İslâmî dönemde ve ondan sonraki dönemlerde bir çok defa kaleme alınmıştır. Bunların en meşhuru hicri IV. Asrın sonlarında Mısır Fatîmî halifesi Azizbillah döneminde (365 – 386h) Yusuf b. İsmaili adlı şahsın yazmış olduğu

⁸³⁶ Zeydân, II, 295.

⁸³⁷ Zeydân, II, 295.

hikâyedir. Aşama aşama yazılan bu eser Arap hikâyelerinin en iyisi ve en faydalı olanıdır. Batılılar da bunun tamamını özet hâlinde kendi dillerine çevirmişlerdir.⁸³⁸

Üslup bakımından ifadelerin sağlam olmaması, bölümler arasındaki ilişkilerin yetersiz olması, secîlerin cılız ve çokça tekrarların olması yönüyle zayıf bir üsluba sahiptir.⁸³⁹

Bekr ve Tağlip Hikâyesi: Adından da anlaşılacağı gibi bir valinin iki oğlu Bekr ve Tağlip ile onların kabileleri ile ilgili ahbarı ihtiva eden bir hikâye olup tarih açısından günümüze daha yakındır. Müellif, hikâyeye kasideler ve bazı hayali unsurlar katmıştır. Kesin olarak bilinmemekle beraber Arapların kahramanlık duyguların pekiştirmeye yönelik bu rivâyetlerin Muhammed b. İshâk'a ait olduğu rivâyet edilmekte ya da hikâyeyi kaleme alan şahsın İbn İshâk'tan bazı rivâyetler ve tamamlayıcı bilgiler kattığı ihtimali üzerinde durulmaktadır. Hikâye hicri 1305 yılında Basra'da 120 büyük sayfalık bir kitap hâlinde basılmıştır.⁸⁴⁰

Şeybân ile Kısra Anâşirvân Hikâyesi: Yetmiş matbu sayfadan oluşan ve tarihi olaylar üzerine kurulu, daha çok hayali unsurlar taşıyan bir hikâyedir. İran hükümdarı Anuşirvan, Numan'ın kızı Harka bint Mütecerride'yi istemesi sebebiyle savaş çıkmış ve hikâye de bu savaş etrafında dönüp dolaşmıştır. Hikâyede bir takım ilaveler ve manzum kasideler bulunur. Hikâye İbn Nâfi et-Temîmî'den Bîşr b. Mervân el-Esedî'nin rivâyetiyle derlenmiştir. Rivâyet edecek duruma gelinceye kadarki tarihi olaylar Arapların kendi buluşları olmayıp derlenmeden önce hikâyeyi anlatan ve dinleyen nesillerin yaptığı genişletmelerdir. Çünkü hikâyeler nakil yoluyla geldiklerinden her insanın kendi fitratından kaynaklanan anlatım tarzı değişiklikleriyle farklılık kazanır. Böylece nesil değişimi ile hadiseler hikâye şekline dönüşür. Zaten eski toplumların bir çok rivâyeti de bu tarzdadır.⁸⁴¹

Çeviri Hikâyeler: Başka milletlerin dillerinden Arapça'ya çevrilmiş olan hikâyelerdir. Bu hikâyeler aynı zamanda bize hikâyelerin alındığı milletlerin edebiyatları hakkında bilgi vermektedir. Arap edebiyatında menkul hikâyeler daha çok Hint ve Fars edebiyatından tercüme edilmişlerdir. Bu dillerden birkaç hikâye Arapça'ya

⁸³⁸ Zeydân, II, 295.

⁸³⁹ el-Fahûrî, el-Câmi 'fî Tarihi'l-Edebi'l-Arabî, s. 601.

⁸⁴⁰ Zeydân, II, 296.

⁸⁴¹ Zeydân, II, 297.

çevrilerek günümüze kadar ulaşmış olup bunların en meşhurları Arapça adıyla *Elf Leyle* ve *Leyle*(Binbir Gece Masalları) ve *Kelile ve Dimne*'dir.

Binbir Gece Masalları: Her bir kısmı bir gecede okunan seri hâlindeki hikâyelerden oluşan bu hikâyenin aslı hususunda birçok araştırmacı fikir ayrılığına düşmüştür. Yaygın olan kanaat ise bu hikâyenin hicri IV. Asırdan önce Hezâr Efsane adlı Fars asıllı hikâye kitabı esas alınarak Arapça'ya kazandırılmış olmasıdır.⁸⁴² Nitekim ünlü tarihçi el-Mesûdî *Murûcu'z-Zeheb* adlı eserinde bu konuyla ilgili olarak bize şu bilgileri vermektedir:

*“Birçok kişi bu eserin, saray çevresindeki bazı kişilerin çeşitli hikâyeler anlatmak suretiyle krallarla yakınlık kurabilmek için anlattıkları hurafelerden kaynaklanan ahbardan ibaret olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda metodu farsça, Hintçe ve Yunancadan çevrilen diğer hikâyelerin metoduyla hemen hemen aynıdır. İnsanlar bunu Elf Leyle ve Leyle diye isimlendirmiş olup kral, vezir, kralın cariyesi Şehrazat ve diğer saray çevresi hakkında bilgi vermektedir.”*⁸⁴³ Öte yandan Binbir Gece Masalları'na kaynak teşkil ettiği söylenen Hezâr Efsane adlı hikâye hakkında ise İbn Nedîm, bir kralın bir kadınla evlenip bir gece beraber olduktan sonra ertesi gün o kadını öldürüp Şehrâzât isimli güzel ve dirâyetli bir cariyeye ile evlendiği ve olayların bu şekilde geliştiğini söyler.⁸⁴⁴

Araplar Binbir Gece Masalları'nı hicri IV. Asırdan önce Farsça'dan çevirerek sonra ona eklemeler yaparak ve birtakım değişikliklere uğratarak genişletmişlerdir.⁸⁴⁵ Hikâyeyi okuyan bir kişi gerek lafız ve üslûp bakımından yapılan bu değişiklikleri rahatlıkla fark eder. Özellikle hikâyede kahve içme olayından bahsedilmesi, hatta son dönemlerde yaşayan krallardan söz edilmesi bunu açıkça göstermektedir. Tercih edilen bir görüşe göre hikâyenin bize ulaşan şeklinin hicri X. Asırdan sonra tamamlanmış olmasıdır. Çünkü hikâyenin bugünkü şekliyle Hezâr Efsane'yi çeşitli yönleriyle karşılaştıracak olursak, her ne kadar hikâyenin aslı Farsça olsada onun tamamen Arap edebiyatına maledilebilecek bir şekle girdiği kanaatine varabiliriz. Ayrıca hikâyeye konu olan unsurlar, zaman ve mekan faktörü, olaylar ve insanlar bize eski İran toplumu hakkında değil de, hikâyenin uyarlandığı dönemdeki Arap toplumunun sosyal yapısı

⁸⁴² el-Fahûrî, el-Câmi ' fî Târîhi'l-Edebi'l-Arabî, s. 603.

⁸⁴³ el-Mes'ûdî, II, 86.

⁸⁴⁴ İbn Nedîm, s. 78.

⁸⁴⁵ el-Fahûrî, el-Câmi ' fî Târîhi'l-Edebi'l-Arabî, s. 603.

hakkında bilgi vermektedir. Hikâyede anlatılan zevk, eğlence alemleri de yine bu dönemin alışkanlıklarındandır.⁸⁴⁶

Kelile ve Dimne: Fabl türünün ilk ve en önemli eserlerinden biri olan *Kelile ve Dimne*, *Depşelim* isimli bir Hint hükümdarı döneminde *Beydeba* isimli bilge bir filozof tarafından Sanskritçe olarak yazılmıştır. Daha sonra İran hükümdarı Enuşirvân Hint hükümdarının hazinesinde böyle bir eserin bulunduğunu öğrenince bilgili, filozof, Farsçayı ve Hintçeyi iyi bilen Berzeveyhî'i, Beydeba'nın yazdığı bu eseri alması için görevlendirir. Bunun üzerine Berzeveyhî, kitabın saklı olduğu hazine dairesinin anahtarını elinde bulunduran görevliyle sıkı bir bağ kurarak kitaba ulaşır ve hızlı bir şekilde eseri tercüme eder. Ülkesine döndüğünde eseri hükümdarın huzurunda okur. Daha sonra bu eser İbnu'l-Mukaffa tarafından Arapça'ya tercüme edilerek Arap edebiyatına kazandırılmıştır.⁸⁴⁷

Kelile ve Dimne ahlâkî bir masal mecmuasıdır. Kahramanları çeşitli karakterlerdeki insanları temsil eden hayvanlardan seçilmiştir. Arapça'ya Pehlevîce'den tercüme edilen bu eser, bir giriş ile tantra adını taşıyan (insanın zekasını kullanacağı hal) beş kısımdan meydana gelmektedir. Ancak İbnu'l-Mukaffa, sadece tercüme ile yetinmeyip esere bir mukaddime ile “Zâhid ve Misafir” gibi bazı kısımlar da eklemiştir. Eser aslında münevver tabakanın okuyabileceği bir kitaptı; ancak muhtevanın çekiciliği, onu kısa zamanda halkın da okuduğu bir kitap hâline getirdi. Bu yüzden müelliften müellife geçerken de bazı değişikliklere uğramıştır. Nitekim İbn Kuteybe'nin “*Uyûnu'l-Ahbâr*”ında mevcut olan bilgiler, bugünkü nüshaya pek uymamaktadır.⁸⁴⁸

Eğlendirici Hikâyeler (el-Kıyasu'l-Hezliyye): Bu hikâyeler, eğlendirmeye ve güldürmeye dayalı hikâyelerdir. Bu tür hikâyeler bazen kısa bazen de uzun olabilmektedir. Konu itibarıyla hayale dayalı olan bu tür hikâyelerde kullanılan üslubun basit ve kolay olması nedeniyle dillerinde tekellüf, yani aşırı sanata dayalı bir üslup yoktur.⁸⁴⁹

⁸⁴⁶ el-Fahûrî, , el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-Arabî, s. 612.

⁸⁴⁷ Kâtip Çelebi, I, 1507; Adnan Karaismailoğlu, “Kelile ve Dimne”, *DİA*, XXV, 210; Sâlih, s. 152.

⁸⁴⁸ Furat, I, 222.

⁸⁴⁹ Sâlih, s. 142.

Bu alanda bilinen en meşhur kişi Emeviler ve Abbâsiler döneminde yaşamış muhadram şairlerden olan Ebû Hayye en-Nemîrî⁸⁵⁰, dir. el-Huseym b. er-Rabî‘ b. Zürâre en-Nemîrî’nin bu alanda bir hikâyesi şöyledir:

“Bir gün karşıma bir geyik çıktı ve ben de ona bir ok attım. Attığım okumdan kaçtı ve ok ona isabet etmedi. Fakat okum onu aldattı ve bir süre sonra ona isabet ederek onu onu yere serdi.”

Görüldüğü üzere odukça kısa ve hayal unsurlarına ve mübalağaya dayalı olan bu hikaye yukarıda bahsettiğimiz türden hikâyelere güzel bir örnektir. Yine en-Nemîrî’nin bu türden başka bir hikayesi de şöyledir:

“Bir geyiğe ok attım ve okum yaydan çıktığında geyiğe karşı bir sevgi hissettim. Bunun üzerine okumun arkasından koştum ve geyiğe ulaşmadan önce okumu kuyruğundan yakaladım.”

Ebû Sa‘îd b. Durrâc et-Tufeylî de bu türden hikayeleriyle tanınan birisidir. Bu türden yazdığı hikayelerinden biri şöyledir:

“Oğlumla beraber yürüyorken önümüzden bir cenaze geçti. Cenazenin başında ağlayan bir kadın vardı ve şöyle diyordu: Seni içinde yatağı, örtüsü, yorganı olmayan, yine ekmeği ve suyu olmayan bir eve götürüyorlar. Bunları duyan oğlum bana şöyle dedi: Babacığım! Vallahi bu cenazeyi bizim eve götürüyorlar. Ben de ona –Nasıl? diye sorunca bana şöyle dedi: Çünkü kadının saydığı bu sıfatlar bizim evimizin sıfatlarıdır.”

Komik Hikâyeler (el-Kıساسu’l-Fukâhiyye): Eğlendirme ve güldürme amaçlı yazılan kısa hikâye türlerindendir. Sanatsal yönü itibariyle daha olgunlaşmış hikâyelerdir. Bu tür hikâyelerde kahraman (râvi) çoğunlukla hikayenin müellifidir ve modern hikayeleri andırır. Bu türden hikâyelere en güzel örnek “Nâhiğ b. Sevme” hikâyesidir. Bu karakter dili fasih bedevi bir şâirdir. Abbâsi devleti şairlerindendir. Basra’ya geldiğinde râviler ondan şiir ve dil öğrenmişlerdir. O da onlara hikâyelerini anlatmıştır.⁸⁵¹ Bu alanda söylediği hikâyelerinden bir kısmı şöyledir:

⁸⁵⁰ İbn Nedîm, s.178, 185.

⁸⁵¹ Sâlih, s. 147.

“Bir Şâm kasabasına sığındım. Halep’te Hâlid b. Yezîd b. Muâviye oğlu olan bir arkadaşımın yanına gitmeye karar verdim. Bekr b. Abdillâh el-Hilâlî’nin köyü dedikleri bir köye uğradım. Orada çok farklı, birbirine geçirilmiş kamıştan yapılmış evler gördüm. Birden yüzleri ve arkaları dönük çok sayıda insan gözüme çarptı. Üzerlerinde çiçek renklerine benzeyen elbiseler vardı. Kendi kendime şöyle dedim: Bu gün, Kurban yada Ramazan bayramlarından birisi olmalı. Birden unuttuğum şey aklıma geldi ve dedim ki: Safer ayında basra çöllerinden yola çıktım. Bundan önce bu iki bayram çoktan geçti. Peki bu gördüklerim nedir acaba!

Ben şaşırmış bir şekilde dururken bir adam yanıma gelip elimden tuttu ve beni geniş bir eve götürdü. Yere yatak serilmiş ve üzerinde de bir genç vardı. İnsanlar etrafında saf olmuş, o da onlara şiirler söylüyordu. Kendi kendime: Bu yatağının üzerine oturan ve insanların da huzurunda oturduğu, bana anlatılan o emir olsa gerek, dedim. Ona: Selam sana ey emir! Dedim. Bir adam beni kolumdan çekti ve o emir değil, dedi.....”

Aşk Hikâyeleri (Kıyasu’l-Hubb): Bu tür hikâyeler Câhiliye döneminden beri varlığını korumaktadır. Abbâsiler döneminde ise oldukça yaygınlaşmış ve bu türden çok sayıda hikâyeler kaleme alınmıştır.

Bu hikâyelerden biri Ebû Bekr Muhammed b. Dâvûd b. Ali el-İsfahânî (öl.297/917)’nin yüz bâbdan oluşan ve her bâbda yüz şiir beyti bulunan “ez-Zühre” adlı hikâyesidir. Yine Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Ferec el-Cebbânî (öl. 322/942)’de bu türden bir kitap yazmış ve adını “el-Hadâîk” koymuştur. Bu kitap her babında ikiyüz beyit bulunan ikiyüz bâbdan oluşmaktadır. Fakat bu kitapta Endülüslülerin dışında bir şey geçmemektedir.⁸⁵²

Bu alanda yazılmış en iyi hikâyelerden biri de Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa’îd b. Hazm (öl. 456/1076)’ın “*Ṭavku’l-Hamâme fi’l-Elfeti ve’l-Âlâf*” isimli kitabıdır. Üslûbundaki güzellik ve kolaylığı yönüyle öne çıkan bu kitap İbn hazm’ın kadınların durumlarını ve tasarrufları gözlemlemesine bir fırsat vermiştir. Zira o, çocukluk ve gençlik yıllarını onların çevresinde geçirmiştir.⁸⁵³

⁸⁵² Sâlih, s. 151.

⁸⁵³ Sâlih, s. 151.

Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc da “*Meşâriu'l-Uşşâk*” adlı bir kitap telif etmiştir. Bu kitap yirmi iki bâbdan oluşmaktadır. Bu kitapta aşıkların hikayeleri, ahibârı, ve şiirleri yer almaktadır. burada aşık kavramı birbirini seven iki insanla sınırlı kalmayıp aynı zamanda Allah aşkını da içine almaktadır. Burada cinlerden, hayvanlardan, kuşlardan ve ağaçlardan da aşık olanlar konu edilmiştir. Kitapta öne çıkan aşklar, iffetleriyle temeyyüz etmektedir. hikâyeler tövbe ve mağfiret talebiyle sona ermektedir.⁸⁵⁴ Bu alanda zikredilmesi gereken eserlerden bazıları da Dâvûd el-Anţâkî'nin “*Tezyînu'l-Esvâk fî Ahibârî'l-Uşşâk*” kitabı ve Şehabeddin Ahmed b. Ebî hacle et-Telmisânî'nin *Divânu's-Şabâbe*'sidir.

Hayvan Hikâyeleri (Kıyasu'l-Hayavân): Hayvanların diliyle yazılan masal ve hikayeler, dünya edebiyatlarında kullanılan çok yaygın bir edebi türdür. Bu masallarda sözler ve yapılan işler bir maske veya bir rumuz altında hayvanlara isnat edilmektedir. Bu hikayeler ahlâki amaçları, toplumsal ve pedagojik dersleri ayrıca eleştirel siyasi konuları içermektedir.

Bazı edebiyat araştırmacıları bu türün doğuşunun siyasetle alakası olduğunu ifade etmektedir. Bu türün baskı ve zulmün olduğu dönemlerde ortaya çıktığını söylemektedirler. Öyleki bu türde eserler yazan kişilerin köle veya mevâlî olmasını da delil olarak göstermektedirler.⁸⁵⁵ Ahmed Emin, bu konuda şöyle söylemektedir: “*Baskı dönemlerinde, kralların ve yöneticilerin insanlara baskı yaptıkları günlerde bu türe şiddetli bir ihtiyaç hasıl olmuştur. O dönemlerde hiçbir tenkitçi onların yaptıklarını eleştiremiyor, hiçbir vâiz onları yaptıklarından vazgeçirecek güzel öğütler veremiyorlardı. Bu yüzden yöneticilere adaletli olmayı nas,hat eden bu türden hikayeler ortaya çıkmıştır.*”⁸⁵⁶

Hayvan hikayelerinin bazıları başka dillerden Arapça'ya tercüme edilmiş eserlerdir. Bunların başında yukarıda bahsedildiği üzere İbnu'l-Mukaffa'ın Pehlevîce'den tercüme ettiği “*Kelile ve Dimne*” adlı tercümesi gelmektedir.⁸⁵⁷

Bu alanda hikâye yazan müellifler, hayvan hikayelerini siyasi ve sosyal kavramlarla zenginleştirmişlerdir. Bu müelliflerin bir kısmı, halifeleri, emirleri ve

⁸⁵⁴ Sâlih, s. 151.

⁸⁵⁵ Abdurrezzâk Hamîde, *Kıyasu'l-Hayavân fî'l-Edebi'l-Arabî*, Mısır, tsz, s. 38.

⁸⁵⁶ Ahmed Emin, *Đuħa'l-İslâm*, I, 222.

⁸⁵⁷ Adnan Karaismailoğlu, “Kelile ve Dimne”, *DİA*, XXV, 210.

valileri bazı düsturların farkına varırlar ümidiyle bu tür hikayelerde temsil ettirmişlerdir. Bu amaçla yazılmış ve halife el-Me'mûn ile ilgili anlatılan hikâyelerden biri şöyledir:

“Uykusuz bir gecede halife, yanına bir gece arkadaşı çağırdı ve o kişi halifeye şöyle dedi: Ey müminlerin emiri! Mavsıl'da ve Basra'da bir baykuş vardı. Mavsıl baykuşu, oğlunu Basra baykuşunun kızıyla nikahladı. Bunun üzerine Basra baykuşu şöyle dedi: Kızıma mihir olarak yüz köy vermedikçe oğlunun nikahını kabul etmiyorum. Mavsıl baykuşu şöyle cevap verdi: Buna gücüm yetmez, fakat valimiz – Allah onu korusun- bize bir yıl mühlet verirse bunu yaparım.

Bunun üzerine Halife Me'mûn bu durumu dikkate aldı ve divân-ı mezâlîme oturdu. İnsanlara karşı adil davrandı ve valilerin, işçilerin ve halkın işlerini dikkatle inceledi.”⁸⁵⁸

Bu alanda eser telif eden ediplerden biri de Sehl b. Harûn(öl. 215/830) dur. Hayvan hikayelerini içeren kitapları *Kitâbu'l-Ğazâleyn(İki Ceylan)*, *Kitâbu Seâle ve Afrâ (Tilki ve Ceylan)* ve *Kitâbu'n-Nemr ve's-Sa'leb (Kaplan ve Tilki)*'dir.⁸⁵⁹ en-Nemr ve's-Sa'leb hikâyesinin özeti şöyledir:

“Künyesi Ebu's-Sabbâh olan Merzûk adında bir tilki, karısıyla birlikte bir vadide yaşarmış. Bu vadide ikisinden başka kimse yokmuş. İkisi de bolluk ve bereket içinde yaşarlarmış. Bir gün Merzuk'un arkadaşı olan bir tilki (Ebu'l-Muğelles Târık) ona uğrayıp bu vadiyi terketmesini, zira bu vadinin sel yatağı olduğunu nasihat etmiş. Merzûk eşiyle bu durumu istişare etmiş fakat eşi, bu tilkinin kendilerini kışkandığı gerekçesiyle bu vadiyi terketme işine karşı çıkmış. Bir süre sonra ansızın vadiyi sel basmış, Merzûk selin sürüklediği bir oduna tutunmuş, odun onu denize kadar sürüklemiş oradan da denizdeki adalardan birine atmış. Merzuk bu durum karşısında hayretlere düşmüş. Çıktığı adada ne bir ses duymuş, ne de bir kimse görmüş. Geceyi aç olarak burada geçirmiş. Sabah olduğunda yanına ismi Mukabir olan, aç bir kurt gelmiş. Birbirleriyle tanıştıktan sonra, kurda bu kadar bol ceylanın, ineğin olduğu bu adada aç kalmasının sebebini sormuş. O da buraların Kaplan kralın (Mansûr b. Muzaffer) mülkiyeti olduğunu, çok zorba biri olduğunu ve kimseye karşı ihsanlarda bulunmadığını

⁸⁵⁸ el-İbşihî, *el-Mustaṭraf fi Külli Fennin Mustazraf I-II*, Kahire 1372/1953, I, 108.

⁸⁵⁹ İbn Nedîm, s. 192.

anlatmış. Merzûk isimli tilki bu kurttan kaplana gidip ona saygısını ve itaatini söylemesini istemiş. Kurt bir süre düşündükten sonra bu durumu kabul etmiş.

Kurt, kaplana gidip durumu arz etmiş. Kaplan bu durumu kabul edip kurdu adadaki bölgelerin birine vali tayin etmiş.

Kurt, kendisine vezir ve kâtip edindiği tilki arkadaşının yanına gitmiş ve bir süre sonra ikisi de iyi bir duruma gelmişler, rahata kavuşmuşlar. Çok geçmeden kurt, anlaşmayı bozup kaplanın kendisine tahsis ettiği şeyleri sahiplenmiş. Bunun üzerine kaplan, kurt ile yazışıp ona sözünde durmasını söyleyerek tehdit etmiş. Kurt, veziri olan tilki ile istişare etmiş ve tilki ona kaplana itaat etmesini, ona karşı iyi niyetli olmasını defalarca söylemiş. Ne var ki kurt, bu suçunu umursamamaya devam etmiş ve kaplan ile aralarındaki yazışmalar sürüp gitmiştir. En sonunda aralarında çetin bir savaş vuku bulmuş ve bu savaş kurdun öldürülmesiyle, tilkinin de esir alınmasıyla sonuçlanmış. Her biri teker teker öldürülürken sıra tilkiye gelmiş. Tilki “Krala bir nasihatim var” diye bağırılmış. Fakat bu nasihatleri söylemesi karşılığında sağ bırakılmasını istemiş. Bunun üzerine tilki, bir taraftan kaplan ile diğer taraftan vezirleriyle; insanın durumu, eksiklikleri, olgunluğu, aklı, akıldan aldığı hisseleri, ilimdeki yeri, insan davranışlarındaki etkisi, güzel ahlakı, insanı en yücelere taşıyan, olgunluğa ulaştıracak her türlü durumu hakkında konuşmalar yapmış. Kaplan, tilkinin aklının üstünlüğünü, mantığını ve sözlerinin kalitesini, görüşlerinin tesirini, getirdiği delillerin sağlamlığını görmüş ve ona ödüller verilmesini emretmiş. Ona kendi yakınında bir makam vermiş ve ölene kadar onunla meşveret edip görüşleriyle hareket etmiştir.”

Bu hikayede Sehl b. Hârûn, kendi dönemindeki siyasi hayatı ve valilerin durumunu hayvanların diliyle temsil etmiştir.

el-Câhiz’in *Kitâbu’l-Hayavân* adlı eseri de, her ne kadar müelif bu eserde hayvanların hayatını, özelliklerini, tabiatlarını ve sıfatlarını ele almış olsa da, bu alanda yazılmış eserlerden sayılabilir.

Bu türden sayılabilecek eserlerden biri de İhvânu’s-Safâ’nın “*Tudâ’i’l-Hayavânât ale’l-İnsan*” (Hayvanların İnsanlara Meydan Okuması) risâlesidir. Bu risâlenin içeriği şöyledir:

“Tüccarlardan, sanatkarlardan ve ilim ehlinde bir grup denizde bir fırtınaya yakalanır ve gemileri havası güzel, ürünü bol bir adaya sürüklenir. Adaya çıktıktan

günler sonra ada hayatına alışırlar ve güzel bir hayat sürmeye başlarlar. Bir süre sonra bu adada sürekli kalmaya karar verirler. Kaldıkları süre zarfında adadaki hayvanlardan istifade etmek için onlara karşı direnç gösterirler. Fakat hayvanlar bu durumu kabul etmezler ve insanlara itaat etmeyi reddederler.

Hayvanlar, adanın cinlerden olan ve adaletiyle bilinen melikine sığınır ve insanların kendilerine karşı tutumlarını reddederler. Adanın meliki, sorunu çözmek için bir mahkeme kurar ve şöyle der: “İnsanın hayvanlar üzerinde efendilik taslamaya hakkı var mıdır yok mudur?” iki tarafta hakim huzurunda bu durumu tartışır. bir kaç oturumdan sonra insanların lehine hüküm verilir. Çünkü insan Allah’ın evliyasıdır. Onun övülmüş vasıfları ve yakîn ilmi vardır. Böylece melik, hayvanların insanların boyunduruğu altına girmesini emreder.”⁸⁶⁰

Bu hikaye aynı zamanda İhvânü’s-Safâ grubunun düşüncelerini ve felsefesini yansıtmaktadır.

Ebu’l-Alâ el-Ma’arrî’nin de bu alanda yazdığı hikâyeleri vardır. Bunlardan bazıları *Kitâbu’l-Kâif*, *Kitâbu’t-Tayr*, *Kitâbu’l-Uşfurîn*, *Risâletu’s-Şâhil* ve *’ş-Şâhic*’dir. Ayrıca *el-Fusûl* ve *’l-Ğayât* eserinde de bazı hayvan hikayeleri yer almaktadır.⁸⁶¹

Cin Hikâyeleri (Kıyasu’l-Cinn): Bu tür hikâyeler, cinlerin ve şeytanların temel karakterlerde rol aldıkları hikâyelerdir. Bu rol, hikayecinin insanlara ulaştırmak istediği bir fikre hizmet etmektedir.⁸⁶²

Bu tür hikâyelerden biri, *Di‘bel* ve *Cin Zebeyân* hikâyesidir. Bu hikâyede Di‘bel b. Ali el-Huzâî (öl.246/866)’nin Nişabur’da cin suretinde bir adamla karşılaşması anlatılmaktadır.⁸⁶³

Bu tür hikâyelerden biri de İbrahim el-Mevsîlî’nin şeytan ile arasında geçen bir sohbeti konu edinen “*İblis fî Diyâfeti İbrahim el-Mavsîlî*” hikâyesidir.⁸⁶⁴

Uhrevî Hikâyeler (Kıyasu’l-Âlemi’l-Ulvî): Bu tür hikâyeler, Kur’ân, hadis ve muhaddislerin rivâyetlerinde yer alan *İsrâ* ve *Mi’râc* hadiselerini konu edinen

⁸⁶⁰ Bkz. *Resâilu İhvânî’s-Safâ*, s. 7.

⁸⁶¹ el-Ma’arrî, *el-Fusûl ve’l-Ğayât*, thk. Mahmûd Hasan Zenâtî, Mısır, 1977, s. 184-187.

⁸⁶² Sâlih, s. 159.

⁸⁶³ Bkz. Muhammed Câd el-Mûlî ve diğerleri, *Kıyasu’l-Arab*, I-IV, Kâhire, 1399/1979, IV, 407.

⁸⁶⁴ Bkz. el-Mûlî ve diğerleri, IV, 403.

hikayelerdir. Bazı kâtipler bu tip olaylardan ilham alarak bunları sanatsal hikayelerine kaynak edinmişlerdir.⁸⁶⁵

Bu alanda Ebu'l-A'lâ el-Ma'arrî'nin iki hikayesi vardır. Bunlar *Risâletu'l-Melâike* ve *Risâletu'l-Ğufrân*'dır. *Risâletu'l-Melâike*, el-Ma'arrî'ye sarfla ile ilgili sorulan bazı meselelerin cevabını içermektedir. Bu adın verilmesinin sebebi, Azrail, Münkir, Nekir gibi meleklerin adlarının bu sorular arasında olması ve cevabına da bu sorularla başlamasıdır. *Risâletu'l-Ğufrân* ise İbn Karîh isimli bir edibin el-M'arrî'ye yazdığı uzunca mektubun cevabıdır. Bu eserde el-Ma'arrî, İbn Karîh'i ahiret aleminde bir seyahate çıkarıp Cennet ve Cehennem'de gezdirir.⁸⁶⁶

Görüldüğü üzere Abbâsiler dönemi, hikaye sanatının ciddi anlamda geliştiği ve alanının genişlediği bir tür hâline gelmiştir. Hemen hemen her alanda hikayeler yazılmış ve bu hikayeler sanattan uzak, akıcı, anlaşılır bir üslupla kaleme alınmıştır. Bu hikayeler kimi zaman dönemin tarihi ve sosyal olaylarına kimi zaman da dönemin siyasi durumuna ışık tutmuştur.

⁸⁶⁵ Sâlih, s. 162.

⁸⁶⁶ Karaaslan, s. 46.

SONUÇ

Doktora tezi olarak incemeleye çalıştığımız “Klasik Dönem Arap Edebiyatında Nesir”, Câhiliye döneminden (m. 500) Abbâsiler döneminin sonuna kadar (656/1258) geçen yaklaşık sekiz asırda Arap edebiyatında *Fennî nesrin* doğuşunu, gelişmesini, türlerini ve önde gelen temsilcilerini ele aldığımız bir çalışmadır.

Milâdî 500-1258 yılları arasında Arap edebiyatı sosyal, kültürel ve siyasi gelişmelere göre dört temel döneme ayrılmıştır. Bunlar Câhiliye dönemi (500 – 610), Sadru'l-İslâm dönemi (610–661), Emeviler dönemi (661–750) ve Abbâsiler dönemi (750 – 1258) olarak bilinir.

Câhiliye dönemindeki nesir türleri tedvin hareketine kadar şifâhi(sözlü) ve rivâyet yoluyla aktarılmıştır. Bu yönüyle bu dönem nesrinin güvenilirliği üzerinde bir takım tartışmalar cereyan etmiştir. Fennî (sanata dayalı) nesir üzerinden yapılan bu tartışmalarda bir kısım müsteşrikler, Câhiliye dönemindeki kültürel hayatın fennî nesrin varlığı için uygun bir ortam olmadığını delil göstererek Câhiliye döneminde fennî nesrin olmadığını iddia etmişlerdir. Bir kısım edebiyatçılar ise işe biraz daha gerçekçi yaklaşmışlar ve Câhiliye döneminde bir tür nesrin varlığını kabul etmişlerdir. Fakat o dönemden intikal eden nesrin güvenilir olmadığını da ifade etmişlerdir. Buna karşılık edebiyatçıların bir kısmı ise Câhiliye döneminde fennî nesrin mevcut olduğunu söylemişler, bu görüşe delil olarak da dil, üslup, belâğat, sanat bakımından en üst derece sayılan Kur'ân gibi edebi bir ilâhî kitabın Câhiliye toplumuna inmesini göstermişlerdir. Fakat o dönemden intikal eden edebi mahsulün de büyük bir kısmının güvenilirliğini tartışmışlardır.

Câhiliye döneminden günümüze nakledilen nesir türleri, hutbe, vasiyet, mesel, hikmet ve kahinlerin sec'îli sözleri gibi farklı türlerdir. Câhiliyeden günümüze gelen bu türler, şekil ve üslup özellikleri bakımından Câhiliye toplumunun sosyo-kültürel yapısı hakkında önemli fikirler vermektedir. Dil, edebiyat ve sanat özellikleri bakımından da sade, basit ve mübalağasız bir özellik arzeden bu türler o dönemde yer alan övme,övünme. Yerme, intikam, oç alma, çöl hayatı gibi sosyal olguları muhtevasında barındırmaktadır. Câhiliye dönemi nesrinde kısa ve îcâzlı cümleler sec'î ile süslü bir yapıyı yansıtmaktadır. Bu dönemde nesilden nesile şifâhi olarak aktarılan ve gittikçe gelişen nesir türleri, hicri II. asrın sonlarından itibaren yazıya aktarılmıştır.

İslâmiyetin gelişiyle birlikte nesir; dili, üslubu ve muhtevasıyla farklı bir mecraya girmiştir. Zira Hz. Peygamber'e 23 yıl süreyle inen Kur'ân, bu dönemin edebiyatına büyük ölçüde etki etmiştir, hatta değiştirmiştir. Bu dönemde hayatın her safhası Kur'ân'a göre yeniden düzenlenmiş olması nedeniyle bu da dilde ve düşüncede önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu dönemde karşımıza çıkan en yaygın nesir türü olan hutbeler Hz. Peygamber'in sağlam ve Kur'ân'ı takip eden dil yapısıyla Câhiliye dönemindekinden farklı bir dil özelliğine ve muhtevaya bürünmüştür. Câhiliye döneminde kullanılan ve dönemin sosyo kültürel yapısını yansıtan kelimeler nesir mahsullerinden atılmış, Kur'ân'ın açık ve veciz üslubu nesir mahsullerine girmeye başlamıştır. Câhiliyedeki salat, islam, mümin, kâfir, münafık, zekat, siyam, hac gibi kelimeler İslamla birlikte yeni anlamlar kazanmıştır. Kelimelerle başlayan bu etkileşim gerek şiirde gerekse nesirde üslubu değiştirmiştir. Muhadram şairler yeni dönemin kültürünü en iyi şekilde yaşamaya çalışırken daha önceki dönemin kültürünü de devam ettirmişlerdir.

Hz. Peygamber'in ardından dört halife de onun üslubunu benimsemiş ve Kur'ân diliyle hutbe ve risâlelerini ifade etmeye çalışmışlardır. Câhiliye döneminde kullanılan secî terk edilmiş, hayalden çok gerçeği ifade etme ve mânâları doğrudan anlatma yolu tercih edilmiştir.

Kur'ân'ın Sadru'l-islâm döneminde başlayan etkisi, Emeviler döneminde daha da artmıştır. Zira bu dönemde okuma kültürü yaygınlaşmaya başlamış buna bağlı olarak Hz. Peygamber'in hadisleri de ezberlenmeye başlanmış, Emevi halifesi Ömer b. Abdulaziz döneminde bu hadisler yazıya geçirilerek dağıtılmıştır. Böylece insanların ifade şekilleri genişlemiş ve bu da ifade güçlerinin (belâğat) gelişmesine yol açmıştır. Emeviler döneminde tedvin hareketinin başlamasıyla birlikte, Kur'ân ve hadise dayalı çalışmalarda ihtiyaca dayalı olarak Câhiliye dönemi edebi materyali yazıya aktarılmış, bu da o dönemin edebi üslubunun Emeviler dönemindeki nesirde görülmesine yol açmıştır. Câhiliye dönemi edebi materyalin yazıya aktarılmasının önemli bir sebebi de Arapçılık ruhunun başta halifeler, valiler, devlet erkânı olmak üzere bilim, edebiyat ve kültür alanına yansımış olmasıdır. Bu nedenlerden dolayı edebi nesrin hazırlanışı yolundaki büyük hamlelerin önemli bir kısmı Emeviler döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemin sonlarından itibaren islami ilimlerin doğmaya başlamasıyla birlikte hikaye, hitabet, hikmet, emsâl vb. edebi türler önceden sahip oldukları özellikleriyle birlikte

İslami ilimlerin gelişmesine paralel olarak gelişmesini sürdürmüştür. Diğer taraftan idari tecrübeye sahip, ilim ve fikir bakımından gelişmiş ülkelerle sıkı bir temas, tercüme hareketlerinin başlaması, Yunanca ve Pehlevîce gibi farklı dillerden yapılan tercümeler, Arapların ve Arapça'nın yabancı olduğu ilim alanlarının kapılarının aralanması gibi hareketler, bir taraftan dilin çeşitli kavramlarla zenginleştirilmesini sağlamış, diğer taraftan yeni bir ilim, fikir ve edebiyat üslubunun temellerini atmıştır. Ayrıca bu dönemin sonlarında kütüphane kavramının oluşması ve bu gibi yerlerde hadis, şiir, ahhâr, lugat alanına ait kitaplar yanında tıp, felsefe, simya ve astroloji gibi müspet ilimlere ait kitapların yer alması sistematik anlamda bilginin, kültür ve edebiyatın oluşmasına yol açmıştır.

Klasik dönem Arap tarihinde, gerek edebiyat, gerek sosyolojik gerekse ilim alanındaki en büyük değişim Abbâsiler döneminde başlamıştır. Buna bağlı olarak edebiyat alanındaki fenni nesrin ivme kazanması da bu dönemde olmuştur. Farklı milletlerle karışma sonucunda çeşitlilik kazanan bir sosyal yapıya bürünmüş, bunun sonucu olarak da Fars, Hint ve Yunan kültürleri bu dönem nesrine taşınmıştır. Başta halifeler olmak üzere bütün devlet adamları tercümeyle önem atfetmişler ve farklı milletlere ait ilmî ve edebi eserleri tercüme yoluyla Arapça'ya kazandırmışlardır. Bu yönüyle farklı türler gelişmiş ve edebiyattaki sanat türleri gelişmiştir.

Bu dönemde hem tür bakımından zenginleşen nesir, üslup ve sanat bakımından da zenginleşmeye hem de farklılaşmaya başlamıştır. Bu dönem nesir ürünlerinde birbirini izleyen sanat, tasnî', ve tasannu' şeklinde üç temel üslup ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, söz sanatlarının anlama bağlı olarak doğal şekilde kullanılan, aşırıya kaçılmadan gereği kadar kullanılan ve III./IX. asra kadar devam etmiş olan sanatın tabi olarak kullanımıdır. Bu üslubun temsilcileri Emeviler döneminin sonunda Abdulhamid b. Yahyâ el-Kâtib, Abbâsiler döneminde ise İbnu'l-Mukaffa, Sehl b. Harûn, el-Câhiz ve İbn Kuteybe gibi güçlü ve ünlü ediplerdir. Bu üsluplarının ikincisini secîin ve söz süslerinin yoğun bir şekilde kullanıldığı tasnî' üslubu oluşturmaktadır. Bu üslup özellikle IV./XI. yüzyıl dîvân kâtiplerinin genellikle kısa olan resmi mektup ve yazışmalarında yoğunluk kazanmıştır. Bu özellik Abbâsi halifesi Muktedir Billâh (908-932) zamanından sonra yaygınlık kazanmış ve edebi nesrin hemen hemen her alanına yansımıştır. *Tasnî'* üslubunun kullanılmasına IV./XI. yüzyılın sonlarına kadar devam edilmiştir. İbnu'l-Amîd, es-Sâhib b. Abbâd, Ebû İshâk es-Sâbî, Ebû Bekr el-Harizmî ve

Bedîu’z-zamân el-Hemezânî gibi bu üslubun öncüleri birer güçlü katip olmakla birlikte aynı zamanda vezirlik makamına kadar yükselmiş devletin resmi kimliğini taşıyan birer kâtiptiler. Bu durum bize nesrin devletin gelişmesine paralel olarak geliştiğini gösterir. Üçüncü üslup ise mânâdan çok sanat ve kelimelerle oynandığı, maksadı ifadeden çok katibin edebi maharetini gösterdiği *tasannu’* üslubudur. Bu üslupta mânâ secî ve diğer söz sanatlarına feda edilmiş, sanat temel hedef hâline getirilmiştir. Nesir diğer bir ifadeyle yazım sanatı el-Hemezânî veya el-Harîrî’nin makamelerinde olduğu gibi bir kazanç vesilesi yapılmış, yada Ebu Bekr el-Harizmî’nin risâlelerinde olduğu gibi bir sanat veya maharet gösterisine dönüşmüştür. Genel ağırlık sanatın ön planda olduğu bu yazım üslubu modern döneme kadar hakimiyetini sürdürmüştür.

Abbâsiler döneminde fenni nesir, öylesine ciddi bir gelişme göstermiştir ki bu alanda ekoller oluşmaya başlamıştır. Öyleki Abbâsi dönemi fenni nesirde dört ekolün etkisi altında tedrici olarak büyük bir gelişme kaydetmiştir. Zira dönemin sonlarında nesre makame gibi yeni edebi türler kazandırılmıştır.

Câhiliye ve Emevilerin sonuna kadar olan dönemi bir kenara bırakırsak Emevilerin sonundan Abbâsilerin sonuna kadar olan dönemde gelişen fenni nesir alanında ekollar oluşmuştur. Oluşan ekollerden birinci tabakaya İbnu’l-Mukaffa (h.142) liderlik etmiştir. Bu ekol, teressül üslubunu benimsemiş, îcâza dayalı, kolay lafızların kullanıldığı, secîye tutunulmayan bir üslup kullanmıştır. Nesirde oluşan ikinci ekol ise el-Câhiz’in(h.255) öncüsü olduğu ekoldür. Bu ekol, üslup olarak ıtınâb ve izdivaca dayalı Abdulhamid el-Katib’in üslubu ile tahlil, ta’lil, tartışma ve konuşmaya dayalı Sehl b. Hârûn’un üslubunu benimsemiştir. Cümleler arasında sağlam bağlar kurulmuş, garip ve ammice lafızlar kullanılmamıştır. Bu durumu el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-Tebyîn* adlı eserinde “*Ammice ve sokakta kullanılan lafızların olmaması gerektiği gibi garip lafızlarında olmaması gerekir.*” diyerek ifade etmiştir. Câhiz ekolünün en temel üslubu yine el-Câhiz ile tanınan izdivac üslubudur. Bu üslup birbirini izleyen ifadeler arasında kurulan ince bir ölçüye dayanmaktadır. Abbâsiler dönemindeki üçüncü nesir ekolu ise başını Ebu’l-Fadl İbnu’l-Amîd (h.360)’in çektiği ekoldür. Secîli kısa cümleleri kullanmaktan doğan işlenmiş, süslü ve müzikal unsurlar üzerine kurulmuş bir üslup benimsenmiştir. Tıbak, mukabele, cinâs gibi edebî sanatlara ağırlık verilmiş, istiare, teşbih, kinaye gibi beyân üslupları kullanılmıştır. Dördüncü nesir ekolu el-Kâdî el-Fâdıl

(h.596)'ın liderliğini yaptığı ekoldür. Bu ekolün öncüleri, bediî sanatları kullanmakta aşırıya kaçmışlar, dil oyunları ile mânâyı boğmuşlardır.

Klasik dönem Arap edebiyatı nesri, yukarıda bahsettiğimiz dönemler içerisinde, aşama aşama ivme kazanarak gelişimini sürdürmüş, her dönemdeki sosyal ve kültürel olaylar nesrin gelişmesine etki etmiş ve yeni üslup özellikleriyle fenni nesri zirvelere taşımıştır.

KAYNAKLAR

- Abdulkakîm Belba', *en-Nesru'l-Fenni ve Eseru'l-Câhiz fih*, İskenderiye 1955.
- Abdurrahman Sunbut el-İrbilî, *Hulâsatu'z-Zehebî'l-Mesbûk Muhtaşar min Siyeri'l-Mulûk*, nşr. Mekkî es-Seyyîd Câsim, Bağdat, tsz.
- Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm, I-III*, Beyrut 1933.
- , *Zuhru'l-İslâm I – IV*, nşr. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut, tsz.
- Ahmed el-Hâşimi, *Cevâhiru'l-Belâğa fî'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bediî'*, İstanbul 1984.
- Ahmet Nedvî - Şâhib Ensârî, *Asr-ı Saâdet I, Hayâtü's-Sahâbe*, (Çev. Ali Genceli), nşr. Şamil Yayınevi, İstanbul 1985.
- Anâd Gazvân İsmail ve diğerleri, *el-Edebu'l-Arabi*, Bağdat 1394/1974.
- Aşık, Nevzat "Hicri IV. Asırdan Sonra Makamat Yazanlar", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: II, 1985, s. 55-74.
- Aycan, İrfan "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 39.
- Azâm, Mahfûz Ali, *Fi'l-Felsefeti't-Tabî'iyye li'l-Câhiz*, nşr. Dâru'l-hidâye, 1416/1995.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn I – II*, İstanbul 1955.
- el-Bâharzî (Ebu'l-Hasan), *Dumyetu'l-Kaşr ve Usretu Ehli'l-Aşr I-II*, nşr. Sâmi Mekkî el-Ânî, Kuveyt 1405/1985.
- Bakırcı, Selami, *IV. Abbâsi Döneminde Edebi Çevre (447-656/1055-1258)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.
- , "Araplarda Kabile Yapısı", *EKEV Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl 3, Sayı 11, Kasım 2001 – Ocak 2002, s. 131 – 140.
- , "Klasik Arap Edebiyatında Nesrin Biçim ve İlkelerinin Şekillenmesi", *A.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2003, Sayı 30.
- Bayraktar, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.
- Bedîu'z-Zemân el-Hemezânî ve Maqâmeleri*, nşr. Muhammed Said er-Râfî', Mısır 1923.
- Brockelman, Carl, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî, I - VI*, nşr. Dâru'l-meârif, (Çev. Abdu'l-halîm en-Neccâr), Kâhire, 1991.
- Butrus el-Bustânî, *Udebâu'l-'Arab fî'l-'A'suri'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1989.

- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Naḫdu'l-akli'l-Arabî*, (Çev. İbrahim Akbaba), İz Yayınları, İstanbul 1997.
- el-Câhiz, *Resâilu'l-Câhiz*, nşr. M. A.Hârûn, I-IV, Kâhire 1399/1979.
- , *el-Beyân ve't-Tebyîn I - IV*, Yedinci Baskı, nşr. Muhammed Abdusselam Hârûn, Kahire 1418/1998.
- , *el-Meḥâsin ve'l-Ezdâd*, nşr. Mektebetu'l-hâncî, Kâhire 1994.
- , *Kitâbu'l-Hayavân, I-VIII*, nşr. M. A. Harûn, Beyrut 1938.
- Cebbûr Abdu'n-nur, *el-Mu'cemu'l-Edebî*, nşr. Dâru'l-İlm, Beyrut 1984.
- el-Ceḥşiyârî, *el-Vuzerâ' ve'l-Kuttâb*, nşr. Mustafa es-Sakka – İbrahim el-Ebyârî, Abdulhafız Şelebi, Kahire 1357/1938.
- M. Cemaleddin, Emine, *en-Nuveyri ve Kitâbuhu Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb, Maşadırûhu'l-Edebiyye ve Ârâuhû'n-Naḫdiyye*, Kâhire 1404/1984.
- Dayf, Şevki, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fî'n-Nesri'l-Arabî*, (13. Baskı), nşr. Dâru'l-meârif, Kâhire 1960.
- , *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, nşr. Dâru'l-meârif, Kâhire 1966.
- , *el-Asru'l-Abbâsiyyu's-Sâni*, nşr. Dâru'l-meârif, Kâhire 1973.
- , *el-Asru'l-Câhilî*, nşr. Dâru'l-meârif, Kâhire 1960.
- , *el-Asru'l-İslâmî*, nşr. Dâru'l-meârif, Kâhire 1963.
- , *el-Maḫâme*, nşr. Dâru'l-meârif, Kâhire 1954.
- , *Asru'd-Duvel ve'l-İmârât*, nşr. Dâru'l-Meârif, Kahire, tsz.
- ed-Dekḫâḳ, 'Umer, *A'lâmu'n-Nesri'l-Fennî fî'l-Asri'l-Abbâsî*, nşr. Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, Suriye 2004.
- Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyat Tarihi I, Câhiliye Dönemi*, Fenomen Yayınları, Ankara 2009.
- , *Arap Edebiyat Tarihi I, Sadru'l-İslâm Dönemi*, Fenomen Yayınları, Ankara 2009.
- , *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yayınları, Erzurum, 1998.
- Demirayak, Kenan; Çögenli, M. Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, A.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 2000.
- Demirci, M., “Emevilerden Abbâsilere Geçiş Sürecinin Bir Tanıtı, Abdullah İbnu'l-Muḳaffa”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 21, İzmir 2005, s.117-148.

- DİA, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, I – XXXVIII, İstanbul 1988 – 2012 (Yayımı devam ediyor).
- Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *Ahbâru 'z-Zıraf ve 'l-Mütemâcinîn*, nşr. Beşşâr Abdulvahab el-Cebâbî, 1418/199.
- Ebû Hatem es-Sicistânî, *el-Mu'ammerûn ve 'l-Veşâyâ*, thk. Abdulmun'im Âmir – İsa el-Halebî, Mısır 1961.
- Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve 'l-Muânese I-III*, Kahire 1942.
- Ebû Hilâl el-Askerî (Hasan b. Abdullah), *Kitâbu's- Şinâ'ateyn*, nşr. Nezâretu'l-Meârifî'l-Celile, 1320.
- , *Cemheretu 'l-Emsâl I-II*, nşr. Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1408/1988.
- Ebu's-Suûd Ahmed el-Fahrâî, *el-Bahsul-Luğavî inde İhvânî's-Şafâ*, nşr. Matba'atu'l-Emâne, Mısır 1411/1991.
- Ebû Şâme (Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî), *Kitabu'r-Ravdateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nuriyye ve 's-Şalâhiyye I-II*, nşr. Muhammed Hilmi Mustafa Zeyyâde, Kahire 1962.
- Er, Rahmi, *Bedîu 'z-zaman el-Hemezânî ve Mağameleri*, MEB, İstanbul 1994.
- el-Fâhûrî, Hannâ, *el-Câmi' fi Târîhi 'l-Edebi 'l-Arabî*, (el-Edebu'l-Îkâdîm), Beyrût 1986.
- , *el-Mû'cez fi 'l-Edebi 'l-Arabî ve Târîhih I – IV*, Beyrut 1411/1991.
- , *Târîhu 'l-Edebi 'l-Arabî*, Suriye, tsz.
- Faysal Huseyn – Tuhaymir el-Ali, *Fennu't-Teressül inde Abdi'l-hamid el-Kâtib ve İbni 'l-Amîd*, Nablus-Filistin 1420/2001.
- el-Ferîh, Sühâm, *el-Veşâyâ ve Meda Taṭavvurihâ fi 'l-Asri 'l-Abbâsiyyi 'l-Evvel*, Kuveyt Üniversitesi Edb. Fak. Yay., 1405/1985.
- Ferrûh, 'Umer, *Târîhu 'l-Edebi 'l-Arabî*, I-VI, Dâru'l-ilm, Beyrut 1981.
- Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, nşr. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996.
- Gülle, Sıtkı, *el-Harirî, Hayatı, Arap Dili ve Edebiyatına Dair Çalışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- el-Hafâcî, *el-Adâbu 'l-Arabiyye fi 'l-Asri 'l-Abbâsiyyi 'l-Evvel*, nşr. Dâru'l-cîl, Beyrut 1412/1992.

- , *el-Hayâtu'l-Edebiyye ba'de Zuhûri'l-İslâm*, nşr. Dâru'l-cîl, Beyrut 1410/1990.
- , *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Aşri'l-Câhilî*, nşr. Dâru'l-cîl, Beyrût 1412/1992.
- Halaylı, Kemal, *Mu'cemu Kunûzi'l-Emsâl ve'l-Hikemi'l-Arabiyye, (en-Nesriyye ve's-Şi'riyye)*, Lübnan 1998.
- Halîl Ebû Zeyyâb, *el-Edebu'l-Câhilî*, nşr. Dâru'l-imâr, Riyâd, tsz.
- Hamîde, Abdu'r-rezzâk, *Kıyasu'l-Hayavân fi'l-Edebi'l-Arabî*, Mısır, Mektebetu'l-Mısriyye, tsz.
- Hamîdullah, Muhammed, *el-Veşâîku's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevi ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, nşr. Dâru'n-nefâis, (6. Baskı), Beyrut 1407/1987.
- Harûn, Abdusselam, *Kitabu'l-Hayavân*, I. Cilt eki, II. Baskı, Kahire 1949-1950.
- Hassân, Abdulhakim, *et-Taşavvuf fi's-Şi'ri'l-Arabî'l-İslâmî, Neş'etuhu ve Ta'avvuru hatta Ahîri'l-Karni's-Sâlisi el-Hicrî*, Dimaşk 2010.
- Hicâb, Muhammed Ferid, *el-Felsefetu's-Siyâsiyye inde İhvânî's-Şafâ*, Mısır 1982.
- el-Husrî (Ebû İshâk İbrahim b. Ali), *Zehru'l-Âdâb I-II*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâr ihyâi'l-kutubi'l-Arabiyye, tsz.
- İbn Abdi Rabbihî el-Endelûsî (Ahmed b. Muhammed), *el-İkdu'l-Ferîd I-IV*, nşr. Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, (1. Baskı), Beyrut 1404/1983.
- İbnu'l-Eşîr, *el-Meşelu's-sâir I-III*, nşr. Dâru Nahdati Mısır, Kâhire 1983.
- , *el-Câmi'u'l-Kebîr fi Şinâa'ti'l-Manzûm mine'l-Kelâm ve'l-Menşûr*, Irak 1956.
- , *el-Kâmil fi't-Târîh, I-XIII*, Beyrut 1966-67.
- İbn Haldûn, *Muqaddimetu İbn Haldûn*, Beyrut 1408/1988.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân, I-VIII*, nşr. İhsân Abbâs, Beyrut 1968.
- İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, nşr. Dâru'l-cîl, Beyrut 1975.
- İbn Keşîr (İsmail b. 'Umer), *el-Bidâye ve'n-Nihâye I – XXI*, thk. Abdullah b. Abdu'l-muhsin et-Türkî, 1417/1997.
- İbn Kuteybe (Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim), *Edebu'l-Kâtib*, thk. M. Ahmed ed-Dâlî, Beyrut 1981.
- , *'Uyûnu'l-Ahbâr, I-IV*, Kâhire 1343/1925.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab I - XV*, nşr. Dâr Sâdır, Beyrut.

- İbnu'l-Muḳaffa' (Abdullah), *el-Edebu's-Sağîr ve'l-Edebu'l-Kebîr*, Beyrut, tsz.
- İbnu'l-Mu'tezz (Abdullah b. el-Mu'tezz), *Ṭabakâtu's-şu'arâ'*, nşr. Ahmed Abdussettâr Ferrâc, Kâhire 1375/1956.
- İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut 1398/1978.
- İbn Nubâte el-Mısırî, *Serhu'l- 'Uyûn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, Kâhire 1383/1964.
- İbn Reşîk (Ebû Ali el-Hasan el-Ḳayravânî), *el-'Umde fî Meḥâsini's-Şi'r ve Âdâbih ve Naḳdih, I – II*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1972.
- İbnu's-Şayrâfî (Ebu'l-Ḳâsım Ali b. Muncib b. Süleyman el-Kâtib), *el-Ḳânûn fî Dîvânî'r-Resâil ve'l-İşâreti ilâ Men Nâle'l-Vizârete*, nşr. Eymen Fuad Seyyid, Lübnan 1990.
- İbn Vehb, *el-Burhân fî Vucûhi'l-Beyân*, (thk. Muhammed Şeref), Mektebetu's-şebâb, Kâhire 1969.
- el-İbşîhî, Muhammed b. Ahmed b. Mansur b. Ahmed b. İsa, *el-Mustaṭraf fî Külli Fennin Mustazraf I – II*, (2. Baskı), Kahire 1372/1953.
- el-İmâd el-İsfehanî, *Haridetu'l-ḳasr ve Ceridetu'l-asr (Irak)*, I-V, nşr. Muhamed Behcet el-Eserî – Cemil Saîd, Bağdat 1955 – 1975.
- İrânizâde, Abdulğani - Şâmilî, Nasrullah, *el-Edebu'l-Arabî ve'l-İrânîyyûn*, Tahrân 1389.
- el-Ḳalkaşendî, *Şubḥu'l-a'şâ'*, I – XIV, nşr. Dâru'l-kütübî'l-Mısıriyye, Kâhire 1922.
- Karaaslan, Nasuhi Ünal, *Ebu'l-A'lâ el-Ma'arri*, Atatürk Üniv., Fen-Edb. Fak. Yay., Erzurum, 1989.
- Ḳatâmîş, Abdulmecit, *el-Emsâlu'l-Arabiyye*, Dimaşk 1408/1988.
- Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutûb ve'l-Funûn I-II*, nşr. M.Ş. Yaltkaya – R. Bilge, İstanbul 1360/1941.
- Kehhâle, 'Umer Rızâ, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, I-XV, nşr. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, tsz.
- Keskiner, Osman, *Arap Edebiyatında İnşâ Sanatının Gelişmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1996.
- Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şu'ubiyye*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
- Kudame b. Ca'fer, *Kitâbu Nakdi'n-Nesr*, Beyrut tsz.
- el-Maarrî, (Ebu'l-A'lâ), *el-Fusûl ve'l-Ğâyât*, thk. Mahmûd Hasan Zenâtî, Mısır 1977.
- Mahfûz, Ali, *Fennu'l-Hitâbe ve İ'dâdu'l-Hatîb*, Mısır 1983.

Makamâtu Ebi'l-Fadl Bedîu'z-zemân el-Hemezânî, Şrh. Muhammed Muhyiddin, Mısır 1923.

Makamâtu'l-Harirî, Matbaatu'l-Meârif, Beyrut 1873.

Maḳamâtu'z-Zemahşerî, nşr. Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1982.

Ma'rûf, Nâyif, *el-Edebu'l-İslâmî fî Ahdi'n-Nübüvve ve Hilâfeti'r-Râşidîn*, nşr. Dâru'n-nefâis, Beyrût 1410/1990.

Ma'sûm, Fuâd, *İhvânu's-Safâ*, (felsefetuhum ve ğayâtuhum) nşr. el-Mada, Lübnan 2005.

Meâlikî, Münzîr, *Dirâse Nakdiye fî'l-Edebi'l-İslâmiyye*, Lübnan 2003.

Mes'ûdi, *Murûcu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*, I – IV, Beyrut 1393/1973.

el-Meydânî, (*Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed*), *Mecma'u'l-emşâl*, nşr.M. Muhyiddin Abdulhamid, I – II, Beyrut, tsz.

Mevlânâ Şiblî, *Tarihu'l-İslâm, Asr-ı Saâdet*, (Çev. Ömer Rıza), İstanbul 1961.

Mirtâd, Abdulmelik, *Fennu'l-makâmât fî'l-Edebi'l-Arabî*, Cezayir 1980.

Muhammed Câd el-Mûlî – Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim – Ali el-Becâvî, *Kıssaşu'l-Arab*, Dâru'l-fikr, Kâhire 1399/1979.

Muhammed Osman Ali, *Fî Edebi Mâ Ḳable'l-İslâm*, Trablus 1403/1983.

Muhammed Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi I- II*, nşr. İnsan Yayınları, İstanbul 1990.

Muhammed et-Tenûhî, *Havle'l-Edeb fî'l-Asri's-Selcûkî*, Bingâzi 1974.

Mustafa el-Beşîr Kaţţ, *Mefhûmu'n-Neşri'l-Fennî ve Ecnâsihi fî'n-Nakdi'l-Arabiyyi'l-Ḳadîm*, Ürdün 2009.

Mubârek, Zeki, *en-Neşru'l-Fenni fî'l-Ḳarni'r-Rabi' el-Hicrî*, I-II, nşr. Mektebetu'l-asriyye, Beyrût 1427/ 2006.

Nassâr, Huseyn, *Neş'etu'l-Kitâbeti'l-Fenniyye fî'l-Edebi'l-Arabî*, Mısır 1966.

en-Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî I-VIII*, (Çev. M. Büyükçınar - A. Tekin – Y. Erol), İstanbul 1981.

en-Nevevî (Muhyiddin), *Riyâzu's-Sâlihîn I-III*, 5. Baskı, (Çev. Hasan Hüsnü Erdem – Kıvamuddin Burslan), Ankara 1976.

Özdoğan, M. Akif, “Abbâsiler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi”, *Nüşa Dergisi*, Yıl 7, Sayı 16, Kış 2005, 35-49.

Resâilu Ebi'l-Fadl Bedîu'z-Zemân el-Hemezânî, Matbaatu'l-Cevâib, 1298/1879.

Resâilu Ebi Bekr el-Harizmî, Matbaatu'l-cevâib, İstanbul 1297/1878.

- Rızk, Şalâh, *Nesru Ebî'l-'alâ el-Ma'arrî*, Dirâse Fenniyye, nşr. Dâr Ğarîb, Kâhire 2006.
- Saddam Huseyn - Mahmud Ömer, *Maḳamatu Bediüzzemân el-Hemezanî Beyne's-Şanati ve't-Taşannu*, Camiatu'n-Necâh, Master Tezi, 2006.
- es-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât I – XXVIII*, (Thk. Ahmet el-Arnâvût), Beyrut 1420/2000.
- Sait el-Endelûsî, *Ṭabakâtu'l-Umem*, nşr. Lois Şeyho, Beyrut 1912.
- Safvet, Ahmed Zeki, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I-III, 1. Baskı, Beyrut 1352/1923.
- , *Cemheretu Resâili'l-Arab*, I-IV, Beyrut 1937.
- Sâlih, Mahmûd Abdurrahim, *Funûnu'n-Nesr fi'l-Edebi'l-Abbâsî*, nşr. Dâr Cerîr, Ürdün 2006.
- Sâlim, Abdulaziz, *el-Aşru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, III. cilt, nşr. Dr. Mustafa Müşerref, İskenderiye 1993.
- es-Şamed, Vâdih, *Edebu Şadru'l-İslâm*, Beyrut 1414/1994.
- es-Şe'âlibî, *Tuhfetu'l-Vüzerâ'*, nşr. Dâru'l-beşîr, Ürdün 1994.
- , *Yetimetu'd-Dehr*, I – IV, nşr. Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1983.
- Sem'ânî, *el-Ensâb I-V*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1408/1988.
- es-Sibâ'î Beyyûmî, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, I-III, Mısır 1376/1958.
- es-Subkî (Abdulvahab b. Takiyyiddin), *Ṭabakatu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ I – VI*, Beyrut, tsz.
- es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ'*, Mısır 1952.
- Şalak, Ali, *Merâhilu Taṭavvuri'n-Nesri'l-Arabiyyî fi Nemâzicih I-III*, Beyrut 1991.
- eş-Şerif Ali b. Muhammed el-Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Beyrut, tsz.
- Şerif er-Raḍî, *Nehcu'l-Belâğ*, I-II, şrh. Muhammed Abduh, Mısır, tsz.
- et-Taberî (Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr), *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk I-XI*, (2. Baskı), nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1967.
- Tâhâ Huseyn, *Fi'l-Edebi'l-Câhilî*, 3. Baskı, nşr. Matbaatu Fâruk, Kâhire 1352 /1933.
- , *Min Hadisi's-Şi'r ve'n-Nesr*, (el-Mecmûâtü'l-Kâmile, c.V, Beyrût 1982.
- Tâhâ Muhsin, “*et-Tevkî' Fennun Edebî*”, el-Câmia, Câmiatu'l-Mevsıl, sy.8, s.49 – 57, Haziran, 1975.
- Ṭalîmât, Gâzi- el-Aşkar, İrfan, *en-Nesru fi Asri'n-Nübüvve ve'l-Hulefâi'r-Râşide*, Dımaşk 2007.
- , *el-Edebu'l-Câhilî, Kaḍayahu, Eğrâduhu, 'A'lâmuhu, Funûnuhu*, Dımaşk 1412/1992.

Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 2011.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I-XX, Beyrut 1357/1938.

Yılmaz, Nurullah, III. *Abbâsi Asrında Edebi Çevre (334-447/945-1055)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

Yusuf, Hânnâ Abdulcelil, *el-Asru'l-Câhilî, Kaḍaya ve Funûn ve Nuşûş*, Kahire 1421/2001.

Yusuf b. Tağriberdi, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire* I – XVI, nşr. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.

Zeydân, Corcî, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabîyye*, nşr. Şevki Dayf, I-IV, Kâhire, tsz.

ez-Zeyyât, Ahmed Hasan, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, nşr. Dâru nahdati Mısır, Kâhire.

ez-Zirikli (Hayruddîn), *el-A'lâm*, I – XI, Beyrut 1969.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	M. Selim İPEK
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum – 15.03.1978
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Arap Dili Ve Edebiyatı
Y. Lisans Öğrenimi	Türk Dili ve Edebiyatı Öğrt.
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	MEB – Arapça Öğretmenliği
İletişim	
E-Posta Adresi	mnelim_ipek@hotmail.com
Tarih	09/11/2012